

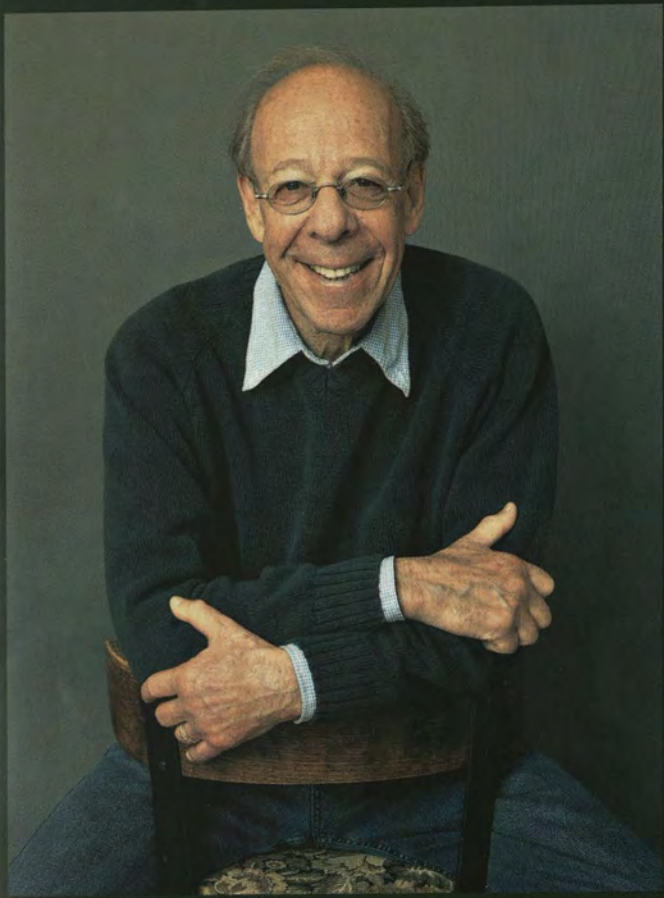

Foto Ulla Montan

Per I. Gedin, f. 1928, blev efter fil.lic.examen i konst-historia chef för Bokklubben Svalan 1953 och för bok-förlaget Aldus 1960. Under 25 år var han bokförläg-gare på Wahlström & Widstrand fram till 1986, då han startade Gedins Förlag.

Per I. Gedin har tidigare skrivit böckerna *Den nya boken*, 1966, *Litteraturen i verkligheten*, 1975, och 1999 utkom hans memoarer, *Förläggarliv*.

www.albertbonniersforlag.se

Grafisk form Jan Biberg

Omslagsfoto Karl Otto Bonnier. Bonniers arkiv

1886.

...jag gick fri
...den från
...och den från
...Med anledning
...den någon fört
...en så till början
...klyfte den för sinna
...lyckligt uten
...- troheten är det
...förbi
...i den mycket till -
...i landet. Rade fäst
...er det och den mest
...tyg och skidgator
...i det med mycket
...den regnaren
...te till förtäring i
...det är en rätt

ster kanta och skrifvitor i liten & stor utgåva sedan
 200 ~~traktat~~ ^{traktat} = 8 Omslag Jy har ännu blott list
 1st kapitel - det var något trögast - men brillethalsen
 drott - skildrande hans alla tidsått barn som. (KBS
 Föreläsning handens historia tyder på mer om). Men hittills
 har jag inte heller påträffat några gräsligheter eller
 annat afbröckande - så att om forts. så lika ha - så börja
 på väl utan vidare förklaring - om i 3 eller 4000 skall
 på ännu lika vara osagda. Funchals förklaringar ha det
 varit som att kora 1/ Ridd och kungar 2/ Öresjöns
 lörger. 3/ Norta. förs. Mennat 4/ Beröring med underklassen.
 5/ Med. öfverklassen. 6/ Korsets skola 7/ första korleken 8/ Fö-
 börsningen 9/ Andra Brödet 10/ Karaktären och Ödet.

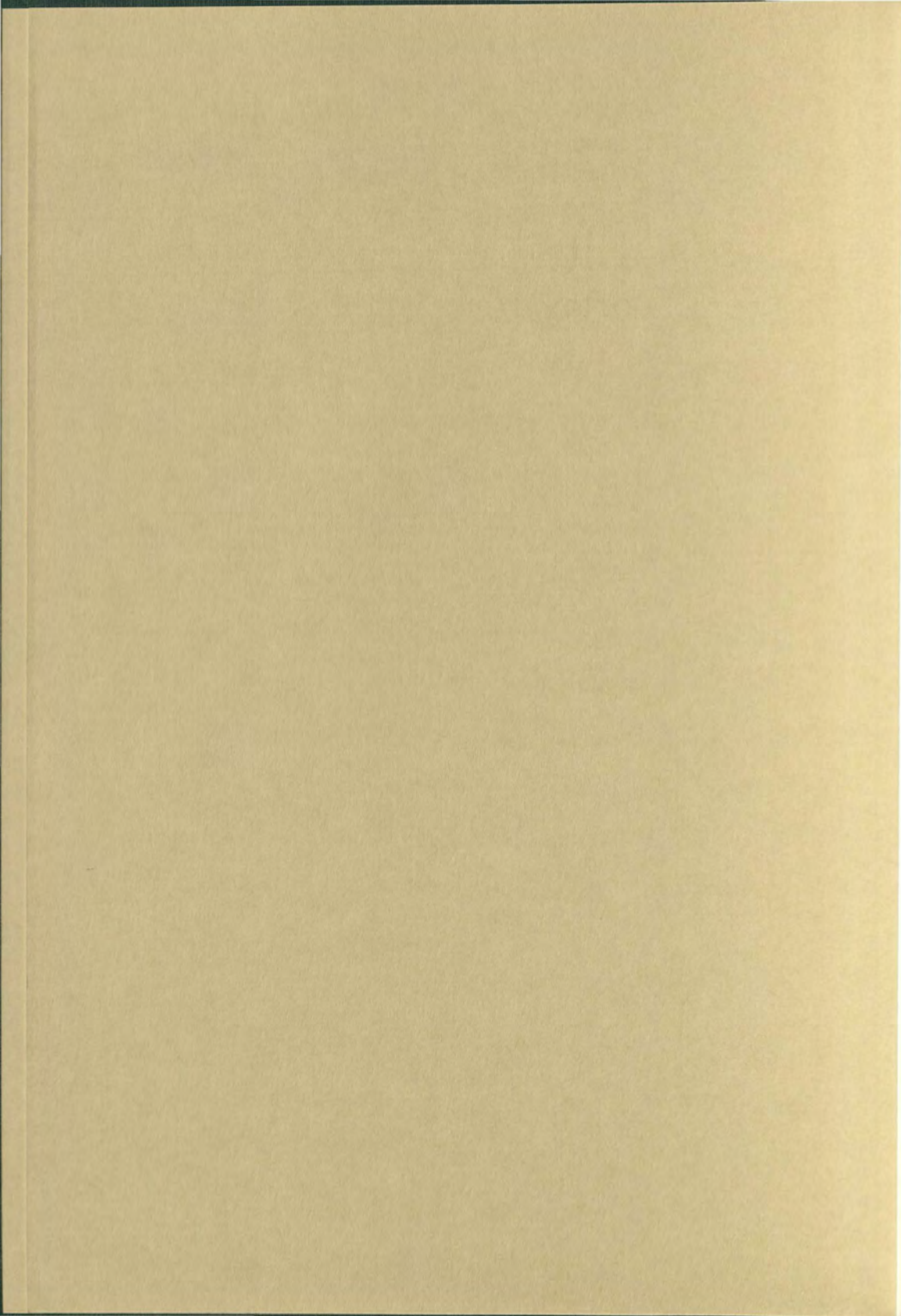
Detta der lites ju allt mycket påkostat. Något
 tråkigt är att den kommer troligen samstämt med Gyfver R -
 men det vore ju också skönt att lada den ligger.

Jy ha Edra bästa barn förut på Mari kor och med uttry-
 ck 12. Tyvärr fick jag inte vara med.

Mamma håller på att trötta ut sig litet på teatrar och dylikt
 Dandys på Diamantkonst, Torshy sista Herodeskonserter - i Jy
 Rossin som Macbeth - i många kung leas. Hon säger själv att hon
 är glad för kvitt. sig själv.

ARKIVEX.

BONNIERFÖRLAGENS
ARKIV

Per I. Gedin

Litteraturens örtagårdsmästare

Karl Otto Bonnier
och hans tid

ARKIVEX.

BONNIERFÖRLAGENS
ARKIV

Part II. Cases

THE HISTORICAL AND STATISTICAL

OF THE
CITY OF
NEW YORK

Per I. Gedin

Litteraturens örtagårdsmästare

Karl Otto Bonnier
och hans tid

Albert Bonniers Förlag

Av Per I. Gedin:
Den nya boken 1966
Litteraturen i verkligheten 1975
(ny utvidgad upplaga 1997)
Förläggarliv 1999
(red.) Lena och Georg. En brevväxling om kärlek 2001

Fotografierna tillhör,
där inget annat anges, Bonniers förlagsarkiv.

Försättsblad: brev från Albert till Karl Otto Bonnier.

Eftersättsblad: brev från Karl Otto till Tor Bonnier.

www.albertbonniersforlag.se

ISBN 91-0-010076-5
ANDRA TRYCKNINGEN
© Per I. Gedin 2003
Sättning Bonniers Fotosätter
MediaPrint Uddevalla AB, 2003

INNEHÅLL

INLEDNING 11

*"The only tribute that a biographer can pay his subject
is to tell (in so far as it is possible) the truth about him."*

1. BONNIERS LÄRAN 17

*"Under tre och ett halvt årtionde var Bonnier en
lida på Norrbo en av de mest iakttagande och hårdt
punkter i vår beundrade fyndighet, och i slutet för
allt vad Stockholms ägde av litterär utveckling."*

2. ALBERT BONNIERS FÖRSTÄLLNING 21

*"Hur
bättre
i det
litteratur?"*

"Hvar finnas fröna till den svenska litteraturen?
Och kan jag bli örtagårdsmästaren? Och skulle
möjligen jag få hjälpa till att stödja och vårda en ny,
levande svensk litteratur?"

Karl Otto Bonnier som sjuttonåring 1873

3. KARL OTTO BONNIERS UPP 63

*"Jag som älskar att vara förtärd av den stora världen
måttliga."*

"... för den vårdnad han skänkte,
den vördnad han vann
– hyllar den svenska dikten
sin örtagårdsman."

*Avslutningen av Bertil Malmbergs
hyllningsdikt vid 100-årsjubileet 1937*

Atter J. Gies

1897

1897

1897

1897

1897

1897

1897

1897

1897

1897

INNEHÅLL

INLEDNING II

"The only tribute that a biographer can pay his subject is to tell (in so far it is possible) the truth about him."

I. BEGYNNELSEN 17

"Under tre och ett halvt decennier var Bonniers boklåda på Norrbro en av de mest markanta och kända punkter i vår huvudstads fysionomi, samlingsplatsen för allt vad Stockholm ägde av litterärt intresserade."

2. ALBERT BONNIERS FÖRLAG GRUNDAS 31

"Hur Albert en vacker höstdag landsteg vid Riddarholmen med 8 skilling banco på fickan, fullt bestämd att i det nya fosterlandet skapa sig en framtid."

3. KARL OTTO VÄXER UPP 63

"Jag kan säga att min framtid redan från vaggan varit utstakad."

4. EN FÖRLÄGGARE BLIR TILL 80

"Jag hade ju hoppats och trott på min uppgift att få bli en ung svensk litteraturs vårdare och förläggare."

5. STRINDBERG 108

"Icke värdigt mitt författarskap? Hvad är det för odemokratisk romantik? Att piska opp några fähundar, det är väl värdigt."

6. SCHISMEN 178

"Denne man, som kom att tillfoga min far ett sår, så djupt, att det aldrig sedan kunde läkas."

7. GULDÅLDERN 196

"Vårt slutgiltiga nederlagsår skulle i stället bli en vändpunkt och inledningsåret till förverkligandet av den dröm jag haft i min gröna ungdom."

8. FAMILJEN 288

"Ni kan inte göra er en föreställning om hur kolossalt pappa har blivit firad."

9. DET JUDISKA 383

"Och den till det nya fäderneslandet inkomna juden skall lära sig förstå omöjligheten att tillhöra två folk, att vara både jude och svensk."

10. BONNIERS VÄXER I DET NYA SEKLET 434

"Den största och betydelsefullaste affär som jag hittills gjort – måtte den ha skett i en god stund."

11. NYA FÖRFATTARGENERATIONER 464

"Är detta lilla stycke verkligen ett helt års arbete för Eder? Är det den framtidslitteratur, som Ni vill anses representera? Är det konst, så tyckes den mig vara på afvägar."

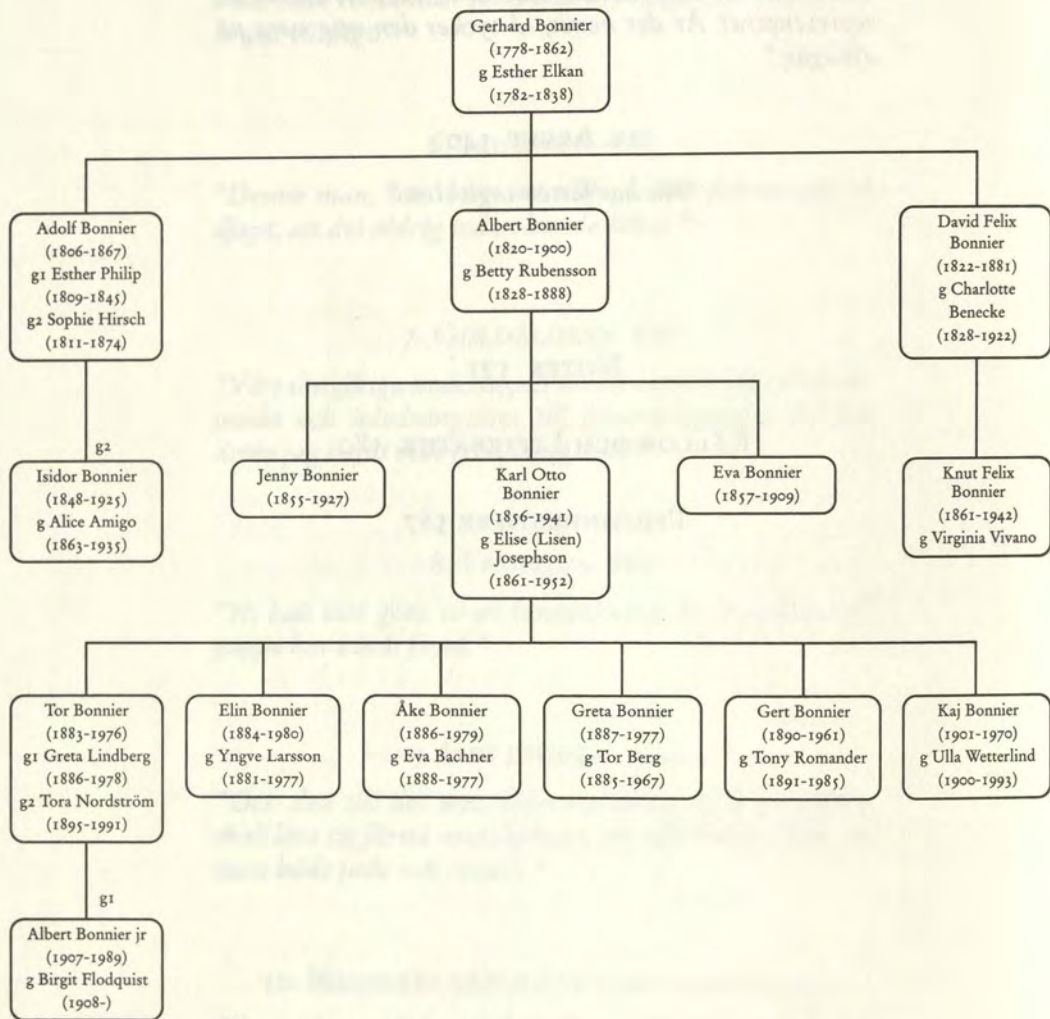
12. ÄRVET 540

"Nu har festen tagit slut."

NOTER 571

KÄLLOR OCH LITTERATUR 580

PERSONREGISTER 587

Gerhard Bonniers släkttavla. Efter S. Sundin: Från bokförlag till mediekoncern.

INLEDNING

"The only tribute that a biographer can pay his subject is to tell (in so far it is possible) the truth about him." Iris Origo

När jag som tonåring på fyrtioalet på allvar började läsa skönlitteratur så stod det "Bonniers" som förlagsnamn på praktiskt taget alla böcker. Undantag fanns, som Olle Hedbergs böcker på Norstedts och Lars Ahlins på Tidens förlag. Men för övrigt var det bara Bonniers – från Karl Vennberg och Erik Lindegren till Gösta Oswald, Thorsten Jonsson och Olov Jonason. För att inte tala om Gula serien med Nabokov, Hemingway, Hesse, Faulkner och Pancheserien med Saul Bellow, Isherwood, George Orwell, Scott Fitzgerald, Camus och Sartre. Därtill kom varje månad Bonniers Litterära Magasin och tidskriften 40-tal. Bonniers blev under min uppväxt symbolen för allt nytt och spännande i litteraturen.

Det var därför ganska självklart att jag sökte mig till Bonniers när jag ville börja arbeta på förlag. Det var en patriarkalisk arbetsplats på femtiotalet där skuggan av den store Karl Otto Bonnier låg över "chefskorridoren". Bokförläggarna – som de titulerades – hade sina rum och sekreterare där på första våningen i den magnifika förlagsbyggnaden på Sveavägen. Det var tre söner och en sonson till Karl Otto Bonnier. Själv hade han gått ur tiden drygt tio år tidigare men var i högsta grad närvarande. Rent påtagligt på en stor målning i styrelserummet och med porträtt på väggen. Där fanns också hans diplom med sigill för hedersdoktoratet och i vitrinskåpen låg hyllningsadresser och hedersgåvor till honom liksom hans doktorshatt. I ett hörn stod hans skrivbord, ganska litet och oansenligt. Över allt detta, liksom i korridoren utanför, fanns hans

ande, en känsla av tradition och litteratur. Den affärsmässiga delen var reducerad till "kassan" längst bort, där författarna hämtade sina förskott.

Naturligtvis blev jag nyfiken på denna märkliga förläggare som uppenbarligen hade haft en så avgörande del i att så många av de böcker jag slukade kommit ut på hans och hans familjs förlag. Under åren som gick blev jag själv bokförläggare och medveten om att den kanske minsta delen av arbetet innebar att umgås med författare och att läsa deras nyskrivna manuskript. Förläggarens vardag utgjordes också av en omfattande ekonomisk verksamhet. Det gick inte att ge ut böcker, smala eller populära, av okända eller berömda författare, om inte verksamheten gav vinst.

Det var även denna sida av Karl Otto Bonniers tillvaro som väckte mitt intresse. Bonniers hade ju påtagligt vuxit till en allt större koncern, som omfattade tidningar och tidskrifter, tryckeri och binderi, tidvis även pappersbruk och distributionsverksamhet. Hur hade allt detta kunnat utgå ifrån ett litet familjeförlag med litterära ambitioner?

Denna bok är ett försök att besvara dessa frågor. Den självklara utgångspunkten är Karl Otto Bonniers egen skildring, *Bonniers, en bokhandlarefamilj*, som han påbörjade 1922 och avslutade 1931. De fyra första delarna gick fram till förra sekelskiftet då hans far Albert Bonnier gick ur tiden. Tursamt nog beslutade Karl Otto Bonnier sig för att skriva en femte del, som omfattar 1900–1937, alltså den tid då han själv var chef för firman. Denna del kom ut först 1956 – Karl Otto hade begärt att utgivningen skulle ske först "då såväl jag själv som flera av de i min bok behandlade, i dag ännu levande, personerna ha gått bort".

Dessa minnen behandlar nästan uteslutande förlagets verksamhet och de många författarkontakterna. Det privata livet nämns endast i förbigående. Samtidigt är förläggarens tillvaro så intimt förknippad med det sociala livet att en hel del personliga relationer berörs.

Den allra viktigaste källan har dock varit det så kallade Familjearkivet. I ett kassavalv i samma korridor som cheferna höll till i, i två stora plåtskåp, har många tusentals brev samlats från Alberts

Isaac Grünewalds målning 1934-37 av "Familjerådet" som samlats i Karl Otto Bonniers arbetsrum, det nuvarande styrelserummet. Här hölls de regelbundet återkommande utgivningssammanträdena. Fr.v. Kaj, Åke, Karl Otto, Albert jr, och Tor. Längst t.v. i halvprofil den betrodde sekreteraren Hjalmar Kinberg. På väggen bakom ser man porträtt av tidigare generationer Bonnier.

tid fram till och med 1940-talet. Lyckligtvis var både Albert och Karl Otto – och senare dennes söner Tor och Åke – mycket roade av resor och vistades utomlands praktiskt taget varje år och ibland flera månader i taget. Brev gick mellan familjemedlemmarna så gott som dagligen, där framförallt "firman" avhandlades. Det dåvarande postväsendet, med flera brevutdelningar per dag och en otroligt snabb och säker befordran över hela Europa, har också starkt bidragit till att dialogen blivit så nära och levande.

Givetvis finns även mycket personliga brev i arkivet, ibland så intima att jag tvekat om jag skulle använda dem. Jag har dock

under arbetet blivit alltmer övertygad om att breven sparats medvetet för att en gång i framtiden komma till användning. Några av de mest känsliga breven fanns till och med både i utkast och renskrivna, något har sparats fast det aldrig avsänts. Den unge Karl Otto, på sin första utlandsresa, ber till och med föräldrarna att spara hans brev: "Mina bref kunna gerna gömmas, ifall jag skulle vilja titta i dem en gång." Breven ger, naturligtvis, både en ytterligare dimension och ibland korrigering av Karl Ottos egna minnen.

Eva Bonnier, min förläggare, och hennes bror Karl Otto Bonnier har givit mig full frihet att använda dessa brev – ett förtroende som jag sätter stort värde på och som har varit avgörande för denna boks tillkomst. Jag har citerat ymnigt ur breven, därför att de känns så levande, och jag hoppas att citaten skall återge tidens stämningar och den personliga rösten hos brevskrivarna.

Karl Otto Bonniers verk är imponerande. Under hans tid växte det personliga enmansförlaget till en mediekoncern. Men han verkade också i en epok av enastående utveckling i hela västvärlden. Den nya starka medelklassen, det accelererande utbildningsbehovet och den allt större fritiden medverkade tillsammans till en utveckling av bokmarknaden som var unik. I centrum för denna utveckling uppstod framgångsrika, oftast familjeägda bokförlag i alla Europas länder. I England John Murray och William Collins, i Frankrike Hachette och Gallimard, i Tyskland Samuel Fischer, i Danmark Gyldendal, i Finland Otava, i Norge Aschehough. De flesta förlag är än i dag framgångsrika men ägs inte längre av grundarfamiljerna. Där är Bonniers ett undantag, säkert på grund av den starka familjekänsla och den liberala anda som dominerat "firman" ända sedan Alberts tid.

Den kanske viktigaste grunden till Bonniers styrka är den lojalitet mot författarna som genomsyrar förlaget. Albert var den första svenska förläggare som satsade på ett helt *författarskap* – inte på utgivningen av enstaka böcker. Karl Otto utvecklade detta till fulländning. Det innebar inte att förhållandet till förlagets författare alltid var problemfritt och harmoniskt. Men hur mycket det än skar sig så släppte Albert och framförallt Karl Otto inte taget. En Bonnierförfattare hörde hemma på Bonniers och ingen annan-

stans. Denna lojalitet var överordnad allting annat – till den grad att man kunde ge ut både antiliberala och pronazistiska böcker, verk som angrep förläggaren och till och med böcker skrivna av antisemitiska författare. Denna lojalitet till det yttersta blev under decennierna ett kitt som höll samman förlaget i alla lägen. Det är en inställning som inte alltid varit lätt att bevara, men som även Karl Ottos efterträdare har haft som sin grundläggande idé.

Förutom de två tidigare nämnda källorna har Staffan Sundins båda böcker om "Bonniers – en mediefamilj", som undertiteln på en av dem lyder, varit en stor tillgång. Som mediehistoriker har han utrett förlagets ekonomiska utveckling på ett briljant sätt, men även givit ett mänskligt och psykologiskt perspektiv som jag har haft stor behållning av. Även min personliga relation till Staffan Sundin har varit ytterst givande på grund av hans öppenhet och levande intresse. Jag har kunnat fråga honom om det mesta och han har utan att tveka engagerat sig i mina problem och alltid delat med sig av sin näst intill encyklopediska kunskap om Bonniers, från begynnelsen till vår tid.

Eva Bonnier har visat ett stort förtroende och givit mig fullständig frihet i sin dubbla roll som familjemedlem och förläggare. Hon har alltid varit uppmuntrande och någon enstaka gång bromsande och alltid redo att ge stöd och råd. Jag vill också framhålla att initiativet till att skriva en biografi över Karl Otto Bonnier helt och hållet är mitt, det är på intet sätt ett beställningsarbete. Eva Bonniers spontana positiva reaktion på mitt förslag var naturligtvis en storartad uppmuntran.

Jag vill också tacka de många medlemmar av familjen Bonnier som jag talat med under arbetets gång. Alla har varit hjälpsamma och positiva och alltid redo att besvara mina frågor. Några har jag haft särskilt nära kontakt med, som Albert Bonnier som följt mitt arbete på nära håll. Vi har haft många inspirerande samtal under åren. Han har också läst manuskriptet och gjort värdefulla påpekanden. Gaga Bonniers levande intresse för familjen Bonniers historia har också varit till stor hjälp och glädje. Hon har entusiastiskt deltagit i mina skrivarmödor och funnit mängder av nytt

arkivmaterial som hon ställt till mitt förfogande. Det finns inte en garderob eller ett skåp på Nedre Manilla som har undgått henne, och jag har fått använda mig av alla fynden.

Jag har haft den ovanliga förmånen att i min familj ha två experter som har forskat i ungefär samma epok som denna bok handlar om. Ann Katrin Atmer Pihl, min hustru, har väglett mig med fast och stadig hand i arkivforskningens okända marker och anvisat mig värdefulla källor. Hon har också med stort intresse och ständigt uppmuntran lyssnat på mina utläggningar vid frukostbordet. Det har varit en storartad känsla att alltid ha någon nära att diskutera sitt arbete med.

David Gedin, min son, är som litteraturvetare i hög grad kunnig om ett stort antal av de författare från 1880 till 1910 som jag skriver om. Han har delat med sig av sina kunskaper med stor generositet och även varit bokens fackgranskare.

Per Wästberg har läst manuskriptet på ett tidigt stadium och uppmuntrat mig på alla sätt. Att ha en professionell författares stöd har varit av stor betydelse för mig som är så ny i yrket.

Att igen samarbeta med "min" redaktör Gunilla Berglund har känts tryggt. Hennes noggrannhet parad med entusiasm är den bästa blandning man kan önska sig. Vi har till god hjälp haft Inga Hellström som erfaren bildredaktör. Hennes kunskap om Bonniers och den svenska litteraturens historia borgar för att det blivit ett levande bildurval. Jan Bibergs eminenta typografiska kunnande och estetiska känslighet har givit boken en inre och yttre form som jag är speciellt glad för. Och till sist ett stort tack till Barbro Ek, som ansvarar för Bonniers arkiv. Hon har en total överblick över ett unikt och otroligt mångfacetterat material – böcker från de snart hundrasjuttio åren, förlagets korrespondens och alla författarbrev etcetera. Man behöver ingen databank – det är bara att fråga Barbro Ek och man får all den hjälp man behöver.

Stockholm i mars 2003
Per I. Gedin

I. BEGYNNELSEN

"Under tre och ett halvt decennier var Bonniers boklåda på Norrbro en av de mest markanta och kända punkter i vår huvudstads fysionomi, samlingsplatsen för allt vad Stockholm ägde av litterärt intresserade."

När Karl Otto Bonnier föddes i Stockholm 1856 som ende son till bokförläggaren Albert Bonnier var det ett unikt sammanträffande där rätt tidpunkt, rätt familj och rätt plats förenades. Karl Otto Bonnier skulle bli både den tredje generationen förläggare och en pionjär- och grundargestalt för Sveriges och Nordens ledande skönlitterära förlag. Han hade lyckan och turen att bli samtida med guldåldern i Sveriges litteratur från Strindberg på 1880-talet till 1930-talets arbetarförfattare som Harry Martinson och Eyvind Johnson.

Familjen härstammar från en judisk släkt, där den förste kände familjemedlemmen, Löbel Schie, återfinns i Dresden på 1730-talet som förmögen affärsman. Han lever på stor fot, vilket väcker avund bland hans trosfränder. Man sade att han hade tjänstefolk "såsom en av de rikaste av oss" och man kallade honom "kungen av alla judar här". På 1740-talet får han en son som får namnet Löbel Hirschel med en tjänsteflicka. Sonen växer så småningom upp hos sin far, där han ömsom kallas tjänare, ömsom fosterson. Även Löbel blir förmögen, som juvelerare och bankir.

Löbel Hirschel får tio barn, varav det fjärde blir Gerhard Bonnier, som betraktas som familjen Bonniers stamfar. Gerhard heter först Gutkind Hirschel, men när han emigrerar till Köpenhamn 1801 kommer han till "ett land, där ingen skulle känna honom under namnet Gutkind Hirschel, endast som Gerhard Bonnier".¹

Karl Otto Bonnier menar i sina minnen, *Bonniers, en bokhandlarefamilj*, att namnet Bonnier är en förfranskning av Gutkind. Två av Gerhards systrar får söner med namnet Gutkind, som snart ändras till Bonnier. Bonnier tycks där dock ha använts som förnamn, då en av dem hette Bonnier Lehmann.

Det finns all anledning att anta att dessa namnbyten berodde på familjens önskan att assimileras i det kristna samhället. Både Gutkind och Hirschel var utpräglad judiska namn, som lätt kunde förbindas med gettolivet. Nu var familjen förmögen, med en hög borgerlig bildning, där franska ingick som en självklar del, och namnbytet markerade deras nya status. Karl Otto Bonnier lanserar dessutom den spännande tanken att familjen kan ha påverkats av det då mycket uppmärksammade mordet på ett franskt sändebud vid fredskongressen i Rastatt mellan Frankrike och Tyskland 1799. Den mördades namn var Bonnier d'Arco och han representerade de nya liberala frihetstankarna. För judarna, som fortfarande var andra klassens medborgare, var det givet att omfatta de nya jämlikhetsidéerna och kanske hylla dem på detta sätt.

När Gerhard Bonnier 1801 anländer till Köpenhamn är han tjuogoett år gammal. Varför han byter land vet man inte med säkerhet, men barnaskaran var stor – han hade nio syskon – och han var tvungen att snabbt finna en försörjning. Både det nya namnet och hans språkkunskaper ger honom en god start som språklärare. Efter ett par år gifter han sig med en föräldralös judisk flicka, Esther Elkan, och köper ett lånebibliotek. Gerhard tycks uppenbarligen ha haft ekonomiska möjligheter till detta och biblioteket gav i sin tur omedelbart inkomster.

Köpenhamn led ingen brist på bokhandlare – det fanns över femtio vid den tiden. Gerhards tillgång var hans förbindelser med först Tyskland och sedan även England och Frankrike. Med sina språkkunskaper och kontakter kunde han snart importera framförallt vetenskaplig litteratur från dessa länder. Efter tio år har Gerhard byggt upp en betydande verksamhet med lånebibliotek, bokhandel och förlag. År 1816 startar han t.o.m. en daglig tidning, Dagsposten, som han dock lägger ner efter två år. Verksamheten blir också snart alltför omfattande och han förmår inte sköta den.

Nu börjar nedgången i hans affärer. Hans entusiasm och kunskaper blir också anledningen till hans motgångar. Han hade givit ut tunga naturvetenskapliga verk, bl.a. av svenska forskare som Carl Adolf Agardh, Carl Petter Thunberg och Elias Fries, böcker som var dyra i produktion och svåra att sälja. Han var oförsiktig nog att istället för att trycka dem för abonnenter, i ett på förhand beställt antal, vilket var vanligt vid den tiden, ta hela risken själv med en stor upplaga. "Le tem[p]s est terrible et malheureusement point favorable pour la littérature sérieuse", skriver han 1819 till professor Thunberg.

Problemen hopar sig och 1821 tvingas han sälja sitt hus och sitt tryckeri och flytta till enklare kvarter. Gerhards olycka blir dock den direkta orsaken till familjen Bonniers ankomst till Sverige. Uppenbarligen blev Gerhards ekonomiska situation allt sämre. Detta hjälptes inte upp av att familjen hunnit utökas till inte mindre än nio barn. 1827 beslutar man att sända äldste sonen Adolf till Göteborg. Han var då tjuogoett år – lika gammal som Gerhard var när han anlände till Köpenhamn tjugosex år tidigare.

Det är lätt att förstå varför man valde Sverige. Danmark befann sig i ekonomisk kris sedan ett antal år, en kris som även hade drabbat Gerhards verksamhet. Då var det frestande för nästa generation att börja om i ett annat land. Göteborg låg nära och var samtidigt en stad som praktiskt taget saknade bokhandel. Den enda fungerande bokhandeln sköttes av en annan nyligen invandrad dansk, C.W.K. Gleerup, som dock hade sin huvudaffär i Lund. "... den 11 augusti 1827 sätter Adolf Bonnier för första gången foten på svensk mark – den dagen är första datum för den Bonnierska bokhandlarefamiljen i Sverige", skriver Karl Otto Bonnier stolt.

Karl Otto framhåller att det inte från början var meningen att Adolf skulle etablera sig i Sverige. Han medförde ett lager ur faderns bokhandel och förlag, som han skulle sälja i Sverige. De flesta böcker var på utländska språk, t.o.m. latin, så språket var inte något problem. Men Adolf annonserar redan efter ett par veckor i Göteborg att han skall öppna ett lånebibliotek, det vill säga han startar på samma sätt som Gerhard, när denne anlände till Köpenhamn.

Det går bra för Adolf från första början. Han säljer bra av sitt

boklager, lånebiblioteket blir ganska snart en framgång och han tar kontakt med förläggarna i Stockholm men även i utlandet, framförallt i London och Leipzig. Visserligen är Göteborg med bara drygt 20.000 invånare en småstad, som har tappat en del av den ekonomiska glansen från kontinentalsystemets tid i början av seklet, men det är dock en livlig handelsstad. Framgången övertygar Adolf om att Sverige är det rätta landet för honom. Han planerar att söka svenskt medborgarskap och beslutar sig för att bygga upp en framtid inom bokhandeln i Stockholm.

Två år efter ankomsten till Sverige beger han sig 1829 till Stockholm med "en stor låda böcker".² Även här kommer han genast igång med bokförsäljningen. Det är förbluffande hur snabbt han lyckas få kontakt med det övre skiktet av borgerskapet och aristokratin. Akademiledamoten Bernhard von Beskow, livmedikus Anders Retzius, greve Jacob De la Gardie, drottningens hovdam fröken E. Anker och till slut drottning Desideria själv är bland hans kunder redan några månader efter ankomsten till Stockholm.

Under tiden blir Gerhards ekonomi allt sämre. Adolf föreslår då att fadern kommer till Stockholm och öppnar bokhandel. Adolf själv vill återvända till Göteborg till sin betydligt större verksamhet där. Gerhard vill egentligen inte, han tycker att han är för gammal, femtiotvå år, och han vill inte byta land en gång till. Men han ger efter och kommer till Stockholm i slutet av 1830. Hans olust märks på att han hyr en lokal "vid den allra mörkaste och trängsta del av Västerlånggatan" och anhåller hos kungen att få etablera en bokhandel. Han har de bästa rekommendationer, bl.a. av överståthållaren J.W. Sprengtporten, men får förvånansvärt nog avslag. Karl Otto funderar hundra år senare över anledningen. Han kommer till den förbluffande gissningen att namnet Bonnier återigen kan ha förknippats med den franske diplomaten från Rastatt, denna gång på ett mindre angenämt sätt. Rekommendationsbrevet nämnde – felaktigt – att Gerhard var fransk medborgare. Kungen kunde då, enligt Karl Otto, ha kommit att tänka på "den gamle revolutionskamraten och konventsledamoten Bonnier d'Arco. Kungen funderar: Vem är väl denne fransman, som nu vill bosätta sig i landet som bokhandlare? Naturligtvis en ättling av

den gamle 'kungamördaren'. Och högst sannolikt själv en jakobin! Nej tack! Vi vilja inte ha hit några sansculotter! Därför avslag 'sans phrases'." (Bonnier d'Arco, 1750–1799, var medlem av den lagstiftande församlingen och konventet och röstade där för Ludvig XVI:s avrättning.)

Gerhard blev förmodligen ganska nöjd med avslaget. Han återvänder till Köpenhamn och lever ytterligare trettio år "ett enformigt, småborgerligt liv, med ständiga penningbekymmer, trots sönerns oavlätliga hjälp", skriver Karl Otto om sin farfar. Detta är dock den framgångsrike entreprenörens synpunkt. Det framgår samtidigt att Gerhard tycks vara nöjd med sitt liv. Han sysslar till sin död vid åttiofyra års ålder med bokförsäljning, och hans lager blir till sönerns förtvivlan allt större – till slut omfattar det 40.000 volymer – men han försvarar det på följande sätt: "Jag har dock vunnit det erkännande hos bokvänner att det är det enda stället där man kan få sällsynta, antikvariska böcker."

År 1832 har Adolf slutgiltigt bestämt sig för att flytta från Göteborg till Stockholm. Det är ändå där framtiden finns. Stockholm har 80.000 invånare och beskrivs av en samtida som "denna stora och mäktiga stad [...] kan numera anses stående midt i konstarternas werld och såsom hufwudstad, wara, öfwer alla andra rikets städer, lysande lik en stor ädelsten på en kongl. krona".

Senare historiker har en mindre entusiastisk syn på 1830-talets Stockholm och ser den som en stagnerande stad, präglad huvudsakligen av 1700-talsbebyggelse. Staden mellan broarna var fortfarande centrum men började förslummas. De som hade råd flyttade till nybyggda områden på Nedre Norrmalm, dvs. Drottninggatan, Regeringsgatans nedre del och kring Klara kyrka. De hygieniska förhållandena i staden var usla. Klara sjö var ett träsk och Nybroviken och Fatburssjön bestod av illaluktande, stillastående vatten som av stockholmare användes för rengöring, tvätt och matlagning. De var sjukdomshärdar av sådan dignitet att Stockholm hade ett av de högsta dödlighetstalen i Europa – lång större än London och Paris, där det också rådde usel hygien och ständiga epidemier. "August Blanches Stockholm var en farlig stad att leva i, nästan lika farlig som Bellmans hade varit", skriver en kommentator och

fortsätter: "Hur kunde, frågar man sig, en sådan permanent sjukdomshärd som Stockholm överhuvudtaget få det tillskott av invandrare som staden behövde för att inte helt avfolkas?"

Trots det var man trångbodd, även om man tillhörde de mer besuttna medborgarna. Journalisten Claës Lundin berättar om sitt barndomshem hos fadern, som var skräddarmästare, att de bodde på Västerlånggatan i ett hus från 1780 med två rum åt gatan, varav det ena hyrdes ut till "än en kunglig sekter, än en löjtnant" och det andra var både sängkammare och helgdagsrum pryddligt utstyrt med mahognymöbler i empirestil.⁴ Rummen åt gården var verkstad och kök, där pigan bodde i sin fällbänk. Åt gjorde man rejält, även om det inte var lyxigt. Dagen började med kaffe med dopp i form av sockerskorpor, klockan nio var det dags för frukost i form av smörgås och klockan ett middag med två rätter varav den ena var soppa. Klockan fyra blev det kaffe med dopp igen och klockan åtta kvällsvard i form av gröt.

Maten kan inte ha varit speciellt nyttig ens hos de mera besuttna familjerna. En annan stockholmare ur borgarklassen ger likaså en föga lockande bild av mathållningen i hemmet: "Någon gång på vintern fick man färskt kött, annars saltade man in köttet om hösten och det delade upp sig i långa trådar, så att det som kom på tallriken såg ut som en röd garnhärfva och var mycket salt. Rätterna i allmänhet voro slarfsylta, paltbröd, stångkorf som hängde på stänger hvarmed hela kökstaket var fullt, svinsylta, kabiljou, salt lax, salt sill och ströming, ölsupa, hafresoppa, slätvälling, grönsärtsoppa med fläsk, snickarsoppa och den förskräckliga ölsupan och saftsoppa. Slarfsyltan bestod av den taggiga vommen på oxen och skars i smala remsor och blandades med skuren morot och hafregryn. Den serverades varm och var liksom ölsupa min fasa."⁵ På söndagarna åt man stek och om det kom gäster kunde man äta en måltid med kall mat klockan sex – därav uttrycket sexan – och ett par timmar senare aftonvardens med varma rätter, brännvin, öl och ibland även ett litet glas bordeaux spetsad med socker.

Adolf Bonnier anländer trots allt i rätt tid till Stockholm. Snart skulle utvecklingen i Stockholm – och Sverige – ta fart. Staden började växa snabbt, folkmängden ökade allt fortare; mellan 1850 och

1880 fördubblades den från 100.000 till 200.000 personer. Hygien förbättrades drastiskt med en ledning för dricksvatten som projekterades från mitten av seklet och kunde inspekteras 1861 av Karl XV: "Det var med en känsla av stor tillfredsställelse man här betraktade den oavbrutet flödande strålen." Med gasljuset som kom 1854 lystes gatorna upp, bostadsbyggandet tog fart – från i medeltal åtta hus per år mellan 1800 och 1840 till fyrtio nya hus per år 1840 till 1875. För de besuttna uppfördes stora, vackra bostäder, som i allt högre grad fick ersätta herrgårdarna på landet, men snart byggdes också hyreskaserner för arbetare. Det moderna Stockholm började ta form.⁴

Skall man nämna en enda teknisk faktor som bidrog mer än något annat till förändringen och uppsvinget av Sverige så var det nog ångmaskinen. Tack vare den fick vi nya snabba transportmedel såsom tåg och ångbåtar. Gamla och nya industrier – sågverk, spinnerier, gruvor, mekaniska verkstäder – drevs nu med ånga. Stockholms första vattenledning kunde till exempel installeras på grund av ångkraften. Allt detta hände nästan samtidigt kring 1800-talets mitt.

Med industrialiseringen följde en ekonomisk utveckling som på hundra år skulle utveckla Sverige från att ha varit ett av Europas fattigaste länder till att bli ett av de rikaste. Det som nyss hade tillverkats i hemmen eller små hantverkslokaler tillverkades nu industriellt. Det manuella smidet vid järnbruken ersattes med stora valsverk, med ångsymaskiner tillverkades det kläder. Cigarrerna och snuset och mot seklets slut cigaretterna gjordes i stor skala i tobaksfabriker, ölet framtälldes med ny teknik i stora bryggerier; säden maldes till mjöl i ångkvarnar, ljusen stöptes inte längre i hemmen utan tillverkades i de nya stearinfabrikerna och sockret framställdes i de nya sockerraffinaderierna. Fabriker för möbler, skor och hattar växte upp.

Den ekonomiska utvecklingen var nära förbunden med den sociala och den politiska. Den framväxande borgarklassen i framförallt England och Frankrike gick i spetsen för en liberalisering och upplösning av ståndssamhället. Julirevolutionen i Frankrike 1830 och parlamentsreformen i Storbritannien två år senare gav bor-

garna ett avgörande inflytande. De nya idéerna spred sig snabbt till Sverige, där ständsriksdagen attackerades, bl.a. i det av Lars Johan Hierta 1830 grundade Aftonbladet. Man krävde också en skola för alla, vilket genomfördes med 1842 års folkskolestadga. Läroverken moderniserades under 1830- och 1840-talen. Man avskaffade de medeltida kraven på grekiska och latin, och istället infördes moderna språk, naturvetenskap och gymnastik. Även universiteten utvecklades och specialiserades. Nu tillkom tekniska högskolor, handelsutbildning och lantbruksskolor; en gymnastikhögskola, Kungl. gymnastiska centralinstitutet, hade inrättats redan 1813.

Läsningen utvecklades i takt med Sveriges ekonomi. Grundförutsättningen var naturligtvis den obligatoriska folkskolans införande. Till läsningen i hemmet – ofta som högläsning med hela familjen – bidrog fotogenlampan, som kom 1860. Det var de populära romanbiblioteken och de allt fler tidningar och tidskrifter som uppstod kring 1800-talets mitt – och där bröderna Bonnier skulle spela en viktig roll – som utvecklade läsandet. Bland de dagliga tidningarna var Aftonbladet och Rudolf Walls Dagens Nyheter, grundad 1864, utomordentligt betydelsefulla. Kanske ändå viktigare för att utveckla den stora allmänhetens läsintresse var de populära tidskrifterna med Svenska Familj-Journalen (1862) och den av den danska familjen Aller ägda Illustrerad Familj-Journal (1879). Dessa tidskrifter kunde snart nå upplagor på 40.000 exemplar.⁷ Som framgår av namnen riktade de sig i första hand till det borgerliga hemmet, till familjen.

Tidningarnas framgångar motsvaras i någon mån av böckernas stigande upplagor. Under 1800-talets första hälft ökade upplagorna långsamt från 500 till 1.000 exemplar. På 1870-talet var det vanligt att man tryckte 2.000 exemplar, men "bestsellers" började också dyka upp, med förbluffande stora upplagor, som Tegnér's samlade skrifter i 20.000 exemplar och *Fänrik Ståls sägner* i 10.000 exemplar.⁸

Adolf Bonnier började alltså sin bokhandelsverksamhet i ett land som ännu var relativt efterblivet men snart skulle få en enastående utveckling. Den svenska bokhandeln utvecklades i samma takt, där Adolfs insats lär "hava haft en nästan epokgörande bety-

delse", skriver litteraturhistorikern Henrik Schück.⁹ När Adolf kom till Sverige fanns det i stort sett ingen handel med utländska böcker, det kom sändningar från "en eller annan firma" tre till fyra gånger på sommaren. Nu tog Adolf direkt kontakt med de viktigaste utländska förlagen och ordnade med regelbundna sändningar under hela året.

Det första Adolf gjorde var att hyra en bättre belägen butik än den Gerhard hade valt vid Stora Kyrkobrinken. Det var fortfarande i Gamla stan, där med ett undantag också Stockholms övriga tolv boklådor låg. Adolfs bokhandel – igen kombinerad med lånebibliotek – utvecklades snabbt och framgångsrikt. Han återtar kontakten med sin förnämna kundkrets inklusive de kungliga damerna och de stora institutionerna som Kungliga biblioteket, Vetenskapsakademien och Uppsala Akademies Bibliotek. Hans goda förbindelser med bokhandel och förlag både i Sverige och ute i Europa var avgörande för denna framgång.

År 1834, när Adolf var tjugosju, redan två år efter ankomsten till Stockholm, hade han så god ekonomi att han kunde gifta sig. Valet föll på Esther Philip, en tjugofemårig köpmansdotter från Karlskrona, självklart av judisk börd – något annat kunde knappast komma ifråga och var ej heller lagligt. Snart kommer Adolf också igång med förlagsverksamhet, bl.a. en serie svenska klassiker från Stiernhielm till Anna Maria Lenngren i inte mindre än 52 häften.

Det var dock bokhandeln som fortfarande var den dominerande delen av hans verksamhet. Stockholms centrum hade sakta flyttats alltmer norrut. Nu fattade stadens styrande ett viktigt beslut: att bygga en "bazar" på Norrbro. Denna butikslänga blev omedelbart Stockholms mondäna centrum, att jämföras med Stureplan–Kungsgatan på 1930-talet eller gallerierna i Stockholms centrum på 1980-talet. Norrbro blev snabbt "den finaste platsen i staden", där man promenerade för att visa upp sig. Det hette att man skulle vara "klädd för att gå öfver Norrbro".¹⁰ Adolf insåg snabbt att det skulle bli framtidens affärsläge och tog risken att vara den första bokhandlare som flyttade ut från Gamla stan. Hur djärvt det var framgår av att hans hyra nästan tredubblades från 300 till 800 riksdaler banco.

Den 1 oktober 1839, endast sju år efter det att Adolf hade börjat som bokhandlare i Stockholm, öppnade han sin nya affär i Norrbrobazaren. "Han fick aldrig skäl att ångra sig", skriver Karl Otto, "bokhandeln blev från första ögonblicket Stockholms förnämsta; under tre och ett halvt decennier var Bonniers boklåda på Norrbro en av de mest markanta och kända punkter i vår huvudstads fysionomi, samlingsplatsen för allt vad Stockholm ägde av litterärt intresserade." År 1849 får Adolf en utnämning som kanske är lika viktig för honom som framgångarna på Norrbro – ett hedersuppdrag som bekräftar hans professionella och sociala status. Han utnämns av Uppsala universitet till akademibokhandlare i Uppsala i konkurrens bl.a. med den störste bokhandlaren i staden N.W. Lundequist.

Samtidigt som Adolf har dessa framgångar som bokhandlare bygger han upp sitt förlag. Han satsar djärvt på ett antal stora projekt som en rikt illustrerad "praktbibel", ett handbibliotek för trädgårdsskötsel, planschverk av Carl Johan Billmark och ett antal tecknade böcker av Fritz von Dardel. Utgivningen av svenska klassiker inleds med en nyutgåva av Bellmans samlade verk. Dessutom startar han en söndagstidning, *Bazaren*, med journalisten och författaren signaturen Orvar Odd som redaktör. När Svenska Bokförläggareföreningen grundas 1843 är hans förlag ett av de största. Han expanderar ytterligare under 1850-talet då han köper Sveriges två ledande skönlitterära förlag, N.H. Thomsons och Joh. Linds. Därigenom blir han förläggare för bl.a. Wilhelm von Braun och Emilie Flygare-Carlén – två av tidens ledande bestsellerförfattare.

Uppenbarligen tog sig Adolf – liksom fadern Gerhard – vatten över huvudet med sin enligt Karl Otto "hejdlösa förlagsverksamhet". Dessutom räckte hans administrativa förmåga inte till för att ta hand om hans växande företag. Redan 1842 skriver hans hustru Esther till svågern Albert: Affärerna är "visst ej att klaga på, om de bara sköttes med mera ordning. – Den stackars Engla goda Adolph arbetar visst mera, ja vida mera än han behöfver, men ändå herskar oordning [...] den stackars, stackars Adolph hinner ej med allt."

Förlagsverksamheten medförde att Adolf försummade bok-

Norrrebroasaren med Adolf Bonniers boklåda, där Albert Bonnier började sin förlagsverksamhet. C.J. Billmark

handeln. De bästa medhjälparna försvann och startade eget och började konkurrera kraftfullt med sin förra chef. Röran i affären beskrivs i ett brev till Albert 1854 på ett färgstarkt sätt av yngsta brodern David Felix: "terrängen [boklådan] var kuperad och oframkomlig till följd af de ofantliga barrikader af Biblar, Nican-der etc. som voro uppkastade och upptornade öfverallt. Om redan då de smala passen knappt tilläto en försigtig fotgängare att slingra sig fram, med risk att 'trampa litteraturen under fötter', och rätt mycket af dina förlager derigenom troligen blifvit till *smuts*-litte-ratur, så måste vägarne sedan dess blifvit och framgent bli allt mera oframkomliga, i mon som förlagerna ökas ..."

Tyvärr lyssnade inte Adolf på sina två yngre bröder – även Al-bert varnade honom – eller rättare sagt Adolf förmådde inte hålla ihop sin alltmer vildvuxna verksamhet. Till det bidrog hans privata bekymmer. Hans hustru Esther hade 1845 avlidit i barnsäng, likom det nyfödda barnet. Han gifte om sig två år senare med

Sophie Hirsch, syster till bröderna Bonniers närmaste vän, musikhandlaren Abraham Hirsch. "Hon icke allenast ansågs som mycket bildad utan hon var också en dam av distinktion och fägring, ehuru hon hunnit ganska vackert framåt i åldern", skriver en samtida bekant. Hon var trettiosex år och de fick en son, Isidor Adolf. Men då började Adolf uppenbarligen bli sliten. Han skulle leva tjugo år till, men alltmera sjuklig och långa tider bortrest till olika kurorter. Adolf dör 1867, sextioett år gammal, och hans affärer var i så dåligt skick att man fruktade en konkurs. Albert skriver: "Tyvärr ligger allt i ett chaos och oreda. – Gud gifve att det vill visa sig, att det befintliga kan gå upp mot skulderna – men tillöfvers blir visst ingenting."

Under Adolfs framgångsrika år tog han två av sina bröder till Sverige, den fjortonårige Albert 1835 och två år senare den två år yngre brodern David Felix. David tycks ha varit en glad och ganska bortskämd yngling och kom snart på kant med Adolf och hans fru Esther. Det är alldeles påtagligt att han tycker hushållet är snålt. I ett brev till Albert skriver han: "Det är inte alltid två ljus man har att skriva vid, som jag nu har, men du skall också veta, Herrskapet är borta, de äro på Spektaklet, och jag gör mig en glad afton, jag har två ljus brinnande på bordet." Och i ett senare brev: "Det är Söndagsförmiddag [...] jag har för Skrifvningens skull försakat att gå ned i boden för att dela ut Bazaren till våra 25 prenumeranter [...] jag har försakat att gå och dricka Choklad hos La Croix och jag har försakat att gå till Wetterbergh för att låta lägga sista hand på mitt porträtt, som han målar för närvarande." Och längre fram: "Lefvernet här hemma är alldeles detsamma som förut, blott, om möjligt, ännu sämre, middagarna äro i synnerhet på den sista tid blefvna högst skrala och qvällsvarderna bestå endast af *ett* thema utan variationer: Smultron i sur mjölk!?? [...] ibland likväl få vi någonting till Smörbrödet som Esther påstår skall vara 'Graflax', farçeur, va!"

Till slut blir situationen ohållbar och den tjugoårige David Felix skickas 1842 till Göteborg för att ta hand om Adolfs boklåda där. Det visar sig vara ett lyckokast. David blir genast upptagen i det göteborgska sällskapslivet, och i brev till Albert får vi färgstarka

Adolf Bonnier med sonen Isidor.

skildringar av baler, whistaftnar, krogbesök, ridutflykter etc.: ”Jæfveln hvad man är upptagen – men man får icke ostraffadt vara 23 år och valsa de premier ordre.”

Detta hindrar inte att han blir en framgångsrik bokhandlare och inte minst förläggare. Redan året därpå sätter han igång med olika utgivningsprojekt, bland annat böcker om Göteborg och Trollhättan, barnböcker m.m. I slutet av 1840-talet får Felix, som han nu kallar sig, överta bokhandeln från Adolf. 1850 flyttar han bokhandeln till nya stora lokaler, som ”öfverträffar i elegans allt hvad jag hittills sett i bokhandelsväg”, skriver en vän. Men han får arbeta hårt, då Göteborg nu har fyra boklådor som konkurrerar med

varandra. "Jag står sjelf bak disken numera, och det är min själ en svår sak att sköta kunder och korrespondens på samma gång. Jag företog mig att använda 2 morgontimmar från 7 till 9 uteslutande för brevvexlingen för dagen ..."

Felix har också hunnit gifta sig och få barn. Allt går honom väl i händer, men av den forna spralligheten finns inte mycket kvar. En gemensam vän skriver t.o.m. att Felix har "blifvit en smula för-gubbad, när man nemligen tänker på hvilken munter ture han varit i sina dar". Det är vid denna tid, på 1850-talet, som Felix sjösätter sina två största projekt. Missnöjd med de dåliga tryckerierna i Göteborg öppnar han ett eget tryckeri. När han finner att det är svårt att försörja tryckeriet med tillräckligt många uppdrag får han den djärva idén att starta en tidning, som han själv skall trycka.

Han funderar både på Rudolf Wall och på Orvar Odd som redaktörer men klarar inte ekonomin för ett så storstilat projekt. Till slut utkommer första exemplaret av Göteborgs-Posten den 5 januari 1859, att utges med två nummer i veckan. Felix själv är den huvudsakliga medarbetaren. När tidningen inte vill ta fart tar han risken att göra den daglig med sig själv som huvudredaktör och, efter några svåra år, lyckas han. Som Karl Otto skriver om Felix vid årsskiftet 1862/63: "Nu vet han, att han varit klarsyntare än de andra, och att han gjort rätt då han i tidningen sett sin framtid, sin livsuppgift. Om också ännu ett antal år skulle förgå innan Göteborgs-Postens ställning skulle bli fullkomligt stabil – victorian var dock redan nu vunnen!"

Under arbetet med tidningen tröttnar Felix på bokhandeln och säljer den för 60.000 riksdaler – en summa som skulle ge honom en arbetsfri inkomst för resten av hans liv. Under de följande tio åren är Göteborgs-Posten Felix stora intresse. En allvarlig sjukdom tvingar honom så småningom att sälja tidningen, vilket han gör för 100.000 riksdaler. David Felix får leva ännu ett antal år, dock med tilltagande plågor och dör 1881, femtionio år gammal.

2. ALBERT BONNIERS FÖRLAG GRUNDAS

"Hur Albert en vacker höstdag landsteg vid Riddarholmen med åtta skilling banco på fickan, men med glatt mod och fullt bestämd att i det nya fäderneslandet skapa sig en framtid."

Det skulle visa sig att Albert är den i familjen som överlever sina bröder med många år. Det blir han som skall grunda ett förlag som växer sig allt större för varje ny generation i familjen Bonnier. Albert tar inga risker som Gerhard och Adolf utan bygger upp sitt förlag långsamt, försiktigt och metodiskt och med skönlitteraturen i centrum.

Kanske anar man redan Alberts kommande stora framgångar, när han 1835 som knappt femtonårig anländer till Stockholm. Han har själv berättat hur han "en vacker höstdag landsteg vid Riddarholmen, med hela sin förmögenhet, 8 sk. b:co, på fickan, men med glatt mod och fullt bestämd att i det nya fäderneslandet skapa sig en framtid". Han har bjudits in av sin äldre bror Adolf för att lätta försörjningsbördan för fadern Gerhard, men säkert också för att Adolf behövde hjälp i sin snabbt ökande verksamhet med lånebibliotek, bokhandel och förlag.

Albert kastar sig med liv och lust in i verksamheten, undervisad av Adolf. Uppenbarligen var det förlaget som mest lockade honom, för redan 1837 ger han ut sin första bok *Bevis att Napoleon aldrig har existerat. Stort Erratum*. Det var en satir över en samtida bok, och man kan nog anta att Albert blev förvånad när boken såldes i två upplagor. Den första boken följdes trots framgången av endast en påföljande år. Albert skulle under sitt alltmer framgångsrika liv som förläggare undvika att arbeta med lånade pengar, därför är ut-

*K.F. Koehlers imponerande byggnad i Leipzig på 1880-talet.
Ur Das literarische Leipzig, 1995.*

givningen i början mycket liten – bara så stor som han har råd med.

År 1839 hade han dock tillräckliga tillgångar för att ge ut fem nya böcker, med en variation som visade att Albert prövade olika former. Det var en ABC-bok, en bok med operasånger som påpassligt anknöt till en nyuppförd opera, ett teaterstycke, en etikettshandbok och slutligen en årsbok med kalender. Den sista blev dock ett rejält misslyckande, så några fler årsböcker följde inte.

År 1841, när Albert var tjugo år, hade han arbetat i broderns bokhandel i sex år och med sitt eget förlag i fyra. Det var dags att göra en stor utlandsresa. Det var lika mycket en bildningsresa som en resa för att knyta yrkeskontakter i Europa. Det var inte en blyg invandrapojke som begav sig ut i Europa, utan en självmedveten ung man, som skulle avrunda sin utbildning. Trots att Albert hade börjat arbeta redan som fjortonåring hade han fått en god utbildning. Tillsammans med den två år yngre David Felix hade han först gått i skola i Danmark och sedan åtnjutit privatundervisning, där han fått "ett aktningsvärt kunskapsförråd i skilda ämnen, främst främmande språk". Efter resan behärskar Albert tyska och franska och talar engelska hjälpligt. Det är också anmärkningsvärt hur lätt

Albert Bonnier

han har bytt ut sitt danska modersmål mot perfekt svenska.

Resan går till Leipzig, Wien och Pest i Ungern. Han arbetar i en bokhandel i Wien och har uppenbarligen tillräckligt god ekonomi för att också roa sig i operettstaden. En bekant beskriver honom som "en så älskvärd ung man med ett litet skägg à la Henrik IV, som uppskattas av alla, särskilt av damerna". Hans inställning till arbetet är suverän. Han skriver hem att han "intog [...] en högst angenäm ställning och trivdes rätt bra".

Att Albert inte fick språken alldeles gratis framgår av följande dagboksanteckning från bokhandeln i Pest: "Jag svettades nyss som en hund vid att speaka english med ett resande par [...] De Engelsmän som våga sig hit tala i allmänhet en rådbråkad tyska eller franska och begära alls inte att man skall entretena dem på deras modersmål. – Om inte min vän Karl funnes, som emellanåt regalerar mig med fraser sådana som 'How do You do' etc., så finge jag på hela månader inte höra något enda ord, och Gud skall veta,

Kalendern Svea, årgång 1845.

att jag verkligen behöfver att höra mycket ..." Albert planerar att fortsätta till Paris efter Pest, men Adolf behöver honom i Stockholm till den alltmer expanderande verksamheten. Motvilligt beger Albert sig hem lagom till julhandeln efter att ha varit utomlands i nästan två år.

Under utlandsresan måste det ha blivit allt tydligare för Albert att det är förlaget – inte bokhandeln – som han vill ägna sig åt. Första året efter hemkomsten blir han tvungen att hjälpa Adolf med Norrbrobokhandeln, men sedan sätter han igång med att ge ut en tidskrift, "Stockholms Mode-Journal. Tidskrift för den eleganta världen". Den blev så framgångsrik att den levde i tio år, till 1853. Men det är med kalendern Svea 1844 som Albert grundlägger den skönlitterära traditionen i Albert Bonniers förlag. Kalendern Svea skulle förbli den av Albert mest omhuldade förlagsprodukten, som han själv redigerade fram till sin död.

Det var på intet sätt självskrivet att ge ut unga svenska författare. Det ansågs inte lönsamt och 1840-talet var inte någon impone-

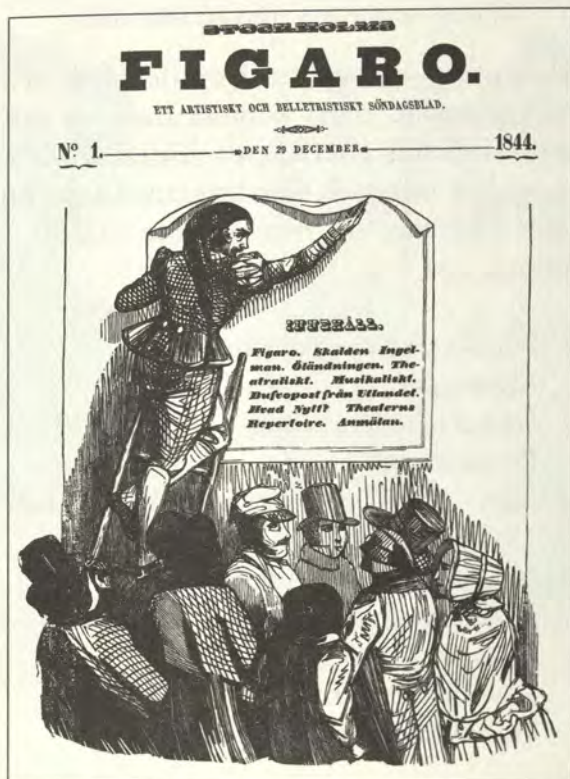
rande period i svensk skönlitteratur. Trots det får man intrycket att Albert till varje pris ville knyta kontakt med sin tids författare, även om de inte var särskilt efterfrågade. Tidens ledande konservativa såg t.o.m. ned på romanen som litteraturform. En kuplett ur en samtida vaudeville med det betecknande namnet "Symamsellerna" anger tonen:

Förr i verlden ej romaner fanns
Ingen opera och ingen dans
Då gaf man hin håken
De moderna språken
Men – hvart hushåll stod i flor och glans.

Nu för tiden är glansen klen
Sällan mannen står på säkra ben
Frun sitt hjärta grämer
Läser mamsell Bremer
Onkel Adam och fru Carlén.¹

Det var just dessa författare som Albert publicerade bl.a. i de första årgångarna av Svea. Kanske var det för att skönlitteraturen hade relativt låg status som den unge förläggaren kunde få tillgång till Fredrika Bremer, August Blanche, Onkel Adam, Talis Qualis, Orvar Odd och Emilie Flygare-Carlén. Att Albert menar allvar med sin satsning på den svenska skönlitteraturen visar han med att samma år som Sveas första årgång utkommer ge ut det litterära veckobladet "Figaro. Ett artistiskt och belletristiskt söndagsblad". Där återfinns samma författare, men dessutom får Albert här kontakt med samtidens konstnärer och illustratörer. Figaro upphör 1847 efter tre år, men Albert hade vunnit sitt huvudsyfte, nämligen att visa att han menade allvar med att bli förläggare för de svenska författarna.

Samtidigt börjar Albert även ge ut utländska romaner. Där var konkurrensen betydligt större. Romanens genombrott på 1830- och 1840-talen i England och Frankrike hade skapat en kraftfull marknad i dessa länder. Den blev den framväxande liberala borgar-

Första numret av "Stockholms Figaro. Ett artistiskt och belletristiskt söndagsblad". 1844

klassens litteratur. Författare som Walter Scott, Charles Dickens och William Thackeray i England och Alexandre Dumas och Eugène Sue i Frankrike nådde upplagor på 40.000–50.000 exemplar. Författarna blev från att ha varit jämställda med enklare hantverkare ledande samhällsmedlemmar med ibland skyhöga inkomster. Dumas kunde tjäna 200.000 franc om året, Walter Scott 20.000 pund per år – när 200 pund var en hygglig årsinkomst. Deras framgångar grundlades med den nya tidningspressens framväxt. Romanerna gick ofta först som följetonger, som Dickens *Pickwickklubben* eller de flesta av Balzacs romaner. Följetongerna blev så populära att de sålde tidningarna istället för tvärtom.

Framgången för romanen i de stora europeiska länderna fick inte en svensk motsvarighet förrän mot slutet av seklet. Däremot blev de utländska romanerna snabbt översatta. Pionjären var, som

i så många andra sammanhang, Lars Johan Hierta som redan 1833 startade "Läsebibliothek af den nyaste utländska litteraturen i svensk översättning". Inspirerad av den franska feuilletonen gav Hierta ut romanerna i häften med någon veckas mellanrum. "Läsebibliotheket" blev en stor framgång och fick snart en medtävlare i N.H. Thomsons "Kabinettsbibliothek af den nyare litteraturen".

Driven av sitt intresse för skönlitteratur ansåg Albert uppenbarligen att det skulle finnas plats för ännu ett romanbibliotek. 1846 kommer första numret i "Den europeiska följetongen. Nytt romanbibliothek". Det är Albert ensam som gör urvalet och redigerar översättningarna. Det inleds med en ny roman av Eugène Sue följt av Alexandre Dumas' nyaste roman. Båda författarna hade tidigare kommit ut hos Hierta, men någon copyright eller några författarrättigheter fanns inte. Det gällde att komma först och ta för sig. Albert hade en sådan tur att Adolf befann sig i Paris då Sues roman kom ut och kunde sända hem tidningen där Sue publicerades.

Hierta tog först den unge uppstickarens verksamhet med ro, men när Albert fortsatte att ge ut ett flertal av "hans" författare gick Hierta till strid och började trycka samma roman av Dumas som Albert hade annonserat att han skulle ge ut. Albert gav sig, men när han meddelade att han istället skulle trycka en ny roman av Edward Bulwer-Lytton blev Hierta upprörd. Han hade tidigare givit ut inte mindre än tjugo romaner av denne författare.

Striden mellan de två förläggarna urartade snart till personliga angrepp från flera håll på Hierta, som redan var hårt ansatt av både de konservativa – för sina liberala åsikter – och av de liberala – för sina ekonomiska framgångar. Här visar Albert att han inte ryggat för ganska ogenerade metoder. Han inte bara ger ut Hiertas bästa författare utan han använder sig också av Hiertas konservativa motståndare i polemiken. Till sist vinner Albert striden genom sin envishet och sin uthållighet. År 1851 lägger Hierta ned sitt "Läsebibliothek", kanske för att han tröttnat på konkurrensen, men troligare för att hans andra intressen – förutom Aftonbladet Liljeholmens stearinfabrik, ett bomullsspinneri, jordbruk på Gotland

m.m. – hade börjat ta alltmer av hans tid. Alberts Den europeiska följetongen skulle fortsätta att utkomma efter Alberts död och lades ned först 1910.

Uppenbarligen ger Alberts metodiska men samtidigt försiktiga utgivning – och först och främst hårt arbete – även ett gott ekonomiskt resultat. Som sonen Karl Otto så småningom skall skriva om sin far och sina farbröder: "Arbeta, arbeta och åter arbeta – det blev vid denna tid [1850-talet] de tre brödernas lösen, kanske i än högre grad än någonsin förut." Under hela denna tid, sedan hemkomsten från utlandsresan, har Albert fortsatt att arbeta i bokhandeln hos Adolf, samtidigt som han bygger upp sitt förlag. För att inte förväxlas med Adolfs förlag kallade Albert sitt för "Förlagsbyrån" på ordersedlar till bokhandeln. På titelbladet till utgivna böcker står emellertid Albert Bonniers Förlag – ibland A. Bonnier och i början ibland Albert Bonnier junior. Albert själv är medveten om skillnaden mellan hans och Adolfs förlagsverksamhet. Medan Adolf kastar sig ut i alltmer omfattande projekt skriver Albert vid den tiden till David Felix att hans förlag är "som en liten julle" bredvid Adolfs "förlagsskepp".

Kanske t.o.m. Adolfs exempel ökar hans försiktighet: "Vad Alberts övriga förlagsverksamhet under 50-talet beträffar är det rätt eget att lägga märke till, med vilken ytterlig tveksamhet han gick fram, hur han vände och vred på förlagsidéerna för att, ofta, sluta med att avstå från även de mest lockande spekulationer, där han icke på förhand var viss om framgång", skriver Karl Otto. Istället satsade Albert på att köpa ett tryckeri. Bröderna Bonnier hade sedan länge anlitat Hörbergs tryckeri på Riddarholmen för sina böcker, och ganska överraskande vände sig ägaren en dag till Albert och ville sälja tryckeriet. Det tycks ha gått snabbt och den 1 juli 1856 blev den trettiosexårige Albert tryckeriägare och tilltalades hädanefter med "Patron" – en titel som han uppskattade i hög grad. Det framgår inte hur finansieringen gick till, men det finns skäl att anta att Albert betalade från vinsten i tryckeriet. Han fick behålla tryckeriföreståndaren, "en af dessa verkligt redbara numera sällsynta karakterer [...] en verklig kärngubbe", och därmed också alla de gamla kunderna. Trots det lyser Alberts försik-

Hos Undersekraren den 31 December 1844

qvarliggande osåldt lager
tillhörigt **FÖRLAGS-BYRÅN** i Stockholm.

1	Andersen, Nya Sagor	à 20 sk.	- 20.
-	Berättelser för Flickor	n 16 "	" "
-	" för Gossar	n 16 "	" "
-	Bref- och Formulär-Bok	n 32 "	" "
-	Carl Johans sista stunder	à 1 R:dr	" "
-	d:o på ord. papper	n 24 sk.	" "
-	" " Graf	n 12 "	" "
2	Dickens, Julastonen	n 32 "	1 16
1	Eugenie, Bijou-Almanach, 1844	n 1 R:dr	1 "
5	Föreskrift att förlänga lifvet	n 12 sk.	1 12
-	Hemmet af Abbot	n 32 "	" "
-	Lilla Köpmannen	n 12 "	" "
4	Lilla Ögonlakaren	n 8 "	1 32
-	Marie-Blomman	n 1 R:dr	" "
-	" " "	n 44 sk.	" "
5	Medel mot Hemorrhoider	n 16 "	1 32
3	Miniatyrbok compl.	n 1 R:dr	3 "
-	" " div. Häften	n 8 sk.	" "
2	Modren i hemmet	n 40 "	1 32
-	Nicolaus 1 och Ryssland år 1844	n 24 "	" "
3	Nya upptäckter	n 12 "	1 36
-	Porträtter af D. D. M. M.	n "	" "
4	Protestantiska Påföddömet	n 12 "	1 "
-	Rysslands Mystérier	n 24 "	" "
-	Stockholms Mode-Journal 184	n "	" "
-	" Sköna Nejder	n 24 "	" "
-	" Figaro	n "	" "
1	Svea, Folkkalender för 1845	n 1 R:dr	1 "
-	" " "	n 44 sk.	" "
-	Svenska Vapnen och Flaggor	n 32 "	" "
-	" Scenens Artister, häft.	n 32 "	" "
1	Storis om Napoleon, hans öfverlyst och förfall	n 4 "	1 14
10	Des Skrifte för Sv. Sakhet, h. 1.	n 12 "	2 24
4	Den bildade Världen om annan	n 16 "	1 16
6	Tablå öfver Dagens frågor vid 1840 års riksdag: 29	n 3 "	3 "
3	En blick öfver Sveriges historia	n 46 "	1 "
4	Julien om alla Kärlekens folk	n 12 "	1 "
4	100 Skåder, ett geografiskt spel	n 12 "	1 "
1	Den lilla Trons Kärlek	n 8 "	1 8
3	Vad är Vatten mot Guld och Rheumatism	n 16 "	1 -
Summa 27 2/3 R:dr 40.			

Effektens, som ofvan

Alm Sandberg

Inventariëförteckning öfver Albert Bonniers (Förlagsbyråns) lager 31.12.1844.
Det unga förlaget hade sju år efter starten redan en anseelig utgivning.

tighet igenom: "Måtte det ha skett i en lycklig stund. – Jag är betydligt ängslig för den vidlyftighet man i alla fall försätter sig uti derigenom." Men Albert hade faktiskt köpt det i "en lycklig stund". Karl Otto fann långt senare ett brev där Albert skrivit till David Felix i Göteborg att han köpt tryckeriet med tanke på sin nyfödde son: "Tryckeriet kan måhända bli ett nödankare åt min gosse om han får leva." Karl Otto hade fötts den 20 juni och var alltså tio dagar gammal. Det var ett rejält tryckeri Albert blev ägare till. Tidtals var upp till sextio arbetare anställda. Tryckeriet växte sakta men säkert och Albert förnyade det successivt. Han investerade tidigt i de nya ångdrivna snällpressarna och sedan i de revolutionerande sättnmaskinerna.

Redan året efter tryckeriköpet är Albert redo för en ny stor satsning. Han köper en stor tomt i hörnet av Kungsträdgårdsgatan och Hamngatan och låter uppföra ett modernt bostadshus åt sig. Resten av tomten reserverar han för en nybyggnad för tryckeriet. För första gången tvingas han låna pengar. Totalt, skriver han till David Felix 1858, krävs 40.000–50.000 riksdaler banco: "Någon kredit skall man väl få – och jag må väl ock kunna få låna pengar någongång – fast jag Gudskelof hittills aldrig behöft göra det. – Det kan visst bli mycket obehagligt – men på Guds försyn har jag lust att våga mig på saken, som både kan skaffa mig fördel, nöje och heder."

Samtidigt hjälper han Felix, som råkat i en ekonomisk kris med ett lån på 5.000 riksdaler banco. Det är tydligt att Albert nu drar ifrån sina bröder, och hans självkänsla växer. Felix ekonomi förblir dålig tills han sålt Göteborgs-Posten och Adolfs affärer blir alltmer tilltrasslade. Albert tycker nu att Adolf har dåligt omdöme som förläggare. Han tar "löst och fast utan tillräcklig smak och urskiljning bara det fås för billigt honorar och helst på lång kredit".

I samband med köpet av tryckeriet inser Albert att han inte vill syssla med bokhandel längre, "stå-innanför-disken". Nu bygger han långsamt och systematiskt upp sitt förlag. Det är fackböckerna som dominerar Alberts utgivning under de följande två decennierna. Han får svårt att realisera sitt stora intresse för framförallt svensk skönlitteratur under det ekonomiskt framgångsrika 1860-

talet. Med Karl Otto Bonniers ord: "Men 'borgerligheten', som gripit omkring sig och, snart sagt, erövrat både riksdag och kungaborg, hade även en skuggsida: den hade tagit död på litteraturen [...] 'Det praktiska' blevo slagorden för dagen, och litteraturens tjänare, bokförlagen, hade att ställa sig detta till efterrättelse."

Albert gör dock sitt bästa att ge ut de få goda litterära författare som finns. Hans viktigaste instrument är kalendern *Svea*, där han samlar de skönlitterära författarna. Kalendern går ut i en imponerande upplaga på 10.000 exemplar. Albert Bonnier framstår nu alltmer som den första moderna förläggaren. Han etablerar ett personligt och långsiktigt förhållande till sina författare, något som knappast förekom vid denna tid. Något lojalitetsförhållande fanns annars inte mellan författare och förläggare. Förläggarna gav bara ut de böcker som de ansåg lönsamma, och författarna, när de blev efterfrågade, spelade ut de olika förlagen mot varandra. Carl Jonas Love Almqvist gav under sin kanske mest produktiva tid på 1840-talet ut inte mindre än tjugofem olika böcker på elva förlag. Tidens kanske mest säljande författare, Emilie Flygare-Carlén, växlade vid samma tid mellan två förlag för att driva upp sina honorar.⁷

Alberts förhållande till Zacharias Topelius belyser hur han aktivt och medvetet utvecklar sin relation till en författare som han är intresserad av. År 1851 ger han ut en pjäs i sin serie "Svenska Theatern" av den då i Sverige helt okände finländske författaren. Det är säkert en förlustaffär, men det ger Albert tillfälle att etablera en kontakt med författaren. Albert blir belönad för sitt förutseende när han tre år senare får ge ut de första delarna av *Fältskärens berättelse* i Den europeiska följetongen. Tidigare hade Topelius delvis av patriotiska skäl givit ut sina böcker i Finland. Från och med detta år, 1854, övergår Topelius helt till Albert Bonniers förlag, trots att honoraren är skäligen blygsamma.

Topelius skriver till Albert 1867 – sexton år efter deras första kontakt har de ännu inte träffats personligen – att han visserligen inte fått mycket betalt, men att han satte värde på den goda försäljningen av böckerna och "honett bemötande". Albert svarar att det faktiskt är Topelius själv som bestämt honoraren men att det är viktigt att Topelius är nöjd. Varefter Albert sänder honom 500

riksdaler utöver det överenskomna honoraret för den nya boken.

Året därpå möts de äntligen och det utvecklas så småningom en allt fastare vänskap mellan dem. Albert fortsätter att ge ut Topelius olika böcker med allt större framgång. År 1876 gör Topelius en stor utlandsresa och tvingas be sin förläggare om ett förskott på 3.000 franc. Albert svarar med att sända 4.000 franc, icke som förskott utan "beder Dig icke oroa Dig öfver 'den literära valutan' som Du därför skall behöfva lemna – ithy att jag förklarar att denna valuta har du redan lemnat". Topelius svarar på detta genom att peka på just vikten av den personliga relationen även för författaren: "Jag tror likväl, att det är lyckligt och fördelaktigt, om båda kontrahenterne, författaren och förläggaren, uppfatta sin ömsesidiga förbindelse ur en mera vänskaplig synpunkt, än blotta kontraktet. Jag tror, att de kunna tjena hvarandra såsom kompositören och orkesteranföraren, såsom författaren till en pjäs och teaterns regissör. *Och jag uppfattar fullkomligt din sednaste skrifvelse såsom vännen Bonniers, icke affärsmannens* [min kurs.]."

Albert var medveten om att de tidiga honoraren – som Topelius själv hade begärt – hade varit mycket små. Topelius påminde honom också om det då och då. Dessutom hade Albert för dessa köpt rätten för all framtid, vilket var vanligt då. När Topelius planerar att ge ut sina samlade skrifter 1889 ber han Albert om ett förslag till hur han skall återfå rätten till sina viktigaste verk *Fältskärens berättelse* och *Läsning för barn*. Med stor generositet ger Albert tillbaka rättigheterna till Topelius, han behöver "inga långa funderingar för ett dylikt medgifvande och om någon särskild godtgörelse kan det ej vara tal".

Topelius var inte lika generös mot Albert. När Topelius avlider i mars 1898 framgår av hans testamente att hans dotter Eva skall erbjuda rätten till de samlade skrifterna till flera förläggare, men att Bonniers skall få rätten om de betalar lika mycket som det högsta budet. I maj är Karl Otto i Helsingfors och får veta att två andra förlag har bjudit – Carl Suneson från Fröléen och Gustaf af Geijerstam från Gernandts. Albert är hemma i Stockholm och fruktansvärt orolig. Han kan helt enkelt inte tänka sig att mista Topelius efter ett helt liv med honom: "Jag vill icke neka att jag [...] flera

Zacharias Topelius, Läsning för barn 1866.

I förlagets katalog 1837-1882 rekommenderas boken:

"Hvarje del deraf innehåller en skatt af själen och hjertat stärkande och bildande läsning på ett ädelt och för barnens fattningsgäfvä beräknadt språk."

dagar gått i en nervös orolig spänning", skriver han till Karl Otto, "vi äro naturligtvis tvungna att gå minst lika långt [som] spekulanterna." Han är mest orolig för Geijerstams övertalningsförmåga och tröstar sig med att "den andre sk-ren, den vill de dock inte inlåta sig med". Han tycker dock det hela är irriterande, "ett intrång på en annans område /nml vårt".

Redan efter ett par dagar är dock saken klar, men det blir dyrt. Karl Otto får köpa rätten i tjugofem år för de samlade skrifterna för 150.000 kronor, en summa motsvarande sex miljoner kronor idag! Albert knorrar dock inte – han skulle ha Topelius skrifter till

vilket pris som helst. Och Karl Otto får beröm: "jag kan ej annat än 1mo) gratulera och 2do) beundra huru du lyckats på så få dagar bringa den [affären] till lyckligt slut". Trots det anmärkningsvärt höga beloppet blir det en god affär. När första kontraktet gått ut förlänger Karl Otto rätten med ytterligare tjugofem år.

Albert fortsätter att samla kring sig de få goda skönlitterära författare som finns, som Frans Hedberg, August Blanche och Elias Sehlstedt. Med alla blir han också personlig vän, särskilt med Frans Hedberg som även blir hans lektor och översättare. Hedbergs beskrivning av sin första kontakt med Albert visar tydligt att Albert från början vill bli hans *förläggare* – inte en tillfällig affärskontakt: "Vi kommo lätt öfverens om affären, honoraret var icke vidare stort, men det utbetalades genast och det vänliga bemötandet var istället så mycket större. Det bästa af alltsammans var dock, att detta senare förhållande mellan förläggaren och författaren aldrig stördes under de många år som förflutit sedan dess."

Albert ville aldrig släppa författare som han uppskattade, hur dåligt de än sålde. Han var övertygad om att de en dag skulle bli lönsamma. Även där, med denna långsiktiga lojalitet, var han den förste moderne förläggaren. När August Blanche dog 1868 ville arvingarna sälja ensamrätten till Albert för 12.000 riksdaler. Albert var ytterst tveksam – Blanches böcker var inte längre i ropet. Han kunde och ville samtidigt inte tacka nej. August Blanche var en bra författare och framförallt var han Alberts författare. Översenskommelsen gjordes, men den första samlade upplagan sålde mycket riktigt dåligt, cirka 3.000 exemplar. Men Albert satsade rätt igen. "... huru många gånger ha ej, sedan dess, dessa Blanchevolymen blivit omtryckta!" utropar Karl Otto. (Sämre gick det med C.J.L. Almqvists samlade verk som Albert förvärfvade för endast 1.000 riksdaler. Då hade hans böcker under de tjugotre år som gått efter landsflykten överhuvudtaget inte funnits i tryck. När Albert gav ut valda verk 1874–78 var de osäljbara. Det skulle dröja ända till sekelskiftet innan han återuppräktades som författare, bl.a. genom Ellen Keys insats.)

Ytterligare en av de få stora författarna från denna tid var Viktor Rydberg. Albert uppmärksammade honom när *Den siste Athena-*

ren publicerades 1859. Den kom ut hos Lars Johan Hierta och den blygsamma upplagan på 1.000 exemplar fick delvis realiseras. Men igen var det inte försäljningen utan den litterära kvaliteten som lockade Albert. Till och med i så hög grad att Albert gav ut en hopplös "teologisk-social" roman av en vän till Viktor Rydberg. Denne hade utlovat ett förord och det räckte för Albert för att få en förläggarkontakt med Rydberg. Först 1865, sex år efter första kontakten, får Albert ge ut något. Det är inte ens ett original utan en ny, tredje, upplaga av *Bibelns lära om Kristus*. Albert försöker samtidigt få Rydberg att skriva skönlitteratur, helst historiska romaner. Detta blir inte av, men när Rydberg 1868 som riksdagsman skall bo i Stockholm erbjuder Albert honom den extra "ungkarls-våning" som han låtit bygga på sin tomt i Berzelii park. "Hyran skall icke bli dyr – ty jag vill alls ingen ha."

Rydberg blir glad och tacksam – och han har förstått att han är skyldig Albert något. När han tackar skriver han: "På ett eller annat sätt *måste* jag stå dig till återtjänst, och från min ståndpunkt och din egen såsom förläggare vore väl den lämpligaste återtjensen den, att jag skrefve en bra bok." Åter går det ett antal år, men 1875 får Albert Rydbergs översättning av Goethes *Faust* – en översättning som är en levande klassiker än idag. Albert betalar det kraftigt tilltagna honoraret om 5.000 kronor utan att protestera, och boken blir en stor framgång.

Albert och Viktor Rydberg blir även de nära vänner. "Huru innerligt jag håller af dig kan jag icke säga", skriver Rydberg i slutet av 1870-talet. Och Albert skriver i ett annat sammanhang att det inte är för att tjäna pengar han vill ge ut Viktor Rydbergs böcker – "det kan man göra på skräp lika fullt och lika mycket" – utan för "glansen som hans arbeten skänka åt min förlagskatalog [...] och beröring med en ädel och upphöjd menniska, som jag i så hög grad beundrar". Det visade sig att Alberts satsning på kvalitet och ut hållighet till slut skulle få sin belöning. Viktor Rydbergs samlade verk, som Albert köper efter Rydbergs död 1896 blir en stor och ihållande framgång. 1937 hade *Dikter* tryckts i närmare 200.000 exemplar och *Singoalla* i knappt 150.000.³

Men bortsett från dessa få litterära giganter finns det knappt

några skönlitterära författare av värde. Tidens litterära armod illustreras av att Karl Otto sextio år senare indignerat utropar om de två första författare han kommer i kontakt med som yngste medhjälpare i tryckeriet:

Per Thomasson och Marie Sophie Schwartz, hur tidstypiska för 1870-talets litterära förfall här i landet äro de icke! Vi hade den gången nästan inga andra, som sysselsatte sig med att skriva böcker i Sverige. Och min fars förlag var dock redan då det mest skönlitterära! Det utkom i Sverige faktiskt under hela perioden från "Den siste Athenarens" framträdande (1859) till "Röda rummets" (1879) icke flera litterära arbeten av något bestående värde än att man med lätthet kan räkna dem på fingrarna. En svensk författare var den gången så sällsynt, att om det någon gång inträffade [...] så sattes det alltid på titelbladet: svenskt original, vilket emellertid kanske oftast hade den verkan, att allmänheten först riktigt avhöll sig från att läsa det. Ty en svensk författare var icke endast något otänkbart; det var något rentav löjligt, att en stor frisk karl skulle sysselsätta sig med att skriva romaner i stället för att göra något nyttigt.

Alberts skicklighet som förläggare visar sig också i hans utgivning av fackböcker. Det är en bred utgivning, som bygger upp en formidabel s.k. backlist för decennier framåt. Alberts framsynthet illustreras med glans av två verk, *Handelskalendern* och *Adelskalendern*. En årsbok över den nya och ständigt ökande affärsverksamheten var ett helt nytt initiativ. Sveriges handelskalenders första redaktör 1859 blev ingen mindre än Rudolf Wall, som några år senare skulle grunda Dagens Nyheter. Handelskalendern lever kvar efter drygt etthundrafyrtio år, som en viktig och ständigt inkomstbringande utgivning inom Bonniers. År 1854 gav Gabriel Anrep ut *Sveriges riddarskap och adels kalender*, som Albert övertog året därefter, med initiativtagaren som redaktör i över fyrtio år. Att det inte var så enkelt att tillfredsställa de omnämnda aristokraterna framgår av redaktörens suck i ett brev till förlaget: "Jag har

aldrig stått väl hos adeln, särdeles fruntimmer, vilka icke kunna förlåta mig att jag blottade deras ålder. I ett rätt knaggligt poem i Allehanda ett par år efter det kalendern utgavs, föreslogs att jag skulle både hängas och brännas för den förbannade svarta boken – detta opus var inspirerat av grevinnan Gyllenhaal, född d'Orozco, som, född 1796, svor på att jag gjort henne tio år äldre, därvid hon förglömde att hon hade en son, född 1820, och därförut varit gift i några år.” Trots problemen fanns *Adelskalendern* i över hundra år på Bonniers utgivningslista.

Vidare ger Albert ut de första resehandböckerna över Sverige, i takt med järnvägens utbyggnad och lagom till Stockholmsutställningen 1866. Även den tidens mest framgångsrika reseskildringar finns på Albert Bonniers förlag med Stanleys *Huru jag fann Livingstone* och *Genom de svartes verldsdel*. Vidare läkarböcker, Darwins epokgörande verk, historieböcker, grammatikor för olika språk och barnböcker. De första var för flickor med Louisa M. Alcotts *En krona bland flickor* som den första succén.

Det mesta Albert ger ut blir framgångsrikt. Till detta bidrar de goda konjunkturerna under 1860-talet och första hälften av 1870-talet. Albert bygger upp sin position i samhället och sin förmögenhet lika försiktigt och metodiskt som sitt förlag. På 1860-talet är Alberts position både privat och i samhället grundmurad. I Svenska Bokförläggareföreningen när den stiftades 1843 hade Alberts förlag varit det minsta. Nu får Albert en alltmer central position ”sedan hans förlag hävdade sig som ledande på flera områden, främst den svenska skönlitteraturens”. Vid ett stort möte i Stockholm för skandinaviska bokhandlare 1866 är det Albert som dominerar bland de svenska förläggarna, och vid föreningens tjugofem-årsjubileum 1868 är det han som utbringar föreningens skål. År 1877 bekräftas Albert Bonniers ledande ställning i förlagsvärlden genom att han väljs till ordförande i föreningen.

Förlagets storlek i början av 1880-talet framgår av den röstfördelning som föreningen införde 1882. Antalet röster som varje förlag hade varierade med antalet titlar som man hade i lager. Högsta röstetalet var femton, för det skulle man ha ett ”lagervärde” av minst 1.500 kronor. Det var endast sex förlag som kom upp till

Gustaf Banck sedan han stigit i graderna.

högsta klassen, och där dominerade Norstedts och Albert Bonniers förlag. De fyra övriga bestod av två musikförläggare och två gamla förlag som hade stora lager men knappast någon försäljning. Norstedts förlag var främst ett skolboksförlag och dessutom helt beroende av sitt "kungliga" tryckeri, där man tryckte olika statstryck, författningssamlingar och almanackan. Det enda moderna bokförlaget, marknadsinriktat och med skönlitteraturen i centrum, var det förlag Albert Bonnier hade byggt upp under femtio års tid.

Samtidigt som affären växte var Albert försiktig med utgifterna. Som medhjälpare anställde han 1858 en nittonårig "dränggosse", son till en fattig soldattorpare. Det enda betyg han hade meddelade att han "väl förstod att sköta hästar". Gossen, som hette Nils Gustaf Banck, blev snart outhärlig som förlagets alltiallo. Han skrev fakturor, packade böckerna och drog dem på en kärra till

distributören Seelig. Under många år var han Alberts ende medhjälpare. Det visade sig att han var mycket begåvad och Albert bekostade hans utbildning med "lektioner i svenska, skrivning, räkning och enkel bokföring".⁷ Han växte med företaget och blev först bokhållare, avancerade till kassör och blev slutligen kamrer – det som idag kallas controller eller finansdirektör.

Alberts förtroende för honom var så stort att han allmänt kallades Bonniers "bank". När Albert var ute på resa var det han lika mycket som den unge Karl Otto som bestämde. Hur outhärlig Banck var för firman framgår av några rader ur ett brev från Albert till Karl Otto sommaren 1887: "Det otroliga har här inträffat att Banck uteblifvit en hel dag från affären. Han begärde i onsdags att på torsdagen få fara till Stafsnäs [...] och skulle vara här som i morse. Men han lär ha skolat segla fr Stafsnäs till Vaxholm och troligen ej hunnit fram i tid och därför har han varit borta i dag med. Lyckligtvis redde vi oss ändå."

Albert visade hur högt värde han satte på Banck genom att redan efter femton års anställning ge honom ett tantiem på förlagets omsättning – tre promille av de första 100.000 kronorna och fem promille därefter – för "ditt redan visade nit och din omtanke för min affär". När Gustaf Banck fyller år 1893 efterskänker Albert ett lån på 17.000 kronor "såsom ett uttryck af min stora tacksamhet för allt det osparda nit och det trogna intresse Ni [Banck har avancerat så mycket socialt att han nu 'nias'; titelbortläggning var det dock inte tal om] under en lång följd av år ägnat mig och mina affärer". När Karl Otto tar över efter Albert höjer han tantiemet till tio promille. År 1900 är det den betydande summan av drygt 6.000 kronor – fyra gånger vad en amanuens vid Statistiska centralbyrån tjänar. Gustaf Banck dör 1912 efter femtiotvå år hos Bonniers. Då har han blivit en förmögen person som lämnar efter sig ett arv på närmare 800.000 kronor, väl placerade i aktier och fastigheter, bl.a. hus vid Stureparken och stor sommarvillan på Norra Lagnö.

Gustaf Banck hade kommit till Bonniers genom sin äldre syster Marie som var hemhjälp hos familjen. Hon blev snart en avhållen familjemedlem, kallades Mussa och blev Alberts hustru Bettys sällskap på kurortsresorna i Europa och slutade sina dagar som

husföreståndarinna i familjen. Även hon togs väl om hand och fick ett gåvobrev av Albert och Betty på 20.000 kronor som utbetalades efter Alberts död.

Alberts målmedvetenhet speglas också i hans investeringar utanför förlaget. Han moderniserade sitt tryckeri genom inköp av nya pressar 1864 och 1873. Då hade han redan flyttat tryckeriet 1865 till nya lokaler på Ålandsgatan, som sedan döptes om till Mäster Samuelsgatan. Det var en synnerligen djärv – och förutseende – satsning som han gjorde. Trots att han helst inte ville låna pengar, betalade han endast 5.000 riksdaler kontant av priset på 150.000 riksdaler för fastigheten. På tomten lät han uppföra ett nytt hus i två våningar för sätteri och tryckeri. Förlaget fick husera först i tre, sedan utvidgat till sju små rum de närmaste femton åren. Det var ett inte särskilt lyxigt kontor, som Strindberg och Heidenstam besökte för att lämna sina manuskript. Så här såg det ut 1889, när ”gossen” Herman Bergqvist anställdes som yngsta kontorsbiträde:

Vid sidan av packrummet fanns ett litet rum, den så kallade ”skrubben”, där handlagret av Bibliotek för landtmän, Svenska teatern, Opera-repertoire och Öreskrifter för folket förvarades [...] I ”skrubben” var förlagets enda telefonapparat, nr 6609, placerad [...] Vid telefonsamtal måste bud meddela den anropade, som sedan, oftast genom flera rum, hade att infinna sig vid apparaten.

Utom omnämnda två rum, båda belägna åt gården, fanns det, med direkt ingång från gatan, ett kontorsrum, till vilket besökande först kom. Det var även säte för expeditionen av stockholmsbokhandlarna. Sedan följde ett större rum för landsortsbokhandlareexpeditionen och längst in kassarum. Till höger mot gården var Albert Bonniers rum beläget och jämsides låg ett mindre, oansenligt rum, där Karl Otto Bonnier residerade.⁸

År 1890 är det dags att utvidga den Bonnierska verksamheten. På gården byggs nu ett fem våningar högt magasin och förlagskontoret flyttar in i gathuset. Investeringen är närmare 300.000 kronor –

Ålandsgatan 15-17 efter ombyggnaden 1882.

bl.a. köper man grannfastigheten, vilket Gustaf Banck förhandlat fram. Allt är enkelt och rationellt – ingenting skrytsamt och storvulet. Detta skall jämföras med konkurrenten Norstedts ståtliga palats på Riddarholmen, som just blev färdigt samma år, med ett magnifikt hörnrum för chefen G.B.A. Holm. Det är förbluffande under vilka enkla förhållanden Albert bygger upp sitt växande förlag. Han gör i stort sett allting själv, som redigering, korrekturläsning, och sköter självklart alla författarkontakter. Vännen Frans

Hedberg ger en levande bild av Albert i sitt förlagskontor, där dörren alltid stod öppen:

Det var endast vid särskildt högtidliga tillfällen, som den stängdes; men när detta skedde gjorde han det sjelf, ty han såg inte gerna att någon annan ville isolera honom från hans omgifning. När han då satt där framför det af papper, bref, manuskript, tidningar och telegram öfverfyllda bordet, kunde han nog vara tämligen snäf, när man kom och störde honom; men det dröjde inte länge, förrän han tinade upp och kunde blifva både skämtsam och för en stund glömsk af de många göromål, som väntade.'

Mycket lyxigare blev inte lokalerna på Ålandsgatan efter utvidgningen 1890. År 1907 då Ludvig Nordström besökte Bonniers var han förvånad över att allt var

så gammalt, så småborgerligt – en smal glasdörr direkt in från den trista gatan, ett kontor som på 1850-talet, avdelat med ett skrank, utanför vilket man fick vänta, sen man uppgivit sitt namn och sitt ärende [...] Innanför det kontor, jag såg framför mig, låg till höger bakom en dörr ännu ett rum, en trång historia, som vette mot en typisk stockholmsk gårdsbrunn, och sedermera kom jag underfund med, att intill det rummet låg ytterligare en skrub. I gårdsrummet satt Karl Otto Bonnier vid ett pappersbelastat skrivbord med utsikt mot gårdens fängelsegula kalkmurar, i skrubben utbildade sig firmans nuvarande chef Tor, till att bli faderns efterträdare.

I december 1864 ger Rudolf Wall ut det första numret av Dagens Nyheter. Han hade året före erbjudit Albert att bli hans kompanjon och stå för tryckningen. Alberts försiktighet tog dock överhand och han avböjde. Albert köper inte ens de 15 aktier à 500 riksdaler styck som Wall hade hoppats på. Istället tar han det säkra steget att enbart trycka tidningen. När tryckeriet flyttade började

Wall trycka tidningen i ett eget tryckeri. Dagens Nyheter var en framgång redan från början, men först 1888 köper Albert försiktigt 20 aktier. Vid sin död hade hans innehav ökat till 129 aktier. Det var denna blygsamma början som skulle göra familjen Bonnier till huvudägare av Dagens Nyheter. Albert satt även en kort tid, 1869, i Aftonbladets styrelse – möjligen var han även aktieägare – men drog sig ur ganska omgående. Aftonbladet hade under en lång tid, efter Hierta, dålig ekonomi.

Det är svårt att ur vårt perspektiv förstå hur Alberts ekonomi fungerade. Samtidigt som han investerar hundratusentals kronor i fastigheter för sig själv och förlaget skriver han ännu 1864 till Felix att han inte kan uppbringa 1.500 riksdaler kontant för att betala Orvar Odd ett förskott. Även om det troligen var en ursäkt för att slippa ge ut boken skriver Albert: "Det är förskräckligt ondt om pengar här – till den grad att man snart icke vet hur man skall dra sig fram." Förklaringen är förmodligen att Albert skilde noga mellan tryckeriet och förlaget. Tryckeriet var lönsamt från första stund. Albert hade övertagit den förre ägarens stora och pålitliga kundkrets bl.a. ämbetsverk, riksdagsutskott och köpmännen i staden mellan broarna. Hans eget förlag var ännu på 1860-talet en relativt blygsam kund. Förlagets tryckkostnader var under det decenniet cirka 15.000 kronor om året för att öka till 35.000–45.000 kronor under 1870-talet.

Dessa siffror ger dock inte någon bild av förlagets omsättning. Karl Otto redogör för den med en viss stolthet i sina minnen. På 1860-talet stiger den till över 100.000 kronor och 1873 överskrider 200.000 kronor. År 1884 kommer man till 364.000 kronor genom framgången med den illustrerade utgåvan av *Fältskärens berättelser* som säljs i så mycket som 30.000 exemplar. Vissa år faller försäljningen med nästan 50 procent – man har ingen "bestseller" – men i stort pekar kurvan hela tiden uppåt. 1890 överskrider man 400.000 kronor – det är Blanchés illustrerade verk som blir en stor framgång likaså med 30.000 exemplar. Det är försäljningssiffror som med rätta har betecknats som "den gången något alldeles exemplöst".¹⁰ I slutet av seklet är man uppe i 620.000 kronor genom framgångarna med Nansens *Fram öfver Polarhafvet*, Sven Hedins

En färd genom Asien och Heidenstams *Karolinerna*. Då har Albert Bonniers förlag blivit stort även mätt med europeiska mått. Vill man göra en ungefärlig jämförelse med dagens penningvärde så rör det sig om 25–30 miljoner kronor – en imponerande siffra. Det framgår att en lyckad försäljning av en enda bok kunde ge en betydande vinst på 20.000–40.000 kronor eller idag 1,2–2,4 miljoner kronor.

Arbetet var det viktigaste för Albert. Det var säkert den avgörande orsaken till att han så länge förblev ungar. Tills han fyllde trettio år hade han bott inneboende hos Adolf. Den tid som blev över levde han ett glatt ungarliv – ”han roade sig rätt tappert” och umgicks flitigt med ”artister och litteratörer”. Han är uppenbarligen förälskad i vännen August Blanchés väninna, Mathilda Eberling, en firad sångerska – en förälskelse som av många skäl rann ut i sanden. Han uppvaktar judiska flickor i bekantskapskretsen men kan eller vill inte bestämma sig. År 1854, då han är trettiofyra år, gifter han sig med Betty Rubenson. Äktenskapet blir lyckligt men fördunklas av att Betty redan under förlovningstiden lider av ”melankoli” och tidvis t.o.m. är sinnessjuk. Vid bröllopet blir hon plötsligt helt frisk men får senare återfall, och först vid nära femtio år blir hon helt återställd. De får tre barn, Jenny (1855), Karl Otto (1856) och Eva (1857).

Alberts personlighet kommer ganska tydligt fram i ett brev 1857 till David Felix:

Jag som föga förstår mig på pjunk och Gudvarelöf icke lider af hjertnupna nerver har lyckats, ehuru min hustru af alla svägerskorna troligen af naturen hade mest medfödda anlag för dylikt, hvarpå t.ex. kunde anföras hennes nervösa sjuklighet under förlofnings tiden [...] har Gudskelof lyckats att omskapa henne efter 4 års förlopp till en rask och dugtig Karakter, till hvem jag utan omsvep kan meddela hvarje underrättelse, de sorgliga som de behagliga, och så bör väl en Compagne, ett vif, en ledsagarinna genom lifvet vara ...

Albert och hans familj bor nu vid det nyuppförda tvåvåningshuset vid Norrmalmstorg, där Albert själv i en mindre byggnad har en extra "rätt treflig ungarlägenhet af några rum med tambour". Dessutom hyr man olika sommarhus i skärgården, bl.a. på Lidingö, vid Baggensfjärden och på Dalarö, och har ett stort umgänge både där och i staden, med konstnärer som August Malmström och F.W. Scholander och författarvänner som August Blanche och Viktor Rydberg. I samband med ett skandinaviskt författarmöte markerar Albert sin position både i samhället och i förläggarsammanhang med en storslagen fest på sommarnöjet Yttringe på Lidingö, med bl.a. Henrik Ibsen som gäst.

Förlaget är nu så välfungerande att Albert och hustrun Betty far till Italien 1869 där de stannar nästan ett halvt år. Gustaf Banck får sköta det dagliga arbetet med den trettonårige Karl Otto vid sin sida. Det skulle bli en lycklig tid för både Albert och Betty. Äntligen avkoppling för Albert efter över trettio års hårt slit och ett alldeles nytt, okonventionellt och avspänt liv för Betty. De slår sig ned i Rom och får den skandinaviska artistkolonin som sina umgängesvänner. Där finns musiker, skulptörer och målare som Edvard Grieg, Walter Runeberg och John Börjeson. Betty skriver: "Aldrig har jag varit någonstades, der tiden så flugit bort, aldrig der jag trifvits så väl [...] detta för mig så nya, i all sin tarflighet så roliga och egendomliga lif vi här föra har ett särdeles behag för mig, också är jag i en 'glimrende' sinnesstämning." I ett annat brev hem till familjen får man en glimt av hur levnadsglad och utåtriktad Betty kunde vara: "hur jag här njuter och hvad jag här känner är omöjligt för mig att beskrifva [...] ty man njuter ju här inte på ett vis utan på hundrade, ja man går också i ett fullkomligt rus hela dagarna, i ett andligt om förmiddagarne och i ett kroppsligt om qvällarne [...] och är ändå så lycklig att ej få några kopparslagare ty det är ett herrligt vin man får."¹¹

Resan var kanske parets lyckligaste tid. Tre år senare bryter den psykiska sjukdom ut som hon känt av under förlovningstiden. Sjukdomen varade från 1873 till 1876 och måste ha varit förfärlig, först och främst för Betty men även för hela familjen. Att det rör sig om något betydligt allvarligare än den vanligt förekommande

”neurastenien” framgår av de brev som sänds från hospitalet i Vadstena där Betty vistas under en tid. En läkare skriver till Albert att sjukdomen kommer att ta lång tid. I själva verket fanns det ingen egentlig ”sinnessjukvård” på 1870-talet. Patienterna spärrades in i celler och belades med tvångströja om de blev bråkiga. Vid den tiden hade man dock börjat komma underfund med att det snarare rörde sig om vanvård än vård och ersatte cellerna med öppna salar där sängläge och varma bad blev de huvudsakliga behandlingsmetoderna.

Betty behandlas med bromkalium – även det en ny behandlingsmetod – med ända upp till tio matskedar om dagen och hon får varma bad. ”Herr Bonnier skall ej oro sig om Pat. nu en tid bortåt blir mera tyst och förefaller slö och likgiltig”, skriver hennes läkare, professor G. Kjellberg. Albert har bett en sjuksköterska om kontinuerliga rapporter. De berättar om Bettys vantrivsel – inte minst närheten till de andra sinnessjuka patienterna plågar henne. Hon behandlas väl och slipper umgås med de andra, ”när vi är ute är vi ute i den stora parken”, och hon äter inte i matsalen – ”maten bärs in i hennes rum”. Albert gör vad han kan, en fröken Lindström engageras som sällskap, men Bettys förtvivlan är ibland out hårdlig. I ett brev på trettio sidor från juni 1874 ropar hon ut sin smärta:

Älskade Albert!

Jag vet att doktorerna skola säga att du skall lemna detta utan afseende men jag ber dig för Guds barmhertighets skull tag mig härifrån om det inte endast är, för att göra Eder af med mig, ty vid allt hvad Du håller kärt det här verkar och kan ej verka annat än oroande och om jag ej skall bli som de andra dårarne som jag för hvarje minut natt och dag hör skrika och sen dansa och hoppa och sväva kring mig och dem jag är så rädd för [...] så tag mig härifrån, heldre i dag än i morgon för hvarje minut är en olycka som skall göra olyckan ohjelpigare. Jag har lidit så förfärligt i dessa dagar så jag tror att hvad ni ber mig om nu så skall jag göra blott jag kommer härifrån ...

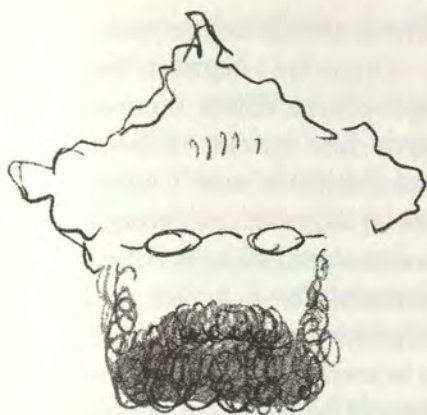
Albert och Betty med barnen Jenny, Karl Otto och Eva.

Låt detta ha varit en förfärlig pröfning för mig och var ej så grym att låta mig bli som de andra här, utan att vara sinnesrubbad [...] du skulle sjelf, och vilken annan som helst bli förtviflad att vara här, hvad skall inte jag då. Goda älskade Albert om jag nånsin varit det allra ringaste för Dig, så kom eller skicka någon [...] och hämta mig härifrån och jag lofvar dig att vara snäll [...] försöka att vara glad och lycklig och intressera mig för allt ...

Det skall dröja ända till hösten 1876 innan Betty – mirakulöst – blir helt frisk. Hon får visserligen komma hem i augusti 1874 från sinnessjukhuset, men deltar inte i familjens liv på flera år. "... det dittills så lyckliga hemmet blev under denna tid en sorgens boning; periodvist var hemmet så gott som helt upplöst", skriver Karl Otto i sina minnen. När Karl Otto är på sin stora studieresa i Europa orkar hon vissa tider inte ens skriva till honom. Så – plötsligt – händer miraklet. En dag är hon sitt gamla jag. Ett brev kommer till Karl Otto, som är i Tyskland, från Betty: "Min kära, älskade gosse! Ser Du hvad som har händt sedan Du fick det sista brevet hemifrån, då hade jag inte kunnat skrifva till Dig en enda rad (och hur mycket bad man ej mig derom) [...] Du får ursäkta att mitt bref i dag ej blir muntert, fastän jag är lycklig och glad att *kunna* skrifva till dig [...] vi skola nog hoppas att det skall bli bra med det med, och nog lofvar jag Dig att det inte skall tryta med bref." Och Albert lägger med ett brev där han skriver att "vår älskade mamma [...] som liksom genom ett underverk plötsligen under den senaste veckan före inflyttningen tillfrisknat och nu Gudskelof och tack tycks vara alldeles som förut – rar och öm och omtänksam om sin gosse och om oss alla". Snart skall dock Albert – och Betty – genomgå nya prövningar. Redan året därpå blir den då tjuogoett-årige Karl Otto svårt sjuk. Han tvingas leva utomlands – i Tyskland, Italien, Schweiz – i tre år. Under långa perioder är Betty hos honom och Albert lever ett ensamt ungarliv.

Det är svårt att göra sig en bild av Albert under hans sista tjuogo år. Han åldras påtagligt. Strindberg möter honom på försommaren 1888 och skriver till Heidenstam: "Igår traff jag Albert Bonnier, som var gammal vorden och mild." Albert och Betty har träffat honom i Köpenhamn på en skandinavisk resa. Under resan, några veckor senare, under ett uppehåll i en liten norsk by dör Betty plötsligt.

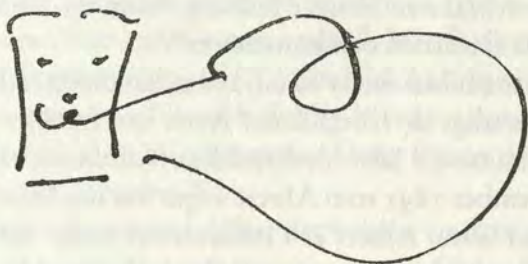
De sista tolv åren av sitt liv lever Albert uppenbarligen ett slags dubbelliv. Han skaffar sig en ung älskarinna, Ebba Herván som är trettio år 1890 när Albert är sjuttio, och får två söner med henne, Albert Nikolaus och Sven Albert, födda 1890 respektive 1894. Alberts dotter Jenny har i Bettys ställe blivit en barsk och ganska

August Sohlman.

Lorentz Dietrichson.

August Malmström ("Kulan").

Alberts vänner avritade av August Malmström.

fruktad husföreståndarinna i Alberts hem. Tor Bonnier, Karl Ottos äldste son, berättar många år senare att han i tioårsåldern – alltså 1893 – av henne skickades till Berns Salonger för att hämta "patron Bonnier, för han sitter där med det där förskräckliga fruntimret", som Jenny uttryckte det. Albert hade inte infunnit sig till söndagsmiddagen klockan fyra. Tor hittade sin farfar vid ett bord med de närmsta vännerna författaren Frans Hedberg och konstnären August Malmström, "Kulan" kallad av sina vänner. Tor lämnade fram ett meddelande som Jenny hade givit honom, och farfar Albert följde med "medan vänner och bordsgrannar log. Det var ingen trevlig expedition." "Jag visste inte då, att det 'förskräckliga fruntimret' var", skriver Tor, "den person som förgyllde hans sista decennium."¹²

I hemmet var det inte så muntert. Den kraftfulle och levnads-glade Albert hade blivit en trist åldring – i varje fall i hemmet. Tor berättar att middagarna varannan söndag hos farfar Albert Bonnier – i motsats till de glada tillställningarna hos morfar Wilhelm Josephson med sång och glam – bara kunde beskrivas som "Odrägligt!" Tystnad härskade vid bordet, eftersom några äldre släktingar "lätt blev nervösa". Så snart middagen var avslutad stängde Albert in sig med sonen Karl Otto i arbetsrummet. Tor fick vara med under Alberts sista år och berättar att de fortsatte dagens arbete, framförallt med att gå igenom utländska branschtidningar för att se vilka böcker som kunde ges ut. När Albert fyller sjuttiofem år hör Tor förvånad hur "min farfar, denna arbetstyngda, stränga allvars-man" skildras av vännen Frans Hedberg "som en munter sälle i kretsen av glada författare och konstnärer".

Att Albert hade bildat en ny familj vid sidan om med Ebba Herván höll han hemligt de första åren. Även om familjen visste att han hade en relation till "det förskräckliga fruntimret" är det först i ett brev i november 1895 som Albert vågar berätta hela sanningen för sin son Karl Otto. Albert är i Italien med Jenny för att slippa fira sin sjuttiofemårsdag. I ett gripande brev skriver den gamle:

För den händelse att det vore Guds vilja att jag icke med lifvet återkommer från den resa, på hvilken jag nu befinner mig [...] vill jag särskilt till din omtanke äfvensom till dina syskons välvilja bedja Er öppna Edra hjärtan för 2ne barn – tvänne gossar som jag på sista åren satt till verlden hvaraf den äldste "Nils" (nu 5 1/2 år) lofvar att blifva en snäll och älsklig varelse. Den yngste "Sven", är nu blott 1 1/2 år – men också frisk och med Guds hjälp kan äfven han bli en bra menniska.

Åt deras moder och dem har jag redan i testamentet ut-satt ett lämpligt årsunderhåll och då Gud välsignat oss med timliga Goder hade det ju varit orätt att lemna dem i nöd. Dessa gossar äro ju dock mina barn – fast sent komna och utom äktenskapet. Modern som jag för 6 år sedan lärde känna *har sedan* [inskrivet av Albert efteråt, min kurs.] fört

en klanderfriandel och varit djupt fästad vid mig åldringen.

Jag vädjar till dina, din hustrus och dina syskons ädlaste och bästa känslor att Ni vilja visa Ert ädelmod och icke i min graf förebrå mig de fel jag låtit mig komma till last – utan vara öfverbärande och icke hysa agg och ovilja därför att dessa barn och deras moder skola undfå någon del af hvad som genom Guds stora godhet genom arbete och lycka kommit mig till del.

Mot slutet av brevet blir tonen en annan. Tydligt har Albert haft flera förbindelser med andra damer. Han uppmanar Karl Otto: "Däremot får Du gerna slå döförat till mot tiggerier som kanske kunna komma från andra kvinnliga håll. Min hjälpsamhet har varit stor där den varit berättigad [...] Särskildt har jag visat långmodighet mot en numera i Nizza befintlig kvinna – som visserligen nu genom egen dårskap blifvit mycket fattig – men det bör vara slut med understöd åt henne."

Strax efter Alberts död dyker dock ännu en dam upp, en fröken Albertina Hegardt. Det är hennes mor som frågar Karl Otto "hur [han] ämnar ställa för" henne. Karl Otto ber att få se "legitimationspappren". Detta faller väl ut och Albertina Hegardt erhåller en livränta om 600 kronor årligen så länge hon lever.

Ebba Herván var född 1860 och knappt trettio år när Albert först träffade henne. Hon var skådespelerska och dotter till advokaten Nils Henning Herván. Hon erhåller i Alberts testamente, som skrivits i maj 1898, en livränta om 3.000 kronor per år. Ett inte oävet belopp i nivå med en lektorslön. Hon äger ett sommarställe, Norrsund på Blidö, och en gård, Marsta i Länna, Nykvarn. Sönerna får 75.000 kronor var, dessutom får modern 2.000 kronor årligen för varje son tills var och en är myndig "till hans underhåll, vård och uppfostran". Bara sex dagar före sin död ändrar Albert sitt testamente och ökar det årliga underhållet till Ebba – som nu tagit namnet Hennings – till 5.000 kronor.

Albert Bonnier drabbas av cancer vintern 1900. Han arbetar med sitt förlag in i det sista. Det är symboliskt att det sista brev han

skriver ett par veckor före sin död gäller "hans käraste förlag", som Karl Otto skriver, kalendern Svea. Och när han dör den 26 juli 1900 ligger hans livorgan *Revue des Deux Mondes* på hans sängtäckle.¹⁴

Albert Bonnier dör som en aktad samhällsmedlem och som en rik man. Den fjortonåring som 1835 anlände till Stockholm med 8 skilling banco lämnar efter sig Sveriges näst största förlag och en förmögenhet på 3,5 miljoner kronor.¹⁵ En förmögenhet som inte bara består av "firman" utan även av fastigheter och aktier – de senare till ett värde av över en miljon kronor. I de högaktningsfulla runorna skrivs att Albert har "samlat en efter svenska förhållanden mycket betydande förmögenhet" och att hans förlagsaffär "vuxit ut till den ojämförligt mest betydande i detta land".¹⁶

3. KARL OTTO VÄXER UPP

"Jag kan säga att min framtid redan från vaggan varit utstakad."

"Jag var mina föräldrars ende son och följaktligen given arvtagare till den bokförlagsaffär, som min far grundat 1837 och vilken affär, vid tiden för min födelse, 1856, redan räknades bland Sveriges större ..." Så skriver Karl Otto självmedvetet.

Någon längre skolgång ansåg varken far eller son skulle ingå i utbildningen. Albert kallade sig själv med stolthet "Patron" förutom bokförläggare. När Karl Otto övertog förlaget kallade han sig gärna köpman. Inför högre utbildning var Albert helt oförstående. När Adolf dog och bröderna Felix och Albert skulle reda ut det trassliga dödsboet var deras första åtgärd att ta den nittonårige sonen Isidor ur skolan trots att han endast hade ett par månader kvar till studentexamen. Albert skriver irriterat till Felix att Adolf aldrig lydde hans uppmaning att sätta Isidor "i en bokhandel här hemma [...] men Gubevars, efter gossen har godt hufvud skulle han prompt ha den hvita mössan och Akademiska borgarebrevet".

Karl Otto började i den judiska skolan vid Tyska stallplan i Gamla stan där han "fått lära sig den smula hebreiska, som han ännu mindes något litet av", som sonen Tor berättar.¹ Han fortsatte sedan i Nya elementarskolan där de flesta av Stockholms välbeställda borgarbarn gick. Karl Otto var nog inte någon särskilt framstående elev, men desto mer omtyckt av sina kamrater. I varje fall får man en glimt i ett brev som Betty skriver till sin trettonårige son från Rom: "Kära min Carl-Otto! Det är då bra roligt att du haft en sådan heder i skolan att dina kamrater gjort litet revolution

för att få opp dig; din pappa gret af glädje, det gjorde inte jag ty du vet hvad jag tycker, nemligen att då man af vår Herre fått den gåfvan att lätt kunna fatta och lära allt är det ej mer än en skyldighet [...] att göra sig förtjent deraf [...] men är jag ändå mycket glad att Dina kamrater håller af Dig." Att umgänget med kamraterna dessutom kunde ta sig olika uttryck framgår av nästa mening: "Det var bra dumt att Roothens skulle bjuda på punsch på barnbalen, tänk hvilken olycka om det händt Dig detsamma som de 2 gossar Du skref om, det hade ju varit ohyggligt jag tror jag aldrig tröstat mig om jag fått veta det." Tyvärr har den unge Karl Ottos brev till mamma Betty inte bevarats – men nog kan man läsa mellan raderna att det gått ganska vilt till.

När Karl Otto som sextonåring kommit upp i sjätte klassen i Nya Elementarskolan tyckte Albert att det räckte. Nu var det dags att lära yrket. Karl Otto hade inget emot det, tvärtom: "Självt var jag rätt glad att få taga itu med praktiskt arbete." Karl Otto får ta tag i allt som görs på förlaget, från att arbeta i sätteriet till att packa och expediera de färdiga böckerna. Hans huvudsakliga utbildning blir dock korrekturläsningen. Där får han kontakt med allt som ges ut på förlaget. Han klagar över att det knappast finns några nya svenska litterära författare; men de som finns kommer ut på Bonniers förlag, med Zacharias Topelius och Viktor Rydberg i spetsen. Dessutom trycks under denna tid skrifter av både August Blanche och C.J.L. Almqvist: "Min kärlek och beundran för Almquist insöp jag som korrekturläsare [...] under åren 1874–76." De utländska romanerna är desto fler. I Alberts Den europeiska följetongen fanns både Dickens, Thackeray och Alexandre Dumas. Även böckerna i hemmet bidrog till Karl Ottos kunskaper. Där fanns ett bokskåp där Albert hade sina kanske högst värderade böcker – från Danmark och Norge. De var en länk till Danmark, som trots allt var hans första hemland. Den fjortonårige Karl Ottos första läsminne var Asbjörnsens och Moes *Norska folksagor*, och sedan fortsatte han med både Ibsens *Kjærlighedens komedi* och Brand och Björnsons *Fortællinger*. Uppenbarligen blev Karl Otto inte avskräckt av denna något svårsmälta diet – tvärtom. Karl Ottos utbildning på sätteriet fick dock avbrytas redan efter fyra månader.

Betty ansåg att hennes ende son skulle ta skada av faktor Anderssons "supiga lefverne".¹

Denna litterära utbildning, som säkert var betydligt bättre och grundligare än skolans, får ett oförglömligt komplement när Karl Otto får följa med sin far på sin första utlandsresa till Kristiania, det dåvarande namnet på Norges huvudstad, på ett skandinaviskt förläggar- och bokhandlarmöte. Resan gör ett djupt intryck. Karl Otto får träffa och lyssna till de stora nordiska förläggarna, med det danska förlaget Gyldendals Fredrik Hegel i spetsen. Det är Hegel som är förläggare för Ibsen, Björnson och Lie – Norges och Skandinaviens största författare – som kommer ut hos honom i Köpenhamn, inte i Kristiania.

Mötet avslutas med ett stort tal av Björnstjerne Björnson där denne ger "en glödande kärleksförklaring" till sin förläggare Fredrik Hegel och kallar honom "min beste ven". I detta, för sjutton-åringen avgörande ögonblick, föds den förläggare som skulle bli utgivare av och vän till den svenska guldålderns författare: "varför skulle *vår* litteratur vara så undermålig, jämförd med Norges? Och nu togo mina drömmar fast form. Jag visste vad jag ville bli. Jag ville bli Sveriges Hegel!" Och på tågresan hem funderar den unge Karl Otto: "Hvar finnas fröna till den svenska litteraturen? Och kan jag bli ortagårdsmästaren? Och skulle möjligen jag få hjälpa till att stödja och vårda en ny, levande *svensk* litteratur? Och tåget flög fram öfver det svenska landet och hjulen slamrade mot skenorna och sjöngo snart – som de bruka göra – en melodi. För mig i min halfslummer ljöd den bekant, det var Wennerbergs härliga 'Bjöd så i Thule', som vi plägade sjunga i skolan. – Och i mina öron som sade 'Bragelöftet' med dess sista strof: 'eller ock sätte jag lifvet till!'"

Efter ytterligare något år på förlagets expedition blir det ett års bokhandelslära för Karl Otto. Det sker stilriktigt nog i Adolfs gamla och berömda bokhandel på Norrebro Bazaren. Det året lämnar dock inte några större avtryck – Karl Otto var, liksom Albert, inte riktigt road av att "stå bakom disken".

År 1876, Karl Otto är nu tjugo år, är det dags för den stora utlandsresan. Det är säkert också en stor lättnad för Karl Otto att få

lämna hemmet. Betty har nu varit sjuk i över två år och stämningen i hemmet måste ha varit ganska dystert. Ja, värre än så. Under de tre år Betty var sjuk var hemmet så gott som helt upplöst. Karl Otto minns att "Endast ett mångdubblat arbete kunde få Albert och barnen att glömma det gamla lyckliga hemmets förvandling". För Albert däremot är det säkert tungt att sonen skall lämna hemmet. Men Albert har inte glömt vilken storartad upplevelse hans resa var – både som utbildning och som nöje. Han skriver senare till Karl Otto i Wien: "Det är väl egentligen lifserfarenhet Du skall inhemta – ty för förlagsaffären här (eller för ledning av tryckeriet ännu mindre) är det väl ej mycket Du nu inhemtar. Måtte Du bara inte istället ligga utaf dig – och icke inhemta en hop odygder. – Så länge jag orkar att ensam draga lasset, må Du dock rysligt gerna vara ute och se Dig om – ty i hemmet är det ju ganska trist för Dig."

Första anhalten skall liksom för Albert bli "kommissionären" Koehler i Leipzig, som var ett gigantiskt lager- och distributionsföretag och centrum för hela den tyska bokutgivningen. Det var alltså ett idealiskt ställe att få kontakter med hela bokhandlarvärlden. Karl Otto har ännu inte den självsäkerhet som Albert hade när han i samma ålder reste ut. Han skriver hem nästan dagligen och får ständiga svar från Albert. Karl Otto redogör detaljerat för vad som händer – när tåget passerar Katrineholm styrker han sig med "diverse biffstekar, fläskkotletter och gräddkakor" samt portvin, och i Köpenhamn går han på opera ena dagen och balett nästa och äter på restaurant à Porta. Samtidigt meddelar han, något självmedvetet: "Mina bref kunna gerna gömmas, ifall jag skulle vilja titta i dem en gång." Svaren är både uppmuntrande och omtänksamma. Albert måste ju vara både mor och far. Han skriver: "Min rara pojke! [...] Ser Du det var bra Du hade en pels – ty jag anar att det var rätt kallt." Den 9 mars är Karl Otto framme och anmäler sig hos Koehler. Han skaffar sig ett rum för 24 mark i månaden "med Bedienung" till vilket han hyr ett piano med noter till sonater av Beethoven, "Lieder" av Mendelssohn och t.o.m. Verdis "Requiem".

Arbetet hos Koehler är en besvikelse. I sina minnen skriver Karl

Otto: "några böcker, någon litteratur, fick jag aldrig se där, endast bokpaket, fakturor och beställningssedlar". I de ofta drastiska och roliga breven hem är han frispråkigare: "K. sjelf är ej mycket uppe och då han er der tycks han mest gå på huset. Men det är kanhända en tillfällig diaré." Arbetet pågår från sju på morgonen till åtta, ibland nio på kvällen. Den omtänksamme Albert erbjuder sig att skriva till Koehler och be att Karl Otto får gå hem tidigare ett par gånger i veckan. Karl Otto skriver välartade brev hem – onsdag och söndag enligt Alberts noggranna instruktioner – men njuter av friheten. Han är på opera och teater flera gånger i veckan. Wagner är hans favorit, men han ser hela den aktuella repertoaren som Gounods "Faust", "Den flygande holländaren" och en nyskriven operett av Franz von Suppé.

De andra kvällarna är han ute med jämnåriga unga herrar från arbetet. Han börjar lära känna Leipzigs "förnämsta kneiper" meddelar han. Ibland händer det att han tar sig ett glas för mycket: "i går afton [...] efter fyra sejdlar var [jag] mycket virrig i hufvudet". Albert är hela tiden stödjande och förmanande. "Att du dricker öl är ju intet att säga om – ja oundvikligt – men fyra sejdlar på en qväll – det kunde väl tålt vid en prutning – dock tror jag för min del att det tyska ölet är oskadligt [...] och att man snart vänjer sig vid att kunna tåla det."

Karl Otto blir medlem i den skandinaviska föreningen, men där är "mest finnar och norrmän, som super och slåss". I motsats till de antydningar som finns om Alberts resa är Karl Otto inte mogen för damumgänge: "Nästa vecka skola härvarande skand. fruntimmer vid musikconservatoriet [...] bjudas, bara det ej blir för mycket dans, hvilket jag dock fruktar." Det blir inte heller så lyckat med "10 unga damer, den ena fulare än den andra [...] den treffligaste av flickorna var en fröken Möller, balens drottning [...] Och så gick man hem och drömde naturligtvis om fröken Möller."

Det hektiska livet med arbete hela dagarna – "jag *står* på Kontoret från 7 på morgonen till framåt 9 på qvällen. Och så svider det i benen på qvällen [...] Ich bin so müde und ich bin so matt" – och uteliv efter det till sena natten har sitt pris. I slutet av april får han "plötsligt en blodkastning [...] en bröstkatarr min gamla vanliga

Karl Otto Bonnier, 21 år, i Montreux.

åkomma, fast denna gång åtföljd av blod". Oron hemma i Stockholm är stor och t.o.m. Betty, som varit för sjuk för att skriva förut, orkar skriva ett litet brev. Karl Otto å sin sida är ganska trött på alla goda råd. Han gör allt för att bagatellisera det hela – det var "dumt [...] att det ringaste omtala det [...] det var nog troligt att [det] endast var detsamma som näsblod".

Någon lyckad vistelse i Leipzig är det nog inte. Till sin vän Ernst Meyer, som studerar i Uppsala, skriver han hur det verkligen känns. "Det gläder mig att Du haft tråkigt i Leipzig, men så mycket roligare får Du väl då Du kommer till Wien", svarar vännen. Och roligare blir det. I juni går färden till Wien och det blir en trevlig resa över Dresden, sachsiska Schweiz, med båt på Elbe, tåg till Prag och sedan Österrikes huvudstad. Breven som nu sänds till hemmet är glada och livliga och plötsligt undertecknade med "Kalle B." istället för "Karl Otto Bonnier". Karl Otto stannar ett helt år och arbetar i bokhandeln Gerold & Co, "den förnämsta bokhandelsfirman i Wien [...] ett år som jag ännu i denna dag minnes som ett av mitt livs gladaste och angenämaste". Chefen är glad och vänlig, flickorna är plötsligt alla vackra och Karl Otto blir medlem i ett glatt gäng bokhandelsbiträden, "Buchfinkarna". De dricker ungerskt vin, går på operan, badar i Donau och gör långa utflykter på floden eller i bergen under veckosluten.

Albert gläder sig med honom även om han varnar för flickorna: "Akta Dig, min gosse, för dem – der er många som det kan vara bäst att hålla sig på afstånd ifrån. Bevara Din helsa och Ditt hjerta för en liten svensk flicka – det är mycket klokare." Alberts omtanke och generositet är värmande. Han gratulerar Karl Otto till inköpet av nya kläder: "Jag hoppas Du icke köpt något skräp – utan ser fin ut från topp (elegant halmhatt) till fot (Wiener skodon). Utan att vara sprätt är det ju dock roligt att vara snygg." Och i ett senare brev tillägger han: "Var inte så förfärligt noga om styfverarna om det gäller någon primör eller läckerhet, som blott kan fås därnere. Njut Du litet af det goda", och slutar med: "Genera Dig inte tag ut mera av ditt kreditiv." Trots det är Karl Otto inte slösaktig. I slutet av året har han av ett kreditiv på 3.000 mark bara gjort av med 1.300.

Karl Ottos rapporter blir alltmer entusiastiska. Han lägger sig sällan före midnatt. Han är på dans från halv nio på lördagskvällen till åtta på morgonen, sover två timmar för att sedan på ståplats lyssna på en konsert mellan elva och halv tre och fortsätter på kvällen med att gå på operan. Albert sänder ett dussin flaskor punsch till Karl Otto, där sex buteljer är avsedda som gåvor till hans chefer och de övriga för Karl Otto att njutas under vintern. Brevet som talar om hur flaskorna skall fördelas kommer dock senare. Då har sex flaskor redan gått åt till "en punsch=zwück för en del av mina kamrater". Det finns, som Karl Otto påpekar, bara sex flaskor kvar. Skulle han följa de senkomna instruktionerna skulle hela resten gå åt till cheferna och intet bli kvar till honom själv. Att endast sända ett par flaskor till vore inte lönsamt för Albert, eftersom frakt och tull är lika stora, så det kanske vore bäst "om pappa skulle vilja kosta på en ny sändning". Den snälle Albert svarar godmodigt: "Eftersom punschen smakade så skall Du få en ny laddning af lika storlek, att skänka Dina principaler – och så får Du gömma de 6 buteljerna till Ni af och till fira någon fest."

Någon gång surnar dock Albert till. Under hela utlandsvistelsen har Albert skickat Karl Otto på olika uppdrag: att hämta klichéer, att kassera in en räkning, att hälsa på en kollega etcetera. Under Leipzigtiden utfördes dessa pliktskyldigast, men nu har "Kalle B." inte riktigt tid. Det renderar honom en avbasning: "men min k. Karl Otto, Du förekommer mig vara bra slarfaktig så snart det gäller det ringaste allvarligt och i affärer! Det vore högst bedröfligt."

Karl Otto fortsätter att skriva glada brev hem till Stockholm; han roar sig med sina vänner och är uppskattad för sitt arbete i bokhandeln. I juni får han ett "gott betyg" och en diamantring av sina chefer. Nu skall de utländska läroåren avrundas med en hett efterlängtat vistelse i Paris, där Karl Otto fått anställning på förlagsbokhandeln Plon. Men det visar sig att bröstsjukdomen – tuberkulos, även om det aldrig uttrycks så – som börjat visa sig i Leipzig aldrig har läkt ut. När Karl Otto, på väg till Paris i juni 1877, besöker Betty som är på kur i Kissingen i sällskap med Marie Banck, bryter sjukdomen ut igen. "CO [har] fått en stark hostning

med munnen full av blod", skriver Betty förskräckt till Albert i Stockholm. Albert blir svårt chockad. Först försöker han slå bort det – "Ni kan inte tänka Er hur man här öfverdrifvit beskrifningen af Karl Ottos tillstånd", men redan två dagar senare skriver han "måtte det ej vara för sent att rädda honom".

Albert hade fullständigt rätt i sin ängslan. Det fanns inget bote-medel mot tuberkulosen på 1870-talet. Frisk luft och stärkande promenader – gärna i alpmiljö – kalla avrivningar och mycket mjölk var den huvudsakliga behandlingen, för dem som hade råd. Vem och varför vissa överlevde och andra dog kunde ingen svara på. Först ett decennium senare, 1882, skulle den tyske bakteriologen Robert Koch upptäcka tuberkelbakterien som orsakade sjukdomen. Därmed kunde man äntligen börja söka sjukdomens orsaker och finna en behandling.

Karl Otto själv håller humöret uppe och försöker skämta bort sjukdomen. Han skriver från Kissingen till Albert och systrarna att de låter som om "jag låge för döden [...] men [...] jag har på länge ej mått så bra som här och hoppas inom helt kort tid vara fullständigt frisk". Albert vill att familjen skall komma hem, medan Betty och Karl Otto vill stanna i Södern. Albert rådfrågar olika läkare som professorn vid Karolinska institutet Ragnar Bruzelius och familjens husläkare professor Levertin. Mindre lyckat blir det när han även rådfrågar en professor Branting – den då nästan åttioårige fadern till Hjalmar Branting: "Jag träffade i morse på Dalaröbåten Gubben Professor Branting med hvem jag en stund samspråkade om Karl Ottos sjukdom [han] hade föröfrigt aldrig hört talas om Soden eller San Remo [platser som är tänkbara för vinteruppehållet], som han att börja med tog för Sodom och Gomorra. Hans påstående var egentligen att det är bäst att låta dylika sjuka [...] stanna i Stockholm!"

Men Betty avråder. Med Karl Ottos sjukdom blir den förut ganska överspända Betty plötsligt handlingskraftig och förnuftig. Även handstilen i breven förändras. Förut var sidorna fullskrivna med ojämna rader – nu är texten klar och lättläst. Nu anser Betty bestämt att en för snar hemresa är olämplig. Det visar sig tyvärr att hon får rätt i sin oro. De reser till olika kurorter i Tyskland, Kis-

singen, Schwalbach och Soden, och i september hostar Karl Otto blod igen och blir sängliggande i tre veckor. Man bereder sig att tillbringa vintern i det milda Medelhavsklimatet och reser långsamt över Montreux i Schweiz till San Remo på den italienska Rivieran.

Man inrättar sig för att leva ett lugnt hotelliv – någon behandling tycks Karl Otto ej få annat än regelbundna besök hos läkare. Han får doktors tillstånd att spela piano och han läser alltmåra ivrigt de nya författarna. Framförallt fångslas han av Björnson, Ibsen och Brandes – det är ju de som är den nya litteraturens framtidsmän. Just det året har Björnsons drama *Kongen* publicerats, ett drama som tar upp monarkins problem och kritiserar både kapitalismen och militarismen. Karl Otto gillar både Björnson och Ibsen och visar sitt liberala sinne. Jenny har skrivit att *Kongen* endast är ett "bra misslyckande". Karl Otto svarar att "det är ett högst märkvärdigt och väl skrivet arbete [om] kungadömet's olämplighet för ett upplyst folk och ett upplyst tidevarf. [...] Hvad är väl den af dig och andra Dalarö-Rojalister förkättrade Björnson-Flinck annat än den politiske Ibsen-Brand, som ej tål halfmesyrer utan säger sitt allt-eller intet."

Postgången mellan Sverige och kontinenten är livlig och Albert sänder förutom dagstidningar även fackpress och ibland även manuskript för Karl Otto att granska. Denne försöker förbättra den svenska översättningen av berättelser av Fritz Reuter och ger olika översättningstips till Albert. Karl Otto vill övertala Albert att få översätta den liberala tyske författaren Theodor Storm och skickar några prov, men där blir det stopp. Man får en känsla av att Albert ännu vill bestämma ensam över utgivningen: "Manuskriptet har jag naturligt icke haft tid att ögna på, men genast afsände det till Dalarö, der det nog får intresserade, fast troligen 'nosiga' läsare." Därmed avses förstås döttrarna Jenny och Eva. När Albert väl har fått en novell uppläst för sig av Eva – det är tydligt att Albert inte själv var någon entusiastisk läsare av ny skönlitteratur – skriver han att han inte förnekar "att det är litet fint stycke [...] men dylika erfordra så mycken känsla och stämning äfven i återgifvandet att det nästan är synd att spilla tid med att försöka göra det", och fort-

sätter: "Här i landet vill man ha handling och effekter i diktningen och icke blott ord och känslor." Särskilt Jenny och Karl Otto diskuterar även i fortsättningen ivrigt läsningen av bl.a. Björnson. Men det huvudsakliga meddelandet till Karl Otto är att inte sitta "allt för ifvrigt lutad öfver skrifbordet – det är icke nyttigt". Karl Otto låter sig dock inte avskräckas utan fortsätter att både ge råd och läsa manuskript.

I själva verket blir de tre sjukdomsåren en utomordentlig utbildning i yrket, med obegränsad tid för läsning och allt större inblick i förlagets verksamhet. Albert berättar i sina brev om arbetet med förlaget och Karl Otto kommenterar alltmer insiktsfullt och har både ekonomiska synpunkter och försöker påverka Alberts utgivning i mer radikal riktning: "Att assurera uteliggande boklager är ju utmärkt riktigt, då det visar sig att årligen brinner en eller två boklådor. Men hur har pappa tänkt sig den 'uppbörande' sortimentsbokhandlarens redovisningsskyldighet [...] Och vore det icke skäl att vänta med en ny Afrikabok till dess att Stanley kommer hem från sin nya resa. [Albert hade med stor framgång några år tidigare givit ut Stanleys *Huru jag fann Livingstone*.] Publiken skulle kanhända tröttna på Afrika annars [...] Jag läste igår Leonarda och är alldeles förtjust. Jag förstår ej hur det är möjligt att ni ej tyckte om den [...] Vål tecknade karaktärer, en vacker tanke, som går genom boken och en glänsande dialog, som endast Björnson kan skriva [...] hoppas att det nu en gång må blifva slut med den dumma danska och tyvärr äfven till Sverige importerade anti-Björnson jargongen."

Läsningen under sjukdomsåren blir av avgörande betydelse för den blivande förläggarens och humanistens utveckling. Karl Otto skriver många år efteråt i sina minnen: "måste jag livligt erkänna, att dessa tre år av bröstsjukdom för mig blevo av största betydelse i så måtto, att jag fick tillfälle att under dem genom mycken läsning förkovra mina ditills i många stycken rätt bristfälliga kunskaper. – Icke minst var det den nya, så plötsligt framträdande norska och danska skönlitteraturen, med Björnson och Ibsen i deras nya, realistiska skede, med Brandes, Drachmann och Jacobsen, som dessa år blev min käraste lektyr." Karl Otto berättar många år senare för

ungste sonen Kaj om sin bildningsgång under sjukdomsåren. Han läste Goethe, Schiller och Heine på tyska, Byron på engelska och Thiers franska revolutionshistoria på franska. Dessutom "Renans Jesu liv, Haeckels skapelsehistoria, Brandes litteraturhistoria och Malmströms Frihetstiden".

Man inrättar sig för en långvarig separation. Albert lever sitt ungarliv i Stockholm och på Dalarö och umgås med sina vänner. Han skriver till Betty: "I morgon har jag att vänta Börjesson, ut till oss – I sällskap med Kulan, Kjellberg och Gödecke. Jag har låtit Hilda köpa 8 pund färsk lax – så att vi kunna bjuda dem på graflax – och äfven beställt 2 bout. Champagne. – Det svider något." Och Kjellberg bjuder Albert och hans vänner tillbaka: "Vi fick en riktigt fin middag, Graflax, kyckling och smultron samt kolossalt mycket att dricka, brännvin, öl, röda viner (flera sorter) Sherry, Champagne, kaffe, munklikör, Cognac – ja det blef honom ett dyrt nöje – minst 50 à 60 kronor. Också var det första gången jag såg Börjesson riktigt lifvad [...] Efter middagen och kaffet foro vi in till staden, gingo upp till Swedbom [...] der han bjöd på Beethovens sonater samt äkta italienskt landtvin i flätade korgflaskor – hvaraf trenne kommenderades. – Derefter ned på strömparterren, der jag bjöd på smörgåsar och Erlangen Bier – och der vi höllo i tills midnatt. – För min del vaknade jag med kopparslagare och är glad att han reste i går afton – ty sådant rummel bör man ej få för mycket af." (Herrarna var skulptören John Börjeson, konstnären och husvännen August Malmström, kallad Kulan och idag mest känd för "Grindslanten", och de båda författarna och journalisterna i Aftonbladskretsen, den mildt liberala August Gödecke och den kraftfullt radikala Isidor Kjellberg. Per Erik Svedbom var likaså publicist och även skolman – utan tvekan ett glatt gäng!)

Till jul och nyår förenas familjen i San Remo. Karl Otto beställer noter till sitt pianospel som Albert tar med sig. Karl Otto har redan Beethovens sonater och Chopins valser men önskar sig Mendelssohns "Lieder", musik av Brahms och Schubert, Wagners "Tannhäuser" och Griegs några år tidigare komponerade musik till "Peer Gynt". Efter nyåret reser Albert och Betty runt i flera månader i sitt älskade Italien, till Parma, Rom, Neapel, Messina,

Sicilien. Förlaget sköter den trogne Gustaf Banck, som noggrant rapporterar till Albert per brev och får sina instruktioner.

Karl Otto flyttar nu på våren 1878 till Montreux och har sällskap av Eva och Marie Banck. Någon behandling får han inte, utom kalla avrivningar och varma bad. Albert far hem till Stockholm och Betty och Jenny är på kur i Kissingen. Det är inte svårt att förstå att Karl Otto, som nu är en vuxen man på tjugotvå år är ganska nöjd med att ha mamma på litet avstånd. Han tar mod till sig och skriver ett långt brev till Albert, där han erkänner att det kommer att ta tid innan han blir frisk och att han måste tillbringa ytterligare ett år i Södern – sommar och vinter. Att åka hem till Sverige för ett par veckor under sommaren är meningslöst. Så kommer han till sitt egentliga ärende: "efter långt och moget öfvervägande hafva ändtligen jag, Eva och Marie" kommit fram till att Jenny och han ensamma skall stanna kvar i San Remo – "*endast vi två*" (understruket) "och att Eva, Mamma & Marie efter kurernas slut i Kissingen '*gå hem*'" (understruket med två streck) för att "*stanna kvar*" (understruket) i Stockholm.

Han argumenterar utförligt och nästan desperat för sin sak. Pappa behöver sin familj hos sig, han skall inte behöva vara ensam en sommar till på Dalarö, besparingarna blir avsevärda, Eva får gå på akademien, pappa behöver inte åka utomlands för andra året i rad osv. Och han slutar med att be Albert – "att pappa *intet må göra i dessa saker* förrän pappa erhållit bref från mamma med godkännande".

Betty exploderar formligen när hon får Karl Ottos brev med liknande innehåll. Hon avsänder genast ett telegram till Albert och skriver ett långt brev, där hon använder alla medel som en kvinna i hennes situation kan ha till sitt förfogande. Det vore "*oförsvarligt* [understruket med dubbla streck] för Gud och människor och ens egna samveten [...] att lemna honom ensam [...] i synnerhet som han nu är mycket hes [...] Tänk om något skulle hända och vi skulle sitta 4 kvinnor här och han ensam i Soden? Och utom att något skulle hända, att passa på att han jemt har torrt på sig, räkna hans tvätt och föröfrigt laga att han ej behöfver anstränga sig på något vis." Och så kommer crescendo – skulle inte Albert gå med

på detta "så afbryter jag *på alla villkor* min Kur och kommer till Carl Otto ty ensam *får* och *bör* han ej vara".

Karl Otto ger inte upp utan skriver ganska bittert till Betty att föräldrarna tydligen har bestämt sig för att göra upp om saken bakom hans rygg. Nu kräver Betty att han skall komma till henne för att diskutera saken, men Karl Otto svarar att det är "behagligare och mindre 'erregend' att gräla på afstånd, än att gräla i samma rum, så slipper man höra oväsendet". Och han tillägger: "Af det lilla och mycket obegripliga, som mammas bref innehöll tror jag mig finna att mamma tagit humör, därför att jag ej skulle *vilja* hafva mamma i min närhet, som mammas ord hafva fallit." Det är ju faktiskt bara jag som vet "hvem det är bäst för min sjukdom att jag har i min närhet [...] d.v.s. nyttigast för mig".

Det är ingen tvekan om att Betty kommer att segra. Det framgår mellan raderna att det inte bara är omsorg om Karl Otto som speglar in, utan att Betty här äntligen har fått en viktig uppgift. Dessutom vill hon inte alls åka till Sverige, särskilt inte till Dalarö. Hon skriver till Albert: "att han [Karl Otto] skall bestämma att jag *skall* bo på Dalarö, tycker jag är litet förhastadt, ty det vill jag inte och säkert ej Eva heller, vi 2 ensamma damer, när Du blott kommer ut i slutet af hvarje vecka".

Ännu några brev växlas i saken, men Karl Otto är på reträtt, dock under protest. Han skriver till Betty: "Jag får tacka för den lilla välbehöfliga moralkakan, som mamma behagade gifva mig angående grälning och icke grälning", men han förstår att det hela redan är avgjort föräldrarna emellan. Albert försöker lugna alla, men är också klar över att Betty är en formidabel motståndare. "Min kära älskade gosse", skriver han, Betty vill bara väl. Hon är "den ömmaste och bästa af mödrar" och vad besparingarna angår "Gudvarelof så behöfver vi icke se på några hundra Riksdaler i utgift". Men han lockar också Karl Otto med att denne snart skall "inträda i affären". "Under tiden fortfar jag att efter bästa kraft, insigt och förmåga bereda för dig och Eder alla, mina kära, en bergning och en affärsbyggning som kan motstå tidens stormar."

Någonstans känner Albert dock att han har svikit sin son, och plötsligt skriver han till Betty att han trots allt inte vill vara ensam

i Stockholm och på Dalarö. Betty går med på att resa hem, i varje fall en tid, men innan hon kommer iväg så ingriper ödet. Karl Otto får ett allvarligt återfall i juli 1878 och blir svårt sjuk. Nu är det inte tal om att Betty skall åka hem och hon visar igen att hon fungerar som bäst när hon får ansvar.

Karl Otto är svag och eländig hela hösten, trots de mer eller mindre egendomliga kurer han får genomgå. Det är "ättikstvättningar på bröst och rygg" i Soden, och i Montreux senare på hösten blir det en "Drufkur" med "1/2 livre på morgon och eftermiddag". I oktober är man tillbaka i San Remo, där medicineringen består av kalla avrivningar och levertran. Eva och Marie har rest hem och kvar hos Karl Otto är Betty och Jenny.

Månaderna går och Karl Otto blir långsamt starkare. Hans läsning blir alltmer seriös och målinriktad. Han får stora sändningar hemifrån och läser Voltaire, Byron, Eddan och allt av Ibsen. Nu beställer han också böcker i svensk och utländsk statskunskap och Sveriges grundlagar. Albert diskuterar alltmer förlagsaffärer med sin son och sänder manuskript för redigering.

Det avgörande beslutet för att Karl Otto till slut blir frisk är att man tänker tillbringa vintern i Davos. Just vid den tiden hade Davos blivit en eftersökt kurort för de rika och de mycket rika. Lungsjuka hade i allt högre grad sökt sig dit. Man antog – helt riktigt – att den höga, rena luften medförde bot och hälsa. Som alla läsare av Thomas Manns roman *Bergtagen* vet, fanns där en egendomlig blandning av lyx, livligt umgänge, vitalitet och död. Däremot var den medicinska behandlingen, enligt en samtida engelsk patient, ett minimum. Tvärtom tillsades man att sluta med mediciner och ägna sig åt att sitta i solen, vara varmt klädd, äta så mycket som möjligt, dricka måttligt av det lokala vinet och att inte anstränga sig. Först efter en tid tilläts promenader, först på släta marken, och till slut, när patienten på allvar tillfrisknat, blev det bergsturer, ofta fyra till fem timmar långa.⁵

I slutet av augusti 1879 anländer Karl Otto med Betty och Jenny till Davos. De bor på hotell, men där finns kurläkare för de gäster som är sjuka. Sällskapet trivs bättre där än på något tidigare ställe. Davos friska luft visar sig vara det rätta. Karl Otto börjar till-

friskna på allvar. Man umgås flitigt med medgästerna vid den dagliga "table d'hôte" och sällskapet är engagerat i basarer och underhållning. Karl Otto rapporterar hem hur sjuklingarna har det: "Igår qväll afspelades den tyska och den engelska pjesen till förmån för basaren. Jenny får sjelf berätta om sina triumfer; det hela var särdeles lyckadt. Efteråt dracks en bål af de medverkande och marskalkerna (jag fick således äfven vara med på ett hörn) och vi kommo ej i säng förr än $1/2$ 1. I förgår afton kommo vi heller ej i säng förr än närmare 12, emedan då en afskedsbål skulle drickas för miss Sedgwick [...] Lyckligtvis tål jag fullständigt vid det."

På vintern börjar Karl Otto ägna sig åt friluftsliv. Han funderar på att låta bygga sig en kälke och ger sig ut på skridskobanan som ställts i ordning på sjön. Där utför han så djärva konststycken att han faller och stukar handen. Han hade åkt med "ytterskär" som han förtjust meddelade Albert och Eva. "I fortsättningen får jag akta mig för konststycken", berättar han, men det är tråkigare.

Han grälar på de hemmavarande. Betty hade tydligen skrämt upp dem med att han hade blivit sjuk igen. Det är vanlig körtelsjuka, skriver han, som "den allra friskaste kan få". För att bevisa sin allt bättre hälsa berättar han om en vandring han har gjort – nu är det januari – som knappast helt friska människor torde göra om idag. Promenaden gick upp till ett bergspass "med en holländare och 2ne belgare, samt en belgisk fru [...] nysnö hade fallit under tiden, så att den gamla vägen var på flera ställen nästan, och på andra alldeles utplånad. Vi finge därför gå och vada på måfå genom snön, hvarvid vi ofta sjönko ned ända till midjan, den lilla frun till halsen. Till slut blef det oss för mödosamt och vi måste därför besluta oss för att stanna ungefär en kvarts väg från passhöjden, hvarest vi med den utmärktaste aptit förtärde den medhafda frukosten, rödvin, cognac, smörgås midt i snön, sittande på plaidar och sjalar. På nedvägen måste vi nästan bära vårt fruntimmer, som föll vid hvart annat steg, ty vägen var ofantligt brant, och nu ligger hon sedan tre dagar i bröstvärk och feber (ej farligt) till sängs, då hon blifvit alldeles genomblöt. Jag och öfriga manliga deltagare, som försett oss med damasker eller höga stöflar hafva ej lidit det ringaste men af turen, som fastän misslyckad likväl var särdeles munter. Vi gingo

kl. 9 på morgonen och voro åter hemma kl. 1/2 5 e.m."

Det är inte att undra på att läkaren lovar Karl Otto att han är fullständigt frisk, och den 15 april 1880 lämnar sällskapet Davos och åker hem till den svenska våren. Karl Otto vänder hem "för att på allvar tillsammans med min far få taga hop med förlagsverksamhet, desto ivrigare begynte tankarna från bokhandlarmötet i Kristiania ånyo kretsas kring frågan: hur skola vi kunna få en ny, levande litteratur även i Sverige?"

4. EN FÖRLÄGGARE BLIR TILL

"Jag hade ju hoppats och trott på min uppgift att få bli en ung svensk litteraturs vårdare och förläggare."

När Karl Otto återkommer till Stockholm på våren 1880 efter fyra år i utlandet är det till ett Stockholm som brusar av liv och vitalitet. Den hantverksdominerade småstad han lämnade är i full färd med att förvandlas till en industrialiserad, modern storstad. Den epokgörande frihandelspolitik som Sverige 1846 hade inlett med upphävandet av skråtvånget börjar nu ge ett allt mera märkbart resultat. Den nya utvecklingen koncentreras i hög grad till huvudstaden. Befolkningen har växt från 100.000 personer på 1850-talet till det dubbla 1884 och till 300.000 vid sekelskiftet. Nya företag växer fram som svampar ur jorden. Produktionen per capita ökar mellan 1870 och 1913 snabbare i Sverige än i något annat land i Europa! På otroligt kort tid skapas nya industrier, och många av dem har en sådan livskraft att de på knappt hundra år skall ge Sverige världens högsta levnadsstandard. Många av dessa företag, som Husqvarna, Nobel, Separator, LM Ericsson och Tändsticksbolaget, lever än idag och har blivit kärnan i världsomspännande koncerner.

Ångkraften och framförallt elektriciteten har med en häpnadsväckande snabbhet införts i Sverige. Glödlampan uppfanns av Edison 1879, men redan året innan hade de första elektriska bågglamporna kommit till Stockholm och satts upp utanför Blanch's café i Kungsträdgården. Några år senare fanns elektriska lampor på Gustav Adolfs torg, Norrbro och Mynttorget. Den första telefonen kom till Stockholm 1877 och Lars Magnus Ericsson börjar sin tillverkning året därpå. Han utvecklar telefonen och den sprids med sådan snabbhet att Stockholm redan tio år senare hade blivit

världens telefontätaste stad. Det fanns t.o.m. fler telefoner i Stockholm än i London.

Sveriges industrialisering och modernisering speglas i en lika snabb förvandling av staden Stockholm. Ännu på 1860-talet var Stockholm en av Europas ohälsosammaste städer. Kloakvattnet rann mitt i gatan, smuts och hästspillning spred en ohygglig stank, epidemier av smittkoppor, scharlakansfeber och difteri grasserade. Dödligheten var stor – en manlig femtonåring hade bara en femtedels chans att leva till 65 år. Fredrika Bremer skrev 1865: "Men i Stockholm är icke godt att vara i Juli och i Augusti månader då gatorna stinka afskyvärt och luften på intet vis är god."

Inrättandet av vattenledningen 1861 – nu kunde man driva pumpar med ång- respektive elkraft – och den första avloppsledningen några år senare var början till en radikal förbättring av de sanitära förhållandena. Av avgörande betydelse för hela stadens sanering var naturligtvis de omfattande nybyggnader som sattes igång. Gamla träkåkar försvann – "här rivs för att få luft och ljus" med Strindbergs klassiska formulering – och en helt ny stadsplan lades fram. Den fastställdes 1874–80 och visionen av ett nytt Stockholm växte fram, inspirerat av Haussmanns omgestaltning av Paris. Nu skulle gränderna ersättas av breda, trädkantade gator och omges av stora, grönskande parker. På 1880-talet tillkommer boulevarder som Valhallavägen, Karlavägen och framförallt Strandvägen – de nyrikas paradgata – och ett rätvinkligt gatunät med långa korsande gator, som Odengatan, Fleminggatan, S:t Eriksgatan, Folkungagatan och Hornsgatan.

Nu flyttar stadens centrum från Gamla stan till Nedre Norrmalm. De nya bankerna bygger sina palats vid Gustav Adolfs torg och Kungsträdgården. Blasieholmen och kvarteren kring Berzelii park, där Albert så framsynt hade byggt sitt hus, blir nu de mest eftertraktade bostadsområdena. År 1885 döps Ladugårdslandet om till Östermalm och blir ytterligare ett populärt bostadsområde för den nya förmögna borgerligheten. Sturegatan, från Karlavägen – där Karl Otto så småningom bosätter sig – till Stureplan, blir tidens "snobbränna".

I de nya husen dras vattenledningar in, i första hand till köket,

"klosettsystemet" breder ut sig, gas ersätts nu av elektricitet både för belysningen och för ringklockan (!), parkett läggs på golven och våningarna är generöst tilltagna. "Den välmående familjen har sex, åtta eller tio rum, allt efter välmågans grad eller anspråkens storlek." Stockholms ambition att nu räknas som en stad av europeisk klass understryks av att de gamla "källarna" nu ersätts av lyxkrogar som Operakällaren, Hasselbacken och Hamburger Börs, för att inte tala om Berns Salonger, som kostar närmare en miljon att bygga. Resenärer kunde intyga "att maken till Berns nya salong funnes icke på något ställe [i Europa]"³.

Det oscariska Sverige synes på ytan vara märkvärdigt oberört av den nya industrialismens omvälvande betydelse. Trots att ständsriksdagen hade avskaffats redan 1866 bibehöll adeln, officerskåren och de höga ämbetsmännen en starkt konservativ livssyn med hovet och Oscar II i spetsen. Vördnaden för kungahuset, kyrkan och staten var normgivande och satte gränserna för den godtagna moralen. Kanske, för att en förändringens vind började blåsa, höll de övre samhällsskikten än starkare på sina fasta normer i stort som i smått. Man inte bara vände sig mot allmän rösträtt, "den allmänna omoralen" och mot att ge kvinnorna större inflytande över sina liv. Man var också starkt upptagen av petitesseer som vid vilket tillfälle herrarna skulle bära ordnar i originalstorlek eller som miniatyrer, hur man skulle vika visitkortens hörn vid gratulation eller kondoleans eller "pour prendre congé", för att ta avsked – då var det viktigt att skriva p.p.c. i rätt hörn av kortet.

Men samtidigt stärker borgerligheten alltmer sin ställning, ofta med intellektuella och filantropiska intressen. Det är inte någon särskilt stor grupp, men den sätter sin prägel på politiken, liksom på litteraturen och konsten. Det jäser helt enkelt under den glättat konservativa ytan. De två kamrarna, som hade ersatt ständerna i riksdagen 1866, börjar alltmer formera sig i en höger-vänstergruppering. Medan första kammaren som domineras av höga ämbetsmän och adel är starkt konservativ, börjar en ny liberal-radikalism visa sig i andra kammaren, med frihandel och arbetarnas rättigheter och allmän rösträtt på programmet.

Arbetarna själva börjar organisera sig. År 1879 bryter Sunds-

vallsstrejken ut, och efter en strejk bland stensprängare och murare 1881 bildar man fackföreningar för olika yrken. I Stockholm startar August Palm tidningen Socialdemokraten 1885 och 1889 föds det Socialdemokratiska arbetarepartiet. Det var dock ingen tillfällighet att den dominerande politikern i partiet, Hjalmar Branting, hade en gedigen borgerlig bakgrund. Han tillhörde den kulturradikala borgerligheten som stod för nya, djärva tankegångar. Nationalekonomen Knut Wicksell utmanar etablissermanget med sitt berömda föredrag i Uppsala 1880, där han pläderar för preventivmedel, och angriper under ett stort antal föredrag dessutom religionen, monarkin, äktenskapet och försvaret. Karl Staaff, så småningom liberal statsminister, grundar vid samma tid studentföreningen Verdandi i Uppsala för att värna tanke- och yttrandefriheten. Hans bror Pehr Staaff arbetar som radikal publicist och blir Strindbergs vapendragare, läkaren Anton Nyström som försvarade de häktade arbetarna i Sundsvallsstrejken grundar året därpå Stockholms arbetareinstitut, som blir en förebild för arbetarnas bildningsverksamhet. Aftonbladsredaktören och riksdagsmannen S.A. Hedin kämpar för utökad rösträtt och fördjupad demokrati och blir socialliberalismens grundare. Carl Curman, professor vid Konstakademien, läkare och balneolog, och hans hustru Calla, stiftare av Nya Idun – en klubb för liberala kvinnor – samlar den radikala borgerligheten i sitt hem. Där finner man givetvis de nya emanciperade kvinnorna, som Ellen Key, centralgestalten för den kvinnliga frigörelsen, Anna Whitlock, som grundar en skola med modern pedagogik och där religionsundervisningen är valfri, och författarna Anne Charlotte Leffler, Alfild Agrell och flera med dem som kämpar för kvinnornas självständighet i sina många romaner och skådespel.

Dagstidningarna växer och frodas i det nya debattklimatet. Först Aftonbladet och sedan Svenska Dagbladet är de självklara samlingspunkterna för tidens radikala borgerskap. Dess främsta medarbetare finns alla i de radikala salongerna. Det är personer som bankirbröderna Henrik och Sven Palme, Harald Sohlman och S.A. Hedin, båda under olika perioder chefredaktörer för Aftonbladet, Gustaf Retzius och Valfrid Spångberg. Det dagliga tid-

ningsläsandet börjar bli ett självklart inslag i människors vardag. Nu finns Aftonbladet, Dagens Nyheter, Svenska Dagbladet och Stockholms Nyheter och t.o.m. en speciell tidning för klassmedvetna arbetare, Social-Demokraten med Hjalmar Branting som redaktör, och upplagekometen Stockholms-Tidningen som vid 1890-talets slut får en upplaga på 100.000 exemplar, möjliggjord genom de nya sättmaskinerna och rotationstryckpressarna och den industriella pappersframställningen.

Kulturlivet utvecklas på samma explosiva sätt, framförallt i Stockholm. Förändringen kommer dock ett par decennier efter den ekonomiska revolutionen. När den svenska ekonomin börjar moderniseras under andra hälften av 1800-talet ger den först inte upphov till nya djärva tankar utan skapar en förnöjsam och småborgerlig realism. Inom litteraturen, där Signaturpoeterna med Carl Snoilsky i spetsen dominerar, är det stillsamt, och inom kons-ten härskar akademismen och Düsseldorfmålnas dunkla, realistiska interiörer eller prudentliga landskap. Snoilsky själv reagerar så småningom mot den poetiska förnöjsamheten och skriver på 1890-talet om "den glade sångaren" Elias Sehlstedt att denne "är 1850-60-talets karaktäristiska skald såsom tolk för den känsla av godmodig belåtenhet som då gick igenom breda lager av den svenska nationen". Den nya tiden började samtidigt röra sig försiktigt under den konservativa ytan. Typisk för de första signalerna är kanske Viktor Rydberg, som var både konservativ och radikal. I romanen *Den siste Athenaren* kunde han göra en romantisk tillbakablick, samtidigt som han angriper den kyrkliga ortodoxin i en stridsskrift som *Bibelns lära om Kristus*.

Först när den nya förmögna borgerligheten har funnit sig tillrätta i en materiell trygghet och känner att de nya idéerna har bärkraft, skapas under 1880-talet ett utrymme för djärva, nyskapande kulturmanifestationer. De inleds med nya ståtliga byggnader som symboliserar borgerlighetens kulturella ambitioner. 1878 står nya Kungliga biblioteket färdigt i Humlegården, samma år byggs Musikaliska akademien med stor konsertsal på Blasieholmen, 1892 river man Gustav III:s gamla opera för att ge plats för det nya operahuset på Gustav Adolfs torg, och 1908 ersätts den gamla Drama-

tiska teatern vid Kungsträdgården med Fredrik Lilljekvists magnifika jugendkrokan vid Strandvägen.

Arkitekturen är nyskapande men inte revolutionerande. Det är däremot det nya måleriet. Påverkade av impressionisternas nya friluftsmåleri, men framförallt av den nya franska konstnärsgenerationen som efterträtt impressionisterna, som Cézanne, van Gogh, Gauguin, Renoir, Degas, drar en hel svensk konstnärskoloni till Frankrike – antingen till Grez för friluftsmåleri, som Carl Larsson, Karl Nordström, Richard Bergh och Nils Kreuger, eller till Paris, som Anders Zorn, Eva Bonnier, Hanna och Georg Pauli, Per Hasselberg, Carl Skånberg och Ernst Josephson. De unga konstnärerna överger nu naturalismen till förmån för ett subjektivt måleri i både landskap och porträtt. De landskap som målas nu är "besjälade" av konstnärerna: "I Norden måste landskapsmålaren vara skald", som Richard Bergh uttrycker det.⁵ De unga konstnärerna gör en egen utställning i opposition mot akademiens officiella verksamhet, där Ernst Josephson, Anders Zorn, Carl Larsson och Bruno Liljefors deltar. När de oppositionella konstnärerna bildar Konstnärsförbundet 1886, som motvikt till akademien, blir deras utställnings- och utbildningsverksamhet snart helt vägleddande och akademiens roll minskar alltmer. Det moderna har tagit över även i konsten.

Det är en liten men inflytelserik och entusiastisk grupp välsituerade borgare som lägger den intellektuella grunden till det moderna Sverige. De känner alla varandra och umgås flitigt. Sammankomsterna äger rum i alla de nya föreningar som bildas: Reformföreningen, Frisinnade klubben, Idun (för herrar) och Nya Idun (för damer), Fredrika-Bremer-förbundet, Verdandi, Positivistiska samfundet, Dräktreformföreningen osv. Alla föreningar domineras av borgerligheten – oftast av samma människor – och är allmänt liberala eller radikala, några dock med speciell inriktning som de ovannämnda två kvinnoorganisationerna och föreningen som vill "verka för antagandet av en med hälsans fordringar fullt överensstämmande dräkt".⁶

Man har roligt på sammankomsterna samtidigt som man diskuterar stora och små samhällsproblem. Hemma hos Anton Ny-

ström är supéerna "politiska". Där träffas samhällsengagerade medborgare – målet är att sammanföra "riksdagsmän, lärde och arbetare". Alla dagens frågor diskuterades, berättar författarinnan Gurli Linder, som tillhörde umgänget. Det var dock mera sällan man, som hos Anton Nyström, "ibland tågade ut till maten under avsjungandet av marseljäsen [...] och värden var alltid fylld av helig vrede mot ett eller annat 'reaktionens bålverk' men också av orubblig förvissning att den 'sanna demokratin' skulle vinna seger". Sammankomsterna hos paret Curman i deras nybyggda atriumhus i Villastaden var mindre politiska och kanske de mest efter-sökta. Samma människor träffas där i en betydligt elegantare omgivning, utökade med – likaledes radikala – representanter för af-färsvärlden som t.ex. Henrik och Sven Palme och den senares hustru Hanna, som beskrivs på följande åskådliga sätt: "den konti-nentala och sociala, kort- och ytterligt välväxta och välklädda fin-ländska unga damen, brukade [...] manövrera in någon betydande herre i ett hörn och där klargöra [...] nyttan av någon frisinnad re-form".⁸

Till och med umgängesformerna och förtäringen i den liberal-radikala borgerlighetens salonger påverkas av de nya idéerna. I de fortfarande konservativa aristokratiska och högborgerliga kret-sarna umgicks herrar och damer oftast i olika rum, med herrarna vid kortspelsborden. Maten var överdådig – en "enkel supé" kunde bestå av ett praktfullt smörgåsbord med snaps, öl och ett större antal småvarma rätter, därefter fisk, fågel och glass, till vilket man drack rhenvin, rödvin, sherry och portvin. I de radikala kret-sarna umgås självfallet herrar och damer med varandra, kortspelet är ersatt med god musik och maten reducerad till en köttträtt, des-sert och endast en sorts vin. Författarinnan Anne Charlotte Leffler bildar med några vänner något så omvälvande som "Svältringen", där det vid sammankomsterna var förbjudet att servera annat än te och smörgås.⁹ Det ingår i de nya idéerna att umgås på ett enklare sätt, liksom man propagerar för en enklare klädedräkt för da-merna. Det bildas t.o.m. aktionsgrupper för att kjolarna skall sluta tio centimeter över marken istället för att hellånga släpa i smutsen – något som väcker etablissemangets vrede.

När den nya litteraturens genombrott kommer, sker det med en styrka som slutgiltigt raserar hela den oscariska världsbilden. August Strindberg hade redan 1872 med dramat *Mäster Olof*, om den unge bildstormaren och tvivlaren under reformationen, givit en överdådig signal om att nu skulle det blåsa friska vindar i litteraturen. Med *Röda rummet* sju år senare moderniseras den svenska prosan i ett slag. Men Strindberg var ett ensamgående geni, som stod utanför alla ordnade kulturpolitiska manifestationer. Strindberg var radikal med sin förnyelse av den svenska litteraturen, men ur ideologisk synpunkt hann han inta de flesta ståndpunkter från socialism till mysticism. Någon organiserad samhällskritisk litterär grupp framträder heller aldrig i Sverige på samma sätt som i Frankrike med Émile Zola i spetsen eller i Danmark med Georg Brandes som lysande företrädare. Det starkaste inflytandet på åttitalets författare, Gustaf af Geijerstam, Tor Hedberg, Ola Hansson, Victoria Benedictsson, Axel Lundegård, Alfhild Agrell och Anne Charlotte Leffler, kommer från Norge med Henrik Ibsen och från Danmark med Georg Brandes. Ibsens *Brand* inspirerar en ny författargeneration till att angripa det etablerade, att ej kompromissa med "akkordens aand", vad det än kostade. Brandes pekade med sina föreläsningar på de nya realistiska strömningarna i Europa och angrep den jolmiga idealismen. Men den svenska litteraturen får inte någon egen anförare under åttitalet. "Vi saknar [...] en svensk Georg Brandes", som Ola Hansson skrev självkritiskt.¹⁰

Den nya litteraturens slutgiltiga etablering kommer med Verner von Heidenstams debut *Vallfart och vandringsår* 1888. Med den boken är det slut på åttitalets programmatiska naturalism och ofta opoetiska småskurenhet. Med Heidenstam kommer poesin och romantiken tillbaka, och en litterär guldålder av sällsynt kraft inträder i den svenska kulturen. Det är Heidenstam som visar på övergången mellan åttital och nittital i en tidig ungdomsdikt:

I konstens seger, i sången,
i forskning och nyttans rön
skall storhetstid, som är gången,
gå åter, men dubbelt skön.

Under nittitalet går de unga svenska författarna sin egen väg. Nu behövs inga utländska signaler för att vägleda dem. Samtidigt som man angriper den oscariska självgodheten och heroiska historieskrivningen utvecklar man en ny nationalism. Men nu är det inte en sabelskramlande och rojalistisk nationalism, utan det är den svenska naturen och "det svenska lynnet" som hyllas. Denna romantiska individualism förenas med en politisk radikalism. Den nya generationens författare med Heidenstam i spetsen var allmänt liberala och kämpade mot protektionism och för allmän rösträtt och sociala reformer.

*

Tidpunkten för Karl Ottos återkomst till Sverige, till familjen och inte minst till Albert Bonniers förlag kunde alltså inte ha varit bättre. Nu på våren 1880 har *Röda rummet* just kommit ut och det nya åttitalet börjar formera sig. Karl Otto är tjugofyra år, jämnårig med en ny författargeneration. Han börjar omedelbart arbetet på förlaget, ivrig att knyta de nya skönlitterära författarna till sig. Men Albert är ointresserad. Förlaget och familjen har nu en stark ekonomi, huvudsakligen grundad på icke skönlitterära böcker. Ja, i själva verket har Albert sedan 1873 endast givit ut en enda svensk skönlitterär debutant, nämligen den tämligen ointressante Georg Nordensvan.

Albert är sextio år och inte benägen att störta sig in i litterära experiment med nya okända författare, och Karl Otto är för ung och oerfaren för att få en självständig förläggarroll. Första gången Karl Otto ensam har hand om förlaget – Albert är utomlands under maj och juni 1882 – passar han på att anta en ung debutant som heter Jakob Bonggren, vars bok blir ett rejält fiasko. Det bekräftar Alberts inställning att "Några stora genier tror jag icke de äro dessa nybakade herrar och damer [...] De tyckas ju växa upp som svampar [...] Tråkigt att visa bort något som kan bli något af, men ännu tråkigare att trycka Bonggreniana."

Albert är inte mer positiv ett par år senare när han skriver till Karl Otto: "Föröfrigt börjar jag hålla med de dagligen ljudligare

blifvande röster som uttala sig mot de moderna romanerna (som snart icke äro moderna) och som anse att detta mode snart är öfver – så vida de blott äro efterhärmingar af de stora föregångarna och där för resten icke finnes någon kärna eller poesi.” Detta är 1884, fem år efter *Röda rummet*, och Sveriges första moderna författargeneration hade redan formerat sig.

Albert gav visserligen 1877 ut Strindbergs Uppsalaskildring *Från Fjerdingsan och Svartbäcken* men utan större entusiasm. Alberts bristande intresse kan ha bidragit till att Strindberg inte erbjuder honom sin nästa bok, *Röda rummet*. Att Strindberg med tvekan hade vänt sig till Albert framgår ju också med all önskvärd tydlighet av det elaka och antisemitiska porträttet i boken av förläggaren Smith, som i det ursprungliga manuskriptet t.o.m. hade förnamnet Moses.

Ryktet sprider sig att Albert Bonniers förlag inte är det rätta för unga författare. Praktiskt taget alla unga åttitalsförfattare går till andra förlag: A.U. Bååth till Seligmann, Ola Hansson, Mathilda Roos och Anne Charlotte Leffler till Ivar Hæggström, Gustaf af Geijerstam och Daniel Fallström till A.W. Björck, Oscar Levertin och Victoria Benedictsson till Fritzes, Harald Molander till Gleerups. Än värre är att två av de nya unga författarna t.o.m. lämnar Bonniers, nämligen August Bondeson och Georg Nordensvan. Albert har i båda fallen irriterat författarna genom sin negativa inställning. Karl Otto antecknar 1882 besviket att hans dröm att bli den nya litteraturens ”vårdare och förläggare” inte går i uppfyllelse.

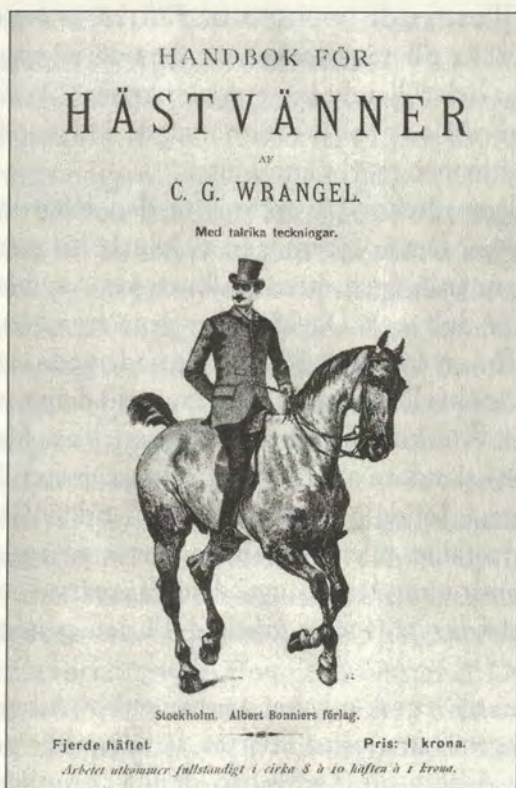
Visserligen är Karl Otto nu efter utlandsåren inte längre korrekturläsare och allmän hjälpreda. Lärlingsåren är definitivt förbi. Han blir ett slags juniorförläggare som har Alberts öra, men än så länge är det Albert som bestämmer: ”jag var ännu för ung och osäker för att på allvar, mot min fars vilja, söka få förbindelser med mina jämnåriga”. Samtidigt hade nog Karl Otto svårt att ensam uppehålla entusiasmen för den unga litteraturen. Det är han och inte Albert som refuserar den unge Axel Lundegård. Karl Otto skriver till Albert: ”En student från Lund vid namn Axel Lundegård [...] har lemnat en samling noveller 'Brodd, noveletter och

skisser' som tycks vara skäligen klena; en har jag läst, den var dålig; men jag får väl se mera på dem innan han får dem tillbaka."

Alberts ovilja och Karl Ottos oförmåga att attrahera de nya unga författarna fortsätter. Antingen blir de refuserade eller så vänder de sig direkt till andra förlag. Albert ville leva i trygghet på gamla dagar. Varför förlora pengar på mer eller mindre obegripliga debutanter? Han har sin Viktor Rydberg och sin Zacharias Topelius. Att det blåser friska vindar i den svenska litteraturen, att en ny generation äntligen skall avlösa det nästan halvsekelånga stilleståndet när det gäller skönlitteratur vill han inte veta. Tiden hade gått ifrån honom. Den unga litteraturen betraktar han närmast som ett irritationsmoment. Den var både obegriplig och olönsam. Även Karl Otto konstaterar i sina minnen att "Snart sagt varje ny bok av de unga kunde redan *à priori* noteras som ett förlustföretag".

Ett talande exempel på Alberts inställning till nya, unga författare är några minnesrader av Martin Landahl, en ung student som hoppades att med några kamrater få debutera på Albert Bonniers förlag i början av 1890-talet. De väntar på besked om sitt manuskript där de står på förlagskontoret på Mäster Samuelsgatan "vid barriären helt nära dörren" för att träffa Albert. Då öppnas dörren och Viktor Rydberg kommer ut: "Nu kom den store tänkaren och skalden ut ur det allra heligaste, tändande den 'historiska' cigarr, på vilken Albert Bonnier – enligt sägnen – plögade bjuda sådana besökande som han inlät sig på affär med och jag fick företräde. Det blev ej långvarigt. Jag minns, att han betraktade mig häpet, stumt, medlidsamt, medan jag helt ledigt redogjorde för situationen. Han yttrade några ord om 'månsken', som han sammanställde med poesi. Så var han vänlig nog att följa mig genom dörren ut i kontorslokalen lika långt, som han följt Viktor Rydberg, hvilket genast slog mig, samt att – för att bjuda litet balans i st.f. cigarr – hviskande meddelade mig att *ej ens* docenten Levertins 'Legender och visor' [som publicerats samma år, 1891] visat sig vara någon 'affär' [...] Han hade behandlat oss mildt den gamle människokännaren – insåg jag efteråt."

Nu har skördetiden för Albert kommit. Det bidrar uppenbar-

Handbok för hästvänner
– en av Albert Bonniers stora framgångar.

ligen till hans ovilja att satsa på något nytt. Han ger hellre ut nya upplagor av äldre författare och fackböcker i olika ämnen. Det gör han med stor framgång. Topelius *Vinterqvällar* trycks i 10.000 exemplar, Rydbergs *Dikter* i 8.500, Crusenstolpes *Morianen* i 6.000, Webers *Verldshistoria* i 6.000, Stanleys *Kongo* i 5.000 och C.G. Wrangels *Handbok för hästvänner* i 4.000 exemplar. Allt fenomenalt stora upplagor för tiden och ytterst vinstgivande.

Albert är inte längre intresserad av att utvidga verksamheten, hellre sparar han på utgifterna. Under den expansiva perioden från 1866 till 1884 tredubblas den årliga omsättningen från 100.000 kronor till 300.000 kronor, sedan blir förlagets försäljning år från år beroende av vilken utgivning man har den säsongen. Den av

Carl Larsson illustrerade upplagan av *Fältskärens berättelser* ökar försäljningen 1884 till 364.000 kronor, året därpå sjunker den till 313.000 kronor och följande år – ett svårt krisår i Sverige – sjunker den ytterligare till 221.000 kronor. Något inflytande från Karl Ottos inträde i firman märks ännu inte.

Men tillfälliga svackor påverkar inte den långsiktiga utvecklingen av förlaget. Det är föreningen av känsla för marknaden och försiktighet som är byggstenarna i Alberts verksamhet. Vi har sett hur Gerhard, Adolf och David Felix trots framgångar ständigt måste kämpa för att överleva. Så snart de hade goda inkomster satsade de på nya riskfyllda projekt. I motsats till dem tar Albert inga onödiga risker. Återkommande standardverk som Handelskalendern och Adelskalendern eller fortlöpande serier som Den europeiska följetongen – följda genom åren till vår tid av Gula serien på 1920- och 1930-talen, eller Panacheböckerna på 1940-talet – gav tyngd och kontinuitet åt förlaget. Även förvärvet av tryckeriet, med en fast kundkrets, var en viktig del i den systematiska uppbyggnaden.

Denna försiktighet var mycket medveten hos Albert. När ett av de större förlagen, Lars Johan Hiertas, får allvarliga problem 1884 kommenterar Albert till Karl Otto denna "sorgliga ändalykt": "Här ha vi igen ett 'Gif akt' som visar hvar och en på vår bana och i vårt yrke att *försigtighet* är högst nödigt och att det icke är godt att våga sig för långt ut." Ett par år senare skriver Albert igen: "Tidsförhållandena äro verkligen af den art att de mana till försiktighet." Förlagets tillgångar blir allt större och 1890 är omsättningen uppe i 400.000 kronor. Försiktigheten lönar sig för Albert. Hans förmögenhet ökar med ansenliga värden. 1888 äger han i firman, fastigheter, aktier etcetera 1,82 miljoner kronor som fördubblas till 3,57 miljoner kronor vid sekelskiftet.

År 1885 lyckas Karl Otto få ge ut tre unga lovande författare på förlaget, nämligen Tor Hedberg, som tidigare debuterat på Bonniers, Georg Nordensvan som nu återvänder och Oscar Levertin, som nu lämnar sitt tidigare förlag. Men Karl Otto får kämpa för sina ambitioner. En vårdag kommer Albert in i Karl Ottos rum, där manuskripten av dessa tre författare ligger, och säger: "Vet du,

jag tror det är bäst, att vi utan vidare skicka alla tre tillbaka – det blir nog ingenting av någon av dem ändå.”

Det är ett avgörande ögonblick för Albert Bonniers förlags hela framtid. Det är nu Karl Otto för första gången kräver att få ett inflytande på utgivningen. Han berättar: ”Jag hade då som alltid en väldig respekt för min far, hans klokhet och hans goda omdöme. Men jag stod ju här som representant för min egen generation. Jag förstod att om jag nu gav efter så var det förbi för alltid med alla mina gamla drömmar om att få bli den unga litteraturens vårdare och förläggare. Jag tog mod till mig och bad om nåd för alla tre. Min far gav vika – i grund och botten hade han ju så stora sympatier för allt ungt och nytt.”

Tiderna fortsätter att vara dåliga under 1880-talet, därför tvingas även Karl Otto till försiktighet och åtskilliga refuseringar. Visserligen blåser det nya, friska vindar med den europeiska naturalismens intåg i den svenska litteraturen, men idéerna är betydligt starkare än den litterära talangen. År 1887 kommer dock en av åtti-talets viktigaste författare till Bonniers, Gustaf af Geijerstam, vilket signalerar att förlaget nu lockar den nya litteraturen. Ytterligare en bekräftelse på förlagets nya, mer radikala inriktning är det djärva beslutet att ge ut ”Studentföreningen Verdandis småskrifter”. Det är Karl Otto som initierar projektet. Han hade sett en utgivning av radikala småskrifter i Danmark och funderade på något liknande, när Karl Staaff dyker upp på förlaget och frågar om man var intresserad av ett samarbete med Verdandi.

Verdandi var för etablissemangen ett nästan lika rött skynke som Strindberg. Föreningen grundades som studentförening 1882 med bl.a. Karl Staaff, Knut Wicksell, Tor Hedberg och Geijerstam i spetsen. De ville verka för något så oskyldigt som ”tanke- och yttrandefrihetens grundsatser”. Föreningen blev dock snart ett forum för studentradikalismen. Den 2 april 1887 äger där en beryktad sedlighetsdebatt rum, där den radikale socialisten Hinke Berggren pläderar för fri kärlek. Det resulterar i att föreningen av universitetsmyndigheterna ”förklaras i akt och bann” och dess ledande män ”ådömdes föreställning och varning”. Samtidigt hade etablissemangets förföljelser mot Albert Bonnier och hans förlag,

som tre år tidigare hade börjat på grund av utgivningen av *Giftas*, kulminerat i dessa dagar. Albert anklagades av de reaktionära kretsarna bl.a. för spridande av osedlighet, som "ungdomens fördärvare, lastens befordrare och samhällets upplösare". Angreppet leddes av en lektor John Personne, med en skrift som inte bara är sällsynt perfid utan också öppet antisemitisk. Angreppen mot Albert resulterade bl.a. i en sprängning av Bokförläggareföreningen, där Albert var ordförande. De mäktigaste förläggarna tågade ut och bildade en egen förening, som inte var besmittad av Alberts osedliga, onationella utgivning.

Albert, som ville leva sitt liv i lugn och ro och njuta av sitt hårt förvärvade välstånd, är imponerande när han just vid denna tid tar klar ställning för den skriftserie som Verdandi vill ge ut. Han tvekar inte att göra kontrakt med "samhällsomstörtarna" om de fem första häftena. I själva verket visar det sig att innehållet är helt oskyldigt och i bästa mening folkbildande. En bok handlar om Koranen, en om istiden och en om Lars Johan Hierta. Karl Otto lämnar dem snabbt till tryck för utgivning månaden därpå. Glädjen är stor när de dessutom blir rejäla försäljningsframgångar.

1880-talet var ideologiskt en vattendelare mellan det konservativa oscariska samhället och de nya radikala vindar som nu började blåsa. Redan som ung intog Albert en liberal hållning, när han som artonåring gav ut några satirisk-politiska skrifter, bl.a. av en tysk "rabulist". "Det adertonåriga unga bokhandelsbiträdet", skriver Karl Otto om sin far, "stod under dessa oroliga revoltår – liksom alltjämt senare under hela sin levnad – fullt och helt på den radikala oppositionens sida." Fyrtio år senare hade dock Alberts liberalism klingat av – hans favoritförfattare var trots allt de allt konservativare Zacharias Topelius och Viktor Rydberg.

Nu var det Karl Ottos tur att fortsätta denna liberala tradition. Han gjorde det – som sig bör – genom att bli betydligt radikalare. Redan som sjuttonåring läser han Georg Brandes *Hovedstrømninger*, den nya radikalismens främsta programskrift, och under sjukdomsåren blir de norska och danska naturalisterna Ibsen, Björnson, Drachmann och Jacobsen hans "käraste lektyr". Det är svårt att idag föreställa sig den omstörtande inverkan som *Hoved-*

strømninger hade på sin tids intellektuella kretsar i Skandinavien. Georg Brandes var inte så mycket nytänkare som introduktör av de nya radikala strömningarna i Europa. Han skrev en doktorsavhandling om Taine, den ledande kritikern i 1860-talets Frankrike och naturalismens härförare, samtidigt som han tog stort intryck av John Stuart Mills nytto- och lyckofilosofi. Hegels radikalism och Kierkegaards tro på människans valfrihet var de filosofiska utgångspunkter som han påverkades av.

Brandes publika genombrott blev de föreläsningar han började hålla i Köpenhamn hösten 1871. Det var dessa som samlades under titeln *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*. Det bildade Köpenhamn stormade hans föreläsningar och inte minst kvinnorna dyrkade honom.

Victoria Benedictsson, som hade ett olyckligt kärleksförhållande till Georg Brandes har karaktäriserat hans magiska personlighet:

Lik en laddad elektricitetsmaskin måste han attrahera eller repulsera, draga till sig eller stöta bort – allt efter beskaffenheten av de personligheter, som komma i beröring med honom, komma inom räckvidden av hans ande.

Något mellanstadium gives icke för en sådan man. Det är ett antingen – eller.¹²

I dessa föreläsningar gjorde Brandes upp räkningen med framförallt den i Danmark – och hela Norden – härskande germanska och thorvaldsenska idealiserande antikuppfattningen, med nationell inskränkthet, med pryderiet och pietismen och med hela den litteratur som representerade detta synsätt. Han angrep det i lag reglerade äktenskapet, kristendomen, politisk och social ofrihet, ja, all slags konventionalism. Han krävde att diktarna skulle skriva om tidens stora problem och införa de europeiska revolutions- och framstegsidéerna i kulturlivet.

Lika älskad som han var av den intellektuella och radikala borgerligheten i Köpenhamn, Kristiania och Stockholm, lika avskydd var han av etablissemangen. Han angreps som en ytlig andrahands-

Georg Brandes

kåsör, en fosterlandsfiende, en samhällsupplösare, t.o.m. som själva antikrist. Man vägrade honom den professur som var vikt åt honom och fick honom att lämna Danmark. Ett decennium senare kunde Georg Brandes återvända i triumf. Tiden hade givit honom rätt.

Brandes hade inte bara ett avgörande inflytande på de intellektuella kretsarnas radikalisering. I honom fick den nya generationen nordiska författare en anförare som befriade dem från ett traditionellt synsätt. Med rätta var det Brandes som i en essäsamling 1883 kunde sammanfatta den nya litteraturen i begreppet "det moderna genombrottet". Henrik Ibsen har själv skrivit om Brandes *Hovedstrømninger* att "Farligere bog kunde aldrig falle i en frugt-sommelig digters hænder. Den er en af de bøger, som sætter et

svælgende dyb mellem igår og idag.”¹¹ Brandes i sin tur formulerade kravet på ”människoandens revoltering” med en rad ur ett brev från Ibsen. Och *Hovedstrømninger* var farlig litteratur. Verk som *Ett dockhem* och *Gengångare* med krav på kvinnans rätt till eget liv och uppror mot samhällets påbud tog sin utgångspunkt i Brandes förkunnelse. Ibsens djärva uppmaningar till frigörelse påverkade debatten långt utanför Norden. Tillsammans med Ibsen stormar även Bjørnstjerne Bjørnson, Alexander Kielland och Jonas Lie in i den norska litteraturen, liksom J.P. Jacobsen, Holger Drachmann och Herman Bang i den danska. Den svenska litteraturen är den som sist i Norden ansluter sig till den nya samhällskritiska litteraturen, men gör det istället med ett dån som hörs över hela Europa – med August Strindberg.

Med Brandes som introduktör kommer Karl Otto rakt in i den nya samhällskritiska litteraturen från grannländerna. Han läser i slutet av sin vistelse i Davos bl.a. Bjørnsons skådespel *Leonarda*, där författaren använder det originella greppet att låta en nittioårig kvinna stå upp mot tidens trångsynthet och intolerans. Hans entusiasm delas ej av Albert och Eva hemma i Stockholm. Karl Otto skriver hem: ”Jag läste igår *Leonarda* och är alldeles förtjust. Jag förstår ej hur det är möjligt att ni ej tyckte om den. Sannolikt därför att den säkert spelades så uselt hemma. Vål tecknade karaktärer, en vacker tanke, som går genom boken och en glänsande dialog, som endast Bjørnson kan skriva...” Och han lägger till med adress till de hemmavarande: ”till på köpet inga politiska eller religiösa frågor, för dem som äro rädda för sådana, hvad vill man väl mera?”

Mera eld tar det när Karl Otto några veckor senare skriver om en annan pjäs av Bjørnson, *Det ny system*. Den handlar om hur karriärlystnad och egennytta förkväver personligheten och befordrar felaktiga ”system” – här symboliserat av ett misslyckat järnvägsbygge:

Om ”Det ny system” törs jag ej säga allt hvad jag skulle vilja säga [men] jag tror, att jag förstår den, och att jag haft ett utomordentligt nöje af att läsa den. Att ni icke hafva för-

stått hvad Björnson menar med det "ny system" finner jag besynnerligt och kan ej förklaras på annat sätt, än att ni, pappa i julbrådskan, Eva i akademibrådskan, ej haft ordentlig tid med att läsa boken med samlade tankar [...] Med andra ord "Det ny system" det är att vilja något rätt, att riktigt veta hvad man vill, och att utan fruktan och hänsyn våga säga ut hvad man vill. Det är Björnsons och oppositionens i Norge (och Sverige?) system, sak samma om det så gäller bredspåriga banor, den rena flaggan, Schleswig-Holstein eller republiken [...] [jag kan] ej finna som pappa att B. gjort sig löjlig genom sitt uppträdande mot kungen [...] Tvärtom skärper han sina anklagelser, då han påstår att kungen skulle sagt att polisen ej borde låta honom gå fri [...] Han har ju endast kunnat omtala saken i obestämda ordalag, och att han gjort det, tycker jag endast skulle vara hvarje hederlig mans pligt [...] Har någons anseende förlorat, så är det väl kungens, om hans anseende öfverhuvud har något mera att förlora.

Även i andra än litterära sammanhang visar Karl Otto sin radikalism. I maj 1876 skriver han "allt [det] otäcka lofsjungandet af militarismen kan jag ej med", och om det tyska valet 1878: "socialdemokraterna hafva åtminstone för denna gång blifvit slagna oakadt all den hjälp som kommit dem till del – från lilla Kalle". Några år senare kommenterar han Oscar II:s unionspolitik i ett brev till familjen i Spanien: "Att Ni skratta åt kungen och våra höger-tidningar göra Ni rätt i; det är verkligen komiskt att se hur de sprattla."

*

I början av 1880-talet är det dags för Karl Otto att bilda egen familj. De väletablerade judiska familjerna i Stockholm – Lamm, Hirsch, Josephson, Marcus, Thiel m.fl. – umgicks med varandra och gifte sig med varandra. Det var endast undantagsvis som judar gifte sig med kristna och vice versa. Motståndet var stort från båda

sidor. Det är naturligt att Karl Otto finner sin blivande hustru i familjen Josephson, även om familjerna inte var närmare vänner. Josephsons var högborgerliga, konservativa protektionister och Bonniers frisinna och reformivriga. Men familjen Josephson var också konstnärligt och musikaliskt begåvad och båda familjerna ytterst välsituerade. Lisen (Elise Beata) var äldsta dotter till grosshandlaren Wilhelm Josephson. Lisen var nitton år och Karl Otto tjugofyra när de träffades på vårvintern 1881 och kärleken slog till. Vi har sett hur passionerad Karl Otto kan vara när det gäller nya böcker och författare. Han är lika passionerad i sin unga kärlek. Lisen far på sommaren med sin mor och sina systrar till Loka för att dricka brunn. Karl Otto får stanna kvar i Stockholm, men de skriver till varandra dagligen. I dessa kärleksbrev är Lisen minst lika frimodig och passionerad som Karl Otto. Det är brev som är märkvärdigt moderna, eller snarare tidlösa i sin oförbehållsamhet.

Så snart tåget med Lisen och hennes familj har avgått från Stockholms centralstation skriver Karl Otto sitt första brev den 15 juni 1881:

Min egen älskade flicka!

Hur få timmar jag väl än varit skild från dig, och jag längtar redan så mycket att åter få se dig, att jag omöjligt vet hur den långa, långa månad, som ligger framför oss, skall kunna få ett slut! Tack, min älskling för din sista helsning och blick och slängkyss från jernvägen, det är på det som jag i tanken får lefva tills vi råkas igen. Hvad jag var ond öfver det långa godståget, som genast skulle skymma bort för mig min älskade flicka der hon stod, ljufvligare och älskligare än någonsin [...] Himlen gråter nu öfver att min älskling lemnat mig, och sjelf är jag gråtfärdig vid tanken på, att nu en så lång, lång evighet skall gå [...] Hvad jag längtar att åter få blicka in i dina svarta ögon, att åter, och åter, och åter få kyssa dig, att få trycka dig intill mig och få hviska dig att jag älskar dig för hela lifvet. Min älskade, älskade hustru! [...]

Jag lägger igen mina ögon och drömmer mig tillbaka till din sida, – nej ej vid din sida; med dig i min famn, med din

mun mot min, med ditt bröst mot mitt, med mina ögon i
dina, min älskade, älskade Lisen ...

Din Karl Otto

Lisens svar är inte bevarat, men tre dagar senare tackar Karl Otto
för hennes brev och skriver:

Älskling! hur många gånger har jag redan läst det, och hur
många, otaliga gånger kommer jag [...] att läsa det, läsa att
det är sant att du älskar mig mer än allt annat, att du älskar
mig så som jag ville bli älskad och som jag aldrig vågat
hoppas bli älskad! Och jag har kysst det, icke en utan hund-
ra gånger, som jag innan jag fått det kysst ditt porträtt, och
försökt att glömma att det blott är ett stycke papper jag
kysser, ett stycke papper som du likväl länge vidrört med
dina älskade händer, som jag bara längtar, dag och natt att få
kyssa och smeka och åter kyssa efter min lust [...] Hvad jag
längtar efter dig, älskling. Och hur gerna jag ville komma
till dig! Skulle det icke väcka uppseende? Min resa med Eva
står ännu i vida fältet, men blir det något af så skall jag göra
mitt bästa att få vägen öfver Loka om ock blot för ett ögon-
blick.

Lisen svarar samma dag – lika förälskad, men betydligt mera jord-
nära:

Kära älskade [...] Karl Otto, jag drömde att jag fick gråta ut
all min längtan vid ditt bröst, o. du tryckte mig så fast intill
dig – o. så vaknade jag – o. hvad fanns kvar? Jo ditt brev
som jag höll rysligt hårdt om [...] Jag försöker så mycket att
vara glad o. tänka på, att det är en jernförelsevis kort tid in-
nan vi träffas, men det vill inte gå, jag vill bara gråta, men
det kan jag aldrig, när jag känner något riktigt, o. det känns
så rysligt tungt ...

Förlovningsbilden 1881 av Karl Otto och Lisen.

Hur skall jag kunna uppfylla alla de pligter, som jag som din hustru får, så att du blir riktigt nöjd? Åhjo, med dig vid min sida skall allting gå så lätt, allting skall bli så förtjusande, vi skola båda sträfvat att blifva goda o. nyttiga människor [...] Om jag kunde skicka dig tusende kyssar, så skulle du få dem nu, men du får vara nöjd med detta lilla obetydliga bevis på min oändliga kärlek.

Men när Lisen får brevet med Karl Ottos försiktiga fråga om han kunde hälsa på henne blir hon förskräckt. Hon kommer inte att kunna hålla emot hans anstormning:

Men i alla fall kära älskade raring, kommer jag nu o. ber dig att inte komma hit, jag har tänkt så rysligt mycket derpå, o. jag tror inte att det vore rätt. Tänk om vi redan nu skulle hängifva oss åt alla våra önskningar, hur skulle det sedan gå om lifvet gav oss verkliga pröfvningar som vi måste hafva styrka att bära, då kanske vi skulle duka under om vi började på det sättet [...] Hvad det är sorgligt, att det inte skall vara rätt att du kommer hit, – jag är öfvertygad om att det är det – så att jag kunde få hvila i din famn, ty endast der finns lugn och verklig hvila. Men älskade, vi få ju ändå rätt snart träffas o. då skall det kännas ändå ljufvare, om vi veta med oss sjelfva, att vi hafva handlat, såsom vi bort.

Postgången är snabb på den tiden. Redan dagen därpå, den 20 juni, skriver Karl Otto: "Min älskade Lisen, hvarför skola vi behöfva vara skilda idag?" och lägger till: "Tänk om jag kunde få vara hos dig och med dig i min famn få ingå ett nytt år [...] Jag tänker mig fram i tiden, min egen flicka, till din nästa födelsedag! Skall jag väl då få omfamna dig som min hustru, skall du väl då få vara min egen, min och endast min i hela världen."

Det framgår av samma brev att respektive föräldrar än så länge är okunniga om denna stormande kärlek – därför är Lisen så rädd för ett besök av Karl Otto. Man kan dock fråga sig hur hemlig hemligheten är, när det anländer brev till Lisen var och varannan

dag. Karl Ottos syster Eva vet om det – ”Jag har låtit henne ana, att vi ha sagt hvarann hur kära vi hålla hvarann, men hon vill ej tillåta att jag reser till dig innan din familj vet om det, och följa mig vill hon ej på några villkor.”

Breven mellan de båda älskande korsar varandra dagligen de första dagarna. Sedan blir det glesare mellan dem – men inte mindre passionerat. De båda älskande försöker också överbjuda varandra med att berätta om sina fel, att de inte är värdiga den andras kärlek. ”... du får en feg stackare till man”, skriver Karl Otto. ”Det är mitt största och fulaste fel, att jag är en rädd pultron, fysiskt och moraliskt, lika rädd t.ex. för en ond tjur, som för att säga och göra hvad rätt är, men som skulle väcka motstånd från andra [...] jag är mycket räddare, mycket svagare, mycket fegare, än de flesta jag känner. Och om det vore mitt enda stora fel! Men älskade, min egen flicka, jag har många, många fler: jag är egenkär, egennyttig, bequäm och lat, för att ej tala om alla mindre fel [...] Nu ser du hvad du får för en herre och man!”

Lisen svarar med samma oro att hon inte skall vara värdig sin älskade: ”fastän jag längtar så rysligt att vi vore gifta, så är jag ändå ibland så rädd för det, jag tror att jag inte passar att bli gift, att jag inte har de egenskaper som en hustru o. husmoder bör ha”. Men samtidigt föreslår hon att de båda skall tala med hennes far så snart de återvänt.

Trots Karl Ottos oro – ”Vet du, jag är riktigt rädd att tala vid din pappa! Tänk om han säger *nej!*” – så går allt som det skall. Lisen och Karl Otto hinner inte gifta sig till hennes födelsedag den 21 november, men den 11 januari 1882 står bröllopet i brudens föräldrahem, Regeringsgatan 57, 2 trappor. Över hundra gäster är närvarande och det tycks ha gått glatt till att döma av följande prov på hemsnickrad bröllopsvers:

Åt det såta paret

Du är lycklig Kalle, du!
Du som får en sådan fru!
Skön och Kvick, men allra mest

Ren och snygg, som ju är bäst.
Helst för den, som är ett svin.
Derför kan du av "den kära"
Kanske litet snygghet lära.
Dig jag beder, kära Lisen,
Passa noga på den grisen ...

Svärmödrarna var nöjda med både brudparet och festen. Lisens mamma, Emelie Josephson, skriver till de nygifta om vad gästerna tyckte: "och bedyrade de i chorus att du, kära Lisen, var alldeles *förtjusande* i bruddräkt, och att Karl Otto var i det närmaste lik en Engel, huru nära uppfattade jag ej riktigt då jag har svårt att tänka mig en Engel i rött skägg". Och Betty skriver att hon från alla håll hört att "gästerna voro mycket nöjda, och att göra 100 judar i lag är just ej annars en lätt sak".¹⁴

Bröllopsresan går till för Karl Otto gamla välbekanta trakter – San Remo, Rom, Neapel, Capri. De roar sig tappert och går på teater eller konsert så ofta de kan. I Rom träffar de den svenska konstnärskolonin, bl.a. Julius Kronberg, Carl Skånberg, Alfred Nyström. På Capri rider de på åsnor "och känna det ännu", och i Monte Carlo grips Lisen av spelpassion och förlorar tjugo franc. På natten drömmer hon om nya spelvinster. De reser med häst och vagn, men framförallt med de nya järnvägarna, något som kan vara nog så dramatiskt. På tåget till Paris, skriver Karl Otto hem, "hör-

Teckningar på en pappersrulle som nyligen hittades i en garderob på Nedre Manilla. Förmodligen gjorda till Karl Ottos och Lisens bröllop. De sammanlagt åtta bilderna visar Karl Ottos liv från vaggan till bröllopet. Flera av konstnärsvännerna lär ha medverkat, Hanna Pauli, Robert Thegerström och Richard Bergh har nämnts.

Bonniers privata arkiv

des från en av vagnarna rysliga mordskrik, som voro nog så ohyggliga, att tåget måste stanna, då det visade sig att det endast voro två käringar som skrikit därför att en herre kastat cigarraska på deras kanariefågel”.

Medan Lisen och Karl Otto varit ute i Europa har en våning iordningställt på Biblioteksgatan 2, vid Norrmalmstorg, mitt emot Betty och Albert. Den 14 april 1882 flyttar det unga paret in och börjar leva ett angenämt borgerligt liv, med tre jungfrur. Snart utökas familjen, till Lisens och Karl Ottos stora glädje, med Tor som föds i januari 1883.

Det förefaller inte som om de ännu har ett eget umgänge. Karl Otto klagar gång på gång över alla tråkiga släktmiddagar som de måste gå på. Han skriver till Betty: ”Vi voro i söndags på en horribelt tråkig tillställning hos herrskapet Thiels [bankiren Ernest Thiel hade nyligen förlovat sig med Lisens syster Anna], vår nya släkt. Inga utom Josephsons och vi och herrskapet halbStiebel. Jag tror aldrig en lång eftermiddag varit så lång som den. – För att umgälla ondt med godt skola vi nu om söndag bjuda dem, för första och sista gången [...] Jag fruktar det blir en ganska tråkig tillställning, men man får väl uppoffra sig i glädjen öfver att Anna blifvit förlovad.”

Eller i ett brev några månader senare också till Betty: ”Vi hade häromdagen ett elegablare kalas [...] Det blev nästan en tvingande nödvändighet för oss att hafva alla dessa släktingar hos oss en gång. Nu skola vi väl hoppas att få slippa dem åtminstone på ett antal år.” Några högre tankar hyser Karl Otto inte om släkten, i varje fall inte om dem som gör ett nyrikt intryck: ”Axel Marcus ville visa sin kännedom om den antika konsten (Han har varit i Neapel) och frågar helt frankt, pekande på Narciss på väggen ’Det är ju Farnesiske Herkules’ och visande på Faun ’Och det der är en jonglör’ hvarvid naturligtvis homeriska löjen krusade de kringståendes läppar. (Isidors, Ludvig Josephsons och mina) [Isidor Bonnier var Adolfs son.] Något liknande var hvad din vän Arthur Thiel häromdagen sade hos Josephsons [...] han talade om målaren i pjesen som säger [...] mina gudar äro Rembrandt och Montesquieu. Skall vara R. och Velazquez.”

Det är alldeles uppenbart att det som främst upptar Karl Ottos tid och tankar är arbetet på förlaget. Albert lämnar steg för steg alltmer över den dagliga ledningen till Karl Otto. Redan ett par månader efter att denne kommit hem från bröllopsresan reser Albert och Betty till Frankrike och stannar borta ett par månader. I slutet av året 1883 reser Albert och Betty till Frankrike och Spanien och blir borta ett halvår. Så är ju också Albert nu snart sextiofem år.

Helt självständig får dock Karl Otto inte bli – det slutgiltiga avgörandet behåller Albert till sin död. Brev går var och varannan dag mellan far och son, där Karl Otto rapporterar och Albert ger råd och anvisningar. I bakgrunden finns också hela tiden den kloke rådgivaren Gustaf Banck – "Bonniers Banck" – förlagets klippa. Han kan allt om distribution, bokhandelsvillkor och ekonomi. Tillsammans beslutar de båda herrarna om upplagor, pris, tryck och papper. Karl Otto vågar nu t.o.m. ta ansvaret för utbetalningar och skickar på eget bevåg 300 franc till Carl Larsson i Paris – "fast han väl egentligen redan fått mycket mer än han borde hafva" – där denne arbetar med illustrationerna till *Fältskärens berättelser*.

Albert finns hela tiden stödjande i bakgrunden. "Jag beundrar din flit och raskhet", skriver Albert från Paris, och när Karl Otto meddelar att han "suttit här på kontoret hela förmiddagen och gnott med korrekturerna" på själva pingstdagen svarar Albert: "Du är till den grad flitig och uträttar så mycket, att jag rentaf skäms att ligga och göra ingenting. Måtte du blott inte förtä dig."

Det är inte bara som yrkesman Karl Otto är redo att inträda i familjeföretaget. Han är även ideologiskt på rätt bana för att bli den unga, radikala litteraturens förläggare. Nu är nittitalet nära. Det gyllene nittital som inleds på våren 1888 med publiceringen av Verner von Heidenstams *Vallfart och vandringsår*. Därmed skall Albert Bonniers förlag slutgiltigt befästa att det är det helt dominerande förlaget för den nya unga litteraturen hundra år framåt. Men innan dess kommer August Strindberg.

5. STRINDBERG

"Icke värdigt mitt författarskap? Hvad är det för odemokratisk romantik? Att piska opp några fähundar, det är väl värdigt."

Detta citat ur ett brev från August Strindberg till Albert Bonnier i januari 1885 strax efter Giftasprocessen ger i ett nötskal de bekymmer som firma Albert Bonnier under en lång tid skulle få med den litteräre giganten. Strindberg var som en naturkraft som varken han eller någon annan kunde tygla. Om någon kom i vägen för hans personliga eller litterära eruptioner, så fick denne skylla sig själv. Som han skriver i det berömda brevet till Siri von Essen: "– jag har icke det skarpaste huvudet – men elden; min eld är den största i Sverige", och fortsätter: "och jag skall *om Ni vill* sätta eld på hela detta usla nästet!" Och nog var det nära att han satte eld om inte på Sverige så på Albert Bonniers förlag.

Bonniers förbindelser med Strindberg började ganska idylliskt, faktiskt redan i skolan. Isidor, Adolfs son, var fram till 1867 klasskamrat med en Johan August Strindberg. När Strindberg fyra år senare skriver ett av sina första skådespel, *Hermione*, kommer han att tänka på sin gamla klasskamrat, som också ordnar att fadern Adolf ger ut det. Därmed fick även Albert upp ögonen för den unge litteratören. När Albert något år senare hör att Strindberg knappt kan försörja sig ger han honom några engelska barnböcker att översätta. Albert ber också Strindberg att skriva en novell för kalendern Svea.

Kontakterna fortsätter och Strindberg översätter sporadiskt olika verk för Albert. Så en dag i oktober 1877 kommer Strindberg – inte med den utlovade översättningen utan med ett original-

manuskript! Albert skriver till Betty och Karl Otto, som då är i Södern: "Jag fick i går några Upsalaskizzer af Strindberg med titel 'Från Fjerdings och Svartbäcken' [...] Inte är det just några fulländade mästestycken – men der äro goda bitar ibland dem. – Flickorna tycka de äro rätt roliga – så jag kanske tar dem."

Albert ger ut boken, men Strindberg måste ha känt på sig att förläggaren inte var särskilt intresserad. När han två år senare ger ut sin första roman *Röda rummet*, så har Bonniers inte blivit tillfrågade. Karl Otto skriver från Davos: "Hos hvem kommer Strindbergs nya roman 'det röda rummet', som stod omnämnd i urklippet ur Carlshamn, som vi fingo för några dagar sedan? Handlar det om judar så får han kanhända svårt att finna förläggare."

Strindbergs antisemitiska utbrott var tydligen redan kända. Och visst handlade det om judar! En av huvudpersonerna är förläggaren Smith, som tecknas som en sniken, oförstående och tarvlig människa. (Det hindrade dock inte att boken kom ut hos en annan av Stockholms judiska förläggare, Joseph Seligmann.) Det är ingen tvekan om att Albert blir sårad, även om han är storsint nog att se att det rör sig om något nytt i den svenska litteraturen. Han skriver i december 1879 till Betty och Karl Otto: "Det skall bli roligt höra hvad Ni tycka om Strindbergs bok. Många äro dock af samma mening som Aftonbladet [som kraftfullt angrep boken och kallade den 'smuts'] och om man ändå måste medge att stilen är bra och att hela boken står ett stort stycke högre än hvad vår (qvinnliga) romanlitteratur på många år erbjudit – så får man dock erkänna att han på det hela misslyckats – ty bara skojare och idel uselhet bör man icke heller vara berättigad att skildra. Hade han förmått inlägga i boken en enda ädel – hellst qvinna – figur, som kunnat rädda hjälten så hade boken derjenom vunnit betydligt." Albert tillägger till Karl Otto, som var besviken på att Strindberg inte kommit till Bonniers: "läs kapitlet 'Hos förläggaren' och du skall förstå varför han ej gått till mig med sitt manuskript".

Karl Ottos förväntningar hade varit stora. "Jag väntar mig ganska mycket nöje af boken", skrev han några veckor tidigare, "det kapitlet, som stod i nyheterna var, om också mycket öfverdrivet, hvilket naturligtvis är fel i en naturalistisk roman, likväl i mitt

tycke särdeles qvickt, en egenskap, som Aftonbladsskribenternas opera vanligtvis saknar."

När Karl Otto väl har läst *Röda rummet* ändrar han uppfattning. Även han har svårt att läsa den objektivt. Det är alltför många likheter med Albert för att han skall kunna uppskatta boken. Bland annat karikeras Albert för att han bett Strindberg medverka i kalendern Svea med en novell om försäkringsväsendet, och med en historisk berättelse till en illustration som redan fanns som träsnitt. Båda episoderna hade en verklig bakgrund. Albert bad mycket riktigt Strindberg att skriva en sådan novell i samband med att en bekant, Otto Samson, ville göra reklam för sitt nygrundade försäkringsbolag Nordstjernan – därav de berömda och utomordentligt elaka raderna i *Röda rummet* om försäkringsbolaget "Triton". Likaså är historien om träsnittet ur verkligheten. Det var inte ovanligt att förläggaren först köpte en bild och sedan lät skriva en text till den – träsnitten var dyrare än texten! Att Albert ville ge Strindberg dessa uppdrag för att hjälpa honom, eftersom han behövde pengar, tog Strindberg inte hänsyn till. Så här beskrivs det i romanen när Strindbergs alter ego Arvid Falk besöker förläggaren Smith. Det är förläggaren som inleder:

Hör nu, herrn känner ju Svenska Historien? Se, nu, der på hyllan igen! Der ligger en cliché, en trästock! Till höger! Nå! Kan herrn säga mig hvem den der damen är? Den skall vara en dronning!

Falk, som till en början icke kunde se annat än en svart trälapp, upptäckte omsider några mensklige drag och förklarade, att han trodde det var Ulrika Eleonora.

– Sa' jag inte det! Hihhihi! Den klossen har varit begagnad som dronning Elisabeth af England och stått i en amerikansk folkbok, och nu har jag fått den för godt pris med en otalig hop andra. Nu låter jag den passera för Ulrika Eleonora i mitt Allmogebibliotek.¹

När detta hände i verkligheten vägrade Strindberg, trots att han behövde pengarna. Han tyckte förmodligen, med viss rätt, att det

var under hans värdighet.

När Karl Otto har läst *Röda rummet*, har hans nyvunna radikalism fått sig en knäck. Förutom angreppet mot Albert har Karl Otto börjat tvivla på den pessimistiska samhällskritik som utmärker både Ibsen och Strindberg. Då är det bättre med den optimistiske Björnson, skriver han till Albert:

Det är sannt, jag har ännu ej skrivit om hvad jag tyckte om Röda Rummet och Dukkehjem. Det är icke svårt att säga hvilket af båda är bäst men deremot, kanske svårare att säga hvilket som gör det mest pinsamma intrycket sedan man slutat. Ibsen är sig lik; alltid samma mästerliga dialog, samma sköna språk, samma skicklighet i den dramatiska byggnaden, samma teater "machen" som knappt en Sardou skulle kunna göra honom efter, men också alltid samma tvifvel, samma tröstlöshet, samma pessimism, som det heter, som i hans gamla stycken i Brand, de unges forbund, samfundets stötter mfl. Icke endast att för honom det bestående är dåligt och ohållbart, att det moderna samfundet enligt honom ej kan skapa annat än egoister eller ytliga tanklösa varelser, ej nog dermed, men han tror ej att någon bättring är möjlig: "Da måtte det vidunderlige ske; jeg tror ikke længer på noget vidunderligt" säger ju Nora på slutet. Björnson river också ned, men han misströstar ej; han har "det nye system" att sätta istället för det gamla. – Derför är Björnson min man mer än Ibsen; derför skattar jag honom högre, ej som konstnär men som reformare och det är i vår tid kanske diktarnas förnämsta uppgift.

Röda Rummet är onekligen qvick och skarp på sina ställen, och kan väl anses vara en god satir på många förhållanden hemma, men någon naturalistisk skildring är den ej, dertill äro öfverdrifterna för många och för stora. Bäst behandlar han i mitt tycke de saker som han bäst känner till d.v.s. pressen, och "Gråkappans" [det nu konservativa Aftonbladet] argstinta kritik öfver boken kan man förstå när man läst boken.

Jag tror ej pappa uteslutande tjänat till modell för förläggaren; dertill finns för många och stora olikheter, det är väl egentligen endast den der historien om Nordstjernan som skulle vara det som har med pappa att göra. Vi vänta på de utlofvade kommentarerna.

I sina minnen tillrättalägger Karl Otto sin upplevelse av *Röda rummet*. "Jag minns", skriver han "hur gripen jag var av 'Röda Rummet' med dess – för min dåvarande ålder och läggning så passande – samhällskritik." Likaså mildrar han där sin upplevelse av angreppen mot Albert. Visst har Strindberg "velat måtta åt min far", men det hela är gjort "icke utan en stark portion humor", och man kan tänka sig andra förläggare som också har stått modell. Att angreppen mot Albert fortfarande plågar Karl Otto femtio år efteråt framgår dock av att han i memoarerna lägger stor vikt vid att Strindberg låter förläggaren Smith skryta med att han var du-broder med Ibsen. Ibsen hade visserligen lagt bort titlarna med Albert, men detta var av så ringa betydelse, skriver Karl Otto, att Albert hade glömt bort det i ett senare brev till Ibsen. Man får nog snarare tolka det som att det inte var glömska, utan som att Albert hade en sådan respekt för Ibsen att han inte ville använda sig av den tio år gamla titelbortläggningen. Karl Ottos något krystade förklaring kan bero på att Albert verkligen nämnt för Strindberg att Ibsen hade lagt bort titlarna med honom. Strindberg använde sig ju med förkärlek av verklighetsstoff. Han hävdade att "sati-rerna" i boken "äro [...] byggda på full verklighet – till en del".

Smärtan över angreppen väger dock i längden lätt, jämfört med den utstrålning Strindberg har både som författare och som människa. När Karl Otto träffar honom för första gången, på båten ut till lantstället på Dalarö sommaren 1880, blir han helt betagen. När Strindberg dessutom vänligt berömmar honom för en katalog som Karl Otto gjort, blir han "överlycklig från den stunden var jag hans svurne man! Envar som råkat den unge Strindberg och minnes hans småleende, envar som erfarit den tjusning han utövade på alla, som kommo i personlig beröring med honom, skall förstå mig. Han var en charmör som få." Karl Otto skulle – för det mesta

– hålla detta löfte livet ut, trots att lojaliteten mot Strindberg skulle utsättas för svåra påfrestningar.

Det skulle dock dröja ytterligare tre år innan Karl Ottos tillfälle kom att bli Strindbergs förläggare. Visserligen kom Strindberg 1882 till Albert med ett förslag om en ny radikal tidskrift utgiven av ett sällskap som Strindberg ville grunda, med tidens radikala elit som Knut Wicksell, bröderna Staaff, Branting och Anna Whitlock, men det hela rann ut i sanden. Karl Otto, som vid den tiden var på bröllopsresa, försöker övertala Albert i flera brev, men denne är lika nöjd med att det inte blir av: "det är bäst att låta dem – roa sig på egen hand – ty det finns ju icke något enda lofvande namn bland dem allihop".

När Albert på våren 1883 är på en lång utlandsresa med Betty och Karl Otto sköter förlaget kommer hans stora tillfälle. Karl Otto läser i majhäftet av tidskriften "Ur dagens krönika" ett antal nyskrivna dikter av Strindberg, bl.a. "Esplanadsystemet" och "Lokes smädelser", och förstår att här finns kärnan till en betydande diktsamling. Karl Otto skriver omedelbart till sin far: "Det blir säkert en ny stor succès [...], som det vore ett nöje att vara förläggare till." Albert svarar – föga entusiastiskt: "Ja, gubevars [...] så hade jag visst intet emot att förlägga ett litet häfte polemiska dikter af honom." Albert har inte glömt *Röda rummet* utan tillägger: "så borde man väl ock veta, om man icke sjelf får alltför hårda slängar i boken – ty han piskar väl både till höger och vens-ter".

Och Karl Otto springer upp till Strindbergs våning, bara för att finna att han är på Kymmendö. En brevväxling inleds, där Strindberg låter Karl Otto vänta i tre veckor på svar och sedan kräver ett osedvanligt högt honorar – 5.000 kronor (eller 250.000 kronor i dagens penningvärde!) – jämfört med de 2.200 kronor som var det totala honoraret för *Röda rummet*.² Karl Otto går med på allt, oavsett kostnaden. Han är klar över att får han bli Strindbergs förläggare, så kan Albert Bonniers förlag äntligen bli de nya, radikala författarnas hemvist. Han vädjar till Albert: "Efter dylikt honorar blir naturligtvis vinsten ej så stor [men] dertill kommer nöjet, för att ej säga nyttan, af att komma sig in med den literära venstern [min

kurs.]” Trots det generösa anbudet låter Strindberg Karl Otto vänta igen. Till slut tar Karl Otto helt enkelt båten ut till Kymmendö.

Där möter han en högst älskvärd författare som ”tog mycket vänskapligt emot mig [...] och bjöd på sodavatten och vermuth”. Karl Otto visas runt i trädgården och får beundra både kronärtskocksbädden och framförallt melonodlingen – ”Han var mera orolig för melonerna än för dikterna”. Så kommer ett av en förläggares finaste ögonblick. Karl Otto förs upp i sovrummet, placeras i en stol och får läsa det så gott som fullbordade manuskriptet till *Dikter på vers och prosa*. Under tiden går Strindberg med familjen och badar. Karl Otto är lycklig: ”Där satt jag nu och läste – både de ’arga’ och de ’sköna’ dikterna [...] jag behövde ju för övrigt knappast läsa dem – jag var på förhand klar på att jag – kosta vad det ville – skulle hava dem.”

Karl Ottos höga anbud hade sin bakgrund inte enbart i hans iver att bli Strindbergs förläggare. Med *Röda rummet* hade Strindberg slagit igenom hos publiken. Boken trycktes i inte mindre än fyra upplagor 1879–80 på sammanlagt 6.000 exemplar. I och med detta blev Strindberg en efterfrågad författare, vilket han naturligtvis utnyttjade. Redan vid utgivningen av *Röda rummet* kände han på sig att en framgång skulle medföra att ”de olika förläggarna av mina olika misslyckade arbeten skola dra fram dem i ljuset”. Så blev det också. Trots att Seligmann hade givit ut *Röda rummet* fick Isidor Bonnier ge ut *I vårbrytningen*. Även Albert hade anmält sitt intresse, men fick nöja sig med en samling ”Kulturhistoriska studier”, medan Claës Looström blev Strindbergs favoritförläggare och gav ut *Det nya riket* och *Svenska öden och äventyr*.⁴ Dessutom gjorde Strindberg upp med Fritzes bokhandel om utgivningen av en större kulturhistoria.

Den ekonomiska framgången uteblev dock för dessa olika projekt. Strindberg lånade pengar av både Fritzes och Looström och lovade båda att de i gengäld skulle få bli hans framtida förläggare. När nu Karl Otto var så ivrig såg Strindberg chansen att inte bara få ett högt honorar utan också reda ut sina affärer. Om Karl Otto utöver det väl tilltagna honoraret vill lösa hans skulder till Loo-

ström på 7.000 kronor så skall han "få bli min förläggare på lifstiden". Karl Otto vågar efter det höga honoraret inte skriva till Albert att Strindberg krävt ytterligare 7.000 kronor som lån. När Albert kommer hem går far och son på kvällen till Hamburger Börs. Efter den goda middagen, vid kaffet, tar Karl Otto mod till sig: "med klappande hjärta [...] jag sökte påvisa, vilken betydelse den nya förbindelsen med Strindberg skulle få för oss". Albert var visserligen skeptisk men "han kunde icke neka mig något". Den 1 september 1883 skrivs ett kontrakt mellan August Strindberg och Albert Bonnier på *Dikter* för det mycket höga honoraret 5.000 kronor. Vidare förbinder sig Albert att lösa skulden till Looström på exakt 6.784 kr och 32 öre och – viktigast av allt – "Strindberg förbinder sig att, med förbigående af hvarje annan förläggare, hembjuda åt Bonnier alla nya arbeten, ämnade att i bokform utgivas ...".⁵

I detta sammanhang är det intressant att påminna om Strindbergs våldsamma – men ofta inkonsekventa – antisemitism. Flera av Strindbergs förläggare var judar. Dit hörde – förutom Albert, Karl Otto och Isidor Bonnier – Joseph Seligmann och hans kompanjon Hugo Geber. Dessutom räknade Strindberg Fritzes ägare Karl F. Kruhs felaktigt "ogenerat nog [...] med bland judarne", som Karl Otto påpekar. Strindbergs antisemitiska karikatyr av Albert i *Röda rummet* var inte en isolerad företeelse. I *Svenska öden och äventyr* förekommer en "den slipade köpmanen Josef" som syftar på Seligmann, och i *Det nya riket* finns ett kapitel kallat "Moses" som angriper de invandrade judarna som kollektiv. I *Svenska folket* "anstränger sig Strindberg att framställa de svenska judarna i så ofördelaktig dager som möjligt".⁶ Strindberg gick t.o.m. så långt att han försökte få ett lån av A.O. Wallenberg i Enskilda Banken genom att vädja till dennes – förmodade – antisemitism. Och skulle Wallenberg inte låna ut tillräckligt så hade Strindberg en lista med "genuina judehatare" som blivande långivare.⁷

Strindberg kände sig dock inte helt bekväm med sin antisemitism. Den fick inte heller stå oemotsagd. I Söndags-Nisse, en tidskrift för den radikala falangen, kritiserar han skarpt för den våldsamma antisemitismen i kapitlet "Judarne" i *Svenska folket i helg*

och söcken (1881-82): "Men icke anstår det en demokrat, bäste hr Strindberg? Att i vår tid predika race-hat, det är att vara reaktionär." Strindberg ansåg sig med rätta vid den tiden tillhöra de radikala, så kritiken måste ha känts. Han försvarar detta kapitel i ett brev till vännen Edvard Brandes, som själv var jude:

En sak som jag ville i förväg giva min förklaring på!

Jag anses vara judhatare och har nu i min nya bok gjort satir på våra judar. Jag hatar icke judarne men *våra* servila, ordenshungriga, despotiska, förtryckande judar, vilka med hela penningens makt [...] arbeta, på sitt hänsynslösa sätt, med reaktionen mot oss! De äro dina fiender så väl som mina för denna orsaks skull.

Uppsala universitet har tre docenter i svensk litteratur, till exempel, och alla äro småsinnade, dumma, konservativa judar [Strindberg syftar på Henrik Schück, Karl Warburg och Ernst Meyer] [...] Alla (så gott som alla) våra förläggare äro judar som sälja Luthers skrifter och Nya testamentet för att visa sig liberala [...] Här är således icke frågan om judendomen, icke ens om judarne, utom om *våra* judar i Sverige! [...] Låt oss hålla ihop och icke skiljas för en detaljfrågas skull. Du är ju icke jude då du offentligt avsvurit judendomen [...] Därför har jag ansett mig kunna tala med dig härom och jag står väl över misstankar att vara så bornerad som en intolerant religions- eller en rashatare.

Din bror skulle vid detta lag ha varit kallad till professor vid Stockholms universitet om icke judarnes fruktan varit stor att han skulle blamera korporationen! [Georg Brandes var förstås också jude – med "korporationen" avser S. Sveriges judar.]

Strindbergs "försvar" var av en sådan art att Edvard Brandes avbröt alla förbindelser med honom under tre år. Brandes tar upp kontakten igen sedan Strindberg i en artikel i Tiden 1884 tagit avstånd från sin antisemitism och där han medger att han möjligen hade "någon skuld i den ovilja som [...] nu visats judarne". I gläd-

jen över att Brandes hör av sig prisar Strindberg judarna ännu mer. Han har just läst en novellsamling av den unge Oscar Levertin och hyllar honom och tillägger: "Det glädde mig *nu* att det var en jude ...". Även om Strindberg hade några återfall ägnade han hädanefter sina aggressioner i huvudsak åt annat.

Strindbergs antisemitism får framförallt ses i ljuset av hans personlighet. Med geniets självtagna rätt omfattade han de flesta åsikter under sitt liv – han var både radikal och reaktionär, han trodde på naturvetenskapen såväl som på alkemin, han kämpade både för och emot kvinnans frigörelse osv. Även under sin mest aggressiva antisemitiska period kunde han stå nära sina judiska förläggare. Han var aldrig annat än vänlig mot Albert och Karl Otto när de hade personlig kontakt. Om sin förläggare Jos. Seligmann – som just hade publicerat *Det nya riket* med det grovt antisemitiska kapitlet "Moses" – kunde han skriva: "Seligmann är den mest upplysta person jag råkat på; jag närapå beundrar honom och det vill [säga] något; han har försonat mig med eller rättare återväckt min gamla sympathi för Israels barn." Vilket inte hindrade honom att sedan kalla Seligmann "judtiyv".⁹ Den bästa karaktäristiken av sin personlighet har Strindberg nog givit själv i ett annat brev till Edvard Brandes där han skriver att han kan "icke bli någon pålitlig vän, och icke heller någon varaktig fiende".

Albert och Karl Otto tycks – med rätta – ha tagit ganska lätt på Strindbergs antisemitism. Visserligen skriver Strindberg före övergången till Bonniers i ett avskedsbrev till sin förre förläggare Looström. "Få se hur länge Moses och jag dra jemt! En mera bevisande illustration till judarnes allmagt kan jag icke prestera, än då jag kastar mig i Abrahams sköte för att rädda mitt lif och min framtid." Men i ett annat brev till Looström skriver Strindberg om Karl Otto: "B. är mera orädd än du och litet mer fördomsfri! Han hade t.ex. icke något emot ett antisemit poem!!"¹⁰

Den 16 november 1883 utkommer *Dikter på vers och prosa* på Albert Bonniers förlag. Albert har sina onda aningar, men att den skulle väcka en sådan uppståndelse kunde varken han eller Karl Otto föreställa sig. Albert skickar boken till Betty och dottrarna i Spanien och skriver: "bokhandlarna väntar sig stor afsättning men

få se hur dermed går. Mustiga utfall mot föregående recensenter o.dyl. finnas deri. Eva kommer nog att finna den bra – men Ni andra?”

Boken blir söndersmulad av kritiken och även förlaget angrips. Trots att vi där i dag finner ett antal av Strindbergs – och den svenska litteraturens – finaste dikter, som "Esplanadsystemet", eller dikterna i "Solrök", där Strindberg övergivit satiren för naturdikter – "Han skall ut på jagt – oblodig jagt" – trots att dikterna bryter ny mark och gör rent hus med de idylliska Signaturpoeterna, och kommer att påverka både Heidenstam och Fröding, ser praktiskt taget hela samtiden boken som "rå", "infam" och "vidrig". Visst finns där rasande personangrepp bl.a. på Svenska Akademiens djupt konservative sekreterare Carl David af Wirsén, visst finns där gloriöst "smutsiga" rader om en annan av Strindbergs motståndare:

Gå! skura dina tänder,
Förrän du bits, ditt få!
Gå! tvätta dina händer
I Musernas bidé!

Men där finns också friska, havsomsusade strofer från sommaren på Kymmendö med familjen:

Håll af på fockesketet
Ty hafsjö börjar gå.
Vi fruktar väl inga stormar
Men hemma vänta de små!

Strindberg, som varit mer insiktsfull om mottagandet än hans förläggare har i god tid före utgivningen gett sig iväg från Sverige. När han får den färdiga boken meddelar han Albert om dikterna att han "inte haft mod att läsa dem". Och några recensioner vill han inte se. Det är begripligt om man läser rader som i Aftonbladet, där det framhävs att visserligen kan unga läsare finna "blixtar af genialitet [...] men vi [behöfva] säkert icke påpeka, huru mycket gift

döljer sig i den samma". Man varnar för "osund läsning" som kan "befläcka unga sinnen". Albert, som nog tycker att Strindberg borde dela bördan, skriver till Betty, som är i Malaga med flickorna, sedan han redogjort för de förkrossande recensionerna: "men hvad hjälper det – han får aldrig läsa det – ty utom tidigare förbud att sända honom tidningar, skrifver han nu i sitt sista bref – "Vill hr Bonnier sedan lemna mig i fullständig okunnighet om mottagandet i pressen så är jag ytterst tacksam"", och Albert fortsätter: "Looström berättade mig t.o.m. att han för att slippa få anonyma bref låter sin fru öppna alla ankommande bref och förstöra de obehagliga. Hvad skall man kalla slikt? Icke vill jag gilla det – såvida det ej rentaf är en sjuklig nervositet."

I nödens stund skall Strindberg dock visa sig lojal mot sin förläggare. Han skriver, som Albert meddelar Betty: "sitt senaste bref slutar han med en önskan att jag icke måtte få allt för mycket obehag att vara hans förläggare". Senare skriver Strindberg till Karl Otto: "Edert bref nyss bekommet har gjort mig något orolig, ty det ser ut deraf som om Ni blifvit skrämde af dikternas mottagande, hvilka aldrig kunnat vänta annat öde." Men sedan tillägger han: "Kom ihog, Herr Bonnier, mina första varningar då Ni sist anhöll att få bli min förläggare! Jag tog Er, för att Ni var oräddast ..."

Den annars så lugne Albert är orolig. Han skriver om boken i brev efter brev till Betty och flickorna. Den 25 november 1883 skickar han ett exemplar av boken och varnar: "jag tänker Ni äro arga öfver både ett och annat i den. Grof är han – det kan icke nekas – men qvick, kan icke heller bestridas. Aftonbladet och Göteborgsposten ha redan varit ursinniga och skällt ut honom duktigt." Redan två dagar senare skriver Albert igen: "Blif icke förskräckt öfver Figaros uttalanden vis à vis Strindbergs Dikter – och hans framkastade insinuation att vi skulle ha mutat honom för att icke [sic!] skrifva mot judarne. Äfven Aftonbladet har haft en ryslig argsint artikel, hvari de bl annat säga, att han borde ha ris – och *varna* allmänheten att köpa den farliga boken. Nu påstå många (t.ex Kulan) [vännen August Malmström] att dylikt varnande just gör motsatt effekt – vi få väl se [...] men om man ock måste tillstå att Str. varit grof och hänsynslös på några ställen, så kan man dock

icke fränkänna honom stor talang – äfven här.” Ett par veckor senare har Betty skrivit ett lugnande brev till Albert och Karl Otto: ”Tack för lektyren, att den slukades kan Ni väl förstå. Att Strindberg är qvick är ju nog sant och skulle jag nog bättre ha roligt af dem om jag alltid förstod hvad han sigtade på.” Albert svarar något lättad: ”Det var roligt att Du tyckte åtminstone *något* om Strindbergs Dikter. Meningarna här äro ju så delade, att man just kan bli tveksam om sin egen.”

Inte ens Karl Otto var beredd på de våldsamma angreppen. Trots upprördheten i samband med *Röda rummet* och *Det nya riket* visste nog ingen – utom Strindberg – att elden nu brann våldsammare än någonsin. Det var inte bara den konservativa pressen som angrep *Dikter*. Även Karl Warburg, ”den litterära vänsterns skyddsvakt”, utsatte boken för skarp kritik. Det var så illa att Karl Otto började vackla i sin tro. Och Albert blev kritiserad t.o.m. av sina jämnåriga vänner. ”Äfven enskilda (t.ex. Dr Levertin [...] Prof Heymann) uttryckte sin förvåning att Alb. Br velat vara förläggare dertill”, meddelar Albert. Mest skakad blir dock Karl Otto när han blir hånad och utskrattad av sin egen generation för att ha givit ut Strindbergs dikter: ”i min egen hustrus ungdomshem [...] där det var stort ungflicksfrämmande [blev] jag, vid mitt inträde i sällskapet mottagen med skrik och skratt och rop av ’Herr Beaujolais, Herr Beaujolais de Beaune, han hatade hyddans son’ [...] Är det poesi sådan där smörja!”

Det är ett tydligt exempel på hur svårt det var även för en bildad publik att uppskatta Strindbergs brytning med idylldiktningen. Dikt skulle vara romantisk inte polemisk. Dikten ”Ballad” är ett kraftfullt angrepp på feodala slottsherrar, som utnyttjar sina underbetalade arbetare och förför deras döttrar och den slutar så här:

Herr Beaujolais,
Herr Beaujolais de Beaune,
Han hatade,
Han hatat hyddans son.
Men hyddans dotter har hans son

I dag fått ljufva ögon från,
 Som lockade till kyssars rån
 Och dömde till en sång."

Till på köpet lyckades inte skandalen höja efterfrågan på *Dikter*. Karl Otto hade optimistiskt tryckt 6.000 exemplar. Både förlag och bokhandel – "bokhandlarne vänta sig stor afsättning", skriver Albert – var säkert inspirerade av *Röda rummets* framgång, men det såldes mindre än 2.000 exemplar. Både Albert och Karl Otto visar dock till slut att de är den rätta sortens förläggare. De ger inte upp – de fortsätter att tro på Strindbergs författarskap. "Jag tog då som alltid S. i försvar", skriver Karl Otto sedan han blivit utskälld på en annan släktmiddag. "Jag tycker nog också att i boken, som f.n. hela Stockholm talar om, finnas saker som gerna kunnat vara borta; men att den till öfvervägande del består af duktiga saker, skall ingen som vill se opartiskt kunna bestrida."

Den ende som tar det lugnt är Strindberg själv. Han har skrivit av sig för denna gång. Juldagen 1883 skriver han till Albert:

Jag är för tillfället mycket fredlig och är min familjs glädje. Alla tidningar hafva bränts öppnade och min hustru har läst min post. Men det har ändå sipprat fram att man behandlat mig "en canaille". Jag har kämpat som en karl för att icke vilja slå igen, men reser den 11 januari till Neuchatel för att höra lammen bräka och bli ändå snällare. Jag är nog ond ändå, så att förfärad blir jag ej.

Redan till jul började vinden vända – för denna gång. Albert rapporterar till Betty att han sett en föreställning av Strindbergs pjäs *Lycko-Per* – "en briljant och storartad framgång [...] t.o.m. veder-sakarna måste hålla med [...] Till och med Nisbeth (Figaro) som jag talt med vid hemgåendet [...] förklarade sig vara så nöjd, att han skall uttala sig med beröm öfver det."

Trots det hade Albert nog helst velat slippa att vara Strindbergs förläggare. När Albert i januari anträder en resa utomlands uppehåller han sig i Paris samtidigt som Strindberg är där, men undvi-

ker honom. Strindberg som får veta det förstår ingenting. Han tycker att allt är bra och att han äntligen har fått en förläggare som är entusiastisk och – inte minst – sänder regelbundna förskott. Han skriver till Karl Otto: "Det var ju en befängd otur att jag icke råkade Eder Herr Fader i Paris, ty vi hade nog haft att språka om ett och annat!"

Albert inser säkert att Strindberg är en stor författare, men han vill helst ha lugn och ro och sköta sitt framgångsrika förlag med okontroversiella utgåvor. Men Albert är framförallt lojal mot sin son och efterträdare, trots att han suckar ibland. Han har sina onda aningar.

Strindbergs nästa verk, *Sömngångarnätter*, som kommer ut redan ett par månader efter *Dikter på vers och prosa*, mottages dock positivt av både kritik och publik, och det ser ut som om lugnet återställts. Den första upplagan på 3.000 exemplar tar genast slut, och man förbereder en ny på 1.500 exemplar. När Strindberg snabbt aviserar ännu ett nytt projekt, "Bref om Sverige" (så småningom tryckta i *Likt och olik*), blir Albert dock något orolig och skriver till Strindberg: "om Ni tillåter mig skulle jag önskningsvis bedja få påpeka, att om satirens pilar afskjutas med en viss hofsamhet, så skola de mottagas med större nöje och vålla mindre djupa sår – och då tror jag att vi ömsesidigt skall ha glädje af ett sådant arbete". Även Karl Otto är trots sin entusiasm för Strindberg och framgången med *Sömngångarnätter* på sin vakt. Han skriver till Albert: "På grund af det ganska svåra personliga i häftet blef jag ganska ängslig och skickade bud på Staaff, som läst det och äfven inser att det behöfver hyfsas betydligt [...] Han skall söka öfvertyga Strindberg att göra en del ändringar." Frågan är om "pappa öfverhufvudtaget skulle vara emot att trycka det", och fortsätter: Strindberg "spar sannerligen inte på epiteterna [...] Hedberg [...] kallas 'medelmåttlig', Wijkander kallas 'okunnig', Gödecke 'inskränkt' och Spilhammar 'enfaldig'".

Den här gången är Strindberg helt överraskande foglig och ger Staaff fria händer att stryka "efter gottfinnande"! När han och Branting, som också tillkallats, väl strukit de värsta otidigheterna morskar Karl Otto upp sig och tycker inte att det finns anledning

att oro sig längre: "Nog kunna likväl en del ovettheter mot de s.k. signaturerna [Wirsén, Bäckström, Gödecke m.fl.] stå kvar, men dessa herrar kunna ju behöfva allt hvad de få, och äro ju ej heller vidare höfliga. (Se senast Gödeckes enfaldiga plapper om fru Bovary [som just givits ut av Bonniers] i Aftonbladet och Wirséns uttryck 'halfgalna' om Sömnängarnätter!)" Albert går suckande med på det hela: "Föröfrigt är han ju en tjurskalle som icke det torde bli lätt att få ifrån sitt projekt."

Även om Albert godkänt det nya projektet är han fortsatt orolig: "Jag befarar att Strindberg blir klen som verldsreformator [...] Hvad är emellertid att göra? – Att försöka få vårt kontrakt och vår stora fordran transporterade på någon annan? Det blefve dels svårt om icke rent af omöjligt, dels vore det väl ock något bra tidigt. Har man sagt A – så o.s.v."

Det skall visa sig att Alberts oro är mer än berättigad. Strindbergs nästa projekt är en serie äktenskapsnoveller som först har arbetstiteln "Qvinnobilder", sedan kallas ömsevis "Man och hustru" och "Gift folk" för att till slut få titeln *Giftas*. I juni 1884 kommer de första novellerna till Karl Otto. Albert är fortfarande utomlands, nu med familjen i Marienbad, långsamt på väg hem. Karl Otto sänder honom de första fyra novellerna. Från början anar far och son ingen fara. Karl Otto tycker att de är "bra endast att de äro något för skizzartade. Beträffande de på några ställen förekommande 'fula orden' skrifver han att de nog möjligen kunna ändras till litet finare."

Man måste beundra Albert, som nog innerst inne inte tycker om denna nya realistiska berättarstil, hur han gör sitt bästa för att vara positiv. Visserligen är det synd att Strindberg splittrar sig med dessa "smärre berättelser" istället för att skriva en roman, men "Der är ju kraftiga och präktiga saker uti dessa stycken", dock "att det rent sensuella gifvits alltför stor betydelse och vigt". Och de är "förfärligt naturalistiska och man kommer att upphäfva riktiga Rama-skrik öfver hans oanständighet m.m. [...] Men que faire? Sådana de äro måste man ju ta dem (utom det att några af de allra anstötligaste ord och uttryck böra strykas)."

Strindberg har dessutom – som vanligt – bett om mera pengar

och Albert, som inte fattar hur Strindberg kan göra av med så mycket, suckar igen: "ifråga om pengar, så hjälper det ju icke att neka – eller rättare går det ju icke att mankera honom nu". Karl Otto påpekar att Strindberg måste slippa ekonomiska bekymmer för att kunna skriva "så mycket lugnare och bättre, och några tillfällen att slösa med pengarna der på landet har han ju egentligen ej".

Novellerna fortsätter att komma i snabb takt. Vissa tider skriver Strindberg en novell om dagen. Albert blir alltmera orolig över "de fula orden". Han har läst de första novellerna igen, "men icke just med stigande behag". Något senare tar Albert i litet mera: "Det vore roligt om de sist tillkomna stycken af Strindberg vore bättre än de tidigare. Pikanta äro de nog – men i många hänseenden äro de dock betänkliga och erfordra retoucher och strykningar." När Albert får en ny omgång skriver han: "Roliga äro de nog, fast jag inte delar Din förtjusning." Karl Otto blir nämligen alltmer positiv och får medhåll av både Lisen och Jenny. I slutet av juni skriver Karl Otto ett långt brev tillsammans med "en ny bunge manuskript". Han sänder inte mindre än fem noveller till Albert, "det är ju rent af förvånande att kunna producera snart sagt *en* dylik novell om dagen". De är korta, "men i mitt tycke (och Lisens och Jennys också) bra [...] 'För att bli gift' och de båda 'Reformförsök' [...] äro verkligen riktiga godbitar, fulla af humor och sanna drag [...] 'Fågel Phoenix' kommo vi alla tre öfverens om var en *riktigt fin* bit, som hvem som helst, till och med Kielland haft heder af att skrifva."

Karl Otto fortsätter att diskutera de "fula orden" med författaren och meddelar Albert att Strindberg går in "på en del strykningar" – till slut tar Strindberg bort fyra av de sjutton uttryck som Albert opponerar sig mot – men Strindberg påpekar samtidigt: "Några vill jag behålla såsom nödvändiga och för att visa Aftonlöfvet att jag skrifver efter mitt hufvud och icke efter deras frånvaro af en sådan nödvändighetsartikel." Karl Otto svarar också lugnande till Strindberg: "De grofva orden tror jag ej det är så farligt med, kanske kunna de utbytas mot finare på några ställen, men annars börjar folk nu snart bli så vana vid grofva ord i de mo-

derna böckerna, att de ej ta så illa vid sig som förr.”¹² Alberts oro påverkar dock Karl Otto, som ett par veckor senare skriver till Strindberg att Albert tycker om novellerna, men att en del av de ”fula” orden borde bytas eller i alla fall mildras. Han tar nu fram förläggarens bästa argument: ”Vi måste ju tänka något på afsättningen, och stå alla de ’fula’ orden qvar kunde kanske några av våra Filipstadsrecensenter skälla ut boken som lika omoralisk som ’dikterna’ och då ginge det kanske med försäljningen på samma vis.”

Strindberg är hela tiden mera medveten – liksom med *Dikter på vers och prosa* – än förläggarna om vilken krutdurk boken kan bli. Samtidigt som han sänder ut varningssignaler är han på ett så rasande gott humör i de brev han nästan dagligen skickar till Karl Otto, att anstötligheterna även av Karl Otto börjar uppfattas som enbart roande: ”damerna komma nog att bränna mig lefvande, men det är mitt öde; jag kan inte hålla käften på mig”, heter det på ett ställe. ”Här ser ni nu gudlösheten! [...] Till midsommar får Ni mera ms, men pengar! pengar! Herre!” Eller: ”Vill Ni ha något starkt motgift mot den nerskällning som utan tvifvel kommer att bestå [...]?” Eller: ”Jag skall offra de fula orden jag nämnt. Men icke vill jag låta dem ta testiklarna af mig som de gjort med Nordensvan och Geijerstam.” Och i ett annat brev tillägger han, fortfarande på strålade humör: ”men Ni få icke störa mig med någon kritik. Tycker Ni att de [novellerna] äro ’kolossala’ så kan Ni slänga åt mig ett godt ord, ty det uppmuntrar mig! Jag tycker sjelf att de äro d-t bra!”

Det är nog så att Karl Otto i sin entusiasm mest ser novellernas litterära förtjänster och inte det ideologiska innehållet, trots att varningsklockorna ringer med jämna mellanrum. Visserligen kan Strindberg i sitt nästa brev skriva lugnande att den avslutande intervjun blir ”Naturligtvis rolig och icke larmoyant”. Och Karl Otto kommenterar: ”Bara han inte dummar sig som med förordet till dikterna” – men tillägger: ”För öfrigt ett ganska roligt bref, der han är öfver på Geijerstam och Levertin och hela det unga Sverige för att ingenting duga till.” När manuskriptet till novellen ”Ett dockhem” anländer kommenterar Karl Otto förtjust att den ”hör

onekligen till samlingens bästa [...] stoffet tydligen hemtat hos herrskapet Cederschiöld och Ellen Bergman, för öfrigt starkt polemiskt emot qvinnoemancipationens galenskaper, Ibsen etc., men qvick!”

När Karl Otto diskuterar ordningsföljden och föreslår som allra första novell ”Ett dockhem” invänder Strindberg att just den novellen ”kan *reta* mer mot boken”, något som visar sig vara helt rätt. Ordningsföljden blir också som Strindberg vill ”att svart och hvitt kommer om hvartannat och slutet blir godt”. Därmed inleds *Giftas* med ”Dygdens lön”, den novell som kommer att väcka den största uppståndelsen.

När *Giftas* kommer ut den 27 september 1884 blir det ett ”Rama-skrik” just som Albert fruktat. Strindberg har hela tiden varit medveten om att det kan bli bråk – det är ju just det han är ute efter – och han har faktiskt varnat sina förläggare. Men mot sina vänner är han betydligt mer frispråkig: ”Röda rummet är som en Runebergsk idyll mot den [...] Jag litar på att den skall röra upp mer än något af mina förra arbeten”, skriver han till Carl Larsson. Och vännen Pehr Staaff får i god tid veta att *Giftas* är ”Ren socialism med det radikalaste qvinnoprogram man sett! Men jag skäller på Ibsen för hans satans idealism i ett Dockhem. Björnsons Handske likaså. Fånig kurtis, gammaldags galanteri. Ska inte pojkar nu heller få knulla, när man vill skaffa flickorna frihet till det! Läs min bok! Den är det värsta, men det vackraste, qvickaste, svinaktigaste jag har skrivit.” Och till brodern Axel skriver han att den kommer att ”rifva upp himmel och jord [...] Få se om hon blir åtalad! Då skall jag skrifva ett försvar!” Ja, redan i förordet meddelar han att hans bok är ”osedlig” och ”reaktionär”!¹³

Nog lyckas Strindberg med sitt frontalangrepp mot konservatismen och förljugenheten i det oscariska samhället. Recensionerna i framförallt den liberala pressen är övervägande positiva – man erkänner bokens stora litterära förtjänster. Men när det gäller idéinnehållet är Strindbergs breddsidor sådana att de träffar både vänner och fiender, utan urskillning. Strindberg lyckas med att *reta* upp både de reaktionära och de radikala kretsarna. Ibsen och Björnson tar avstånd – med Björnson blir det en total brytning –

men även Strindbergs radikala vänner ogillar *Giftas*. Man anser att i angreppet på *Ett dockhem* har Strindberg i sitt kvinnoförakt spelat reaktionen i händerna. Både Hjalmar Branting och Pehr Staaff tar avstånd. Wirsén och Gödecke kommer att "uppstämma fröjdhymner", skriver nu f.d. vännen Staaff, och Branting kallar honom rent ut "reaktionär" i kvinnofrågan. Bland de unga författarna angriper Gustaf af Geijerstam och Georg Nordensvan boken. Även Georg Brandes är kritisk. Strindberg är reaktionär och en "poseur".¹⁴

Nu händer något som Albert och Karl Otto inte kunnat föreställa sig i sina vildaste fantasier. En knapp vecka efter att *Giftas* kommit ut blir den åtalad, inte för osedlighet, vilket de i värsta fall kunnat vänta sig, utan för "hädelse emot Gud eller gäckeri af Guds ord eller sakramenten". Recensenter som angripit boken blir lika överraskade. De hade angripit den för osedlighet – men hädelse nämnde ingen. Det var den mest reaktionära delen av etablissemanget som här hade sett sitt tillfälle. Strindberg själv var övertygad om att drottningen låg bakom och att även Oscar II kunde ha varit pådrivande. Man visste att han avskydde Strindberg och "hans h-a till sångmö" och hela den radikala litteraturen. Till kronprinsen skrev kungen att "Opinionen är i starkt stigande mot Strindberg och hans usla litteratur, så att tillfället vore nog gynnsamt". I varje fall fattades det officiella beslutet av kungen tillsammans med regeringen. Justitieministern Vult von Steyern utfärdade ordern om åtal och beslag av boken.¹⁵

Det förargelseväckande stället fanns i den novell som Strindberg hade insisterat på skulle inleda boken, "Dygdens lön". Att just den inledde *Giftas* uppfattades av Strindbergs motståndare förmodligen som en speciell provokation.¹⁶ I ett avsnitt – som likaväl kunnat strykas, så litet hade det med den övriga handlingen att göra – talas om en ung mans konfirmation. Kristi blod och lekamen var enligt författaren ett "oförskämt bedrägeri", då det förra bestod av "Högsteds Piccadon à 65 öre kannan" och den senare av "Lettströms majsoblater à 1 krona skålpundet". Varken förläggarfamiljen eller vänner som Pehr Staaff hade reagerat mot just den passagen när de läste manuskriptet. I dåtidens Sverige var man all-

deles för upplyst – ”Det låg för långt från 80-talets människor i gemen!” som Karl Otto skriver i sina minnen. Den ende som hade vissa förhoppningar på att detta ställe skulle ge upphov till bråk var Strindberg själv. ”Tror Ni det blir åtal på Piccadongen?” frågar han i ett brev till Karl Otto ett par veckor före utgivningen. Frågan var så absurd att Karl Otto, när han decennier senare går igenom Strindbergs brev och upptäcker frågan, skriver att de hade förbigått ”denna fråga [...] alldeles utan reflexion”.

Hur orealistisk tanken på åtal var för Albert och Karl Otto framgår också av att man inte i förväg hade bett Strindberg att skriva en s.k. namnsedel. Därmed skulle han blivit juridiskt bunden vid författarskapet. Eftersom namnsedel saknades var det nödvändigt för Bonniers att Strindberg kom hem och försvarade sig inför domstolen. I annat fall blev Albert Bonnier personligen ansvarig och riskerade sex månaders fängelse.

Åtalet väckte givetvis enorm uppståndelse, även utanför Sverige. Radikalerna längtade efter en sådan strid. Branting hade redan i juli skrivit till Strindberg och önskat sig ett åtal för tidskriften *Tiden*, som han redigerade. Det unga Sverige såg med entusiasm fram mot domstolsförhandlingarna. Det gjorde dock inte huvudpersonerna. Albert var uppenbarligen djupt skakad. Det var inte så han hade tänkt njuta av sina framgångar på gamla dagar. Strindberg ansåg inte att han behövde resa. ”Att resa hem för att straffas är att erkänna sin brottslighet”, skriver han. Han hade inte någon större medkänsla med sina förläggare, men tyckte synd om sig själv: ”nu har jag stormen mot mig, i ansigtet! Hvilka offer, för att komma ur kaos! Och hvad vi öfvergångsmenniskor få lida! Av de hugg vi ge!” Strindberg ansåg att han skulle stå ensam mot övermakten: ”mot domare, tidningar + hermaphroditer och pederaster + Ibsenianare = de radikala (vännerna!)”.

När det visade sig att Strindberg inte ville komma till rättegången bestormades han av sina vänner och beundrare. Pehr Staaff, Hjalmar Branting, Carl Larsson, Gustaf af Geijerstam och Björnsterne Björnson – alla uppmanade honom med kraft att komma. Och framförallt skrev Albert dagligen alltmera enträgna brev. Uppenbarligen var detta för allvarligt för att Karl Otto

ensam skulle få sköta det. Av Alberts brev under den långa utlandsresan på våren framgår det att Albert med fullt förtroende hade börjat överlämna förlagets dagliga skötsel till sonen. "Hvad nu affärsfrågor angå så är det bra lyckligt att Du i alla fall fullkomligt bra skött Dig – mig förutan", heter det i ett av breven. Eller: "Det var tusan till verksamhet och flit Du utvecklat då nästan hvarenda post medför en ny förlagsartikel. Det är förvånande hur du hunnit med allt och Du förtjänar verkligen mycket beröm." Och till födelsedagen den 20 juni: "tack för allt Du uträttat och för det obegripligt myckna Du medhunnit".

Under den pågående krisen är det dock Albert som återtagit kommandot och sköter kontakten med Strindberg. Han skriver dagligen till den ovillige författaren. Det är imponerande hur behärskad Albert först är, trots att han tror att det är han som måste inför domstol: "Stämning är nu att motse [...] naturligtvis mot mig", heter det i brevet. "Det värsta är att jag sjelf är totalt ur stånd att kunna föra någon talan inför en domstol, och lika olyckligt är det att jag [...] icke vet hvem jag skall anlita som juridiskt biträde [...] jag tror icke man vill skona någon af oss." Albert är ganska klar över att han som invandrare – och judisk invandrare till på köpet – är lika utsatt för etablissemangets förföljelser som Strindberg.

Redan nästa dag har Albert blivit lugnare. Hans författar- och konstnärsvänner har försökt övertyga honom om att Strindberg och *Giftas* kommer att klara sig, ja, t.o.m. att det blir en seger för de radikala: "Det är bland allt upplyst folk inte mer än en mening att Vederbörande här återigen begått en ofantlig bêtise som kommer Er väl tillpass." Men Albert underskattade de reaktionära krafterna. Tidningarna, som inte ens hade märkt "hädelsen" när *Giftas* utkom, tog nu tillfället i akt att angripa inte bara Strindberg utan även de båda förläggarna. Plötsligt började gamla "vänner" säga upp bekantskapen, återsända gåvor och skriva oförskämda brev, där en hoppades att Albert skulle "hacka sten" på Långholmen. Även Karl Otto får hot och anonyma brev: "Stryk på mörka gator är kanske det språk som Ni förstår!"

Strindberg fortsätter att tveka men känner samtidigt sitt ansvar.

Han skriver till Albert som svar på dennes första brev: "Hem kommer jag absolut icke." Ett par dagar senare, när Strindberg börjar förstå allvaret: "Kommer hem om Ni skall i fängelse, naturligtvis", samtidigt som han hoppas att Albert skall rädda honom: "Och tack för att Ni inte lemnar mig åt mitt öde!" Och till Carl Larsson: "Det värsta är att Bonnier kan sättas i kurran. Då måste jag hem och krypa in."

Fysiskt mod var inte Strindbergs starka sida. Särskilt rädd var han för att sitta inspärrad i fängelse – vilket inte hade hindrat honom att skriva till Karl Otto när Björnson tidigare på året var utsatt för ett liknande åtal och blev frikänd: "Skada att han inte kom i kurran. Det skulle ha gjort så gott, så gott!" Han vill skicka namnsedel och börjar försvara sig genom att publicera en artikel i Brantings Tiden. Där skriver han att blir domen böter så "kan jag stanna der jag är, ty då blir saken ett affärsarrangement mellan herr Bonnier och mig. Lyder den på fängelse då nödgas jag resa hem."¹¹

Nu blir Albert orolig på allvar. Han skriver till Strindberg att han hade kallats till Rådhusrätten, vilket "skaffade mig en sömnlös natt". Plötsligt blir det en realitet för Albert att han kanske måste sitta i fängelse. En av domarna i den kommande rättegången hade privat sagt till Albert: "derest Strindberg icke hemkommer och inställer sig så blir hr Bonnier fast!!!"

Det är vid denna tid som Albert uppsöker Gustaf Retzius. Han var egentligen professor i medicin, gift med Lars Johan Hiertas dotter Anna och hade därigenom blivit ägare och chefredaktör till Aftonbladet. Under Giftasstriden tillhörde han en av de få tidningsmän som försvarade Strindberg. Därför uppsökte Albert honom för att få råd. Retzius ger en helt annan bild av Albert än den trygga, lugna förläggaren, så som Karl Otto ser honom. En dag kommer "den stackars gamle Albert Bonnier" upp till redaktionen, berättar Retzius i sina minnen. Albert var "helt förskräckt, darrande som ett asplöf. Han frågade med skälfvande stämma, hvad i all världen han skulle taga sig till." Retzius ger sig här nog en roll som han förstorar på Alberts bekostnad. Han minns att han sade till Albert att "taga saken tillsvidare lugnt", då Strindberg "bland sakkunniga och rättänkande människor, i stort sedt, hade

opinionen och rättskänslan på sin sida. Vi lefde ju icke kvar i medeltiden och häxeriprocessernas mörker." Efter detta gick "Herr Albert Bonnier [...] synbarligen något lugnad hem".¹⁹

Nu är det enda som hjälper att Strindberg kommer hem, vilket även var Retzius råd. Albert bearbetar inte bara Strindbergs vänner i Sverige, som Pehr Staaß, Hjalmar Branting, Carl Larsson, Karl Warburg m.fl. utan väddar även till Björnson i Paris och Otto Borchsenius i Köpenhamn, Strindbergs översättare och vän. Alla ställer lojalt upp och uppmanar Strindberg att komma hem. Albert litar inte på några försäkringar från Strindberg, utan ett familjeråd beslutar att Karl Otto får resa till Genève och hämta den motvillige författaren – inte för att han var feg, skriver Karl Otto, utan för att han "aldrig skulle kunna fatta ett *beslut* att resa!"

Det har bara gått en vecka efter beslaget, när Karl Otto den 10 oktober avreser till Genève. Resan tar fyra dagar. När Karl Otto kommer fram vill Strindberg absolut inte resa hem – han tyckte fortfarande att det skulle räcka med en namnsedel. Karl Otto lirkar med författaren. Strindberg är på strålande humör. De äter en god middag, lägger bort titlarna och njuter av det goda schweiziska vinet, trots att Strindberg just då sade sig vara nykterist. Men resa skulle han inte, förresten var hustrun sjuk.

Karl Otto är missmodig och sänder ett telegram hem där han frågar om det verkligen är nödvändigt att Strindberg inställer sig personligen. Innan svar har hunnit komma dyker Strindberg nästa morgon upp på Karl Ottos hotell. Han har plötsligt ändrat sig. Nu är stridshumöret på topp. Han hinner kasta iväg några rader till Carl Larsson: "Nu reser jag hem! Men nu skall jag drifva med dem! Hålla perrongtal och har redan beställt galaspektakel på Nya Teatern!" Att Strindberg också drevs av omtanke om Albert framgår av ett brev till Björnstjerne Björnson efter hemkomsten från rättegången. Han skriver att han reste då han fått telegram från vänner att "Bonnier skulle fällas på tisdagen om jag ej personligen vore tillstädes", och att "Bonnier [...] hade förbarmande med mig och icke fordrade öfverresan, men att jag ändock af pligtkänsla reste öfver".

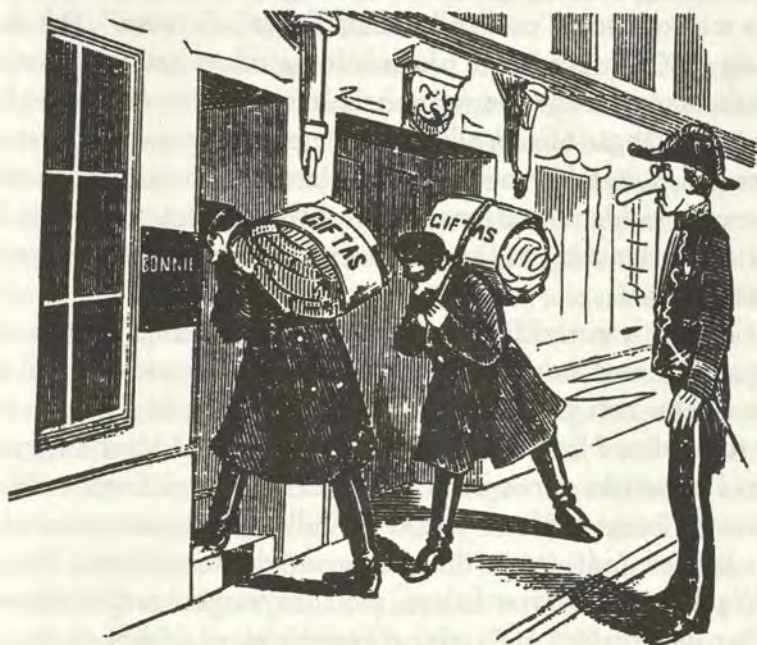
Strindberg blir missmodig igen på hemresan. I Hamburg faller

han plötsligt i gråt – det är nerverna som sviker, ursäktar han sig för Karl Otto. Men i Kiel svänger humöret på ett typiskt Strindbergskt sätt. I hamnen ser han ett fartyg som är uppkallat efter den tyska kronprinsessan Auguste Victoria. Det är tecknet han väntat på. Fartyget bär hans namn med segerstecken! Från och med nu blir hemresan ett triumftåg. Hela det nya Sverige är på Strindbergs sida. I Stockholm möts han på Centralstationen av över tusen personer med de närmaste radikala vännerna i spetsen. Strindberg håller ett bejublat "perrongtal" och sedan bär det av till Grand Hotel, där rum är reserverat. På kvällen har teaterchefen Ludvig Josephson, på Strindbergs uppmaning, ordnat med galaföreställning av *Lycko-Per*. Kvällen blir en ny triumf i en fullsatt salong för den hemvändande författaren. Dagens Nyheter rapporterar: "Publiken vände sig om på parketten och applåderade med ansiktena vända mot Strindbergs loge [...] och i den triumf, vartill väl få personer upplevat motstycke." Kvällen kröntes med att Strindberg visade sig på scenen iförd lagerkrans med rött sidenband.²⁰

Den 17 november sammanträder juryn. Det började stå alltmera klart att det rörde sig om en politisk process och att etablissemangen – med kungen i spetsen – hade gått för långt. Oscar II hade t.o.m. sagt att en fällande dom skulle ge möjlighet att "rappa på vissa kända orosstiftare, om det blir något gatumobberi av". Man fruktade – eller hoppades på – upplopp om Strindberg fälldes. Det var även Strindbergs uppfattning: "hade jag blivit dömd till fängelse så hade det blivit upplopp. Skarpa patroner voro utdelade och kavalleriet beordrat." Strindberg blir frikänd under folkets jubel. Redan nästa dag far han tillbaka till Schweiz.²¹

Nu inträffar det märkliga att reaktionen slår tillbaka. Redan innan domen fallit hade Albert råkat ut för olika trakasserier. Han anklagas offentligt för att ha mutat Strindberg att resa till Stockholm. Det var så illa att Albert tvingades dementera i pressen: "dessa af illvilja uppdiktade påhitt äro fullständiga lögnar, hopsmidda och utspridda för att nedsätta och skada". En kväll infinner sig en känd läkare oinbjuden hos Albert och erbjuder honom att köpa restupplagan av *Giftas* för att bränna den. Därigenom skulle den anstötliga boken inte komma ut i handeln och herr Bonnier

Snäsning.

Efter den friande domen fick polisen återlämna de exemplar av Giftas som beslagtogs. Teckning ur Fäderneslandet 22.11.1884.

"bli belåten med en dylik affär". Mannen visades på dörren.

När Strindberg har farit är det som om det reaktionära etablissemanget vädrar morgonluft. Tidigare hade åsikterna i de tusentals artiklar, broschyrer och insändare som diskuterade *Giftas* varit starkt delade. När den karismatiske författaren är borta, blir det plötsligt reaktionen som dominerar. Nu är det förläggaren som är måltavlan. Som Karl Otto bittert konstaterar i sina minnen: Segern "blev nederlag på nederlag. Det blev en reaktion [...] som skulle, just med utgångspunkt i den friande domen, sätta in mot den 'seglande' författaren [...] och som även skulle visa sina verkningar mot den förlagsfirma, som hade varit 'samvetslös' nog att göra sig solidarisk med hånaren, hädaren och osedlighetsaposteln."

Trots att även hovrätten hävt kvarstaden och det är fritt fram för att släppa ut *Giftas* i bokhandeln, vill man på alla sätt förhindra

detta. Med få undantag tävlade nu tidningarna – även de som varit på Strindbergs sida tidigare – om att angripa *Giftas*. Den betecknades med ord som "uselhet", "vämjelighet", "cynism". Det skall visa sig att Giftasprocessen blir inledning till en reaktion mot det radikala, unga Sverige som varar hela återstoden av 1880-talet. Politiska rättegångar blir nu allt vanligare och kulminerar mot slutet av decenniet; mot den socialistiske agitatorn Axel Danielsson 1888 och mot socialdemokraternas ledare Hjalmar Branting 1889. Då antas också den s.k. munkorgslagen riktad mot den framväxande arbetarrörelsen.

Strindberg var verkligen avskydd i högborgerliga kretsar. Att sympatisera med honom var oförlåtligt och kunde föra till avbrutna släkt- och vänskapsrelationer. Typiska är några rader i ett brev som Edvard Lidforss skriver till en god vän. Lidforss var professor i romanska språk i Lund och far till den politiskt radikale botanisten Bengt Lidforss – en av Strindbergs trognaste vapendragare. Edvard Lidforss är djupt bekymrad över sin son. Han är ovanligt begåvad, skriver fadern, men han umgås i radikala kretsar och har under några år " varit i röfvarehänder (särskilt en stor fä-hund, som lyder namnet August Strindberg) och därunder begått åtskilliga dumheter, för vilka nu hans vänner, däribland även jag, få sota".²²

Familjen Bonnier angrips nu med starkt antisemitiska undertoner. Här var de ute för att tjäna pengar på "osedlighet". Nya Dagligt Allehanda uppmanade landets bokhandlare att stoppa alla försök från Bonniers att göra "geschäft", och Figaro påminde Albert Bonnier om att han inte var född i landet och skulle visa sin tacksamhet genom att inte ägna sig åt smutslitteratur. Angreppen sågs med stort obehag av ledande företrädare för den judiska församlingen, som tog kontakt med Albert för att förmå honom att inte ge ut en ny upplaga av *Giftas*.²³

Efterfrågan på boken var naturligtvis stor. Redan före processen påpekar Strindberg att Albert har rätt att få tillbaka de beslagtagna böckerna med den anstötliga sidan utriven: "Sälj sedan stumparne i häften, 12 häften à 25 öre eller sådant [...] Kan man ej trycka ny upplaga af ett kastrerat arbete, äfven om det är *fäldt*?" Och

Albert påpekar: "Blir skriften frikänd så vore det en reclam." Trots den frikännande domen tvekar Albert att ge ut *Giftas* på nytt, i varje fall i dess ursprungliga skick.

Strindberg har naturligtvis motsatt uppfattning. Det gällde ju både hans heder som författare och hans behov av inkomster. "Ta Ni 2a upplagan, tycker jag. Boken är en framtidsbok och blir nog läsebok i flickskolorna i en framtid", skriver Strindberg uppmuntlande. Till slut är Albert beredd att ge ut en ny upplaga, men med "Dygdens lön" borttagen och vissa strykningar i de andra berättelserna. Strindberg svarar att han vägrar att underkasta sig "kapitalets magt, en magt som ej Sverges Justitieminister eller Svea Hovrätt egt". För en gångs skull visar Albert hur bittert angreppen har känts och hur sårad han blir av Strindbergs yviga brev. Han svarar att utgivningen av *Giftas* har gjort honom "ondt" och att han förtjänat bättre från Strindbergs sida: "Ingen föreställning kan Ni göra Er om den hejdlösa massa med gemena skymford hvarmed jag och Karl Otto blifvit öfverösta såväl i tidningar som i anonyma bref allt på grund af utspridda rykten att en stor upplaga af *Giftas* vore färdigtryckt att utlemnas i bokhandeln." Och lägger till det kanske mest smärtsamma att "på grund av min konfession min ställning är ömtåligare än den skulle vara för någon annan".

Bonniers hade, när de löst Strindberg från hans skulder och givit honom det stora förskottet, ett avtal om att Strindberg skulle erbjuda sina framtida skrifter först till Bonniers. Det betydde på intet sätt att Albert ville ge ut alla nya verk av Strindberg. Strindberg däremot var orolig för att det skulle bli bråk om han gick till ett annat förlag. Dessutom ville han skriva en fortsättning på *Giftas*. Albert svarar undvikande trots Strindbergs försäkran att "arbetet blir om 25 år en passande konfirmationsgåva [...] visserligen med närgångna ämnen men utan ett *groft* ord". Under arbetets gång inser han att det löftet nog inte kunde hållas och skriver till Bonniers att novellerna "äro grymma, utom i uttrycken, handla om pederastrasti och tribaldi och alla mindre vanliga fall af 'äktenskap', så det är ej värdt att sända Er dem". Albert inte bara uppmanar Strindberg att gå till en annan förläggare utan försöker också finna någon. Ingen annan förläggare vågar sig på detta. Till slut erbjuder

sig i hemlighet Strindbergs första förläggare Isidor Bonnier – Karl Ottos kusin! Strindberg och Isidor var överens om att förläggaren absolut måste vara anonym. Inte ens Karl Otto får reda på detta förrän i största förtroende femton år senare. Men när den nya upplagan kommer ut i juni 1885 har intresset hunnit svalna. Av första upplagan hade allt av de 4.000 exemplaren sålts utom 320 exemplar som togs i beslag. Nu tryckte Isidor optimistiskt 5.000 till i oförändrat skick. Ett år senare var fortfarande 3.000 exemplar osålda.”

Medan striden fortsätter i Sverige, är Strindberg redan i full fart i Schweiz med nya planer. Han ger visserligen Bonniers några nya slängar av bara farten, men framförallt visar han att han inte hyser agg mot Albert och Karl Otto. Tvärtom förstår han innerst inne vilken svår situation han försatt dem i, och att det inte är av feighet som de nu måste vara försiktiga. Han ber Albert om ursäkt för anklagelserna och till Jonas Lie skriver han julen 1884: ”Albert Bonnier är så förföljd att han icke vågar förlägga mina arbeten”, och i ett tidigare brev: ”Jag kom hem för att fria Albert Bonnier och ingenting annat.”

Albert har ytterligare skäl att inte ge ut Strindbergs kontroversiella böcker, eller kanske att överhuvudtaget inte ge ut hans verk i framtiden. På grund av Giftasåtalet var det nära att han hade blivit ovän med de två författare som han beundrade mest och vars böcker kanske var de allra viktigaste för hans förlag. Det var Viktor Rydberg och Zacharias Topelius. Med dessa två hade han etablerat sig som den ledande litterära förläggaren i Sverige.

Till rättegången hade Strindberg och Albert rätt att utse fyra av jurymännen. Båda ville ha Viktor Rydberg, och Albert bjöd hem honom på middag med Strindberg. Samma dag gav Rydberg återbud till middagen och tackade nej till juryn: ”Detta är mitt sista ord i saken.” Strindberg hade lyckats stöta sig med Rydberg i sitt försvar inför domstolen. Det blev dock inte mer än en tillfällig fnurra på tråden mellan Rydberg och Albert. De fortsatte sitt samarbete, som 1894 kröntes med den magnifika av Carl Larsson illustrerade upplagan av *Singoalla*. Den tilläggnan som inledde boken gav Albert bevis på en uppskattning som gjorde honom djupt rörd. Det är, skriver Rydberg, ”min önskan att få offentligen med nej besvara

frågan, om det mellan förläggare och författare kan finnas ett bättre förhållande än det mångåriga mellan dig och mig. Tack!"

Allvarligare var det med Zacharias Topelius, som Albert betraktade som sin "äldste vän och bundsförvant". Rydberg hade ju i grunden en liberal inställning, medan Topelius var ytterst konservativ. Redan om *Dikter på vers och prosa* skrev Topelius till Albert att de är "stallgödsel per lass". När *Giftas* kommit ut skriver Topelius att Strindberg var "en litteraturens hamnbuse" och att utgivningen av honom "skadat firman både i Sverige och Finland", och antyder att det är skäl nog för honom att lämna förlaget. Albert försöker försvara sig med att en förläggare inte har rätt att "utöfva en alltför sträng censur", men Topelius ger inte vika. När *Tjänstekvinnans son* utkommer två år senare blir den censurförbjuden i Finland. Det ryktas att det är Topelius som ligger bakom. Han har dock inte brytt sig om att läsa boken. Han skriver till Albert: "Jag har hört för mycket om 'Tjänstekvinnans Son' [...] för att vilja smutsa mina händer med att vidröra denna bok." Och han fortsätter: "Vi hysa, tyvärr, mycket olika åsikter om det tryckta ordets ansvar. [...] Hvarför då nedlåta dig till handtlangaretjenst åt samtidens drägg?"

Albert undviker att svara på breven och Topelius undviker Albert när han är i Stockholm på besök. Först 1888 – fyra år efter *Giftas* – skriver Topelius några vänliga ord och ber om ursäkt för att han uttalat "ett hänsynslöst ord" – han hade nämligen i en intervju yttrat sig om "samvetslösa förläggare". Albert blir glad över att vänskapen kan återupptas, men svarar kraftfullt och värdigt om förläggarens ansvar att *inte* döma, med ord som i hög grad har sin giltighet även i dag: "En förläggare [...] kan och bör dock väl ej heller tillmätas obetingad rätt att sjelf alltid sätta sig till doms och utöfva censur – ty hvem ger oss absolut visshet att somligt som vi i dag klandra, ogilla eller fördöma även af en framtid skall bedömas sammalunda." Topelius svarar försonligt, men med ett sista nålstick: "Gif mig något slags garanti, att icke det renaste och heligaste i människohjertan får blöda i dina tryckpressar." I ivern att komma Topelius tillmötes tycker Karl Otto, när han återger brevväxlingen femtio år senare, att Albert nu är *för* undfallande, när

han skriver: "– och att jag redan blifvit *försigtigare* har du kanske redan märkt".

Att Albert tillmötesgår Topelius på detta sätt beror på att denne var själva symbolen för Alberts framgång som förläggare till den mest betydande svenska litteraturen. Han hade upptäckt Topelius redan i början av dennes bana, och under mer än trettio år arbetat på att knyta Topelius allt närmare till sig och sitt förlag. Albert beundrade och högaktade den finländske författaren, trots att de idémässigt stod långt ifrån varandra. Det var inte bara Topelius nästan vulgära avståndstagande från Strindberg som borde ha gjort dem till motståndare. Dessutom var Topelius, förutom att han med åren blev alltmer konservativ och religiös, en militant nationalist och framstående antisemit. Han var långtifrån den milde sagoberättande gubbe som är den vanliga bilden av honom. Han ansåg att judarna var ett farligt hot mot kristendomen och mot nationalstaten – de två ting han satte högst.

Det judiska nämns dock så gott som aldrig i Alberts och Topelius korrespondens och tillåts inte komma emellan dem. Efter krisen med Strindberg överlåter Topelius alla sina förlagsaffärer till Bonniers. Albert ger t.o.m. ut det stora ålderdomsverket *Stjärnornas kungabarn*, som är en antisemitisk stridsskrift i romanform. "Jag väntar Antikrist, och [...] skall han vara en jude" är en bärande tankegång som återkommer i denna bok. Det är i detta sammanhang som han för en gångs skull skriver till Albert: "Du vet också, att jag ej tillhör antisemiterne, utan tvärtom anser det för en ära att bära i mina ådror Abrahams blod." Topelius hade nämligen en judisk förfader, vilket inte hindrade hans kraftfulla antisemitism – trots hans föräktringar till Albert.²⁸

Efter alla dessa påfrestningar är det imponerande att Albert överhuvudtaget vill fortsätta att vara Strindbergs förläggare. Man kan dock se flera skäl till detta. Både Albert och framförallt Karl Otto inser att Strindberg är en stor författare. Förlagets stora fordringar på Strindberg på grund av förskott och rena lån gjorde sitt till att försöka fortsätta med Strindbergs författarskap. Och Strindberg är dessutom en av tidens bäst säljande författare – bara han kunde hålla sig till idylliserande prosa!

"Kom nu djeflar så skall vi slåss!"

Strindberg i Gersau 1886 med en florett i handen. Han har själv skrivit under bilden: "Kom nu djeflar så skall vi slåss."

Men det kan inte Strindberg. Det första manuskript efter *Giftas* som erbjuds är *Kvarstadsresan*. Strindberg har genast efter hemkomsten från Stockholm skrivit ned sina intryck från resan. Samtidigt passar han på att yttra sig om det mesta i världen, politik, socialism, kvinnofrågan etc. Det hela är kryddat med ett antal personangrepp. När han erbjuder Bonniers manuskriptet skriver han att "när jag åter tog till pennan kände jag mig ej idyllisk utan måste bryta ut". Han tillägger att om de inte vill ta manuskriptet skall de själva lämna det till någon annan förläggare. Mycket riktigt är Albert tveksam och ber – igen – att Strindberg skall stryka de värsta angreppen. Albert påpekar att det kanske inte vore en så bra idé att ge ut en ny stridsskrift, "som vore August Strindberg ovärdig". Strindberg som återfunnit sitt goda stridshumör svarar: "Icke värdigt mitt författarskap? Hvad är det för odemokratisk romantik? Att piska opp några fähundar, det är väl värdigt."

Samtidigt har Strindberg ont om pengar. Han skriver på nyårsafton 1884 till sin dubroder Karl Otto att eftersom "gubben", dvs. Albert, säkert inte är på humör att sända nya förskott ber han Karl Otto. "Jag har varit i nöd, första gången i riktig nöd sedan jag fick barnen i lifvet." Några dagar senare även till Albert att han är "skuldsatt i fremmande land, der man får dö på gatan". Den hyggelige Albert kan inte säga nej – "Jag hade ingen aning om att nöden var så stor" – och skickar 500 franc.²⁶

Nu kräver Albert dock att Strindberg skall skriva något idylliskt. Nu passar det honom. Strindberg lockar med schweizernoveller, en samling sagor och en reseskildring från Sverige, "Svenska Landtidyller": "Det blir en harmlös bok om inspektörer, klockare, prester, bönder, skärkarlar, förfallna fideikommissarier o. fl." Albert blir förtjust och svarar: "Det var en utmärkt idé som med förtjusning accepteras."

Det enda som kommer ut av det är schweizernovellerna på hösten 1885 under titeln *Utopier i verkligheten*. Men ingen är entusiastisk, varken författare eller förläggare. Strindberg är ingen beställningsförfattare, även om han nu försöker. Albert returnerar en av novellerna och önskar den omskriven. Någon idyll skildras inte, novellerna präglas av att Strindberg för tillfället är socialist.

När han skickar manuskriptet är det med följebrevet: "Medföljande pekoral [...] öfversändes egentligen endast såsom bevis på att jag velat uppfylla min pligt." Albert trycker "endast" 3.000 exemplar och Strindberg är missnöjd. Det är som om luften har gått ur alla. Boken recenseras av en enda Stockholmstidning, och i landsorten är man både för och emot. Någon försäljning att tala om är det inte. De 3.000 exemplaren räcker i över femton år.

Överhuvudtaget vill det sig inte längre, varken för Strindberg eller för Albert. "Landtidyllerna" som skulle skrivas på åtta dagar (!) blir inte av, ej heller sagorna. Strindberg känner inte för idyller, även om han försöker. I brev efter brev kommer negativa meddelanden. "Sagorna misslyckades och blefvo för starka för Svenska magar", och vi "få vänta ett nytt återfall av romantik. Det är ju möjligt att det kan komma, men inte kommer det med min vilja." Allvarligast är en ny konflikt som seglar upp om andra delen av *Giftas*. Albert har ju tackat nej, men samtidigt blir han upprörd när Strindberg beslutar att förläggaren X, dvs. Isidor Bonnier, skall få den. Albert blir irriterad och skriver att han "gera" vill ge ut Strindbergs övriga arbeten, och att Strindberg skall "godhetsfullt" först erbjuda sina manuskript till Bonniers. Strindberg exploderar och får ett återfall i tarvlighet: "Att Ni tar pengar på vårt arbete, må gå, men behandla oss som era drängar eller pigor, fy fan!" Två dagar senare, på själva julafton 1885, tar han tillbaka: "låt oss så återknyta våra relationer i frid och sämjo".

När Strindberg inte får svar på sin invit till "frid" riktar Strindberg en ny spark mot Albert. I en artikel i en Stockholmstidning den 30 januari 1886, "Kapitalet och litteraturen", gör Strindberg ett frontalangrepp mot "Förläggaren" som onödig mellanhand, parasit på författaren och otillbörlig censor, ja, sammantaget "en högst obehaglig uppenbarelse". Karl Otto påpekar i memoarerna att Strindberg var ännu ilsknare mot sin tidigare förläggare Looström och att han samtidigt skrivit ett otryckt utkast där Albert uppträder som "den ädelmodige förläggaren". Albert känner sig definitivt och orättvist utpekad. Nu har han fått nog. Den 6 februari skriver han ett brev till Strindberg där han önskar upphäva kontraktet dem emellan.

Igen måste man beundra Alberts förmåga till lugn och försonlighet. Han skriver att de "i all vänskap" skall avsluta sina förbindelser, att han förstår att Strindberg uppfattar det som plågsamt att vara bunden till endast ett förlag och kan uppleva det som censur. Skulden på drygt 8.000 kronor stryks och Strindberg är i framtiden fri att erbjuda sina arbeten till "andra eller mig". Innan brevet avsänds visar Albert det för Karl Otto som protesterar. Far och son diskuterar under en vecka. Albert vill slippa Strindberg för alltid och tycker nog att 8.000 kronor är ett billigt pris för att få lugn och ro. Men Karl Otto avgår med segern. Han tror på Strindberg, han är ju trots allt symbolen för allt nytt och ungt i litteraturen.

Karl Otto får sin vilja igenom. En vecka senare avgår ett brev från Albert, där han "med vänskap och deltagande" vill lätta på Strindbergs svåra ekonomiska situation och för all framtid stryka skulden till förlaget. Däremot nämns inget om att avsluta förbindelserna. Strindberg svarar med en av sina häpnadsväckande moraliska saltomortaler. *Dels* tackar han Albert, men med tvekan: "Jag är icke så dålig att jag tillskrifver vackra handlingar oädla motiv." *Dels* är det just vad han gör i ett brev till brodern Axel Strindberg: "Stora Shylock! Kan Du tänka dig att han skänkte mig de 8.000 Kronor jag är skyldig honom. Der ligger något under det! Något djefvulstyg." *Dels* låter han, till redaktörens förtvivlan, i samma tidskrift, där artikeln om förläggarens allmänna skurkaktighet införts, införa ett offentligt tack till den frikostige förläggaren, och *dels* gör han det anonymt, så att ingen skall begripa vem som åsyftas, samtidigt som han nämner det exakta beloppet 8.000 kronor, så att alla förstår att det gäller Albert Bonnier och Strindberg!

Albert hade hoppats att med den efterskänkta skulden "få frid för Strindberg", som Karl Otto skriver. Men för Strindberg är det i stället en uppmaning att återuppta förbindelserna. Albert blir genast överhopad med nya utgivningsförslag. Redan föreligger ett manuskript om franska bönder, och Strindberg begär samtidigt att hans skrifter skall komma ut i en billig upplaga för "underklassen", utgiven av ett konsortium av hans samtliga förläggare. Albert orkar helt enkelt inte svara på Strindbergs brev. Allt bråk om och

med Strindberg har för en gångs skull rubbat Alberts lugn och t.o.m. påverkat Karl Ottos hälsa.

Det är Karl Otto, den trettioårige sonen, inte den sextiofemåriga fadern, som till slut inte orkar längre. Karl Otto får vid årsskiftet 1885/86 ett nervöst sammanbrott. Han stannar hemma och besöker bara förlaget sporadiskt. Arbeta där kan han inte. Karl Otto skriver själv om Albert: "*Hans* starka nerver stodo bättre bi än mina." Att det är Strindberg som är orsaken råder det inget tvivel om. Det var inte i första hand Giftasrättegången som låg bakom utan den reaktionära framgången efteråt och framförallt de stora förhoppningar som Karl Otto hade på Strindberg. Det var ju med Strindberg som han skulle bli det unga Sveriges förläggare. Istället blev han och hans far smutskastade av företrädare för etablissemanget. Och det "unga Sverige" med Hjalmar Branting och Pehr Staaff hade inte heller givit Strindberg och därmed Bonniers sitt stöd. Det som dock smärtade mest var säkert Strindbergs egen attityd. Att han inte visade någon tacksamhet var väl uthärdligt, men inte de grova angrepp och förolämpningar som han utsatte Albert och Karl Otto för efter Giftasrättegången.

Samtidigt släpper inte Strindbergs magi taget om Karl Otto. Det är i början av sin sjukdomsperiod som han övertalar Albert att inte helt bryta med Strindberg när Albert stryker skulden till Strindberg för att därmed avsluta alla förbindelser. Dessutom – otroligt nog – deltar Karl Otto vid denna tid i en insamling för Strindberg "under djupaste anonymitet [...] med ett [...] rätt betydligt belopp". Förmodligen rörde det sig om 1.000 kronor. Av Karl Ottos bevarade privata kassabok framgår att han den 25 februari 1886 tagit ut 1.000 kronor mer än normalt. Inte ens Albert fick veta om det.

För att återhämta sig reser Karl Otto i mars söderut till välbekanta trakter – denna gång i sällskap med sin Lisen. Barnen – de är två nu, Tor och Elin – är väl omhändertagna av mormor och farmor och barnflickor. Karl Ottos och Lisens första anhalter är San Remo och Cannes, men återkomsten är en besvikelse. Det är tomt och trist trots det varma vädret. Här får Karl Otto också ett nytt sammanbrott. Lisen skriver hem i slutet av mars:

De första dagarna här [...] kände han sig riktigt kry och glad och förtjust öfver sol och sommar, men de tre sista dagarna har han blifvit allt mer och mer nervös, vi trodde först att det var af det starka hvita ljuset här så han skaffade sig grå glasögon, han blef yr och rysligt trött i hufvudet åtföljdt af oro, tills det i går [...] brast lös i en förtviflad gråt. Efter det kände han sig dock betydligt lättad och i dag är han bättre och gladare än han varit på många dagar.

I Paris får det unga paret roligare och Karl Otto blir nu snabbt bättre. Där finns systemen Eva och hennes konstnärskamrater och Lisens syster Anna och hennes man Ernest Thiel. Man umgås, äter och dricker tillsammans och gör utflykter i trakten. Så går resan hem över bergen i Harz där Karl Otto igen får ett återfall. Att Karl Otto är långtifrån återställd framgår också av breven under denna tid. Albert skriver – själfvället – om förlagsaffärerna, men Karl Otto orkar i allmänhet inte engagera sig. Först i slutet av resan visar han nytt intresse. Naturligtvis är det Strindberg som är aktuell. Första delen av *Tjänstekvinnans son* är under arbete och Karl Otto råder Albert att ge ut den snabbt, så att den hinner före *Giftas II* som får "högst sannolikt efter vanligheten stor utskällning igen, som gör en tillfällig Strindberg-baisse". Men i slutet av maj är det dags att resa hem, trots allt, då Lisen väntar sitt tredje barn i augusti.

I juni reser Karl Otto ut igen, han orkar inte börja arbeta. Den här gången är det i sällskap med Jenny till Dovrefjäll i Norge. Han skriver hem till Lisen: "Den svagheten, yrseln och osäkerheten i det inre hufvudet, som jag hittills känt, så fort jag sett på en tidning eller i en bok, tycker jag delvis försvunnit." Där blir han bättre och planerar långa promenader i bergen. Efter sex veckor känner han sig frisk och återställd. Nerverna var "i gott stånd" och arbetsförmågan i hyggligt skick. Men nu får Karl Otto ett recidiv av sin gamla lungsjukdom. I november går resan i sällskap med Lisen, som då ansåg sig kunna lämna den tre månader gamle sonen Åke, till Davos. Tre månader där gör Karl Otto slutgiltigt frisk till

kropp och själ. I januari 1887 är han tillbaka, redo att ta sin plats på förlaget.

Under tiden är Albert ensam på sitt förlag. Han hade nog tänkt sig att trappa ned, att Karl Otto alltmer skulle överta den dagliga skötseln av förlaget. Just under 1886 upptogs den då trettioårige Karl Otto till delägare. Men Karl Otto skulle bli borta praktiskt taget hela det året. Sonens sjukdom och den svårskötte Strindberg blev nästan för mycket även för den robuste Albert. Till det kom en allmän lågkonjunktur i hela Europa. Året 1886 skulle bli det sämsta året under 1880-talet för Albert Bonniers förlag. Omsättningen sjönk från 313.000 kronor året före till 221.000 kronor.²⁷ Albert är inte utslagen men försiktig. Redan i januari 1886 skriver han att de "dåliga tiderna nödga mig att i hög grad refva seglen och begränsa min verksamhet".

Ett exempel är utgivningen av ett stort fransk-svenskt lexikon, där man hade investerat över 10.000 kronor, som helt enkelt lades ned – det blev för tungt. Istället håller Albert sig till trygga och säkra utgivningsprojekt, som en ny upplaga av succén *Våra överliggare*, en ny del av Wrangels *Handbok för hästvänner*, en skvalerbok om societeten, *Från Madrids salonger*, och årets bestseller, Tolstojs *Krig och fred*.

Och Albert slipper inte Strindberg trots att han, när han efterskänkte skulden, ju hade hoppats att han skulle bli av med den besvärliga författaren. Strindberg reagerar förstås tvärtom. Nu är fältet fritt att erbjuda Bonniers nya märkliga manuskript. Det är inte i första hand älskvärdhet eller tacksamhet från Strindbergs sida som ligger bakom. Det fanns helt enkelt inte något bättre förlag för Strindberg. De andra hade dålig ekonomi eller vågade inte ge ut hans böcker.

Redan i "tacksamhetsbrevet" av den 19 februari 1886 bombarderar Strindberg Albert med nya bokförslag, bl.a. omtryck av tidsningsartiklar, *Bland franska bönder* och den ovan nämnda samlade "gottköpsupplagan". När den otålige författaren inte fått svar på två veckor skriver han på nytt och undrar om "Ni ämnar fortsätta relationer med mig eller ej". Då skriver Albert ett av sina få – eller kanske enda – deprimerade och pessimistiska brev. Han medger att

han borde ha svarat men har ett bord fullt av obesvarade brev. Sonen Karl Otto är sjuk av överansträngning och "Sjelf känner jag mig också både trött och stundtals utledsen. Jag skulle sjelf denna vinter ha behöft hvila och en rekreationsfärd." Vad Strindbergs olika förslag angår vill han inte tillstyrka den föreslagna självbiografin då han fruktar att "projektet [...] mest blefve öfvervägande polemiskt". Hellre då de "Sommarminnen" som nämns. Albert framhåller att Strindberg inte har några skyldigheter mot Bonniers men är samtidigt beredd att läsa nya manuskript.

När Strindberg efter sju veckor hör av sig igen är det med ett sakligt brev: "Med gårdagens iltåg afgick ett colis postal innehållande ett Svenskt manuskript. Kalladt *Tjenstequinnans Son* (En själs utvecklingshistoria 1849-1867)." Och Albert har hämtat nya krafter. Nu är han sitt gamla jag igen, den kraftfulle och engagerade förläggaren. Till Karl Otto skriver han: "Jag kan icke neka att jag är ganska nyfiken att läsa detta nya opus", och några dagar senare när han har börjat läsa "det var något trögläst - men brillianta saker däruti skildrande hans allra tidigaste barndom. (NB Tolstoys barndoms historia tycker jag mer om.) Hittills har jag icke heller påträffat några gräsligheter eller annat avskräckande så att om fortsättningen är lika bra så börjar jag väl utan vidare tryckning."

Samma sak, men med andra formuleringar, skrivs till Strindberg: "Det är ypperliga partier och högst få egentliga longörer [...] Glädjande är att Ni försmått att peppra boken med 'grofva ord'." Albert är beredd att ge ut boken redan samma vår och att trycka 4.000 exemplar och skickar 3.000 franc. Strindberg bör dock bl.a. ändra "horhus" till "bordell" och ta bort ett par personangrepp. Strindberg är förtjust och glad: "Jag kan icke säga hvad det gläder mig att Ni både förstått mitt nya försök i öfvergifvandets af konstruktionslitteraturen och att vi åter inträdt i relationer", och han går med på alla ändringar!

Självklart är även Karl Otto positiv, även om hans gamla entusiasm dämpas av hans pågående depression. Från Harz, på väg hem, skriver han att Lisen och han just har läst de första tre arken "med stort nöje [...] särdeles bra tyckte jag om första kapitlet, men äfven i de följande finnas goda iakttagelser och slående saker". Även med

de följande delarna, som sänds under 1886, är far och son nöjda. "Strindbergs III del är mycket väl skriven – det jag läst däraf – och föga aggressivt", meddelar Albert i juli till Karl Otto i Norge.

Manuskripten till *Tjänstekvinnans son* levereras i rasande takt från den 25 april till den 9 augusti 1886. Nu jagar Strindberg på Albert på sitt vanliga sätt: "Jag blir icke normal förrän jag sett slutet av TjQvS." Allt ser ut att för en gångs skull gå bra. Strindberg fortsätter att på Alberts uppmaning stryka olämpliga passager, även om det sker under allt större knot. Strykningarna gäller både "osedliga" inslag och ett återfall i antisemitism. Han ger t.o.m. med sig när Albert vägrar att ta med hela avsnitt som han tycker är ovidkommande. Albert ger också ut de första tre delarna i snabb takt – från maj 1886 till februari 1887.

Albert har fått bort de mest anstötliga raderna som en onaniscen och allmänna förolämpningar mot både avlidna – bl.a. Geijer och Bellman – och levande personer, som Alberts nära vän Frans Hedberg. En viss oro har han fortfarande och frågar t.o.m. Strindberg: "Tror Ni namnsedel erfordras?"²⁸ Samtidigt skriver Albert till Karl Otto – bränd som han är av utgivningen av Strindberg: "Måtte vi hafva blott glädje och så litet obehag som möjligt utaf den, hellst intet obehag alls." I stort sett tror dock Albert att *Tjänstekvinnans son* skall bli en god framgång både hos kritiken och hos läsarna, vilket ju också den stora första upplagan tyder på. Här var ju äntligen en roman av samma slag som *Röda rummet*. Nu skulle både kritik och publik ta till sig berättaren Strindberg igen. Det skulle bli tvärtom.

Först dröjde recensionerna. Sedan kom den första positiva anmälan, av Alberts vän Karl Warburg, som kallar boken "märklig" och tycker det är hans bästa bok, "aristokraten bland Strindbergs verk". Georg Nordensvan, en av de nya unga åttitalisterna, är också entusiastisk och hyllar Strindbergs "karaktäristiska sanningskärlek" och berättarförmåga. Tidningen Social-Demokraten ser Strindberg som den främste representanten för socialistisk litteratur.

Men så är det dags för Strindbergs huvudmotståndare C.D. af Wirsén. Huvudangreppet riktas mot det som Albert i diskussionen

med Strindberg hade kallat "sjelfbefläckelsekapitlet", som hade fått stå kvar efter att den mest anstötliga scenen tagits bort: "Det går en ton af orenhet genom hela författarens teckning, och den skulle, om den föll i tanklösa ynglingars händer kunna anstifta mycket ondt", heter det om det avsnittet. Strindbergs angrepp mot kristendomen är även för vår tid ganska chockerande. Man kan förstå att rader som "Kristendomens kadaverösa moral" inte föll den bigotte akademisekreteraren på läppen: "Hos denne författare är sjelfva vördnaden för de religiösa föremålen slut", det är "uttryck från inre rännstensregioner" som dominerar. Sammantaget är "hela hans arbete pregladt af oblyghet och råhet".

De andra reaktionära kritikerna följer efter. *Tjänstekvinnans son* ger "smaken af galla, lukten af skämda ägg". Innehållet jämförs med en soplårs, Strindberg betecknas som cynisk, snaskig och oanständig. Andra delen av den självbiografiska sviten, *Jäsnings-tiden*, som kommer ut ett par månader senare får ett liknande mottagande. Nu drar sig Wirsén inte ens för den gångbara antisemitismen. Nu heter det att det är två judar som har det yttersta ansvaret för denna smutslitteratur, Albert Bonnier och Karl Warburg. Som tack till dessa judar "förherrligar" nu Strindberg, som till råga på allt annat uselt är en opportunist, "denna nation".

Med ett nästan obegripligt jämnmod fortsätter Albert utgivningen av de tre första delarna av självbiografen, trots de ohyggliga recensionerna, trots att försäljningen inte motsvarar hans förväntningar, trots att boken censurförbjuds i Finland och trots att Zacharias Topelius nu angriper Albert ännu hårdare för denna utgivning och hotar att bryta med honom. Oförskräckt trycker han även 4.000 exemplar av del två, *Jäsnings-tiden*, och när han får del tre skriver han till Karl Otto att den "lofvar gott – det är föga aggressivt och väl skrifvet".

Förhållandet mellan Albert och Strindberg fortsätter att vara gott under hela året. Strindberg undertecknar breven med "Högaktning och Tillgifvenhet" och förhör sig gång på gång om Karl Ottos hälsa. Till jul sänder Strindberg en gåva till hela familjen Bonnier. Det är fotografier av konstnärsvänner i Grez och av Strindberg med familjen: "Och aldra sist en önskan till god jul och

särskildt till Karl Ottos tillfrisknande.”

Samtidigt som Strindberg skriver ytterligare delar av *Tjänstekvinnans son* bombarderar han sin förläggare med nya förlagsidéer. Han fullföljer sin plan att skriva om franska landsorten, han skriver på en pjäs, han vill ge ut brevväxlingen mellan Siri och honom som en femte del av *Tjänstekvinnans son*, han vill skriva ”En svensk Pick-Wick” eller ”En handelsresandes öden” eller ”En skådespelerskas öden”. Vidare vill han skriva en sann skildring av ett känt äktenskapsbrott på 1600-talet, ett inlägg i kvinnodebatten, ”Sista ordet i qvinnofrågan”, och ”en svensk landtroman [...] från Kymmendö” samt utge ett album med fotografier som Siri tagit av honom.

Några av projekten realiseras så småningom, men nu är det trögt för Strindberg. Brevväxlingen med Siri von Essen ges ut först efter hans död under titeln *Han och hon*. Pjäsen är *Marodörer* och betraktas som tvivelaktig. Resan i franska landsorten får titeln *Bland franska bönder*, och den ”svenska landtromanen” är naturligtvis *Hemsöborna*. Med sin starka förläggarkänsla väljer Albert de två sista projekten och tackar nej till de andra. (Det hade dock varit spännande om Albert hade uppmuntrat Strindberg att skriva en svensk Pickwickklubben!) Strindbergs energiska bearbetning av Albert blir till slut för mycket även för denne. När han får manuskriptet till *Marodörer – en komedi i fem akter* skriver han till Strindberg att han ”hvarken tycker om eller gillar Er komedi”, men lovar med en suck att göra en korrekturupplaga om tio exemplar. Strindberg blir givetvis sårad av detta, men antar det trots allt generösa anbudet om korrekturupplagan.

Nu går allt Strindberg emot. *Marodörer* blir inte uppsatt av Ludvig Josephson, som ju hade sådan framgång med *Lycko-Per*, eller på någon annan teater, Dagens Nyheter vill inte trycka avsnitt av *Bland franska bönder*, och Albert vägrar fortfarande att ge ut *Marodörer* i bokform. ”Galenskap tycker jag hela pjäsen är”, skriver han till Karl Otto och avböjer även ”Sista ordet i qvinnofrågan” med den inte så älskvärda kommentaren: ”Uppriktigt sagt är detta *icke* vägen att bli populär och höja Edra aktier [...] Allra bäst hade varit att låta dessa blad förbliva otryckta.”

Vid slutet av 1886 är Albert definitivt trött på Strindberg. Motgångarna med de första delarna av *Tjänstekvinnans son*, Strindbergs olika omöjliga förslag till nya böcker och den i hans tycke usla *Marodörer* blir för mycket. Karl Otto, som fortfarande är positiv till Strindberg, är ännu på sjukledighet och har inte tillräcklig möjlighet att ta Strindbergs parti, trots att han skriver från Davos om *Marodörer*, att "första akten tycker jag är ypperlig". Nej, det är tydligt att Albert inte vill längre. Sedan han redogjort för Strindbergs olika planer skriver han till Karl Otto: "Som Du ser är det fortfarande ett virrvarr i huvudet på det stackars kräket. Ena dagen teater – andra roman. Jag vill – tycker mig – hellre råda honom att nu hellst skriva för teatern eller ifall roman skall vara hellst Bondehistorier från Kymendö. Kan och vill han inte – så i allra värsta fall Han och Hon i 1600-tals dräkt – men icke i nutiden. Det är förfärligt brydsamt och i rippet äro styfvrarna slut för honom."

Det är inte enkelt för Albert att slippa ifrån Strindberg. Än så länge låter han sig inte avspisas. På nyåret 1887 kommer nya propåer. Förutom fjärde delen av *Tjänstekvinnans son* har han nu färdigställt *Bland franska bönder* och har ett nytt bokförslag, "En Svensk Robinson (på Kolmården icke på någon Söderhafsö)". Han tar inte ens illa upp att Albert ganska ohövligen refuserar hans förslag. Med en helt ovanlig mildhet svarar han om *Marodörer*: "Om herr Bonniers omdöme är eget om pjesen så är det kanske mera subjektivt än mitt", och något senare avråder han t.o.m. tryckning av pjäsen tills en planerad trilogi föreligger. Och om "Qvinnofrågan" heter det: "Jag tror Herr Bonnier något förhastat sig rörande det medhåll jag ej skulle kunna påräkna i qvinnofrågan."

Denna mildhet beror utan tvivel på att Strindberg är mån om att hålla sig väl med sin förläggare. Han är medveten om att Bonniers är det enda förlag som han kan lita på och som betalar honom generöst. Dessutom har han stött sig med de flesta av de gamla vännerna som Pehr Staaff och Hjalmar Branting. Även det "unga Sverige" har vänt honom ryggen. Strindbergs reaktionära ställningstagande i kvinnofrågan hade blivit för mycket. Den 8 januari skriver Strindberg till Albert på tal om tystnaden från de nordiska teaterdirek-

törer som fått *Marodörer*: "jag är numera vand vid obesvarade bref från Sverge, ty det är bara Herr Bonnier och bror Axel som ännu svara".

Förmodligen har Albert också svårt att motstå Strindbergs charm när han är älskvärd. Och som förläggare är han, trots allt, fullt medveten om att August Strindberg är en av tidens stora författare. Han vill inte ge upp Strindberg men förmå honom att återgå till berättandet. Som nyårshälsning skriver han: "Mätte Ni under det nya året finna lugn att skapa nya och bestående snilleverk." Han sänder honom också 500 kronor, förmodligen som allmänt stöd och uppmuntran. När Karl Otto och Lisen i mitten av januari är på hemväg från Davos föreslår Albert att de reser över Lindau vid Bodensee där Strindberg nu bor för att sammanträffa med honom. Albert förklarar i ett långt brev till Karl Otto att Strindberg nu är så utan kontakt med stämningen i Sverige att "hans utsikter som *svensk* skriftställare [är] ganska dystra", han kan inte i längden skriva "reformatorik och polemik", han isolerar sig "fullständigt från allt svenskt" och förlorar "mer och mer förfästet och blir främmande för oss – liksom Svenskarna ömsesidigt blir det för honom". Helst borde Strindberg återvända till Sverige, men om det blir för svårt så borde han åtminstone följa med i svenska tidningar. Medveten om hur svårt det är att styra Strindberg avrundar han med: "Försök att åtminstone övertyga honom derom – och derjemte att han skall och måste sluta med den tråkiga qvinnofrågan. Att göra äfven två Marodör-pjeser till är också rent tokeri. Det måtte väl finnas andra ämnen att behandla och mindre *rått* om det nu skall och måste vara polemik." Och till slut lägger Albert till: "Fråga honom om han ej vill *nedlåta* sig att först skriva en roman à la Dickens. Han bör kunna göra något dylikt – bara han vill."

Att Strindberg fortfarande är angelägen om att hålla sig väl med Bonniers framgår också av att även han föreslår att Karl Otto skall hälsa på på hemvägen. Besöket blir dock ganska misslyckat, eftersom förhållandet mellan makarna Strindberg var så påtagligt dåligt. Det var här fröet såddes till *En dåres försvarstal*, konstaterar Karl Otto. Strindberg var dock älskvärdheten själv mot sina besö-

kare. "Vi skildes som goda vänner", skriver Karl Otto.

I början av februari blir tonen från Strindbergs sida kärvare. Han är nu, inte utan orsak, bitter över att Albert är så negativ mot *Marodörer*. Karl Otto hade nämligen fått med sig förslag till ändringar av pjäsen, men Albert meddelade Strindberg att det gjorde ingen skillnad. Han vill nu kasta satsen från korrekturupplagan: "jag vet verkligen icke hvad som kan företagas med den annat än att rifva upp stilen och makulera det hela". Strindberg väddar till honom att vänta på nästa pjäs i trilogin, *Fadren*. Den skall komma om fjorton dagar. Han vill inte tvingas att än en gång "löpa till annan förläggare". Dessutom refuserar Albert nu den fjärde och femte delen av *Tjänstekvinnans son*. Han skriver till Strindberg att han har läst fjärde delen "en god del af natten". Det finns "brillianta ställen", men mest är det mer kritik och polemik "än egentligt underhållande och berättande". Först lirkar Albert med Strindberg och ber honom skriva om och ändra. Strindberg gör ett försök att slå ihop del tre och del fyra men tappar lusten.

Så kommer explosionen den 15 februari, en vecka efter det ännu väddjande brevet från Strindberg. Alberts okänsliga meddelande att det var bäst att makulera *Marodörer* blev, med viss rätt, för mycket för Strindberg. "... jag fick en otvinglig lust att upphöra med relationerna", skriver han till Albert, men lägger till "för alltid eller för tillfället" och fortsätter: "Närmaste anledning är Ert magtspråk Ni begagnar öfver min pjäs *Marodörer*. Ni tycks från början ha gjort till en hederssak att utrota det stycket, som i sig är den bästa Svenska Komedi som är skrifven. [...] Ni har öfverskridit Er befogenhet då Ni vill ingripa i mitt författarlif."

Man kan förstå Strindbergs bitterhet. Albert – utmattad av hans krav, idéer och synpunkter – hade onekligen gått väl långt med sitt makuleringsbrev. Till det kom refuseringen av *Han och hon* och *Författaren*. Strindberg hade dessutom visat en för honom helt ovanlig medgörlighet, trots att under senare tid de flesta av hans manuskript och idéer förkastats även av teatrarna och andra förlag. Till det hör att den begynnande äktenskapliga krisen mellan Siri och honom börjat fördystra hans tillvaro. Men inte heller nu vill han bryta för gott. "Jag förmodar Ni skiljs utan saknad från en så

stridig och omedgörlig person som endast förskaffat Er obehag", skriver han och lägger till: "Kanske kunna vi derigenom komma på en oväntadt bättre fot och, om Ni önskar, träffas rent affärsmässigt när jag begagnar samma rättighet som andra författare, att erbjuda Er ett manuskript till tryckning." Han undertecknar, fortfarande, "Med Högaktning och Tillgifvenhet".

Samma dag skriver han till brodern Axel, där han släpper loss all sin bitterhet – och nu igen på det antisemitiska temat: "Låt nu inte Albert B. skicka bud på dig och tuta sitt skitprat i dina öron. Om du hade en aning om hvilket nät af judar är spunnet kring hela Europa [...] Jag har berömt dem – dels dyperad, dels 'nödd och tvungen'. [...] Alb. Bs taktik är att suga blodet (pengarne) långsamt och dertill 'pina ihjel' mig. Kom ihåg: en jude förlåter aldrig! Han mördar dig ej, men han tar ditt arbete. Han sprider ej mina böcker, med afsigt att trycka ner upplagan, som nu är nere till 2,000 (från 7 à 9,000). Han vill att jag skall ta nya förskott, men jag passar nu på och flyr."

Efter detta är Strindbergs brev ställda opersonligt till "Herr Albert Bonniers Förlagsbokhandel", samtidigt som Strindberg oförtrutet fortsätter att erbjuda Bonniers olika objekt. Framförallt vill han sälja sina tidigare – på olika förlag – utgivna skrifter och sänder det tidigare överenskomna manuskriptet till *Bland franska bönder* del II. Man får inte glömma att Strindberg var en "marknadsförfattare", dvs. böcker och dramatik var hans enda inkomstkälla under en tid då andra författare försörjde sig som journalister, politiker eller ämbetsmän. Efter konflikten med Bonniers kontakter Strindberg alla sina tidigare förläggare – bl.a. Isidor Bonnier, Claës Looström, Jos. Seligmann – dock med ringa framgång. Det minskar inte hans aggressioner mot Bonniers, även om han är hövlig i tonen. Hans frustration kommer fram i brev till andra. Till Carl Larsson skriver han t.ex.: "Jag hatar Bonnier såsom tyrannen, men jag tror jag dör hellre än ha att göra med honom och ta förskott (är icke skyldig honom något): d.v.s. bära hans guldhalsband."

Kontakten mellan Bonniers och Strindberg är reducerad till ett minimum under återstoden av första halvåret 1887. En starkt bidragande orsak är de gemena och perfida angrepp som, på grund av

Strindberg, riktas mot Albert personligen av en av det oscariska samhällets mest reaktionära företrädare. Lektorn, sedermera biskopen, John Personne, ger ut en smådeskrift i slutet av februari, där Strindberg anklagas för att den allt större "osedligheten" hos ungdomen orsakats av hans böcker. Boken heter *Strindbergs-litteraturen och osedligheten bland skolungdomen*, och Personne gör klart i förordet att han avser inte endast Strindbergs egna böcker utan "alla 'Det unga Sveriges' litterära alster, hvilka till innehåll och tendens äro beslägtade med August Strindbergs 'Giftas', 'Tjänstekvinnans son' och 'Jäsningstiden'".³⁰

Att på grund av detta helt bryta med Strindberg faller varken Albert eller Karl Otto in. När Strindberg erbjuder sina tidigare verk vill Karl Otto, som sedan början av 1887 är helt återställd och återkommit till förlaget, t.o.m. gå in på förslaget, men Albert tackar nej. Främst för att det låg stora osålda upplagor både hos Bonniers och de tidigare förläggarna, men också för att han inte vill ge sig in i ytterligare strider. "Åtminstone måste man afvakta att sinnena blifvit lugnare", som han skriver till Karl Warburg angående sista delen av *Tjänstekvinnans son* och manuskriptet till *Han och hon*, som ju avslöjar hans samliv med Siri von Essen. Däremot är Albert fortfarande beredd att ge ut okontroversiell litteratur av Strindberg. Den 1 mars skriver han som svar på några rader från Strindberg, som skriver att han kan tänka sig att erbjuda "längre fram ett värdefullt arbete", att "det i hög grad skulle glädja mig – hellst som det kunde blifva något af de förut omtalade 'en svensk Pick-wick' eller annat dylikt objektivt konstverk".³¹

Den 31 maj är det dags för Strindberg att inbjuda till fred. Han har lämnat familjen i Tyskland och befinner sig i Köpenhamn. Äktenskapet är på god väg mot skilsmässa och hans misslyckande med att återutge de tidigare verken, liksom den under våren skrivna *Fadren*, har försatt honom i en omöjlig situation. (Strindbergs reaktionära motståndare ansåg att pjäsen skildrade hans eget äktenskap och att han därmed förgrep sig på privatlivets helgd.) Uppenbarligen har han insett att Albert hade rätt, som rätt honom att lämna polemiken och skriva en "objektiv" litterär skildring.

Nu behöver han Bonniers trots allt. Han vet att bättre förläg-

gare finns inte. Samtidigt avskyr han att han är så beroende av Bonniers. Den 29 maj skriver han till Edvard Brandes att han inte kan skriva om han inte har familjen, som är kvar i Tyskland, hos sig. Till det behöver han pengar och för detta måste han ta kontakt med Bonniers: "Jag kunde äfven få hit de mina om jag kunde förmå mig skriva till Alb. B." Men, tillägger han, det kommer han aldrig att göra. Han löser det på strindbergskt vis. Redan nästa dag skriver han – inte till Albert utan till Karl Otto. Givetvis måste han visa att han inte kryper till korset utan inleder med följande magnifika rader: "Broder Karl Otto Bonnier. Alldenstund det är du personligen som knutit detta band hvilket börjar bli något för ömt, och alldenstund min naturliga blygsamhet förbjuder mig skriva ett ovetligt bref till din far, så skall jag anse mig ha rätt att gå lös på dig." Så följer en salva av förolämpningar där alla hans motgångar radas upp: "Ert undertryckande af Marodörer", "ert illistiga och mordiska förfarande med Tjensteqvinnans 4:e del", "ert barnsliga och omogna boycott- och reptilsystem", allt detta "har vållat mig sådana smärtor att ett lif egnadt åt hämnden icke skulle kunna återställa jemnvigten".

När det är avklarat är det dags för affärerna, där han indirekt erkänner att det var rätt att återvända hem, som Albert hade skrivit till honom: "Nu är jag i Norden för att bli Svensk Författare igen, på allvar [...] jag [måste] skriva mig populär, och är därför rustad att sätta mig till det mycket omtalade arbetet *På Landet*, ämnadt bli en glad Svensk bok utan åtalbarhet." Och så önskar han omedelbart 1.000 kronor i förskott för att skicka efter familjen. "För att kunna vara glad måste jag ha de mina hos mig." Så slutar han brevet i samma anda som i början: "Låt nu udda vara jemt, så kan vi ju alltid hämnas sedan efteråt, om vi finna det förmånligt, hvilket kan vara tvifvelaktigt om vi åter få gemensamma intressen [...] Svara nu hyggligt och med så litet förolämpningar som Er magställning kan tillåta, eller också lätta Ert hjärta och sjung ut."

Det är tydligt att Strindberg medan han skrivit brevet blivit på allt bättre humör. Han vill ju ta upp kontakten men inte vara servil! Och som alltid finns sanningen för honom i det han har skrivit – inte i den reella verkligheten. Han anser uppenbarligen att han

har skrivit ett trevligt och positivt brev och han undertecknar "Vänkskapsfullt". Men Karl Otto tar honom på orden och sjunger ut "för första – och enda – gången mot Strindberg" i ett brev som Strindberg inte kunde ha formulerat kraftfullare:

2 juni 1887

B. August Strindberg

Köpenhamn.

Det måste erkännas, att du har ett ytterst älskvärdt och aktningvärdt sätt att skriva bref på, när du begär, att man skall hjälpa dig och din familj ur tillfällig nöd. Antingen 1,000 kronor "sans phrases" eller "räcker inte hela ditt lif för att hämnas den oförrätt, som vi gjort dig". Det påminner inte så litet om banditens: "pengar eller lifvet!"

Och hvari består då oförrätten? Att vi tryckt och duktigt honorerat dina skrifter, sedan du gjort dig omöjlig hos hvarje annan förläggare? Att vi efterskönt din stora skuld och flera gånger räddat din familj från "misère" (senast förra våren anonymt genom Geijerstam)? Att vi [...] utsatt oss för en mängd offentliga och enskilda gemena angrepp och kränkningar, samt, snart sagdt, blivit vanärade i "den kompakta majoritetens" ögon? Nej, säger du. Orätten består i, att vi ej velat trycka Marodörerna, ett arbete som ingen teaterdirektör velat spela ...

Ditt lika oförsämda som för mig obegripliga tal om "boycottningsförsök" etc. tarfvade väl en närmare förklaring från din sida, hvilket jag likväl helst ser, att du underlåter, då en fortsatt brevvexling endast kan bli obehaglig för oss båda. – Tror du verkligen, att vi skulle förbjudit, eller i *minsta mån sökt hindra* någon annan förläggare att taga, vare sig Marodörer eller Han och Hon?!! Deras vägran ligger helt naturligt i dels den ganska förklarliga fruktan hvarje förläggare i denna stund hyser att behöfva dela vårt öde, kläda skott för alla dina dumheter och förklaras i akt och bann af press och allmänhet; dels i att de arbeten du er-

bjudit ej varit af 1:a beskaffenhet, knappast af 2:a. Jag säger dig detta rent ut, och stöder mig dervid på den enda auktoritet du gillar, nemligen dig sjelf [...] Att vi öfverhufvudtaget efter ett bref som ditt sista vilja trycka något af dina arbeten kan du väl knappt på allvar föreställa dig.

Det band, som jag knöt med dig för 4 år sedan, på grund af min dåvarande naiva beundran för ditt författarskap, och som du nu finner "för ömt" har orsakat oss än mera plågor, och det är därför utan saknad, som vi nu slita det!

För att din hustru och dina barn må kunna komma till dig, *icke som förskott på något arbete*, sänder jag dig inneliggande 500 kronor (ur min privatkassa, då jag ännu ej vågat visa ditt bref för min far, som säkert skulle vredgas än mer deröfver). Om det har till påföljd, att du ändtligen tar ditt förnuft till fånga och skrifver en i alla afseenden *bra* bok "På Landet" i stället för att som hittills illfånas i tidsningsartiklar och utslunga gemenheter i bref så – så mycket bättre för dig!

Men om icke, så var alldeles öfvertygad om, att det är för sista gången, som du erhållit moraliskt eller pekuniärt stöd af oss, ty nu äro *vi* ihjelpinade.

Det här var tveklöst det viktigaste brev Karl Otto hittills skrivit som förläggare. Det kommer ett tillfälle i en förläggares relationer till en författare, då det är viktigare att bevara självkänslan än relationen till författaren. Hittills hade både Albert och Karl Otto funnit sig i alla Strindbergs utfall. Deras lojalitet mot och beundran för Strindberg som författare hade haft överhand och fått dem att stå ut med alla angrepp och förföljelser – men nu var gränsen nådd. Avgörande var förmodligen att Strindberg vägrat uppträda till Bonniers försvar när de angreps som hårdast av Personne och pressen, just för att de givit ut Strindbergs böcker. Bland andra hade Carl Larsson – som ju var god vän till båda parter – skrivit till Strindberg och bett honom att själv svara Personne "i lugn och vänlig, och litet överlägsen ton". Men Strindberg svarar Carl Larsson att det är Bonniers fel att han inte får ut sina böcker

genom "rena mordförsök från Bonniers sida. [...] Under sådana förhållanden [...] är det med en viss okänslighet jag helsar Alberts störtande". För Strindberg är Personne och Bonniers lika stora fiender, han har "endast likgiltighet för de andras attentat".

Strindberg svarar på Karl Ottos brev att denne inte begriper sig på Strindbergs författeri i sin "dubbla egenskap af handelsbokhållare och liberal durchschnittsesel [genomsnittsåsna]". Det roar honom inte att "göra konstverk". Och vad det ekonomiska beträffar vill han inte förneka att Bonniers räddat familjen Strindberg, men det var bara "en liten tacksamhetsskuld" jämfört med hur svenska författare "räddat" Bonniers. Att Karl Ottos brev dock tagit hårt framgår av ett samtida brev som Strindberg skriver till brodern Axel. "Unga Bonnier uppgaf ett förfärligt anskri", men Axel skall inte tro att angreppen på Albert Bonnier beror på Strindberg, det är de unga liberalernas fel! Han inser plötsligt att han nu är utan förläggare: "Derpå uppsade B all vidare gemenskap med mig!" Till det kommer att Strindbergs danske förläggare Gustav Philipsen – och god vän till Bonniers – vid samma tid vägrade att fortsätta att ge ut Strindbergs skrifter, trots att det fanns ett femårskontrakt. Det är inte svårt att förstå Strindbergs desperation. "Öfverallt nej!" som han skriver till Axel. Han ber honom att sälja livförsäkringarna, "till Augusti har jag ingen annan resurs".

Nu, utan Bonniers, är Strindberg skakad. Till Gustaf af Geijerstam skriver han vid samma tid att när Albert gav honom fria händer att gå till någon annan förläggare med *Giftas II* "varnade [jag] för kommande trassel [...] Emellertid behåller han kontrakten, med dessa papper kan han styrka att jag gått från honom [min kurs.]!!" Strindberg är alltså inte orolig för att vara bunden vid Bonniers, utan för att det finns papper på att de *inte* vill ha kvar honom som författare! Strindberg förstår ingenting. Han har ju smädat Bonniers förut utan att de protesterat. Dessutom skriver han i samma brev: "Det enda jag i sjelfförsvar gaf Karl Otto till lifs var det: att när så många fattiga litteratörer räddat familjerna Bonnier (2 millioner) så etc. Emellertid ha de sagt opp gemenskapen med mig – icke för sedlighetsskäl utan – hvad?" Strindberg funderar omedelbart på hur han skall kunna komma tillbaka: "Nu

till räddningen!" Han har egendomliga tankar på att dra av delar av sitt honorar för *Tjänstekvinnans son* för att blidka Albert. Strindberg tror i sin ständiga nöd att allt handlar om pengar. Han förstår inte hur djupt han har sårat Bonniers och hur svårt de har det med alla angrepp från det oscariska etablissemanget.

Albert har hållit sig i bakgrunden under schismen mellan Strindberg och Karl Otto. Strindberg har stor respekt för Albert och skulle aldrig ha använt samma ton till honom. Albert har också under hela våren varit helt upptagen av den strid i Bokförläggareföreningen som utlöstes av Personnes angrepp på Bonniers. Strindberg tar nu i juli kontakt med "Albert Bonniers Boktryckeri". Hans plan är ju att återuppta förbindelserna. Men oförmögen att anslå en vänlig ton meddelar han hotfullt att om Bonniers inte inom en månad börjar sättningen av sista delen av *Tjänstekvinnans son* så går han till någon annan. Samtidigt skriver Strindberg till brodern Axel att "Albert ska få en Svensk Roman i Augusti så blir han väl glad igen" – men det skriver han inte till Bonniers.

När brevet kommer är Karl Otto på semester i Jämtland och nu är det dags för Albert att ge utlopp för sin vrede och besvikelse. Nu är det han som skriver till Strindberg: "Undra icke på om jag på den senaste tiden haft föga håg att skrifva Er till. De gränslösa obehag, hvaraf jag fått lida hafva nödvändiggjort – åtminstone – en paus." Albert fortsätter att påpeka att Strindbergs författarskap på grund av allmän illvilja, men även genom Strindbergs egna "öfverdrifter", "lider under en beklaglig och alldeles exempellös impopularitet". Strindberg är välkommen att ge ut fjärde delen av *Tjänstekvinnans son* på annat håll. Och så slutar Albert, ändå försonligt, att om Strindberg åter vill "bli populär i Sverige [...] behöfvs ett arbete af Er, som hvarken handlar om Er sjelf, om Edra vänner eller fiender eller om qvinnofrågan. Ingen skulle hjertligare glädjas åt ett sådant arbete ur Er hand." Det framgår av brev mellan Albert och Karl Otto att den försonliga sista delen skrivits av Karl Otto. Det är han som fortsätter att trots allt be för Strindberg.

Alberts brev kommer som ytterligare en chock för Strindberg. Han hade ju trott att förbindelserna med Bonniers efter senaste utfallet mot Karl Otto skulle återupptas som förut. Karl Otto var

märkligt nog av samma uppfattning – i varje fall fyrtio år senare. Han kommenterar Strindbergs brev i sina minnen med "Hans vrede är tydligen mildrad". Men av Alberts brev förstår Strindberg att han inte får ut *Tjänstekvinnans son* i dess helhet. Nu har hans vrede och frustration inga gränser. Han behöver Bonniers, som är de enda förläggarna i Norden som till slut har både de ekonomiska resurserna och – inom vissa gränser – modet att ge ut honom. Samtidigt tycker han att de har svikit honom genom sina refuseringar. Till Pehr Staaff skriver han i augusti 1887: "Vill du vara god hålla Alb. B och hans röda reptilyngling utanför alla mina angelägenheter." Och i brev till olika adressater vid samma tid att "Seligmann kanske ginge, men den strunten har inga pengar", eller "Skulle Ivar Hæggström vara möjlig? Men den fan snyter då af mig 800 Kronor som Otto Samson är skyldig honom? Was thun? – Hvem är Alb. Bs värsta förläggarfien...?" Till tidningsmannen Hans Österling i Helsingborg, som i september givit ut *Fadren* – dock utan att betala något honorar – skriver han till slut att han vill "komma ifrån de obehagliga Stockholmsförläggarnes eviga censur- och tumningsförsök". Det är också Österling som får det första anbudet att ge ut en "svensk Skärgårdsroman".

Nu, i slutet av september, föreligger nämligen manuskriptet till "Bunsöborna" eller *Hemsöborna* som den blev omdöpt till. Strindberg begär 3.000 kronor av Österling som avböjer. Brodern Axel får då uppdraget att finna en annan förläggare men får avslag av Isidor Bonnier och av Jos. Seligmann. Looström är intresserad och ger ett anbud. Men Axel, som är realist, vill helst att det blir Bonniers som förlägger boken. Och – det kan inte hjälpas – August vill nog det också, även om han värjer sig in i det sista. Den 6 oktober skriver han till Axel att han har bråttom och behöver pengar. "Hvar skall man i hast kunna sälja detta manuskript? [...] Likgiltigt skulle mig vara hvem som köper min bok, men Alb. B är mig så vidrig som ett slemmigt reptil-djur att jag ej vill ha någon korrespondens med honom om ock köpet kommer till stånd."

Strindberg har nu i brevet till Axel gått ned till 2.500, "Minimum 2.000 Kronor i värsta fall", och fortsätter att pruta ned till 1.200 kronor. Axel lämnar manuskriptet till Albert som blir för-

tjust, "något af det allra bästa som han nånsin har gjort". Karl Otto som vid den tiden har ögonproblem får manuskriptet uppläst för sig och är lika entusiastisk. Men den här gången begär de att det i kontraktet tas in att förläggaren skall ha rätt att stryka. Axel är helt överens med Bonniers om de olämpliga ställena och August går först med på allt och kvitterar ut 2.000 kronor. Själv anser han att *Hemsöborna* är "ett arbete med godt lynne, mycket natur, och glada menskor, grofkorniga äventyr visserligen, men ofarliga".

När de konkreta strykningsförslagen kommer blir Strindberg först upprörd och vill säga upp kontraktet. Han har inte ens fått korrektur på de första delarna. Albert skickar genast korrektur på fortsättningen, men då Strindberg inte är nöjd ilsknar Albert till. I ett långt brev påpekar han att han har kontraktsenlig rätt att göra strykningar. Dessutom menar han: "Slutligen får jag göra Er uppmärksam på, att ingen förläggare med något anseende vill låta betas sig rätten att äfven ha sitt ord med i laget om innehåll och beskaffenhet af hvad han sätter sin firma på." När Albert avslutar med att "låta affären gå tillbaka" om Strindberg återbetalar honoraret, förstår Strindberg att han inte har något val.³²

Det är med tillfredsställelse som Karl Otto i sina minnen konstaterar att man gjorde rätt i att stryka de mest naturalistiska scenerna. Sedlighetsdebatten pågick som värst när boken kom ut och det gällde för Bonniers att återupprätta Strindbergs anseende som en – relativt – okontroversiell författare. "... Strindberg har blifvit så impopulär, att man knappt nog vågar nämna hans namn", skriver Albert till Carl Larsson, som tyckte mycket om *Hemsöborna* och gjorde omslaget till boken. Bonniers satsade trots tveksamheten friskt och tryckte 4.000 exemplar, vilket visade sig vara i mesta laget. Men mottagandet blev i huvudsak positivt. Man hade lyckats att åter etablera Strindberg som en folklig och allmänt läsvärd författare. Och – säkert till båda parterers lättnad – hade de personliga relationerna återställts. Albert skickar julklappar till Strindbergs barn i Danmark, och Strindberg skriver ett nyårsbrev som avslutas med: "Under förhoppning om relationernas varaktighet".

Relationerna fortsätter att vara goda, men nu är det Strindberg som har tålamod med Bonniers. "Strindberg tycks nu igen ha slu-

tit frid med sin omgivning", skriver Albert till Karl Otto i maj 1888. Då har Strindberg fått ett entusiastiskt svar om sin nya bok *Skärkarlsliv* från Karl Otto och svarar "ditt bref uppmuntrade mig". Det förefaller som om Albert – och nu även Karl Otto – vill se Strindberg som en idylldiktare. Under de följande åren, fram till 1892, diskuterar man en fortsättning på *Hemsöborna* och ger ut *Skärkarlsliv*, *Blomsterstycken* och *djurmålningar*, *Bland franska bönder*, tre volymer med dramatik, lyrik och prosa, *Tryckt och otryckt* och *I hafsbandet*. Men man är hela tiden på sin vakt. När manuskriptet till *Skärkarlsliv* kommer till Karl Otto i april 1888 och Karl Otto är förtjust skriver Albert, som är på resa, att han får ta den, men "inga svinerier – ty då få vi åter skrikarna emot oss. I qvittot borde förbehållas full strykningsrätt."

Strindberg är nu medveten om var gränsen går i samarbetet med Bonniers. Han erbjuder inte ens *En dåres försvarstal* utan väljer att ge ut direkt på franska i Paris. Bonniers refuserar också vid denna tid *Tschandala* och *Fröken Julie* – något som Karl Otto kom att ångra bittert: "det största förläggaremisstag [...] jag och min far någonsin gjorde oss skyldiga till". Karl Otto orkade just då inte längre med strider. Dels kom manuskriptet till *Fröken Julie* samma dag som hans mor Betty begravdes, dels "blevo vi rädda; skulle vi våga trycka sådant, med risk att få hela 'Giftas'-kopplet lössläppt igen". Albert var inte ens tveksam: "Nej, kommer ej ifråga."

Det viktigaste skälet till att förbindelserna förblev så goda, trots refuseringarna, var att Strindberg inte längre behövde känna sig beroende av ett enda förlag – Bonniers. Strindberg blev under dessa år alltmera framgångsrik, framförallt som dramatiker både i Sverige och ute i Europa. *Fadren*, *Fröken Julie* och *Fordringsägare* spelades i Stockholm och på kontinenten med goda recensioner. Strindberg hade slutgiltigt även accepterats i Sverige som en framstående författare. Nu ges *Mäster Olof* t.o.m. på själva Dramatiska teatern. När Bonniers inte längre orkar är de andra förläggarna beredda. När Bonniers refuserar *Fröken Julie* antas den omedelbart av Seligmann. *Tschandala* får visserligen först inte någon svensk förläggare men kommer ut i Danmark istället.

Förföljelserna mot Strindberg klingar av mot åttiotalets slut.

Sedlighetsfejden tappar kraften. Dess ledare John Personne får inte den kyrkoherdetjänst han sökt. Stockholm med sina nybyggen blir alltmer en kontinental stad. Det större europeiska frisinnat påverkar även etablissemangen i Sverige. Nu flyttar Strindberg t.o.m. tillbaka till Sverige. Han bosätter sig under sommarhalvåret i skärgården och under vintern längst ut på Hornsgatan. Tidvis är han på sitt bästa humör och deltar med bl.a. Heidenstam i det stockholmska umgänget. Han dansar med Ellen Key och firar med målaren Fritz Thaulow. Han noterar i april 1889: "Och för mitt vidkommande synes stämningen mycket gynnsam ...", "Människorna äro mer hyfsade både av välstånd och måttlighet".

Nu kan Strindberg också se klarare hur reaktionens angrepp hade skadat inte bara honom utan även hans förläggare. "Efter att under sommaren umgåtts med Svenskar har jag nu först fått reda på arten och utsträckningen af de skamfilningar man bestått din gamle far för mitt författeris skull", skriver han i september 1889 till Karl Otto. Märkligt nog vill han gottgöra detta genom att erbjuda sig att se till att Albert får en fransk orden – av allt att döma Hederslegionen. Albert, som trogen sitt liberala ideal alltid avböjt ordnar, svarar tacksamt men bestämt: "jag är och förblir alldeles kallsinnig för dylika prydnader". Utan att bli det minsta stött svarar Strindberg i sin tur att han bara ville försona vad han "ofrivilligt syndat". På hösten 1889 har Albert stor middag hemma för Heidenstam, som frågar om han får ta med sig Strindberg. "Ja, naturligtvis", svarar Albert och Strindberg vill komma. Han "var som alltid [sic!] särdeles älskvärd och behaglig", skriver Karl Otto till Lisen som är i S:t Moritz. Man får också ett levande intryck av Strindbergs starka personlighet. "Heidenstam var mer tyst än annars och förekommer allt bredvid Strindberg ej så litet obetydligare. Fåhræus, både hon och han, hängde formligen vid 'mästarens' läppar", rapporterar Karl Otto.

Strindberg avrundar dessa så turbulenta år med Bonniers med några nästan gripande rader i ett slags testamente som han skriver 1891 till sin kusin Gotthard Strindberg:

Lär mina barn att alltid nämna Albert Bonniers namn med aktning och tacksamhet, att alltid – hvad de än höra andra säga – tala godt om medlemmar af hans familj. Ty Bonnier räddade en gång dessa barns far från undergång och bidrog således att göra deras barndom så ljus som den alltid var.

Det sista större verk av Strindberg som Bonniers nu ger ut är *I havsbandet* 1890. Manuskriptet levereras i delar, under vända. För en gångs skull har Strindberg skaparproblem. Albert är mycket nöjd med upptakten, men blir alltmer kritisk när de naturvetenskapliga resonemangen hotar att ta över. Strindberg säger visserligen ifrån att han inte vill ha någon kritik, men de goda relationerna består. Albert ser alltmer pessimistiskt på försäljningen men höjer upplagan från 2.000 till 3.000 exemplar "huvudsakligen för att lätta Ert Debet i någon mån". Albert fick rätt. De som hade väntat sig en ny *Hemsöborna* blir grymt besvikna och kritiken är negativ. Det nietzscheanska perspektivet och de vetenskapliga utläggningarna angrips av de flesta. Wirsén är givetvis i första ledet och brännmärker angreppen på kristendomen, men även Karl Warburg ställer sig kallsinnig till övermänniskolärorna, även om han prisar naturskildringen.

Vid samma tid vill Strindberg ge ut en samling småskrifter. Albert är – trots allt – beredd men föga entusiastisk: "Strindberg ligger också efter att vi skall ta *ytterligare en volym* Kraf's [...] Hans hufvudsak är att få sig igen en 4, 5, eller 600 kronor", skriver han till Karl Otto. Albert går motvilligt med på utgivningen, men godkänner inte titeln "Kopieboken". Han föreslår "Likt och olik" – en titel som Karl Otto inte gillar. Han föreslår i sin tur "Brokiga blad", "Hvarjehanda", "Utkast", "Hugskott". Med all rätt tar Strindberg till slut Alberts förslag. De goda relationerna består, även om Albert fortsätter att vara skeptisk. När det ordnas med en fest för Strindberg efter föreställningen av *Mäster Olof* på Dramaten, skriver Albert att arrangörerna vill "prompt ha med mig bl. inbjudarne och att ha nekat skulle ju ha förargat S-g".

Tyvärr skulle det under 1890-talet skära sig igen mellan Strindberg och Bonniers. Trots att Albert nu överlåter alltmer av förlags-

arbetet på Karl Otto fortsätter han att ha kontakten med Strindberg – en Strindberg som blir honom alltmer främmande. Varför Karl Otto, som både var mer entusiastisk, och som yngre hade större förståelse för Strindberg, inte fick överta kontakten är svårt att förstå. Indirekt framgår att Albert helt enkelt inte vågade det. Han ville uppenbarligen på gamla dagar inte råka ut för ännu en Strindbergsstrid. Han var också orolig för att Karl Otto skulle bli för positiv. För Karl Otto ville nog men fick vänta till efter Alberts död.

Trots att Albert "hade känt det som en verklig vila" att slippa kontakten med Strindberg, som Karl Otto skriver, finns det en ständig ambivalens hos Albert. Han kan inte låta bli att kontakta Strindberg. När denne inte hör av sig så gör Albert det. I januari 1893 gratulerar Albert Strindberg till hans framgångar i Paris, "vi hoppas att [...] inte vara totalt avglömda", och i juli gratulerar han till bröllopet med Frida Uhl, den andra hustrun, och till framgångarna i Tyskland. Strindberg svarar inte på Alberts brev – ej heller när Albert i januari ber att få ytterligare pjäser till en utgåva av Strindbergs senaste dramatik. Först i juni hör han av sig och meddelar att han sänt fyra dramer för utgivning.

Strindberg har nu förläggare i de stora europeiska länderna, men i Sverige är det till slut endast Bonniers som har kapacitet och intresse att ge ut hans författarskap – inte enstaka verk, som andra förlag är intresserade av. När Strindberg erbjuder dramerna sker det dock med tvekan. Han skriver att han inte svarat på Alberts brev för att han "på en tid behöfde vara glömd i Sverge och ej tålde någon förbindelse med landet". I verkligheten har han under året byggt upp en ny aggression mot Bonniers. I brev till olika adressater passar han på att vädra sin ilska. Till Birger Mörner räknar han i januari 1893 upp sina "fiender", bland dem Karl Otto Bonnier. I maj skriver han till en annan vän att han känner sig bojkottad i Norden, framförallt av teatrarna men även av Bonniers: "Kan man icke förgifta Albert Bonnier?"

Trots det anländer paketet med de fyra pjäserna till Bonniers i juni 1893. Karl Otto är i Schweiz med familjen och Albert skriver att han inte haft tid att se på manuskriptet, "och inte är jag så värst

nyfiken på de Strindbergska alstren". Och lägger till i ett brev dagen därpå att han skall läsa dem på söndag, "fast något roligt blir det icke". Samtidigt vill han inte släppa Strindberg – "vi får väl komplettera de redan satta pjäserna med dessa – och på hösten släppa ut dem – om någon människa bryr sig om att köpa dem – hvilket jag i hög grad betvivlar".

Det är inte heller med någon större glädje Strindberg sänder sina fyra dramer. Och hans onda aningar besannas. Albert vill utesluta en av dem, *Leka med elden*, eftersom lättigenkännliga personer förekommer, bl.a. konstnären Robert Thegerström och hans fru, som dessutom är vänner till Albert. Han skriver i juni 1893 till Karl Otto: "det är en gemen satir på Bob, hans föräldrar [...] allt så tydligt att man nödvändigt måste känna igen dem. – Sorgligt skriftställer!! Det vore bäst att vara ifrån honom – förresten är pjesen tråkig och knappt läsbar."

Strindberg blir sårad och kräver att få tillbaka alla pjäser. I november gör Strindberg ett nytt försök med *Antibarbarus*, som han presenterar som "ett naturvetenskapligt filosofiskt arbete". Albert avvisar det indignerat och erbjuder sig att ge Strindberg adressen till en tidskrift som ges ut av Kemistsamfundet i Stockholm! Därmed är cirkeln sluten än en gång. Strindberg svarar djupt upprörd och anklagar Albert och Karl Otto för ständiga refuseringar – han har inte glömt "de av Karl Otto så nesligt 1888 refuserade Fröken Julie och Fordringsägare" – och räknar upp en lång rad andra avböjanden, mer eller mindre korrekt. Så slutar brevet med att han begär 200 finska mark att sändas till Siri von Essen i Helsingfors. Albert svarar lika upprörd och påpekar att han och hans familj beundrar Strindberg, "vilket ju icke hindrar att man någon gång kan våga ha sin egen mening om ett eller annat av Edra arbeten". Han slutar med att skicka Siri de önskade pengarna och försäkrar Strindberg – igen trots allt – att han gärna vill ge ut framtida verk av honom, men det skall vara skönlitterära arbeten.

Från Strindberg hörs ingenting på tre år, trots att Albert 1895 tar kontakt. Man har en liten uppsats liggande som skulle kunna ingå i kalendern Svea: "Gläd oss med ett meddelande." Men nej, inget svar. Däremot skriver dottern Karin från Helsingfors. Strindberg

har inte sänt några pengar, kan Albert hjälpa? Naturligtvis skickas det pengar. En vän till Strindberg hör också av sig till Bonniers och anklagar dem för att ha lämnat den nödställda Strindberg utan hjälp. Albert vägrar att göra något, men Karl Otto skriver, utan att Albert vet om det, ett långt brev till vännen. Han pekar på att de inte har någon som helst skyldighet att bistå Strindberg, men han, Karl Otto, vill hjälpa eftersom hans tacksamhetsskuld är att få ha samarbetat med "sin samtids största snille". Karl Otto erbjuder sig att sända ett belopp varje månad och ber att få adressen. Villkoret är att de får direkt kontakt. Adressen kommer aldrig.

Relationen mellan Strindberg och Bonniers kan liknas vid ett stormigt äktenskap. Det finns starka känslomässiga band, båda parter vill umgås, men så blir det en liten misstämning och genast en ny brytning. I mars 1896 skriver Strindberg till en bekant, Tors-ten Hedlund, som tycker att han borde ta kontakt med Bonniers: "hellre dör jag än jag fortsätter kontakt med Albert Bonniers – ande (om han eger någon). Det är mitt sista ord i den frågan." I september skriver han till samma adressat: "Hvad Bonnier beträffar skulle jag ej genera mig numera att sända honom ett manuskript [...] men jag är så viss att B. endast återlemnar en ockultroman med några speglosor som han kallar kritik."

År 1897 får Bonniers trots allt en förfrågan från Strindberg. Han hör inte av sig personligen utan genom Karl Staaff, som blivit den nybildade Författareföreningens ombudsman. Vill Bonniers ge ut ännu en volym *Tryckt och otryckt*? Karl Otto ser sitt tillfälle, och nu överlåter den sjuttiosjuårige Albert – äntligen – Strindberg till Karl Otto. Albert vill inte mera ha med Strindberg att göra: "Du får åtaga dig arbetet – jag vill ha ro." Boken kommer ut och tonen mellan författare och förläggare är vänskaplig. Karl Otto hoppas t.o.m. att det skall bli början till en ny relation, helst med den Strindberg som skrev *Röda rummet* och *Hemsöborna*: "Jag betraktar emellertid denna volym endast som ett litet 'tillsvidare' i avvaktan på den stora bok, som vi nu alla hoppas på av dig ..."

Så blir det emellertid inte. Äntligen – ur Strindbergs synpunkt – hade Bonniers fått en konkurrent, när det gällde utgivandet av samtida svensk skönlitteratur. Strindbergs vän och beundrare, för-

fattaren Gustaf af Geijerstam, som var en av centralfigurerna i åttiotalets unga Sverige, hade blivit förlagschef på Gernandts förlag. Den gamle ägaren och grundaren hade dragit sig tillbaka, och hans två söner hade nu stora planer på att med Geijerstams hjälp ta hand om den unga svenska litteraturen. De började klokt med att göra kontrakt på *Tschandala*, som ju endast hade kommit ut på danska efter Bonniers refusering. Strax därpå hälsar Geijerstam på Strindberg i Lund där han arbetar på *Inferno* som skrivs direkt på franska. De kommer överens om en svensk utgåva på Gernandts förlag.

Mellan 1897 och 1902 gör Gernandts inte mindre än tjugoen kontrakt med Strindberg. Många av hans mest betydande verk utkommer under denna tid. Förutom *Inferno*, *Fagervik och Skamsund*, *Till Damaskus* och *Dödsdansen* samlade Geijerstam ihop Strindbergs tidigare arbeten från de olika förlagen för att ge ut *Samlade romaner och berättelser*. Att Strindberg äntligen igen hade ett förlag i Sverige som entusiastiskt stödde honom hade tveklöst betydelse för hans kraftfulla skapande under denna tid. Strindberg är verkligen tacksam: "Du kom och förlossade mig ur ensamhetens och modlöshetens tristess", kan han skriva till Geijerstam efter ett besök i Lund i oktober 1898. Stödet är inte bara ideellt, utgivningen är framgångsrik och äntligen får Strindberg en god ekonomi. År 1898 taxerades Strindberg för 5.000 kronor – nästan en professorslön.³⁵

När Karl Otto nästan trettio år senare skriver om detta känner man fortfarande hans irritation över att han fått en konkurrent. Han skriver om Gernandts att "Det hade varit i en, ur litterär synpunkt sedd, för förlaget synnerligen lycklig stund som dess verksamhet hade startats. Alltsedan 1892 hade Strindbergs författarverksamhet så att säga legat i träde. [...] Nu, äntligen, efter fem långa år, gjorde sig hos honom behovet att dikta åter, och med oemotståndlig makt, gällande." Och han tillägger: "någon bokhandelsframgång hade knappast något enda av de nya verken varit". Här underskattar Karl Otto förläggarens betydelse. Den nya aktiviteten kom inte från ingenstans. Nu hade Strindberg fått en förläggare som aktivt stödde och uppmuntrade honom istället för

de många refuseringarna. Och stödet kom inte bara från Sverige. Nu, vid slutet av 1890-talet, hade Strindberg fått sitt stora genom-brott i Europa. Han hyllades som en av samtidens stora diktare och hans dramer spelades med framgång på hela kontinenten.

Det är lätt att förstå att Karl Otto kunde känna sig besviken. Han hade satsat så starkt från begynnelsen. Samtidigt hade han inte varit beredd att ge Strindberg ett helhjärtat stöd när denne behövde det. Nu är han dock klok mitt i gränelsen och släpper de rättigheter av Strindbergs verk som Bonniers hade, så att samlingsutgåvan kunde göras. Strindberg är tacksam: "utan Er goda vilja hade företaget ju strandat". När Strindberg åter bosätter sig i Stockholm 1899 umgås de också privat. Strindberg är t.o.m. hemma på middag hos Karl Otto och Lisen. Det är ingen tvekan om att Karl Otto uppriktigt beundrar Strindberg, men det är också tydligt att han bidar sin tid. Han har inte givit upp ambitionen att bli Strindbergs förläggare – ja, helst hans ende förläggare. Han har på känn att sönerna Gernandt nog inte skall klara av sina högtflygande planer att på allvar konkurrera med Bonniers. I varje fall upprätthåller han så nära kontakt med Strindberg som möjligt.

Karl Otto kunde också känna sig ganska lättad över att vara på avstånd, när Strindberg, 1901, nygift med Harriet Bosse, krävde ett förskott av Gernandts på 10.000 kronor. Sönerna Gernandt var inga skickliga förläggare och de satsade alldeles för stort på en bred utgivning. Fadern hade lagt grunden med framgångsrika verk, främst Nordisk Familjebok. När sönerna tog över skulle man koncentrera sig på skönlitteratur. Från de fem titlar förlaget gav ut 1894 hade utgivningen vuxit till etthundratio titlar fyra år senare. Man byggde snabbt upp en stark lista av svenska författare, bl.a. Tor Hedberg, Henning Berger, Per Hallström och Gustaf Janson. Karl Otto kände sig en tid hotad av det nya unga, vitala förlaget. När han i sina minnen beskriver sitt första möte med bröderna Gernandt, beskriver han dem som smått löjliga – inte som de engagerade och litterära förläggare som de faktiskt var. Han träffar dem på Publicistklubben tillsammans med deras litterära chef "Gugge", Gustaf af Geijerstam:

Sent skall det gå ur mitt minne, den verkligt skrattretande situationen, då tre rätt så småväxta och fetlagda herrar kommo in och fram till oss, de två yttre omslingrade av den mellerstas armar, en Laokoongrupp av skämtsammaste slag. Det var Gugge, som ej kunde eller ville slita sig ifrån sina nya arbetsgivare, herrarna Gernandt [...] Hans blickar riktigt lyste av lycka, och likaså de båda andra herrarnas, som om de ville säga: "Nu skall ni få se på något nytt inom svenskt bokförlag och svensk litteratur."

Gernandts hade kunnat bli ett allvarligt hot mot Bonniers dominerande ställning inom svensk skönlitteratur, men allt gick för fort och blev för stort. På nyåret 1903 går förlaget i konkurs. Strindberg tackar för sig genom ett av litteraturens hätskaste angrepp i *Svarta fanor*, där Geijerstam – nu före detta vännen och förläggaren – "Lille Zachris", formligen avrättas. Karl Otto blir erbjuden att köpa konkursboet men tackar nej. Istället plockar han ut de bästa författarna inklusive Geijerstam!⁶

Strindberg hade efter några goda år med Geijerstam börjat irritera sig både på honom, som överivrig, och på förlaget, som alltför amatörmässigt. Kanske var det ett visst förutseende även från Strindbergs sida att han i sin tur fortsatte att ha god kontakt med Karl Otto. Vid Alberts död skriver han några djupt kända, utan tvivel äkta rader till Karl Otto om "allt det goda han [Albert] gjort mig och mina barn", och undertecknar med "Vännen" – något alldeles exceptionellt. Några förlagsaffärer blir det icke, trots trevare från Strindbergs håll och även från Karl Ottos sida. Han ger också Strindberg ett anbud om en roman, vilket definitivt stred mot branschens kutym – Strindberg var ju bunden vid Gernandts. Karl Otto motiverar detta i sina minnen med "rykten om Gernandts obestånd".

Nu när Gernandts inte finns längre borde det slutgiltigt vara dags för ett långt och harmoniskt samarbete mellan Strindberg och Bonniers. Strindberg är fri från bindningar till andra förlag och Karl Otto lika fri efter Alberts död att ensam bestämma utgivningen. Men förhållandet fortsätter att vara komplicerat mellan de

båda. Den yttersta orsaken till detta kunde vara att Strindberg helt enkelt inte ville ha någon förläggare, något som visats i en intressant studie. Från *Röda rummet* och framåt angriper han denna "onödiga mellanhand". Förläggaren "behöver bara äga en pulpet, en kopiebok och en springpojke, samt skaffa sig två namn till en bankkreditiv så är han färdig". Förläggaren tar författarens halva honorar för att "springpojken slår in paketen när det kommer rekvisition". Vad värre är så har denna parasit makt över författarens arbete. Han kan både censurera det och t.o.m. refusera det. Strindberg inser dock att utan förläggare går det inte, men han känner sig fri att hänsynslöst utnyttja sina förläggare, eftersom han anser att han är utnyttjad. "Jag behöver alla förläggare Europas", utropar han vid ett tillfälle. Strax efter Gernandts "krasch" hör Strindberg av sig till Karl Otto och erbjuder sina "Samlade Dramatiska Arbeten" för 14.000 kronor. Han hade nämligen skrivit på växlar åt Gernandts för denna summa. Men dessa pengar skulle ju inte Strindberg få behålla, så han behövde ytterligare för att leva, betala hyra etc. Märkligt nog tackar Karl Otto – ganska kallsinnigt – nej. Beloppet är för stort, dramatik går inte att sälja och dessutom får ju Strindberg inte behålla pengarna.

Förhållandet mellan Karl Otto och Strindberg är ständigt konfliktfyllt. När den ene vill så vill inte den andre. Beloppet som Strindberg önskar förefaller minst sagt rimligt. Fram till 1903 hade han skrivit åtskilliga av sina mest framstående dramer som *Fröken Julie*, *Fadren*, *Mäster Olof* och *Till Damaskus*. I sina minnen antyder Karl Otto att det var Alberts motstånd som hade hindrat Karl Otto från att ge ut Strindbergs nya verk: "En av mina allra varmaste önskningar och förhoppningar sedan jag, efter min fars bortgång år 1900 blivit ensam bestämmande inom min bokförlagsfirma var att [...] återknyta förlagets förbindelser med August Strindberg." Men när Strindberg nu erbjuder Karl Otto att ge ut dessa dramatiska arbeten tackar han i verkligheten nej. Han tycker att de 14.000 kronor som behövs för att lösa Strindbergs skulder är för mycket. Strindberg säljer omgående sina nya och äldre dramer, bl.a. *Fröken Julie*, till Hugo Gebers förlag för 10.000 kronor och – utan att fråga Karl Otto – rätten till *Hemsöborna* och *Skärkarlsliv*

"Starke August i arbete." Strindberg "piskar opp några fäbundar". Bakarna tillhör De Aderton i Svenska Akademien. Teckning ur Söndags-Nisse 17 september 1903.

till Fröléen & Comp. för ytterligare 6.000 kronor. Däremot får Karl Otto en liten roman, *Ensam*.³⁷

De följande två åren är Gebers Strindbergs ende förläggare, men när manuskriptet till *Svarta fanor* kommer tackar Hugo Geber nej. Strindberg vänder sig inte till Bonniers utan går till ett annat förlag. Karl Ottos kommentar är att han är Strindberg alltid tacksam för att inte ha blivit erbjuden *Svarta fanor*: "Han insåg naturligtvis att jag, mindre än någon annan, skulle vilja utge en bok där så många av mina vänner blivit så skamligt behandlade." Man kan också misstänka att Karl Otto nu ansåg sig ha en sådan samhällsställning att han inte ville råka i några fler stridigheter. En glimt av

samtida kommentarer, även från en så liberal författare som Selma Lagerlöf, ger en uppfattning om hur Strindberg uppfattades 1904 efter publiceringen av *Götiska rummen*. "Inte för att jag läst den [...] men jag har glyttat i den. Den är oerhörd som kvinnohat och som lista på fula ord", skriver hon till vännen Sophie Elkan och tillägger: "Det är då godt att Bonnier inte har denna bok också på sin lista."³⁸

Strindberg är nu nöjd – och så efterfrågad – att han inte längre är beroende av Bonniers. Karl Otto fortsätter att ha goda relationer med honom och ger under åren ut ett stort antal av Strindbergs skrifter, men knappast någon av de mer betydande. När han skriver att från 1904 till Strindbergs död kan jag "på goda grunder påstå att jag under dessa år åter var hans huvudförläggare", så är det en sanning med modifikation. *En blå bok* ges ut av Björck & Börjesson, och den unge danske uppstickaren Henrik Koppel ger på Ljus förlag ut *Kammarspelen* och billighetsupplagor av *Svenska öden och äventyr* och *Giftas*. Koppels formidabla framgångar med de s.k. Enkronasböckerna – han lär ha sålt 65.000 exemplar av *Svenska öden* – oroar naturligtvis Karl Otto. År 1906, två år efter Koppels revolutionerande introduktion av billighetsboken, följer Karl Otto efter med ett eget Enkronasbibliotek. Där utges förutom böcker av Strindberg en hel rad av Bonniers författare med stor framgång i upplagor på över 30.000 exemplar. Nu blir Strindberg för första gången en folklig författare. De två författare som dominerar billighetsutgivningen är August Strindberg och Jack London.³⁹

Några större slitningar blir det inte mera mellan Strindberg och Karl Otto. Men i någon mån upprepas mönstret från åttiotalet. Karl Otto vill inte ha, och blir inte heller erbjuden, Strindbergs mer kontroversiella böcker. Däremot är han alltid redo att ge ut de mer populära och att hjälpa Strindberg med pengar. Som Strindberg konstaterar i ett brev 1905 till sin då aktuella förläggare Hugo Geber: "On revient toujours till gubben Bonnier." Trots framgångarna och stora inkomster på böckerna är Strindbergs ekonomi usel igen. I oktober 1907 väddar Strindberg till Karl Otto: "i mor-
gon innan klockan 12 måste [jag] ha 2,000 kronor eljes får jag exe-

kution på boet". Ett par månader senare ger Karl Otto honom 3.500 kronor – Strindberg säger sig ha skulder på 60.000 kronor. Samtidigt har Strindberg under dessa år betydande inkomster. Mellan 1900 och 1912 har hans årsinkomst beräknats till cirka 16.000 kronor – tre gånger mer än en professorslön – och kunde uppgå till betydligt mer de sista åren av hans levnad.⁴⁰ Strindberg är nu frikostig mot sina barn, som får regelbundna penningssändningar. Det är dock framförallt Intima teatern, som Strindberg är engagerad i tillsammans med den unge teatermannen August Falck, som slukar stora belopp.

Trots sin generositet med förskott får inte Karl Otto välja vad han vill ha av Strindberg. Han blir besviken och förvånad när Strindberg ger *Kammarspelen* till Koppel. När Karl Otto meddelar detta till Strindberg blir svaret att skälet är "Albert Bonniers' gamla obenägenhet för att trycka Dramatik". Där har Karl Ottos förläggarinstinkt svikit honom. Det räcker inte att vara generös med förskott, man måste också gilla hela författarskapet – inte bara de lättaste delarna.

Strindberg är sjuk de sista åren. I juni 1908 skriver han till Karl Otto: "Jag har visst magkräfta, med plågor tolv timmar av 24 ...". Redan då börjar Karl Otto förmodligen förbereda den slutgiltiga uppgörelsen med Strindberg. I varje fall tar han kontakt med honom ett och ett halvt år senare. Karl Ottos ärende är att köpa rätten till Strindbergs samtliga verk "för all framtid". I slutet av december 1910 inleder Karl Otto förhandlingar. Nu erbjuder han Strindberg 150.000 kronor för samtliga verk (dock ej utländska rättigheter). Det kan förefalla som en hisnande summa, särskilt om man betänker att Karl Otto bara sju år tidigare hade avböjt att köpa den samlade dramatiken för 14.000 kronor. Men under den tiden hade Strindberg blivit Europas kanske främste författare, och Sverige har fått en starkt ökande bokmarknad. Strindberg, som är en skicklig förhandlare, skriver i juni 1911: "Sjuk, sjuklig, känner jag mig manad beställa om mitt hus." Han har hört talas om att Bonniers erbjudit Fröding 100.000 kronor för samlade verk. Sex volymer "svårsäld vers", som Strindberg skriver, skall ställas mot hans mäktiga produktion. Karl Otto är medveten om

Strindberg på 50-årsdagen 1899 i Lund.

det orimliga i jämförelsen men försvarar sig: "Du förstår nog, att då det gäller ett köp af en författares samlade skrifter en gång för alla och med rättigheter gällande i 50 år efter författarens död, så är det helt enkelt ett olösbart problem hvad som kan betalas därför: ingen kan öfverskåda försäljningsmöjligheter som ligga så långt i framtiden [...] några fasta beräkningar kunna endast göras på grund af *faktiska förhållanden för dagen*." Detta kunde man göra när det gällde Fröding, menar Karl Otto. Troligen tänker han på Frödings popularitet vid dödsfallet. Men, påpekar Karl Otto, det var endast detta som gjorde att han skulle "våga den annars orimliga summan af 100.000 kronor".

När Karl Ottos erbjudande kommer vet Strindberg att han inte

har långt kvar att leva. Bortsett från skulderna är hans omkostnader blygsamma – 3.550 kronor på ett år uppger han själv. Han t.o.m. redovisar en detaljerad budget.

Per år kr	
Bostad med bibliotek, värme	1.790
Ljus	200
Mat	840
Städning	360
Tvätt	240
Pianohyra	<u>120</u>
	3.550

Andra jämförande siffror ger Strindberg i ett brev till Karl Otto i januari 1911 där han vill ha ett årligt underhåll från förlaget: "Om en lifränta kommer till stånd så är min nuvarande stat denna: och bättre behöfver jag icke; tvärtom! Det är för fint för mig som tycker om enkelt!"

Det är för barnens skull han vill ha pengarna. Han avvisar Karl Ottos anbud, som då omedelbart höjs till 200.000 kronor: "*Ut öfver detta kan jag alldeles bestämt ej komma.*" Därmed är Strindberg nöjd. "Att göra en hel familj lycklig som din far har gjort", säger han till Karl Ottos son Tor, när denne har ett ärende till Strindberg några veckor före hans död, "det är fint och det kan du komma ihåg, då du blir lika gammal som jag."

I maj 1912 dör Strindberg som Sveriges folkkäraste författare. Tusentals människor följer begravningståget, från representanter för regeringen, Sveriges studentkårer, Författareföreningen, den socialdemokratiska riksdagsgruppen, fackföreningarna med mer än hundra röda fanor till vanliga människor.

200.000 kronor var utan tvekan rekord för ett svenskt författarskap – i själva verket blev det 75.000 kronor till, som Karl Otto betalade till arvingarna för *Efterlämnade skrifter*, och ytterligare åtskilliga tusen kronor för rättigheter som Strindberg hade sålt på annat håll. Totalt kom summan upp till närmare 300.000 kronor, eller cirka 12 miljoner kronor i dagens penningvärde. Det skulle

snart visa sig att Karl Otto hade gjort en utomordentligt lönsam investering. Man började omedelbart, i maj 1912, ge ut Strindbergs *Samlade skrifter* i både häftad och bunden form.

Till redaktör utsågs John Landquist, filosof, journalist och litteraturkritiker. Han hade ställt sig på Strindbergs sida i Strindbergsfejden, vilket säkert ansågs som en merit. *Samlade skrifter* hade planerats till cirka 40 band, men omfattade till slut 55 volymer. Man hade räknat med en utgivningstid på cirka tre år, men sista delen utkom först 1920, åtta år efter den första. Det blev en god affär för både Strindberg och hans arvingar och för Bonniers. Totalt såldes 1,7 miljoner böcker under de första tjugo åren efter Strindbergs död – 85.000 exemplar per år!¹⁴ Under femton år från 1912 till 1927 såldes *Samlade skrifter* för nästan 10 miljoner kronor. Strindbergs arvode på 300.000 kronor blev inte mer än tre procent. Men det var också en djärv satsning från Karl Ottos sida – vem kunde ana att Strindbergs popularitet bara skulle öka – som både författaren och förläggaren till slut kunde vara nöjda med. Totalt såldes fram till 1950-talet nästan en miljon av Strindbergs skrifter i olika upplagor.

6. SCHISMEN

"Denne man, som kom att tillfoga min far ett sår, så djupt, att det aldrig sedan kunde läkas."

Varken Albert eller Karl Otto hade någon läggning för strider eller polemik. De satte sitt arbete och sin familj före något annat och önskade inte något högre än att ägna sig åt detta. Trots det är det svårt att tänka sig några personer som blev så förföljda och inblandade i strider under 1880- och 1890-talen som far och son Bonnier.

Albert och Karl Otto får tre fiender som är bland de mest inflytelserika och reaktionära i det oscariska samhället. Det är tre män som är ledande inom de områden där Albert och Karl Otto genom sitt arbete och sin bakgrund är som mest sårbara. Det är G.B.A. Holm som är mäktig chef för P.A. Norstedts tryckeri och förlag och Bonniers främste konkurrent, det är Carl David af Wirsén, Svenska Akademiens ständige sekreterare och det konservativa etablissemangets ledande litteraturkritiker, och det är John Personne, präst och sedermera biskop, som representerar tidens mest bakåtskrävande s.k. sedlighetsiver och antisemitism. Tillsammans företräder de det alltmer stelnade svenska ståndssamhälle som Oscar II och hans drottning Sophia var det yttersta bålverket för.

Den nya tidens vind svepte över alla delar av samhället på 1880-talet, med bildandet av fackföreningar, propaganda för allmän rösträtt, kvinnans frigörelse, sexualupplysning, nya radikala politiska partier. Allt detta fick sitt uttryck i den nya litteraturen med Strindberg i spetsen. Det var han – på gott och ont – som kom att symbolisera den nya tidens intåg. Albert och Karl Otto var i reaktionens ögon Strindbergs samhällsomstörtande förläggare alltsedan Giftasrättegången. Visserligen hade ju Strindberg haft en hel

rad förläggare sedan dess, men Bonniers var en idealisk måltavla – de var liberala, de var framgångsrika och de var judiska invandrare.

Egentligen fanns det ingen anledning till någon motsättning mellan cheferna för Bonniers och Norstedts. När G.B.A. Holm som trettioåring blev chef för P.A. Norstedt var detta Sveriges ledande tryckeri och förlag, med en försäljning som var mer än en tredjedel större än Bonniers. Norstedts gav framförallt ut läroböcker och hade staten som en av sina huvudsakliga beställare och kunder. Utgivningen dominerades av statstryck, juridik, historia och militärlitteratur. De båda förlagen konkurrerade knappast utan kompletterade varandra.

Men Holm var en mycket speciell person. Den bild eftervärlden har av honom är huvudsakligen baserad på konst- och kulturskribenten Carl G. Laurins minnen. Laurin arbetade på förlaget hela sitt liv. Han hade en fri ställning där, eftersom han tillhörde Norstedts ägarfamilj. Laurin var en konciliant person och ansträngde sig att teckna en så positiv bild av Holm som möjligt, vilket gör skildringen av den man som allmänt kallades "Hövdingen" desto mer förödande. Holm var, milt uttryckt, en "härskarnatur". Han "var i sin lystnad efter makt, i sin stolthet, i sin våldsamma förbitterade häftighet som en naturmänniska [...] Likt många monarker tålde han ej den allra ringaste motsägelse", skriver Laurin. Han satt bara i styrelser där han kunde bestämma. På Norstedts utövade han ett "napoleonskt tryck, och mången erfor en lättnad, då han, hälsad med djupa reverenser – 'det här var ju som om kungen gått förbi' yttrade främmande – avlägsnade sig". Det enda ställe där Holm hade svårare att hävda sig var på sin lantegendom, eftersom han visste föga om jordbruk. Rättaren gjorde inte alltid som han blev tillsagd, eftersom Holm förstod sig bättre på juridik än på lantbruk. "Jag förstår ej det här", sade Holm enligt Laurin, "lyder ni inte på landet? På Norstedts gör alla som jag vill."

Till det kom att han var fåfäng och opportunistisk. Det viktiga var inte vilka idéer han gillade, utan vem som hade dem, som Laurin uttrycker det: "Han var full av vördnad för makten [...] Han hade få vänner, många bekanta, många fiender och ännu fler avundsmän. Hans ofta stötande, ibland grovt ohövliga sätt att mot-

taga personer, som han ansåg sig ha råd att förolämpa, framkallade [...] en genom åren ihållande förbittring."²

Givetvis hade han också goda egenskaper och kunde visa både omtanke och vänlighet. Det var dock absolut på hans egna villkor. Det var framförallt hans egen familj och andra som var beroende av honom som hade glädje av det. Han besatt en eminent arbetsförmåga och administrativ skicklighet. Förlaget, där han härskade oinskränkt och oemotsagd, utvecklades väl under hans tid. Sina ideal trogen nöjde han sig inte med att vara verkställande direktör utan gjorde sig även till styrelseordförande. Dessutom skapade han, den fattige stadsfiskalssonen, en stor förmögenhet åt sig. Han var vid sin död 1910 ägare till en villa på Karlavägen och Tessin-slottet Steninge, samt 2,5 miljoner kronor.

Hans arrogans och självtillräcklighet var så dominerande att t.o.m. affärerna fick bli lidande. Karl Otto berättar, inte utan tillfredsställelse, hur Bonniers blev förläggare till *Nils Holgerssons underbara resa*. Två framstående svenska skolmän, Fridtjuv Berg och Alfred Dalin, hade på hösten 1901 frågat Selma Lagerlöf om hon inte ville skriva en ny modern läsebok för folkskolan. De båda skolmännen ansåg att Norstedts i första hand skulle tillfrågas om utgivningen, då det var det ledande skolboksförlaget. Bonniers var visserligen Lagerlöfs förläggare men gav knappast ut några skolböcker.

Av en händelse träffade Dalin G.B.A. Holm under en tågresä och började ivrigt tala om sitt projekt. Holm, som tyckte att det var under hans värdighet att tala med en i hans ögon enkel folkskollärare, snäste av honom och vägrade att lyssna. Efter detta ville Dalin inte att ha med Holm att göra och gick direkt till Bonniers. Därmed gick Norstedts miste om en av de mest berömda och framgångsrika böcker som någonsin kommit ut i Sverige – redan de två första åren såldes 140.000 exemplar, och *Nils Holgersson* blev översatt till praktiskt taget alla existerande språk.³

Än värre var förlusten av det s.k. almanacksprivilegiet. Norstedt hade haft monopol på att trycka almanackor sedan företags start 1823 – ett synnerligen inkomstbringande monopol. Vetenskapsakademien var "ägare" till det och arrenderade ut rättigheterna till

G.B.A. Holm sedan han förlorat almanacksprivilegiet:

"Det här första bladet tror jag inte behöfs för 1906."

Teckning av Edvard Forsström i Puck 7.12.1905.

Norstedts. Arrendet hade tidigare förnyats automatiskt, men så bestämde man när det skulle förnyas 1906 att arrendet skulle gå ut på anbud. G.B.A. Holm uppfattade detta som en personlig förödläppning, eller som Laurin uttryckte det: "Holm, lidelsefullt egocentrisk och självsäker som han var, betraktade detta infordrande av anbud som en orätt och en skymf, ja, nästan som något brottsligt." Trots rådet från Norstedts ägare att höja det tidigare arrendebeloppet, vägrade Holm att göra det. När han fick veta att det lämnats flera anbud meddelade Holm Vetenskapsakademien att om de inte accepterade hans anbud, skulle de lägga alla andra anbud åt sidan och "uteslutande med oss skall förhandlas om uppgörelse af et nytt aftal". Resultatet blev att privilegiet för alltid förlorades till konkurrenten Almqvist & Wiksell.

Någon känsla för skönlitteratur eller konst hade Holm inte. Hans insats för de sköna konsterna bestod i att han som ordfö-

rande i en kommitté för att ge Dramatiska teatern en ny byggnad genomförde detta med sedvanlig kraft och administrativ talang. Den konstnärliga utsmyckningen blev däremot föremål för kraftfull kritik redan under byggnadstiden. Holm själv oroade sig dock mest för att Carl Milles hade försett kolonnbaserna med nakna putti och krävde att de känsliga delarna skulle täckas över – en av de få gånger han inte lyckades med sitt krav.

Denna "sedliga rigorism" följde givetvis Holm också i sin verksamhet som förläggare. Den nya skönlitteraturen ansåg han både för modern och för vågad. Under den tid då guldåldern i svensk litteratur inleds skriver Holm 1886 till Snoilsky: "I våra dagar, då de svenska originalarbetena inom skönl. äro med få undantag enl. min och mångas mening, synnerligen tarfliga ..." Han anser sig inte ens behöva läsa denna litteratur. Anne Charlotte Edgren-Leffler tänkte han inte läsa, just för att hon var så "tarflig", och en översättning av *Manon Lescaut* som Ola Hansson erbjöd honom refuserades med kommentaren att han ansåg sig förhindrad "att medverka till spridning af detta arbete".³ Det var i stort sett endast akademimedlemmar, med Carl David af Wirsén i spetsen, som han gillade att ge ut. Han t.o.m. refuserade den unge Per Hallström med motiveringen att "Norstedts endast tryckte dikter av svenska akademie-ledamöter". En replik som Karl Otto återger med den belåtna kommentaren att Hallström var den förste av den unga generationen som skulle ta sitt inträde i Akademien.

Carl David af Wirséns ställning i den etablerade litterära världen var unik. Hans far och farfar hade båda varit militärer med nära anknytning till hovet. Carl David af Wirsén valde att närma sig hovet genom litteraturen – ett klokt val då Oscar II var mera intresserad av kunglig poesi än av krig. I Wirsén hade han funnit en idealisk vapendragare: "– en mera hängiven kämpe för tronen, altaret och penningpåsen har den svenska litteraturen aldrig ägt", som litteraturforskaren Germund Michanek har uttryckt det.⁴

Wirsén valde Svenska Akademien som sitt slagfält. Han blev invald 1879 – samma år som *Röda rummet* likt en stormklocka ringde in den nya litteraturen – och blev ständig sekreterare fem år senare. Wirsén hade liksom Holm många fiender och visar även

andra likheter med honom. Michanek skriver: "i de hundratals [brev] jag läst har jag inte funnit en enda rad, där han tvivlar på sin egen rättfärdighet eller uttalar ett beklagande eller ursäktande ord. Hans egocentricitet är självhärskarens, och [...] kompletteras med ett självmedlidande, som ofta nog blir stötande sentimentalt."

I motsats till Holm kör dock inte Wirsén kraftfullt över sina motståndare. Han ägnar sig istället åt ett raffinerat intrigerande och förtalande: "Han var lögnaktig, bakslug, intrigant och älskade rollen som korsriddare för höga och rena ideal. Han tyckte synd om sig själv", skriver Sven Delblanc i ett obarmhärtigt porträtt hundra år senare.⁸ Wirsén uppnådde snart en maktposition där han i decennier bestämde etablissemangets syn på litteraturen. Genom sin ställning i Akademien gjorde han kungens reaktionära litteratursyn till allmän norm. Den ekonomiska makten hade han genom att han bestämde över statens och Akademiens stipendier – länge de enda som fanns – och efter 1901 även över Nobelpriset.

Han hade ett förödande inflytande över Akademien, där ingen invaldes som inte delade Wirséns värderingar. Litterär talang var knappast någon merit. Till slut tyckte t.o.m. Oscar II att Wirsén var en belastning för Akademien. Kungen tycks ofta ha blivit "nedstänkt av hans [Wirséns] akademiska gyttjebrottning. Vad gagnade det Sveriges etablissemang, att en så ärevördig institution som Akademien ständigt vibrerade av skandaler?" frågar Delblanc.

Självt var Wirsén en obetydlig poet, "vek och litet pjollrig i tonen", och kunde ibland förfalla till att skriva rena pekoral.⁹ Dessutom var han ofta upptagen med hyllningsdikter till olika medlemmar av kungahuset. Åtskilliga av dessa dikter blev rättade av Oscar II som önskade "förbättra" dem. Så här skaldade Svenska Akademiens ständige sekreterare 1905 vid förlovningen mellan Oscar II:s sonson, som sedan blev Gustaf VI Adolf, och hans engelska fästmo Margareta:

Var oss när, som i dagar flydda,
sträck din hand över slott och hydda,
hult välsigna och mäktigt skydda
Englands dotter och Sveriges son.

Sin mest uppmärksammade insats gjorde Wirsén dock som kritiker. Han skrev i Akademiens egen tidning, Post- och Inrikes Tidningar, och i den konservativa och högkyrkliga Vårt land. Även där såg han som sin främsta uppgift att hylla konungen, vars böcker han prisade som litterära mästerverk, medan han fördömde all nyskapande litteratur – först det naturalistiska åttitalet och sedan det romantiska nittitalet.

Kanske hade Wirsén kunnat bli en intressant litteraturbedömare i den konservativa pressen om han inte förblindats av sitt hat mot Strindberg och hela den nya litteraturen. Han var mycket språkkunnig och behärskade bl.a. tyska, spanska, portugisiska, franska och italienska. Men även i litteraturkritiken tar det intriganta och beräknande över. Det är inte en boks litterära kvaliteter som intresserar honom, utan han gör sig till *moralisk* överdomare, för vilken oscariskt bigotteri och en konventionell gudstro går hand i hand.

Vi har tidigare sett i samband med Strindbergs verk att Wirsén inte drar sig för de mest äreröriga utfall, när han känner att han inte behöver ta några hänsyn. Ibland tar han dock till mer raffinerade metoder, som i recensionen av Verner von Heidenstams sensationella debut 1888, *Vallfart och vandringsår* – den bok som blev startsignalen till den svenska litterära guldåldern. Wirsén är medveten om att författaren trots allt inte är en social uppkomling som Strindberg utan har ett adligt namn. I boken finns inte heller "grofva ord" utan en romantisk livsuppfattning. Samtidigt är här något nytt och omstörtande, som det gäller att slå ned på och förhindra. Det gäller att kryssa med en viss försiktighet mellan blindskären.

Wirsén inleder med att Heidenstams bok har vissa förtjänster "emellanåt en god kolorit" och "emellanåt rätt betydande estetisk talang". Här måste man, påpekar Wirsén, "för att omdömet skall utfalla rättvist" skilja ut det estetiska från "en livsuppfattning, hvars tomhet är obestridlig". Efter att ha berömt Heidenstam för den färgrika skildringen av Orienten så är det dags för en principiell deklaration: "Vi hafva omsorgsfullt sökt framhålla arbetets förtjänster och fel. Mången skall måhända anse, att man, där felen äro

Carl David af Wirsén. Kungl. biblioteket

så tydliga och upprörande, gärna kunnat vara mer knapphändig i omnämmandet af förtjänsterna. Detta är ingalunda vår tro. Full rättvisa må alltid, efter bästa förmåga, skipas; den granskare, hvilken förgäter denna skyldighet, har kränkt sanningen och har sedan föga anspråk att blifva trodd." Och så är det dags för "sanningen": Heidenstam ger uttryck för en "osund estetik", för "infall, som

kalla sig genialiska, därför att de är absurda", en "ohöljd sensualism" och allmän kristendomsfientlighet. Och med en magnifik sammanfattning: "bakom det hyperestetiska koketteriets målade skynken är en ohygglig grafstad med maskar och förmultning: Gud och odödlighet äro avlägsnade såsom varande inbillningsfoster, levnadsnjutningens mask betäcker en dödskafe ..."¹⁰

Kanske visade Wirsén sina allra obehagligaste egenskaper när det gällde Svenska Akademien. Han hade tagit till sin uppgift att, tillsammans med dess höge beskyddare Oscar II, se till att ingen representant för den nya litteraturen skulle komma in i detta mäktiga sällskap. Wirsén lyckades också förbigå i stort sett alla riktiga författare. Under hans tid invaldes upptäcktsresanden Adolf Norden-skiöld, diplomaten och politikern Carl Bildt, historikerna Claes Annerstedt och Harald Hjärne, läkaren Gustaf Retzius och t.o.m. målaren Georg von Rosen (som dock upptäckte Wirséns intriger och avsåg sig efter några veckor). När det var risk för att Heidenstam skulle väljas skrev Wirsén t.o.m. till kungen för att förhindra det: "Vad Heidenstam angår är han för ytlig, och jag tror mig kunna, om Eders Majestät tillåter [...] vid en audiens tydligt visa, att halten av vissa bland hans lyriska skapelser är av natur att göra honom absolut omöjlig."¹¹

Det var inte bara de nya författarna som skulle hindras. Ett särskilt ont öga hade Wirsén till Henrik Schück. Han var sin tids mest framstående litteraturhistoriker och hade redan 1890 som trettiofemåring blivit professor i Lund. Wirsén hade flera skäl att avsky Schück. Denne hade som ung skrivit några bitande parodier på Wirséns vers. Som dessa rader som syftar på skaldens ord till sin hustru: "Då du har dött kan kinkigt nog det bli, / att finna en, som hör min poesi." Dessutom hörde Schück till kretsen kring den unga litteraturen och han var jude. För Wirsén var judar och radikalism något som hörde ihop: "Jag fruktar för övrigt hos Schück (jude?) en stark dragning åt de rödes läger", skriver han till en vän. Likaså citerar Wirsén akademikollegan biskopen Rundgren som skriver: "Kommer Schück in, så få vi snart Levertin och hela judaismen." Det var dock många bland de mindre förstockade som ville se Schück invald, men Wirsén lyckades vid inte mindre än fem

tillfällen genom olika intriger förhindra detta. När till slut en majoritet i Akademien vill välja in Schück tar Wirsén till sitt sista vapen. Han påstår att Schück i en bok på "ett pamflett-artat sätt anfallit Gustaf III:s minne [...och] förgripit sig mot Sveriges historia".¹² Då använder sig Oscar II för första och enda gången av sin vetorätt och förhindrar Schücks inval. Först 1913, året efter Wirséns död, tar Schück säte i Akademien.

Den tredje av Alberts och Karl Ottos mäktiga fiender var lektorn vid Norra Latin och sedermera biskopen John Personne. Hans hat mot Strindberg och "Strindbergslitteraturen" doldes inte under några mer eller mindre kringgående formuleringar. Redan under Giftasprocessen hade han, anonymt, angripit några av jurymännen, som hade tagit ställning för Strindberg. När tredje delen av *Tjänstekvinnans son* kom ut 1887 såg han sin chans till ett generalangrepp på Strindberg och hela den unga författargenerationen. Han krävde ett slut på "det sedeslösa skriftställeriet, hvilket grasserar bland oss", och hävdade att "Det är myndigheternas pligt att skydda oss från spridandet af detta gift".

Det var, enligt Personne, ställt utom allt tvivel att det var Strindbergs skrifter som hade orsakat denna osedlighet. Den hade bestått i att skolungdomar hade besökt lösaktiga kvinnor: "Och jag vet genom skolgossars egen bekännelse, att de icke blott använt den tid på *eftermiddagarna*, då det varit dem tillåtet att vistas utom hemmet, utan till och med *frukostloftet* kl. 11-1, till besök i lastens boningar", utropar Personne triumferande.¹³

När Karl Otto skriver om detta fyrtio år senare känner man hur upprörd han fortfarande är. Personne angriper nämligen inte endast Strindberg utan kanske framförallt hans förläggare Albert Bonnier. Att Bonniers bara var en av Strindbergs många förläggare tas ingen hänsyn till – det är Bonniers han vill komma åt. Följande utdrag ur Personnes pamflett ger belägg för Karl Ottos karaktäristik, att det är "en gyttejflod av gemenheter och osanningar":

Förläggaren; ja, han är också en betydande orsak till att vår litteratur riktats med dessa smutshistorier och dessa usla åsigter, som förstöra den uppväxande ungdomen, och *hans*

skuld är dessutom större än författarens [min kurs.]. Strindberg bekänner ju om sig sjelf, att han är genom sjuk, med förstörda nerver [...] Han är alltså i viss mån otillräknelig [...] Men just därför är det också förläggaren, som får bära drygaste skulden för detta författarskap. Utan honom hade det icke blifvit af. Hr Albert Bonnier, *ordföranden i Svenska Bokförläggareföreningen*, tillkommer äran af att denna litteratur sett dagen. Om också hr Bonnier för egen del är, hvad man brukar säga, "utan alla principer" [...] är det i alla fall hardt när oförklarligt, hur hr Bonnier kan våga sätta sitt anseende såsom förläggare på spel [...] när han förlagt Gif-tas, Tjenstevinnans son och Jäsningstiden.¹⁴

Sedan följer ett grovt antisemitiskt utfall, där Personne insinuerar att Strindberg, som ju tidigare har varit en rejäl antisemit, nu gjort en överenskommelse med Bonniers. Denna skulle gå ut på att Strindberg skulle skriva väl om judarna, om Bonniers gav ut Strindberg "med temligen obegränsad frihet för denne att skriva hvad han vill, blott han låter 'Moses' få vara i fred". "Förläggaren Bonnier har då gjort sig till martyr för *juden* Bonnier." Och så sammanfattar Personne sina synpunkter med följande rader: "för min del kan jag icke inse den moraliska skillnaden mellan en sådan förläggare och en *tjufköpare* [hälare] eller *bordellförestånderska*".¹⁵

Personne kunde vara säker på att han hade etablissemangets stöd för dessa tarvligheter. I stort sett hade han bara skrivit av den recension som Carl David af Wirsén året innan publicerat av *Tjänstekvinnans son*: "Judarne, med hvilka författaren i 'Nya Riket' hade så mycket otaladt, förhärligas i denna bok, och en tack-samhet ådagalägges ju på detta sätt mot de förläggare eller recen-senter af denna nation, hvilka icke hyst betänkligheter mot att befordra till trycket samt lofvorda hans snillefoster."¹⁶

Det är nu G.B.A. Holm ser sitt stora tillfälle. Holm kunde ju bara tänka sig att sitta i styrelser där han enväldigt bestämde. När Holm 1879 blifvit chef för Norstedts blev han också medlem av Svenska Bokförläggareföreningens styrelse. Ordförande var Albert Bonnier sedan 1877 – självskriven som ägare till Sveriges näst

största förlag och sedan fyrtio år i branschen. Det var ganska givet att den endast trettioåriga Holm – Albert var femtionio – skulle vänta på sin tur. Det kunde visserligen dröja några år, men Holm var självskriven som Alberts efterträdare. Men Holm ville inte vänta. Han demonstrerade sitt missnöje redan från början. I Alberts brev till Karl Otto omnämns han i förbigående, men man får ett klart intryck av hans agerande på Bokförläggareföreningens sammanträden: "Herr Holm kom upp en stund – midt under [sammanträdet] – och var som vanligt bara ettrig och skarp, förklarade att Styrelsen alls icke rätt uppfattat 'hans mening med dess åliggande' [...] Jag blef honom icke svar skyldig [...] Då jag fick medhåll af flera talare blef han (naturligtvis) arg och avlägsnade sig." Vid ett annat tillfälle rapporterar Karl Otto från ett sammanträde: "Den ende som röstade däremot var Holm."

Det är uppenbart att Holm redan från första stund beslutat sig för att snarast möjligt bli Bokförläggareföreningens ordförande. Hans första uppgift var att biträda en kommitté, som skulle föreslå nya stadgar för föreningen, med råd om hur den rätta juridiska formuleringen skulle göras. Istället skriver han om hela förslaget, dessutom i konservativ riktning. Holm har på egen hand lagt in en "sedlighetsparagraf". Om någon av medlemmarna "tagit beaktning [med en skrift] af uppenbart osedligt eller eljest brottsligt innehåll", skall han uteslutas efter omröstning.¹⁷ Det här var 1880, året efter utgivningen av *Röda rummet*.

Den gången röstade inte någon för Holms förslag, men färdriktningen var satt. Vid ett skandinaviskt bokhandlarmöte 1884 i Köpenhamn uppträdde Holm direkt som motståndare till Albert Bonnier. Förevändningen var Bonniers utgivning av översättningar från de nordiska språken. Detta var ett hot mot den skandinaviska tanken, menade Holm, som aldrig tidigare intresserat sig för skandinavismen. Här insinuerade Holm att Bonniers var "renodlat kommersiella", medan han själv representerade "en ideell syn på bokförläggarverksamheten".¹⁸ Att detta klingade minst sagt falskt bekymrade honom inte. I själva verket var det ju Bonniers som tog stora ekonomiska risker i sin skönlitterära utgivning – och dessutom var hängivna skandinavister – medan Holm i princip

*G.B.A. Holm, 59 år, vid sitt skrivbord på Norstedt & Söner 1904.
Ur Carl G. Laurin, Människor, 1919.*

endast gav ut "nödvändighetsböcker". I ett annat sammanhang deklarerade han att han var ointresserad av skönlitteratur, då "Någon ekonomisk fördel är numera nästan omöjlig att nå [...] utan då fråga är om nödvändighetsböcker", och "ingen diktsamling i vårt land, med undantag för Snoilskys och Wirséns, kan tillvinna sig en spridning, som lämnar något överskott".

Samma år på hösten utkom *Giftas*. I föreningens tidning, Svensk Bokhandelstidning, skrev redaktören sedan nio år, Isidor Bonnier, att förläggaren inte borde vara ansvarig för sina författares skrifter.

Detta försvar för Albert Bonnier kunde Holm inte tåla. Han krävde att redaktören hädanefter skulle censureras av styrelsen. Det hela slutade med att Isidor Bonnier tvingades avgå. En Bonnier var nu avlägsnad. Nu gällde det Albert. Vid styrelsevalet året därpå, 1885, intrigerade Holm för att få Albert avsatt, röstade för misstroendevotum och föreslog en annan ordförande – han var trots allt medveten om att han inte själv skulle bli vald. Det lyckades inte – Albert var för respekterad och omtyckt – men "sprickan i föreningen [var] allom uppenbar". Uppenbarligen var det inte oenighet om någon sakfråga: "Det gällde i varje fall ordförandens person", skriver Karl Otto.²⁰

Så kom då Personnes pamflett och med den Holms stora tillfälle. Föreningen skulle inte välja ordförande förrän till hösten. Så länge ville Holm inte vänta. Istället valde han en annan strategi. Han skulle bilda en ny förening, där han självfallet skulle bli ordförande och äntligen "bestämma allt". Vid föreningens sammanträde i april 1887 hade han samlat ett antal likasinnade kolleger och anmälde att de skulle utträda ur föreningen: "Då vi icke gilla de grundsatser, på hvilka föreningen är bygd, och vi icke se oss i stånd att åstadkomma en förändring i den riktning, vi önska ..." Skrivelsen var "egenhändigt" författad av Holm. De medlemmar som stannade kvar, och det var den överväldigande majoriteten, frågade sig vilka grundsatser man syftade på. Några sådana hade aldrig diskuterats – "man skildes åt i förvirringens tecken", som Karl Otto skriver.

Holm fick endast med sig nio förläggare, som dock representerade de största förlagen. Etablissemanget jublade med Wirsén i spetsen. Han lyckönskade i sitt organ *Vårt land*, "den svenska allmänhet, som ännu sätter värde på att erhålla böcker fria från ett tukt och sedlighet sårande innehåll". Så hade också Holms "Nya bokförläggareförening" omedelbart infört hans sedlighetsparagraf. Även i andra reaktionära tidningar hyllade man Holm och smutskastade Albert. Hur stark denna opinion var framgår av att det endast var Alberts och Karl Ottos vän Karl Warburg som tog dem i försvar.

Angreppen och förtälet mot familjen Bonnier påverkade givet-

vis även deras privatliv. Karl Otto själv antyder endast detta. Ett exempel ger han dock. En av hans äldsta och närmaste vänner var hans judiska kollega Hugo Geber. Trots att han hade varit *Röda rummets* förläggare, tog han nu avstånd från Albert och var en av de nio som anslöt sig till G.B.A. Holms förening. Karl Otto tog så illa vid sig att han bröt med Geber. Först 1906, nitton år senare, försonades de. En gammal trotjänare på Bonniers förlag, Herman Bergqvist, som började 1889 som kontorsbiträde, berättar i sina minnen femtio år senare hur utsatta Albert och Karl Otto var. Albert "fick se mångåriga vänskapsband brytas och anonyma skrivelser regnade över såväl honom som Karl Otto Bonnier, som även drabbades av söndring med en del av sina personliga vänner". Förföljelserna drabbade t.o.m. släkten. Lisens syster, Ida Josephson, berättade att hennes bekanta "vände sig bort" när de såg henne – de förväxlade henne med Lisen Bonnier!"

Alberts författare tycks dock ha stått vid hans sida. Carl Larsson skriver ett tröstande brev till sin gamle förläggare, där det också framgår att Holms rykte hade trängt ut långt utanför Bokförläggareföreningen: "K. Farbror, Jo'o, dom ä' läckra! Det der med förläggareschismen är något bland det otäckaste och jolmigaste jag kan tänka mig! Men det är den der 'mufle'en' till Holm, förstås. Det är allt en riktigt fin pojke det. Det lilla jag har haft att göra med den (– ja, hvad för öknamn skall jag nu ge honom – ett hederligt svenskt är han icke värd) betog mig all lust att vidare frottera mig med honom."

Albert själv håller ett starkt tal inför sin förening, som fortfarande har åttio medlemmar. Han meddelar att han tänker kvarstå till hösten men att han då lämnar ordförandeskapet i föreningen. Han framhåller att det inte förekommit några "meningsstrider" och att det är svårt att förstå varför denna brytning ägt rum. Han kan dock inte underlåta att antyda det som står klart för de flesta: "Huruvida några andra, måhända mera personliga motiv kunna ligga därunder och hafva varit medverkande – det är något som jag vid detta tillfälle icke anser mig böra undersöka."²²

En mer personlig kommentar till de tio förläggarnas utträde ger han i ett brev till Karl Warburg. Där slår han fast att skälet till detta

naturligtvis var Holms maktlystnad: "Hr Holm ville vara förste mannen och öfversta styrpinnen i Föreningen fast en annan fråga är huruvida han är den lämpligaste? [...] dertill är han en sådan despot och 'rättshafvare', att jag tvivlar på att han ens länge kan hålla ihop det lilla fåtal han nu lyckats tubba [...] Att bl. andra snygga motiv äfven judehat och afund varit med är otvivelaktigt."

Albert uppträder utåt med fattning och behärskning: "Vi skall inte låta oss skrämmas", skriver han till Warburg, och "Hvad Personnes gemena anfall mot mig personligen angår, så höll jag det under min värdighet att göra sak deraf [...] Dessutom skyr och hatar jag processer och ville helst lefva ostörd och i frid."²⁰ Han kan stå ut med Personne, men Holms lömska angrepp på hans egen yrkesroll och heder har han svårt att komma över. Alberts så långa och framgångsrika verksamhet hade fått ett slutgiltigt erkännande med ordförandeskapet i den förening som representerade hans yrke. Och denna position skulle nu berövas honom, utan annat skäl än ren avund. Som Karl Otto skriver över fyrtio år senare: Holm "kom att tillfoga min far ett sår, så djupt, att det aldrig sedan kunde läkas".

Det fanns dock även positiva tecken. Det svenska samhället blev vid denna tid alltmer delat. Den reaktionära falangen, med Oscar II och Wirsén i spetsen, var visserligen stark, men striderna hade också stärkt de nya radikala krafterna. Strindberg blev alltmer erkänd i hela Europa, arbetarrörelsen gick framåt och en ny generation radikala studenter samlades kring föreningen Verdandi och den radikale ekonomen Knut Wicksell. Angreppen mot Albert väckte där stor sympati för honom och hans förlag.

År 1887, samma år som Holm tågade ut ur Bokförläggareföreningen var också Albert Bonniers femtioårsjubileum som förläggare. Det gav hans vänner anledning att hylla honom och visa sitt stöd. Han inbjöds till en storartad bankett på hotell Rydberg av "de främsta av skriftställare och tidningsmän", med Viktor Rydberg, Frans Hedberg och Rudolf Wall i spetsen. Där hyllades Albert som den förläggare "som aldrig genom fördomsfullhet eller skugggrädsla velat lägga band på författarnas fria yttranderätt". Matsedeln från banketten är bevarad. Där serverades bl.a. Saumon,

sauce Hollandaise, Selle de Mouton à la Parisienne, Chaud-froid de Volaille à la Strasbourgeoise och Perdreaux rotis, vartill det dracks Roederer, Rüdesheimer, Pomard, Sherry och Portvin.

Under många år var brytningen mellan Bonniers och Holm total. Tio år senare, 1897, i samband med en polemik mellan de båda föreningarna om villkoren för bokhandeln, skriver Holm plötsligt ett brev till Albert, där han ber om ett sammanträffande – "ett muntligt samtal skulle måhända lända till gagn för frågans lösning", undertecknat "Med största högaktning ödmjukligen". Men Albert vill inte, han misstänker att Holm behöver hjälp för att få sin vilja igenom, inte en försoning. Hjälpa Holm vill han inte. Han delar inte Holms uppfattning i sakfrågan och han har inte förlåtit honom. Och han kan inte låta bli att skriva i svaret: "Hr Härads-höfdingen börjar nu kanske inse, att den af Eder åstadkomna splittringen mellan yrkesidkare, som hafva gemensamma intressen, icke alltid ländt till hugnesamma resultat."

Att det inte var en försoning som i första hand varit Holms avsikt framgår av att han omedelbart svarar med ett våldsamt angrepp i bokhandelstidningen mot Karl Otto. Han anklagas för att i den pågående polemiken "icke använt blanka vapen", ej heller "hyfsat språk". Karl Otto har inte längre någon respekt för "Höfdingen". Han svarar ganska fräckt och slutar med att citera en satir av Zacharias Topelius. Den handlar om en herr Meyer som får syn på Donaus källa, som visar sig vara en liten, oansenlig bäck. Den skall jag dämna upp och ruinera min granne mjölnaren, som driver sin kvarn med Donaus vatten, utropar Meyer. Karl Otto slutar med en vers riktad till Holm:

Förlåt, det är visst indiskret
Att jag ej för en fråga väjer.
Men säg i all förtrolighet
Herr Härads-höfding, heter Ni ej Meyer?

Humor var inte Holms starka sida. Han svarar högdraget att han betackar sig för den "närgångna förtrolighet" från "herr Bonnier – en för mig fullständigt obekant person".

När Karl Otto ensam tagit över förlaget efter Alberts död 1900, tycker Karl Otto att det är dags för en försoning. Bokförläggareföreningen spelade en central roll vid alla kontakter med bokhandeln, och det var en egendomlig situation med två inbördes konkurrerande föreningar som gav bokhandeln motsägande signaler. I början av 1902 skriver Karl Otto ett långt försoningsbrev till Holm, där han föreslår att de båda föreningarna åter skall slås samman. Det är yrkets framtid det gäller – ”mina personliga antipatier eller sympatier [få] ej i minsta mån göra sig gällande”. Och han påpekar, inte utan en viss självkänsla ”att [...] personförhållandena inom den svenska bokhandeln så hafva gestaltat sig, att en sammanslagning af de båda föreningarna uteslutande beror på oss: på *Er* och på *mig*”. Karl Otto ber om ett personligt sammanträffande och blir hembjuden till Holm. De har ett älskvärt samtal. Efter detta är ”isen bruten” mellan dem. Men någon sammanslagning blir det inte fråga om. ”Jag är för gammal. Det får ni göra efter min död”, blir Holms svar.” Först 1912, två år efter Holms död slås de två föreningarna samman.

7. GULDÅLDERN

"Vårt slutgiltiga nederlagsår skulle i stället bli en vändpunkt och inledningsåret till förverkligandet av den dröm jag haft i min gröna ungdom."

Albert och inte minst Karl Otto låter sig inte slås ned av angreppen. Inte bara utgivningen av Strindberg utan även den djärva satsningen på Verdandi-häftena signalerade att Bonniers nu var de nya författarnas förlag. Tor Hedberg, Gustaf af Geijerstam, August Bondeson, Mathilda Roos, Oscar Levertin och Georg Norden-
svan kommer ut på Albert Bonniers förlag under andra hälften av 1880-talet. Dessutom medverkade dessa författare och långt fler i Alberts favoritpublikation kalendern Svea. Den tjänade ända sedan första årgången 1844 som förlagets ingång till den aktuella svenska skönlitteraturen. När någon författare refuserades men ändå ansågs intressant, kunde han eller hon alltid erbjudas att skriva något för Svea. Till och med Strindberg medverkade även när relationerna var som sämst. Under Karl Ottos inflytande knöts allt yngre och radikalare författare till kalendern. Även där ges alltså signaler om att Bonniers vill vara den nya skönlitteraturens förlag.

Ekonomiskt är däremot utgivningen av de unga till att börja med ingen framgång: "Snart sagt varje ny bok av de unga kunde redan à priori noteras som ett förlustföretag", skriver Karl Otto. 1886 hade varit ett dåligt år – påfrestningarna under alla stridigheter hade kanske varit för stora. Men det är som om Albert och Karl Otto stärktes av angreppen. Det två sista åren på åttioatalet "spände [vi] våra nerver i känsla av att tiden ändrat dräkt, att motgångarna

voro förbi liksom de dåliga tiderna, och att det nu gällde att taga itu med nya och stora företag”.

Karl Otto hade ju 1886, på sin trettioårsdag, upptagits som delägare i firman. Fram till dess har han fått kalla sig ”bokhandelsbiträde” i mantalslängderna, nu är han ”bokförläggare”. Samtidigt ger Albert aldrig Karl Otto helt fria händer. De diskuterar alla för-lagsprojekt med varandra, men sista avgörandet har alltid Albert. Det gällde givetvis även ekonomin. När Fröding så sent som 1897 ber att få hundra kronor i förskott och Albert är på sitt sommarställe skriver Karl Otto: ”Om pappa ej kommer in imorgon, så var god och telefonera hur jag skall göra. – Det är väl ingen annan råd än att sända honom hvad han ber om!” Karl Otto konstaterar att det var ett delägarskap ”endast till namnet”. Det innebar också att hans inkomster – enligt hans egen uppfattning – var relativt små. De bestod av ”blott en jämförelsevis obetydlig procent av bruttoomsättningen”. I april 1890 skriver han dock triumferande till Lisen att ”saldona” är bättre än förra året; vinsten lär dock bli lägre. ”Men för vår del innebär det i alla fall att vi får 14.000 kronor i år mot 12.000 föregående år.” Detta skall jämföras med att en lektor på högskolan samma år hade en årsinkomst på 3.000 kronor. Utåt sett kunde Karl Otto dock uppfattas som en fullvärdig delägare. Så skriver Selma Lagerlöf vid Alberts död: ”Affären har väl sedan länge stått under Er ledning.” Det var heller inte så enkelt att Albert bestämde över Karl Ottos huvud. När Albert 1890 till sin och Karl Ottos grämselse går miste om en given bestseller, Stanleys nya bok *I det mörkaste Afrika* – och till på köpet är det ärkefienden Norstedts som ger ut den – skriver han till Karl Otto som är utomlands: ”det är mycket troligt att hade jag haft dig bredvid, så hade beslutet [att bjuda över] gått raskare”. Och när Karl Otto förebrår Albert svarar denne – ödmjukt: Jag kan ”förstå din oro, förargelse och ängslan”. Albert rådslog med sin son i stort och smått men behöll sista avgörandet till sin sista arbetsdag.

Samtidigt som de rasande angreppen mot Bonniers från de konservativa pågick, lät man sig inte hindras från att sätta igång flera viktiga projekt. Albert hade redan 1876 anlitat en ung konstnär, den blott tjugotreåriga Carl Larsson, för diverse illustrationer i

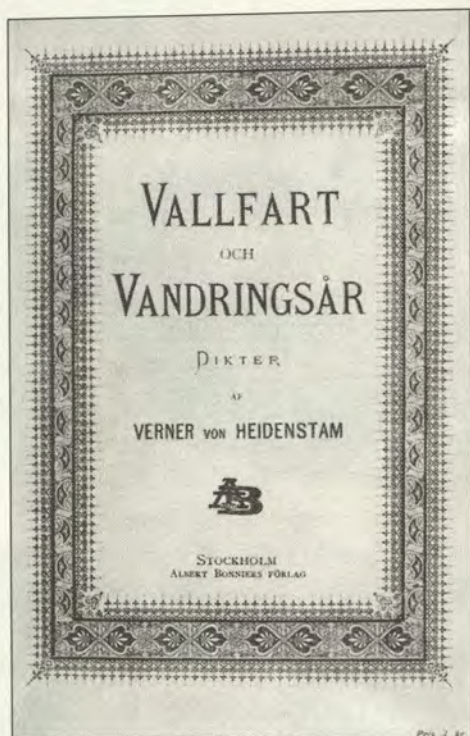
Svea. Albert kände att han vågade gynna honom. Två år senare anförtrordades den ännu okände Carl Larsson att illustrera *Fältskärens berättelser* – ett arbete som tog sex år och blev ett praktfullt verk. Vid samma tid hade man också hört talas om en ung upptäcktsresande som hette Sven Hedin. Trots att han var en "fullkomligt okänd ung, nästan nybakad student", beslöt man sig för att satsa på honom. År 1887 utkom debutboken *Genom Persien, Mesopotamien och Kaukasien* och blev en stor framgång. En stor illustrerad utgåva av August Blanchés skrifter var en annan formidabel satsning i slutet av åttiotalet. En hel rad unga konstnärer anlätades – Jenny Nyström, Georg Pauli, Nils Kreuger, Vicke Andrén. Samtidigt arbetade Carl Larsson med ännu ett storverk, en illustrerad utgåva av Elias Sehlstedt, tullinspektör på Sandhamn och en charmfull poet. Till och med denna vackra och oförargliga bok angreps av den reaktionära kritikerkåren med Wirsén – så klart – i spetsen. Carl Larssons teckningar röjer "än hafs, än ett begär att vara simpel".

En afton den 27 januari 1888 besöker "en ung man med ståtligt utseende" Albert i dennes bostad. Hans ärende är att lämna manuskriptet till en diktsamling. Den unge mannen är nervös och stannar endast fem minuter, sedan han presenterat sig och meddelat att Topelius och Strindberg hade läst några dikter och tyckt om dem. Hans namn var Verner von Heidenstam och samlingen hette *Vallfart och vandringsår*.

Med manuskriptet följer ett brev som är både självmedvetet och blygsamt. Här förekommer "fri vers", skriver Heidenstam, men det betyder inte att "jag har skrivit slarvig eller vårdslös vers, utan tvärtom vinnlagt mig om en konstnärlig form [...] Vanligen har jag låtit en eller annan gifven rytm öfvervägande genomgå en hel dikt på samma sätt som man i ett musikstycke bibehåller ett grund-thema." Att dikterna till ämnet är "förlagda till utländsk ort", påpekar han, har gjorts även av andra diktare som Gjellerup, Drachmann och Strindberg.¹

Den tjugooåttåårige Sven Hedin i Tasjkent 1893. Fotot hade han sänt till Oscar II med "underdåniga" hälsningar. Bernadottebiblioteket

Heidenstams debutbok från 1888.

Albert lämnar manuskriptet till Karl Otto för läsning. Den unga litteraturen är sedan länge inte något Albert är intresserad av eller förstår sig på. I följbrevet hade Heidenstam också meddelat att det "på sina ställen torde vara ganska svårläst" och att det delvis bestod av fri vers och invävd prosa. Allt sådant bör ha bidragit till att avskräcka Albert. Karl Otto skriver taktfullt i sina minnen att "min far [...] icke genast hade haft 'Vallfart och vandringsår' betydelse fullt klar för sig" – och lägger till att Albert inte heller skulle "från första stund uppskatta" Selma Lagerlöfs tidiga böcker. Heidenstam var okänd även för Karl Otto. Några dagar tidigare hade två damer uppsökt honom på kontoret och frågat efter en diktsamling av en Verner von Heidenstam. De hade råkat honom i Schweiz och han hade försäkrat dem att han skulle ge ut en diktsamling på Bonniers till julen. Karl Otto svarade att så inte var fal-

let. Nu, några dagar senare, har han manuskriptet i sin hand. Han läser dikterna samma kväll högt för Lisen: "Genast från första anslaget och till det sista hade vi klart för oss, att här hade en ny och stor diktare uppenbarat sig. Den aftonen blev en av dessa högtidsstunder, som en förläggare aldrig förgäter men som, ack så sällan, förunnas honom!"

Med Heidenstams *Vallfart och vandringsår* inleds den verkliga guldåldern i svensk litteratur. Den förnyelse som åttitalets naturalism hade medfört resulterade aldrig i någon riktigt stor litteratur i Sverige. Med – naturligtvis – Strindberg som ett gigantiskt undantag. I grannländerna fanns geniala diktare som Ibsen och Björnson i Norge och J.P. Jacobsen, Herman Bang och Holger Drachmann i Danmark. I Sverige var det som om budskapet stod i vägen för den litterära förmågan. Ja, de unga diktarna ansåg att man helt enkelt inte fick ge sig hän i sitt känsloliv, när de stora samhällsfrågorna stod i centrum. En blivande fullblodsromantiker som Oscar Levvertin kunde 1883 i en recension av generationskamraten Gustaf af Geijerstam skriva: "Trubadurernas tid är förgången, ångans och uppfinningarnas tidevarv har icke råd att hava en lyxlitteratur för dess egen skull. Alla de stora, sociala och mänskliga frågor [...] rycka nu, som aldrig förut, människornas stora flertal in på livet."

De första signalerna till en omsvängning kom – igen – från grannländerna. Ibsen hade i tidigare skådespel, som i *Brand* 1866 och i *Peer Gynt* året efter, fördömt livslögnen och likställt individualismen med egoism. När *Vildanden* publiceras 1884 har Ibsen svängt: nu är livslögnen nödvändig. Den som avslöjar den gör bara illa. Det är nyttigt att fördjupa sig i tillvarons nattsida någon gång, heter det på ett ställe. Den unge danske författaren Herman Bang visade redan 1880 i en skandalomsusad roman, *Haabløse slægter*, att den nya naturvetenskapen, viktig som den var, kunde medföra en "hopplös" ödesbestämd tillvaro. Det var meningslöst att kämpa mot nedgång och förfall, när ärftliga faktorer ändå bestämde framtiden.

I Sverige kom de första antydningarna till en nyorientering från Ola Hansson. Som skåning och student i Lund hade han nära kontakt med de nya rörelserna i Danmark. Herman Bang blev hans

förebild: "Haabløse slægter rev upp i mig och träffade själva den punkt, där en människas livsnerv ligger blottad, brännande som en het tår", skriver Ola Hansson långt efteråt. Han debuterar med en diktsamling 1884 – dock ej hos Bonniers – där han pliktskyldigast skriver om lantarbetarnas elände, om kampen för tillvaron och naturens urval. Samtidigt döljer han inte sin långt drivna känslighet: "Varje nervtråd pinsamt skälver – varje muskel krymper hop", heter det redan i hans andra bok, *Notturmo*, som kommer året därpå.

Så utkommer 1883–85 i Tyskland ett verk med titeln *Also sprach Zarathustra* av filosofen Friedrich Nietzsche. Där har de nya tendenserna till individualism dragits ut till dess yttersta konsekvens. Övermänniskan tar sitt inträde i litteraturen och influerar hela det bildade Europa, inte minst i de nordiska länderna. Dess påverkan på författarna har målande beskrivits med att "Nietzsches hammarslag öppnar en dörr som gått i baklås". Den som i Skandinavien först insåg *Zarathustras* betydelse, och den omsvängning från naturalismen som följde med boken, var Georg Brandes som 1888 skrev om Nietzsche: "Jag har velat hänvisa till honom särskilt för att det förefaller mig, som om Nordens skönlitteratur, nu har väl länge sysslat med tankar som blev aktuella och diskuterade i det föregående decenniet [...] man håller ständigt på med samma kunskaper, vissa ärftlighetsteorier, litet darwinism, litet kvinnofrigörelse, litet lyckomoral, litet fritänkeri, litet dyrkan av folket [...] men den stora konsten kräver andar, som i att vara annorlunda, självständiga, trotsiga, i aristokratisk självrådighet står på samma nivå som de mest speciella personligheter i samtidens tänkande."

Nietzsches idéer togs även snart upp av Strindberg. Det var det här han hade sökt. Den isolerade, geniala övermänniskan – här fanns bekräftelsen på hans ensamma kamp. I Köpenhamn har han hört Brandes föreläsa. Han skriver till Heidenstam i maj 1888: "Köp dig en tysk modern filosof som heter *Nietzsche* [sic!] om hvilken G.B. hållit föreläsning. Der står *allt* att läsa!" Nietzsches "oerhörda självkänsla i sina böcker har givit mig en dylik", skriver han 1889 till Ola Hansson.¹ Heidenstam följer Strindbergs råd och tar intryck av Nietzsche till den grad att han är orolig för att anklagas för att ha plagierat förebilden. Han skriver, allt annat än blygsam,

till Strindberg i början av 1890: "Nietzsches skrifter har jag nu läst [...] Förargligt och retsamt är att han i sin uppställning med 'öfvermenniskan' just gjort ett grepp snarlikt ett som jag för många år sedan gjorde i en dikt."

1880-talet hade initierat "det moderna genombrottet" i den svenska litteraturen. Oscar Levertin sammanfattade det 1890 i en återblick: "att vi dock – om vi icke själva hade åstadkommit något så bestående – gjort en vändning i vår litteratur. Vi ha lärt [...] att se livet djupare, tolerantare, rikare [...] själslivet har förvandlats [...] till något mångfaldigt, komplicerat, oändligt rikt." Nu är det dags för en helt ny litteratur. Det är Heidenstam som blir introduktören. Nu kommer romantiken, livsglädjen, individualismen, orientalistisk exotism och färgstark sensualism in i svensk diktning. Naturalismen hade i ett slag med *Röda rummet* gjort slut på den världsfrämmande, idealistiska "jolmiga" diktningen som utmärkte det oscariska samhället. Naturalismen hade visat att skönt rimmade rader inte reflekterade det nya industrisamhälle som växte fram. Nu var det dags att uttrycka känslor, upplevelser, ett inre liv, en ny estetik.

Det räckte inte med innehållet, även formen skulle förnyas. *Vallfart och vandringsår* är skriven på en blandning av prosa och vers, där versen delvis är fri och orimmad. Man kan hävda att här föddes den moderna svenska dikten. Det gjordes mycket medvetet. Det gäller "att genom en stilbrytning hitta nya uttrycksmedel. Stilbrytningen blir här det första provet på egen kraft, förmågens gryende, puppans bristande", skrev Heidenstam tjugo år senare.¹

Vallfart och vandringsår blev en avgörande inspirationskälla för den nya författargenerationen med Gustaf Fröding, Erik Axel Karlfeldt och Oscar Levertin. Nu kunde de överge det för dem sterila samhällsengagemanget och blomma ut i romantikens individualism och känslor. Ingen författare före Heidenstam hade tidigare kunnat skriva dessa ansvarslösa rader inspirerade av Marseljäsen:

*Verner von Heidenstam med hustrun Emilia i Davos 1889.
Kungl. biblioteket*

Här, där vid toner
ystert vi plundra
måglarekorgens
grupp av meloner,
blossade torgens
stenar av hundra
heligas blod.
Lämna din flaska!
Drick ur de raska
minnenas bägare glädje och mod!

Det är som om de unga svenska författarna bara hade väntat på fanfarerna från Heidenstam. Dikterna i *Vallfart och vandringsår* kompletteras med två litterära manifest, Heidenstams *Renässans*, 1889, och året därpå *Pepitas bröllop*, som har både Heidenstam och Levertin som författare. Där slås det fast att naturalismen är död, den hade gjort sitt, där återstår endast "skomakarrealism". Nu är alla portar vidöppna till det nya nittitalet. Samma år, 1890, debuterar Selma Lagerlöf med *Gösta Berlings saga*, året efter utkommer Oscar Levertins fullblodsromantiska *Legender och visor*, Per Hallström debuterar med *Lyrik och fantasier* och Gustaf Fröding med *Guitarr och dragharmonika*. 1895 ger Erik Axel Karlfeldt ut *Vildmarks- och kärleksvisor* och Hjalmar Söderberg *Förvillelser*.

Naturligtvis var det inte bara de jämnåriga författarna som inspirerades av de nya signalerna. En hel ny generation ungdomar greps av den nya livsglädje som dikterna uttryckte: "Jag kan inte beskriva hur jag kände det när jag läste 'Vallfart och vandringsår'", skriver Mia Leche Löfgren i sina minnen nästan sjuttio år senare. "Jag var berusad av glädjen, friskheten och omedelbarheten i dessa dikter och den nästan hedniska njutningsfilosofin i de österländska bilderna. 'Ensamheten tankar' [...] där fanns allt av tårar, löften, eder och bittra avsked som man behövde veta om kärleken när man var sexton år. I mitt exemplar av 'Vallfart och vandringsår' återfinner jag med rörelse ett svagt blyertsstreck vid några strofer där det står:

Varför till ro så brått,
du som jag vill allt gott?
Följ mig en månskenstimma!
Kyrktorn och fönster glimma.
Fullmånen lyser klart.
Natten är snart förbi.
Stanna, min flicka! Snart
finnas ej heller vi."

Här är nu det ögonblick Karl Otto har väntat på hela sitt vuxna liv. En större möjlighet att bli "den unga litteraturens vårdare och förläggare" har kanske ingen förläggare haft i Sverige. 1888 är Karl Otto trettiotvå år, dvs. jämnårig eller något äldre än de unga författarna. Förlaget blomstrar, det är den dominerande skönlitterära utgivaren i landet, och här kommer den starkaste litterära generation som Sverige någonsin skulle få. Men trots Karl Ottos vilja att samla den unga litteraturen hos sig, var det ofta på andra förlag de unga författarna debuterade. Försiktigheten som var Alberts absoluta riktmärke stod i vägen för ambitionerna. Man får en aning om Karl Ottos svårigheter att attrahera nya författare, när Marika Stiernstedt ger en glimt av Albert Bonniers förlag vid mitten av 1890-talet. Hon hade givit ut ett par böcker på annat förlag, när en god vän, den finländske författaren Jac. Ahrenberg, tog med henne för att hälsa på Albert – inte Karl Otto!: "jag fördes in till herr Bonnier [...] och Ahrenberg berättade i det lilla mörka gårdsrum som gamla herr Albert höll till godo med, att jag var mycket begåvad. Men den gamla herrn såg ofantligt oberörd ut och där åtminstone blev ingen fråga om beskydd."¹⁰

Anne Charlotte Edgren, Sonja Kovalevsky, Victoria Benedicks-son, Ola Hansson och Axel Lundegård kommer ut hos Ivar Hæggström, Selma Lagerlöf debuterar med *Gösta Berlings saga* i tidningen Idun, Oscar Levertin hade givit ut två novellsamlingar på åttiotalet hos Fritzes förlag innan han övergår till Bonniers. Karl Otto sörjer över detta: "Jag hade ju hoppats och trott på min uppgift att få bli en ung svensk litteraturs vårdare och förläggare [...] Men jag var ännu för ung och för osäker för att på allvar, mot min fars vilja, söka få förbindelser med mina jämnåriga." När Karl Otto blir ensam ägare vid sekelskiftet tar han dock själv upp Alberts försiktiga linje. Under Geijerstams tid på Gernandts förlag utkommer, som vi sett tidigare, inte mindre än tjugoen verk av Strindberg, däribland flera av hans viktigaste, dessutom utkom där många av den nya generationens författare som Per Hallström, Henning Berger och Gustaf Janson.

Men Bonniers kunde vänta. Någon trohet fanns inte i någon högre grad vare sig från författarnas eller från förläggarnas sida.

Bonniers var därvid ett undantag. När man väl hade bestämt sig för att utge en författare, ofta efter stor tvekan, höll man fast vid denne. Man räknade honom eller henne som "sin", även om författaren i fråga inte varit framgångsrik – men villkoren blev då snäva. Framförallt var Bonniers stora styrka företagets ekonomiska stabilitet – utan tvekan en följd av försiktigheten. Därför kom de författare man var intresserad av förr eller senare till Bonniers. Det tidigare förlaget hade oftast råkat i ekonomiska svårigheter. Ja, bodde man inte i Stockholm, som t.ex. Gustaf Fröding, kände man kanske inte ens till några andra förlag. Han skriver i ett brev 1894 – då han redan hade debuterat med stor framgång: "Någon annan förläggare känner jag icke, utom Bonnier."¹¹

Praktiskt taget alla förlag som gav ut skönlitteratur hade kort livstid och dålig ekonomi, som t.ex. Jos. Seligmann eller Claës Looström – båda var bl.a. Strindbergs förläggare vid olika tillfällen. Hæggström tvangs 1892 sälja sitt förlag och därmed kom Anne Charlotte Edgren, Axel Lundegård och med honom rättigheterna till den nyligen avlidna Victoria Benedictssons författarskap till Bonniers. Gernandts gick i konkurs 1903, och dess viktigaste författare, som Tor Hedberg, Per Hallström och Henning Berger, kom givetvis till Bonniers.

Ola Hanssons relationer med Bonniers är belysande. Efter två böcker utgivna hos Hæggström och en på ett annat förlag vänder sig Ola Hansson 1889 till Bonniers. När han sänder sitt manuskript framhåller han att han "*börjat hos er* [min kurs.] för att göra rondan bland herrar Stockholms-förläggare". Han refuseras och får till svar att "vår publik skall ej förstå eller veta uppskatta dess innehåll". Det är Albert som står för svaret. Trots att Karl Otto nu är delägare, har Albert inte släppt greppet – inte ens när det gäller nya, unga författare. När Ola Hansson ett år senare erbjuder far och son en översättning av Nietzsches Zarathustra, hade ingen av de båda herrarna hört talas om honom. Den stackars Ola Hansson avspisas – återigen av Albert – med "att jag måste fränsäga mig äran att införa Nietzsche hos vår publik". Så småningom inser Karl Otto att Ola Hansson är en betydande författare och erbjuder sig att ge ut en nyskriven novellsamling, men utan betalning

förrän boken visar vinst på grund "af mångårig erfarenhet om hur kyligt för att ej säga afvisande de unga författarne mottagas af kritik och publik". När Ola Hansson upprörd vägrar ger Karl Otto efter och författaren får sitt förskott.

Trots att Ola Hansson nu är på förlagets utgivningslista refuseras hans nästa bok. Motiveringen är inte helt orimlig – det är en nyckelroman där åtskilliga av Karl Ottos författarvänner med Levertin i spetsen angrips på ett "gement sätt". "Vi önskade ju emellertid därför ej helt och hållet bryta med Ola Hansson", skriver Karl Otto. Ett par böcker till ges ut, men, nu är det Albert igen som hör av sig, med meddelandet att boken "i ekonomiskt afseende gjort ett absolut fiasko". Än en gång, strax före sin död, ger Albert ut ännu en bok av Ola Hansson, med lika dåligt resultat.

Relationen – även om den inte är så stormig – påminner om den med Strindberg. Bonniers, framförallt Karl Otto, inser att Ola Hansson är en intressant författare. Utgivningen ger ett uselt ekonomiskt resultat. Man säljer cirka 200 exemplar av den sist utgivna boken. Man vill fortsätta men tycker samtidigt att det är ganska hopplöst. Karl Otto fortsätter i början på 1900-talet, efter Alberts död, med utgivningen för att han "verkligen vill hjälpa". På gott och ont är Ola Hansson nu en Bonnierförfattare. Det slutar dock med allt bittrare angrepp på Bonniers från hans sida. Till slut ger Karl Otto upp.

Lika belysande för Alberts och framförallt Karl Ottos förhållande till sina författare är den fyrtio år långa förbindelsen med Axel Lundegård. Vid debuten 1885 tillhörde han de mest militanta naturalisterna. Även han blir starkt påverkad av de nya strömningarna och 1889 gör han upp med sitt förflutna i romanen *Röde prinsen*: "Nu längta vi efter ljusning och dager, längta efter majluft och solsken i litteratur och liv." Relationen mellan Lundegård och Bonniers ger en tydlig bild av Alberts och Karl Ottos dagliga arbete, liksom av samarbetet mellan far och son. Bonniers hade refuserat Lundegårds debutbok, men när hans förläggare Hæggström gått omkull vänder sig Lundegård till Bonniers igen. Efter en initial framgång med romanen *Röde prinsen* börjar besvärligheterna. Påföljande bok ogillas av Albert, trots att det rör sig om en förfat-

tare från Karl Ottos generation. Albert påpekar föga taktfullt för författaren att han inte tror på boken men att han ger ut den för författarens skull. Boken misslyckas mycket riktigt. Redan samma år återkommer Lundegård med en ny roman. Nu kräver han ett extra högt honorar med motiveringen att han förut varit blygsam därför att han har varit ny på förlaget. Han ville visa "hurusom jag gärna ville komma till Er. Nu torde det vara Er tur att visa, om Ni lika gärna vill behålla mig."

Det är nu Albert och Karl Otto agerar enligt sin principiella inställning. De betraktar Lundegård som en av "sina" författare och är beredda att ställa upp. Man ger ut boken med det begärda honoraret, trots att det är ovanligt högt. Den går hyggligt och man ger ut ytterligare tre romaner i snabb följd. De anses allt sämre av kritiken och säljs också allt mindre. Då begär Lundegård ett stort förskott på en oskriven roman och en diktsamling. Albert har hunnit bli irriterad på de mediokra romanerna med den dåliga försäljningen, och svarar att skall han lämna ett sådant förskott får Lundegård lämna säkerhet med en livförsäkring! Diktsamlingar "höra icke till de slags hypotek, man kan reflektera på som antaglig säkerhet". Författaren blir begripligt nog upprörd och svarar: "Hos en förläggare, med vilken man haft så pass mycket att göra, som jag med Er, bör författaren ha det förtroendet att bestämma, vad han under eget namn vill publicera."

Nu ingriper Karl Otto som tycker att Albert gått väl långt. Albert svarar nämligen: "Det är fasligt vad Ni har lätt att taga humör! [...] Emellertid skall jag – efter rådplägning med min son – fränfalla detta yrkande." Man ger ut dikterna, men nöjer sig med en upplaga på 1.000 exemplar, med Alberts motivering att "även denna begränsade upplaga har visat sig mer än tillräckligt". Nu går Lundegård i taket. Med ett klassiskt brev från författare till förläggare – hur många liknande har det inte skrivits under årens lopp(!) – visar Lundegård hur eländigt han tycker att hans förläggare har behandlat honom: "Att Ni tryckt en mycket liten upplaga av mina Dikter, såg jag av det sätt varpå Ni annonserade boken. Det var som om Ni velat säga till recensenter och allmänhet: jag anser boken föga betydande, därför annonseras den bland en hop efemerer av underhåll-

ningslektyr [...] Förläggaren äger ingen rätt att begränsa spridningen av en författares böcker till det antal exemplar, varav förläggaren för ögonblicket tror sig kunna draga mest vinst."

Nu är det dags för Karl Otto att ta över. "Jag anhöll [...] som en ynnest att få besvara detta brev." Och även svaret är av samma slag som förläggare skrivit till missnöjda författare så länge det funnits bokförlag: "Mitt intresse med denna bok var naturligtvis det samma som med *varje* bok jag trycker och utger: att få den såld i största möjliga antal. Våra intressen sammanfalla därför naturligtvis fullständigt. [...] Enligt Edra [...] åsikter, skulle en förläggares sätt att annonsera vara det avgörande i fråga om en boks framgång eller ej. Det är sannerligen att göra tidningsannonserna för stor ära! Min erfarenhet har lärt mig, att annonsen i fråga om en litterär framgång, spelar så gott som ingen roll alls. – Kritikens beskaffenhet i vårt land vill ej heller jag sätta så vidare högt, men icke låter den suggerera sig utav, om bokannonserna äro tryckta med petit eller korpus." Lundegård, som inte låter sig nöja, meddelar att han skall söka en ny förläggare. Efter en runda som t.o.m. sträcker sig till Danmark återvänder han slokörat till Bonniers. Ett bevis om något på den totalt dominerande ställning Bonniers hade.

Verner von Heidenstam, i motsats till åtskilliga andra nittitalsförfattare, skulle dock förbli en Bonnierförfattare från första boken till den sista, från debuten 1888 till minnesboken *När kastanjerna blommade* utgiven 1941, ett år efter skaldens död – även om det då och då knakade i förbindelsen. Heidenstam var lika viktig för den svenska litteraturens guldålder som Strindberg hade varit när han med *Röda rummet* öppnade portarna på vid gavel för det moderna genombrottet i svensk litteratur. Strindberg kunde aldrig identifieras med Bonniers, men det kunde Heidenstam i hög grad. Han blev – och ville vara – ledargestalten för sin generation, en ställning som de flesta jämnåriga såg som lika given som han själv.

Till och med Strindberg såg i den unge Heidenstam något nytt och lovande. Redan före sin debut korresponderade Heidenstam livligt med Strindberg. Under vissa tider bodde de båda i närheten av varandra i Schweiz och umgicks flitigt. I sitt första brev 1884 – fyra år före debuten – presenterar sig den tio år yngre Heidenstam

som blivande poet och radikal. Han lyckönskar Strindberg till framgången i Giftasrättegången – ”kättarräfssten” – och frågar om Herr Strindberg vill ”af en dyrbar tid bortslumpa en timme” på att läsa hans ”lunta”. Strindberg, som är på gott humör och behöver en kamrat i förskingringen, svarar omedelbart att han anser det som ”min pligt och ett nöje att stå hvarje medbrottsling till tjänst”. Efter ett par månader träffas de, gillar varandra och företar en resa till Rom tillsammans.

Ödmjukheten från första brevet är snart borta. Strindberg som den äldre ger Heidenstam råd – läs Zolas *Joie de vivre* – ”Deri avslöjar han både dig och mig, mest dig”. Heidenstam svarar med att prisa Boccaccios *Decamerone* och ”Ner med Jesus-Savonarola-Calvin-Goodtemplare-Berg-typen”. För att ytterligare visa sin liberala inställning påpekar han att flickor inte borde ägna sig åt att föda barn: ”Köp dig ett pessarium, min flicka.” Strindberg kontrar med att ”du är en djupsinnig och frigjord människa”. De båda författarna stimulerar varandra och man får en känsla av att Heidenstam radikaliserar genom kontakten. Däremot är Strindberg måttligt intresserad av Heidenstams diktning. Det första fragmentet som Strindberg läste kritiserade han skarpt. När han läst *Vallfart och vandringsår* avfärdar han den med att ”du är så mystisk, att du kanske kan tas af alla partierna”.¹²

Efter Heidenstams debut och återkomst till Sverige svalnar vänskapen – de båda utvecklas i olika riktningar. Heidenstam har lagt åttitalets naturalism bakom sig. Den har inte avsatt några spår i hans diktning. Egentligen har hans entusiasm för den mest diktetrats av hans motvilja mot den oscariska skenheligheten. Man kan spåra en lättnad när han i ett brev 1889 deklarerar: ”Vi befinna oss faktiskt i ett nytt brytningsskede. Sjelfve den store men ensidige Zola profeterar nya brytningar. En idealistisk motström är i antågande och den är utveckling och ej reaktion [...] Naturalismen har redan danat en efterklang med hvilken man kan plöja i julkalendrar och hvar som helst, ett själlöst s.k. verklighetsskildrande utan allt geni. Denna efterklang förhåller sig till Zola som ett kastreradt ök till en rasande tjur. Medgif detta.”¹³ Strindberg blir alltmer medveten om att Heidenstam ger signalen till en ny litterär riktning,

där han – Strindberg – riskerar att bli akterseglad. Nu gäller det att slå ned på den uppstudsige vännen. Som vanligt är angrepp bästa försvar – nu heter det plötsligt att "kleptomanen Heidenstam, som griper hela kakan som vi bakat, och helsas som Renässansmannen", som Strindberg formulerar det i ett brev till Ola Hansson."

Men ännu på hösten 1889 är de vänner. När Albert ger sin middag för Heidenstam, ber ju denne att få ta med sig Strindberg. Men redan några månader senare är det Heidenstams tur att frigöra sig från Strindbergs grepp. Karl Otto kommenterar i ett brev till Lisen att Heidenstam har "brouillerat sig med Geijerstam [...] äfven med Strindberg lär det ha hållit på att gå sönder för H., dock försonade de sig igen. – H. är emellertid något för kaxig på grund af sin framgång."

I april 1890 träffas de båda en sista gång. Av bara farten gör sig Heidenstam samtidigt till livslång ovän med Gustaf af Geijerstam, vilket ju Karl Otto omedelbart rapporterade till Lisen. Heidenstam berättar om detta dramatiska möte i ett brev till vännen Levertin: "Jag går på Sturegatan nedanför Floras kulle. En basröst snarlik Herran Zebaoths [...] dundrade djupt ur en förbiilande täckvagn ett plötsligt: Halt! Heidenstam! Kom in! [...] I vagnen upptäckte jag Strindberg samt hans något rundade skuggbild G. af Geijerstam med fru. Stämningen var hög. Man hade festat fast klockan ännu ej var tolf på dagen. Sbg var kanske till och med en smula i gungan [...] nu skulle jag få för min renässans jag."

Så gjorde Heidenstam "misstaget" att förtala den danske åttitalisten Erik Skram: "Dermed fick skämtet en ända och G. af G. råkade i fullkomligt raseri. Skram vore en stor konstnär och en sådan fähund och klåpare som jag hade knappast rätt att yttra mig om honom. Jag skulle hålla käften. Han, G. af G. och Sbg hade tagit emot mig vid min debut, men nu förhåfde jag mig och ville lära hönan att värpa. Jag var endast en mask på Sbgs as... Och Levertin! Ja, om honom skola vi ej tala [...] Jag hade proppat en sjuk stackare med min dynga." Nu hade vagnen med de bråkande författarna kommit till krogen Alhambra på Djurgården, där det "uppslammade nu ett gräl, hvars make lyckligtvis jag aldrig förr varit med om. Och aldrig har jag fått så många grofva ord, så

många af sjelfkärlek och afund pösande förolämpningar." Det slutade med att fru Geijerstam "brast upprepade gånger i konvulsinisk [sic!] gråt", och man avbröt grälet. "Efter lång, pinsam tystnad mumlade Sbg: Ja, ett glas likör kan väl ej försona oss igen? Nej, replikerade jag. Jag stod vid mitt ord, d.v.s. vid det jag sagt. – Jaså, jag stode vid det sagda, då vore en Sbg också karl att stå vid sitt ord. – Ny pinsam tystnad."¹⁵

När man skildes åt visade det sig att både Heidenstam och Strindberg skulle ta färjan till Skeppsbron. Där försonades de båda forna vännerna. Strindberg sade att han var berusad och hade tagit Geijerstams parti för "fruns skull, ty hon var verkligt söt". I själva verket var han enig med Heidenstam. Man beslutade att lappa ihop vänskapen på Grand Hotel, nu i sällskap med Ellen Key. Det är hon som i brev till en vän berättar om fortsättningen. Först intogs "gemensam middag och fredspipa (flera tjog cigaretter)". Sedan gemensam front av båda författarna mot "skomakarrealismen". Så, fortsätter Ellen Key, "diskussion om renässans, litteratur och realism och idealism i oändlighet och slutligen hade Sverges 'störste' diktare och Sverges 'längste' (som Hei. kallar sig, med hemligt hopp att båda epiteten framdeles skola bli hans!) lyckats matta mig, så jag fick näsblod, men medan jag låg på soffan demonstrerade de renässans på golvet framför mig!"¹⁶

Den kvällen överges åttitalet för gott och inleds det litterära nittitalet. Här manifesteras påtagligt hur den nya svenska litteraturen går åt ett håll och Strindberg, ensam, sin egen väg, även bokstavligen. De båda författarna skulle inte umgås mer. De skils dock åt utan fiendskap. Redan i det sista brevet till Strindberg några veckor tidigare förbereds avskedet: "Mitt temperament, min smak, mitt lif, och i synnerhet sjelfva tidpunkten driva mig polemiskt fram mot den riktning, hvars förste man du varit, det är sant." Ett tillfälligt möte nio år senare rapporterar dock Heidenstam om till Levertin den 29 juni 1899: "Häromdagen mötte jag oförmodadt Strindberg, som var här som hastigast. Han hade blifvit ljusgul och spolförmig och glappade i lederna."¹⁷

Dagen efter mötet på Grand Hotel utkommer *Pepitas bröllop*, ännu ett manifest för den nya romantiken, skrivet av Heidenstam

tillsammans med Oscar Levertin. *Vallfart och vandringsår* förändrade och vitaliserade den svenska litteraturen mer än någon teoretisk skrift. Men Heidenstam vill bli centralgestalten även som ideolog. Redan året innan hade han publicerat *Renässans* med den profetiska undertiteln "En annalkande ny brytningstid inom litteraturen". Och med karaktäristisk självkänsla skriver han till Albert: "I dessa få sidor har jag emellertid samlat hela min estetiska trosbekännelse [...] Låt oss slutligen – om en ideell motström verkligen kommer – kalla den renässans."¹⁸ Nog fick Heidenstam rätt. Den "ideella motströmmen", det gyllene nittitalet, kom med större styrka än t.o.m. Heidenstam kunde drömma om.

Tankarna i skriften är desamma som han visat i breven till Strindberg. Naturalismen har kommit till vägs ände. Skildringen av verkligheten skall inte förkastas, men nu är det dags för en dikt där fantasin, de stora känslorna – sorgen och framförallt livsglädjen – skall besjungas. Skönheten, känslan och idealismen skall återfå sin rättmätiga plats i dikten. Allt sammanfattas i ropet på en ny individualism – att förverkliga sin personlighet står över alla moraliska synpunkter. Vilket inte hindrar att den sociala medvetenheten, som åttitalet hade medfört, skall finnas med. Men nu är det dags för en renässans i ordets bokstavliga bemärkelse: "Vi tju-sas av renässansen, af dess form och färgglädje, dess subjektivitet och realism."¹⁹

Vallfart och vandringsår väckte den uppmärksamhet som den förtjänade. Det märkliga är att praktiskt taget alla – författare som kritiker, utom Carl David af Wirsén, förstås – erkände bokens betydelse och litterära halt. Zacharias Topelius hade redan sju år tidigare, efter att ha läst några av de dikter Heidenstam hade sänt honom, svarat att Sverige hade fått en verklig skald. Nu instämde så skilda författare som Viktor Rydberg, Carl Snoilsky, Oscar Levertin och även Strindberg. Han kanske inte var så intresserad av dikterna, men kunde, när han var på rätt humör, uppskatta en kollegas framgång. Han skriver till vännen: "Boken drar till succès. Träffade G.B. [Georg Brandes] i går; erkände 'talent'. Levertin skrifvit entusiasmiskt [sic!] och Lundegård bedårad. Säljes oerhört i Lund! Och gör buller i södra Sverge."²⁰ Strindbergs glada tillrop

motsvarades dock inte av verkligheten. Upplagan på 1.500 exemplar räckte i inte mindre än tolv år!

Karl Otto Bonniers trofasthet mot Heidenstam är orubblig. Han har från första stund förstått Heidenstams betydelse. När *Vallfart och vandringsår* sändes ut till recension skriver han till Karl Warburg – den viktigaste kritikern – att Heidenstam är "icke endast ett rikt löfte för vår litteratur, utan med detta arbete har han redan, och med ett slag, ställt sig i bredd med våra allra främsta Snoilsky, Bååth, Strindberg".²¹ Albert däremot har svårt att engagera sig. När manuskriptet till *Pepitas bröllop* kommer är Karl Otto utomlands. Albert läser det och hans enda kommentar är: "Broschyren har ett par lustiga ställen." Här är även Karl Otto missnöjd, men av en helt annan anledning. Han ville ha *mer* revolution än Heidenstam och Levertin önskade. Eller som Heidenstam skriver till sin medförfattare: Karl Otto "var just ej entusiastmerad och ansåg skriften alltför 'godmodig'".²²

Samma år som *Vallfart och vandringsår* ges ut kommer en samling reseskisser från Schweiz, *Från Col di Tenda till Blocksberg*, och året därpå en roman, *Endymion*. Här varieras samma motiv om Orientens tjugning jämfört med det trista Västerlandet. (Heidenstams goda humör vid denna tid illustreras av den kanske originellaste rättelsesidan i svensk litteratur. Den inleder reseskisserna: "Läsare! Är du en af dem, hvilka för de fyra eller fem sidor, som innehålla en felaktighet, förlorar intresset för de tvåhundra-fyrtiofem, som icke innehålla någon, bör du noga beakta, att redan i bokens tillegnan grinar en miss-skrifning. [...] På etthundra-tredje sidan fattas något, som en fransman icke skulle ha uteglömt. Hvad det är får du gissa. Den etthundra-nittiosjunde sidans sextonde rad börjar med ett tryckfel. Är du ihärdig, kan säkerligen ännu mer framletas, ty böcker liksom menniskor äro ofullkomliga. Författaren")

År 1892 kommer den stort anlagda romanen *Hans Alienus*. Som framgår av titeln varieras temat främlingskap på nytt. Romanen är ett slags faustiad, där det gamla heliga ställs mot det nya omstörtande, Faust mot Mefistofeles. Eller snarare splittringen inom människan – det goda mot det onda. Men här finns en medveten-

het om att livsnjutningen, skönheten är ouppnåelig. Det är bara strävan efter lyckan som är möjlig. Nu är skönheten inte längre den dekadenta, orientaliska, utan det är antikens ideal som lovsjunges. Här är formen ändå mera djärv och nyskapande, där prosan blandas med poesi och ibland når nästan surrealistiska höjder. Några av Heidenstams främsta dikter, som "Pilgrimens julsång" och "Paradisets timme", är insprängda.

När Heidenstam 1892 sänder manuskriptet till *Hans Alienus* till Bonniers meddelar han att boken har medfört ett så långt och intensivt arbete att han önskar "den största möjliga ersättning". Istället för ett honorar per tryckt exemplar vill han ha "en större summa på en gång". Och han tillfogar något hotfullt: "Jag har också allvarligt funderat på att förlägga den själv, men det har ju alltid sina olägenheter ..." Att det egentligen är ett tomt hot framgår av nästa mening: "Emellertid hoppas jag tills vidare på, att herr Bonnier denna gången möjligen kan vilja våga en större summa, som bländar och förstummar allt vårt mänskliga fordrande och knorrande."

Bonniers har nu givit ut tre böcker av Heidenstam. Debuten hade honorerats med 500 kronor, reseboken med 1.000 kronor och romanen *Endymion* med 1.500 kronor. Ingen hade sålts mer än i något tusental exemplar. Men Karl Otto vill inte förlora Heidenstam till något pris. Samtidigt släpper inte Albert greppet – situationen påminner om den med Lundegård. Den här gången får dock Karl Otto inte ingripa. Man kan bara gissa att Albert är orolig att det kan bli för dyrt om Karl Otto tar över.

Någon större finess visar Albert inte i förhandlingarna. Som vi redan sett är han inte längre road av den nya litteraturen – det här året fyller han sjuttiofem – och det framgår med all tydlighet av det brev han skriver. Istället för att låta Karl Otto tala om vilken underbar bok det är svarar Albert, sedan han skrivit att de självfallet vill ge ut boken: "Vad verkets litterära betydelse angår, torde det för mig vara riktigast att avvakta och låta kritiken uttala sig." Visserligen, fortsätter han, kan man inte förneka att "det redan genom det ovanliga i sitt innehåll och sin form äger en stor betydelse [...] men tillåt mig att nu, att börja med, betrakta det från bokhandels-

Journ. N ^o 18 App. N ^o		 TELEGRAM. 310	
		Albert Bonnier Sthm	
		KONGL. TELEGRAFVERKET.	
Lit. B.			
Mess	Enlemnad	N ^o	Datum
000057	99	1392	3/3 9.45
Tjänsteamm Rp			
Om Ni höjer till fem tusen antages förslaget Heidenstam			
För svar på Heidenstams utkast till svar längst ner.			
Föl. af	Exp. af	Ls	

Heidenstams telegram om kontraktet för Hans Alienus.
 Alberts utkast till svar längst ner.

och förläggaresynpunkt, och i det fallet har det emot sig att det är bra stort – nästan för stort – under det att dess innehåll kräver en hög bildningsgrad och ett djupt allvar för att uppfattas och vinna läsare”. Dessutom är allmänheten ”bortskämd med låga boklås-priser”, och den här boken kommer att bli dyr. Och för att inga negativa faktorer skall utelämnas, lägger Albert till att boken blir ytterligare svårsåld, då den ju inte är ”någon vanlig, genom sina intriger o.dyl. spännande effektroman”.

Att Heidenstam inte blir rasande beror på att brevet avrundas med ett erbjudande om 4.000 kronor för rättigheterna – ett bety-

dande honorar. Det var ju fullständigt onödigt att Albert skulle rada upp alla "fel". Det är omöjligt att tänka sig att Albert skulle ha skrivit ett liknande brev till "sina" författare, Zacharias Topelius och Viktor Rydberg. Albert har sedan åtskilliga år förlorat kontakten med den nya litteraturen, och han borde naturligtvis ha överlåtit kontakten med Heidenstam till Karl Otto. Heidenstam tog dock Alberts brev med gott humör och svarade omgående per telegram: "Om ni höjer till femtusen antages förslaget", varefter Albert kvitterar med: "För vänskapens bibehållande antages er begäran om ökning till femtusen." I själva verket var Heidenstam mer än nöjd med honoraret. Han skriver förtjust till Levertin: "Il Allah il Allah Bonnier rasul Allah! Nyss ingick telegram med anbud 5.000 kronor. Så nu är allt klart ô Bonnier har varit en gentleman."

Förväntningarna på Heidenstams nya bok var stora. Kritiken blev emellertid blandad. Karl Warburg, de unga författarnas främste företrädare, klagar på ojämnheten i boken. Den är "rik på konstnärliga stycken", men "Med alla sina skönheter i enskildheter fyller denna bok näppeligen den hufvudfordran, som man älskar ställa på ett konstnärligt arbete: helgjutenheten."²³ Georg Nordensvan, själv en av de unga författarna, berömmar de avsnitt som är "målade med en originel kraft och med en färgprakt af alt annat än vanligt slag", men där finns också "åtskilligt oklart och konstladt".²⁴ Inte ens Gustaf Fröding, som beundrade Heidenstam och såg i honom en förebild, var helt entusiastisk. Han finner för mycket "tankebilder utan fotfäste i det yttre lifvet", men "Han har värkligen något af den värme och dristiga kraft, som utmärkte en del av renässansens konstnärer".²⁵ För övrigt var kritikerna mest negativa, med – naturligtvis – Carl David af Wirsén i spetsen. "Kejsarens nya kläder", utropar han, där "den storartade apparaten ofta utgör en grann kostym för en anspråksfull meningslöshet". Dessutom, lägger han mästande till, är Heidenstams rim överlag "dåliga".²⁶

Därmed påpekar Wirsén på sitt bakvända sätt, att *Hans Alienus* förebådar modernismen. Heidenstams suveräna sätt att blanda formerna och att tidvis avstå från den skönt rimmade versen var så avancerat att även vännerna hade svårt att förstå det. De upplever boken som rörig och ojämn. Även Fröding klagar, trots sin posi-

tiva inställning, på versen. Han ser visserligen att "Rimbildningen är själfständig och värkningsfull. Men en sak vårdslösar förf. altför mycket och det är det musikaliska elementet. Hans dikter måla, men *klinga icke*." I senare tiders perspektiv har man sett sambandet med den franska symbolismen, med Mallarmé – som Heidenstam inte ens kände till. *Hans Alienus* ger uttryck för en tragisk esteticism, som någon har sagt.

Hans Alienus blev ingen försäljningsframgång som Albert så riktigt hade förutspått. Upplagan på 2.500 exemplar räckte i arton år.²⁷ Men Heidenstams ställning som den unga litteraturens centralgestalt befestes. Som en litteraturhistoriker slår fast många år senare: "Med sin rikedom och sin ojämnhet, med sin brinnande skönhetslängtan och sin vemodiga ensamhetskänsla, med sina praktfulla syner ur det förgångna och sina stilla, svala bilder från Sverige, med sin dyrkan av det brokiga livet och med sin kärlek till den klassiskt rena skönheten blev Hans Alienus den litterära nittiotalsungdomens kanske käraste verk."²⁸

Verner von Heidenstam är paradoxal och märklig både som person och som diktare. Från debuten får han en central ställning. Han beundras t.o.m. av Strindberg, redan före debuten. Efter den betraktar sig Heidenstam som jämlik med giganten, trots att Strindberg redan ägde internationell berömmelse. I Sverige hyllas Heidenstam som den unga litteraturens anförare från första boken. Alla talar om honom och diskuterar hans författarskap, trots att ingen av hans böcker säljs i mer än ett par tusen exemplar. Han är aristokratisk och tillbakadragen; han vill framstå som politiskt radikal och lovprisar samtidigt nationalismen; han lever isolerad med sin hustru vid Vättern, samtidigt som han med framgång förverkligar drömmen om ett fritt kärleksliv och är en eftersökt sällskapsmänniska. I sin diktning står han för Orientens ansvarslöshet, samtidigt som han alltmer hyllar antika ideal och den svenska jorden. Han vågar sig på djärva formexperiment och skriver några av de mest formfulländade svenska dikterna. Han vistas långa tider utomlands, men plågas av ständig längtan till Sverige.

Denna dubbelhet återfinns också i hans nästa diktsamling. Den utkommer tre år efter *Hans Alienus*, på våren 1895, och har den

asketiska titeln *Dikter*. Där fördjupas den tidigare motivkretsen. Den radikala idealismen från tidigare dikter är inte lika framträdande i den men finns där, liksom framåtblickande drag av modernism. Nytt är den allt starkare längtan efter Sverige, efter hemmet. Här finns den berömda dikten om Gunnar på Lidarände – ”För mig finns ingen väg från hemmets dörr” – medan orientalismen spelar en allt mindre roll.

Egendomligt nog får även denna utomordentligt betydande diktsamling ett ganska ljumt bemötande, både av kritiken och av publiken. Säkert beror det på ”moderniteten” i anslaget, som även den radikala publiken har svårt för. ”För många var Heidenstams stora lyriska stil onjutbar, och hos nästan alla gällde den som svår-tillgänglig”, skriver Fredrik Böök i sin stora monografi över Heidenstam.²⁹ Bonniers trycker 2.000 exemplar som räcker i fem år. Svenska Dagbladet skriver att intrycken är ”temligen blandade och sinsemellan stridiga”, men vid sidan av ”effektsökande” möter man dikter ”af tjugande lyrisk fägring, dikter som värdigt stå vid sidan af eller öfverträffa det bästa författaren tillförene lemnat”.³⁰ Gustaf Fröding, Heidenstams hängivne beundrare, formulerar det positivt. Dikterna är så koncentrerade och täta att man bör läsa dem ”icke två eller tre gånger i rad, utan fem eller sex [...] Men sedan man på detta sätt fått fatt på hela innehållet med alla dess vidder mot djupet och höjden, känner man sig till mods som om man funnit en skatt värd att åter och åter tagas fram och beundras.”³¹ Heidenstams självkänsla var stark nog att avfärda den allmänna inställningen att dikterna var ”svåra”, ja, ibland obegripliga. Men Böök skriver att Heidenstam ännu på sin ålderdom med bitterhet mindes att han läst manuskriptet till en av dikterna, ”Jairis dotter”, i Sällskapet Idun, och det bemöttes ”med isande tystnad och nedlåtande leenden, ja med kvävda fnissningar”.³²

Det hindrar inte att Heidenstams ställning som den främste blir ytterligare befäst. Karl Warburg inleder sin recension med en tillbakablick på debuten: ”Han kom som *segravaren*, hvilken med den snillrike eröfrarens rätt uppenbarar sig i ett främmande land, som från detta ögonblick är *hans*. Han var redan i första slaget en fullrustad kämpe, som med ens stod i främsta ledet bland svenske för-

fattare. Kritiken sänkte sina vapen, eller skyldrade, några med innerlig eller oförställd glädje, andra mera surmulet, nästan nödtvunget." Och Warburg följer sina egna anvisningar och berömmar boken kraftfullt, samtidigt som han framhåller, liksom Fröding, att vissa dikter måste läsas "om och om igen [...] om man skall till fullo lära uppskatta deras värde".

Med *Dikter* blev Heidenstams ställning som den unga generationens skald än tydligare. Marika Stiernstedt ger en hänförande bild av hans betydelse för radikala borgarbarn. Det var dem Heidenstam berörde mer än kritikerna. Hon citerar första strofen ur "Stjärnorna", som hon och några jämnåriga läser en sen kväll i Uppsala vid sekelskiftet då hon var ung studentska:

Ni falska stjärnor, jag hatar er
och allt ert irrande ljus,
som dolst och narrande blinkade ner
re'n över min moders hus.

Och hon tillägger: "Medan andra banalt prisade stjärnevärldens julgransglitter, revolterade äntligen Heidenstam och slungade ut sin misstro, sitt hat. Själva skulle vi inte ha haft den djärvheten och vi visste det. Ännu var vi bundna av stjärnevärldens tjusning. Men hur vi förstod poeten!"

Karl Otto skriver att han var hänförd över *Dikter* men har inga övriga kommentarer. Det är överhuvudtaget anmärkningsvärt hur sällan Karl Otto skriver om hur de litterära verk som han ger ut berör honom. Det ekonomiska utfallet tar betydligt större utrymme. Den dåliga försäljningen var uppenbarligen en besvikelse. Kontakten mellan Heidenstam och Bonniers är sporadisk. Heidenstams första äktenskap med Emilia Ugglä var vid denna tid på upphållningen. Med Heidenstams paradoxala personlighet innebär det att han, trots att han var djupt plågad av att överge den tillgivna Emilia, befann sig i högform i sällskapslivet. Under äktenskapets sista år hyrde paret för första gången en våning i Stockholm istället för att bo i Heidenstams gamla barndomshem Olschammar vid Vättern. Där levde de till synes muntert och sorglöst.

Heidenstam har själv skrivit att "svåra lidanden" och "hjärtslitande brytningar" väckte hos honom "stormande livsglädje".³⁵ Uppenbarligen ingick inte Karl Otto i umgänget; det finns inget som tyder på någon närmare kontakt dem emellan under dessa år. Då hade Karl Otto ändå varit Heidenstams trofaste förläggare i sju år.

Kanske kan man t.o.m. se det som ett avståndstagande att Heidenstam 1893 tar initiativet till att bilda Sveriges Författareförening för att tillvarata författarnas ekonomiska intressen. Att föreningen har sin udd riktad mot förläggarna framgår av ett brev från Heidenstam till Snoilsky, som särskilt inbjuds att komma till stiftelsemötet. Skulle man misslyckas får man väl inkassera "några retliga axelryckningar från förläggarna".³⁶ Heidenstam hade nu en sådan position i den litterära världen att både han själv och författarna ansåg honom som självskriven att ta initiativet. Med sig hade han från början sin egen generation, som Oscar Levertin, Georg Norden-
svan och Gustaf af Geijerstam, men han inbjöd även akademiledamöterna Viktor Rydberg, Gunnar Wennerberg, Carl Snoilsky och t.o.m. Carl David af Wirsén. Med förläggarna, genom deras nu två föreningar, har man ingen kontakt de första nio åren.

Redan på hösten 1888 föreslår Albert att Heidenstam skall lägga till något svenskt, när manuskriptet till reseskisserna *Från Col di Tenda till Blocksberg* kommer till förlaget. Heidenstam tyckte inte att det passade in i boken men svarar uppmuntrande: "För övrigt är det bättre jag spar mina intryck av Tiveden till en svensk roman eller något dylikt." I juni 1891, när han arbetar med *Hans Alienus* återkommer han: "Även funderar jag fortfarande på en framtida svensk roman (eller diktsamling) från 1600-talet (måhända från) Karl den tiondes tid." Ett år senare sänder han en berättelse till Karl Otto för kalendern Svea, "Femtio år efteråt": "Härmed skickas tjugufem sidor kråkfötter ämnade som bidrag till Svea, om, – som jag väl vill tro – de befinnas lämpliga. Det är som du ser en knektmålning från Karl den 12:tes tripp genom Europa. Vad honoraret angår anser jag mig väl kunna hoppas på åtminstone 135 blanka, ehuru väl berättelsen rör sig om en mycket fattig och knäpper tidpunkt i vår historia."³⁷ Novellen skulle ingå i *Karolinerna*

som den först skrivna berättelsen.

Heidenstam utvecklas på tio år från debutens lovprisande av orientalisk hedonism till Sveriges stora, nationella diktare. Det är dock inte någon överraskande utveckling. Det dubbla i hans personlighet har från början givit utrymme för ett slags patriotism i en längtan efter hemmet, efter Tivedens mörka skog, mitt i den österländska berusningen. Redan i *Vallfart och vandringsår* finns den klassiska dikten om hemlängtan, som varje svenskt skolbarn fått lära sig utantill:

Jag längtar hem sen åtta långa år.
I själva sömnen har jag längtan känt.
Jag längtar hem. Jag längtar var jag går
– men ej till människor! Jag längtar marken,
jag längtar stenarna där barn jag lekt.

I *Dikter* förstärks detta drag ytterligare med dikter som "För mig finns ingen väg från hemmets dörr" eller "Hemmet":

Ett hem! Det är det fästet,
vi rest med murar trygga
– vår egen värld – den enda
vi mitt i världen bygga.

Från längtan till hemmet till att omfatta hela fosterlandet blir ett naturligt steg för Heidenstam. Inte minst på grund av de nationella strömningar som fanns i Sverige på nittioalet. Det är dock inte oscarianernas konservativa nationalism som Heidenstam ger uttryck för. I den diktcykel, *Ett folk*, som han publicerar 1899 och som ytterligare understryker Heidenstams patriotism, ger han samtidigt uttryck för sin radikalism. I ett par av dikterna pläderas t.ex. för allmän rösträtt. Det paradoxala hos diktaren förnekar sig inte.

Den "svenska roman" som Heidenstam nämnde för Bonniers i början av nittioalet skulle bli *Karolinerna*. Naturligtvis kommer boken ut på Albert Bonniers förlag. Men det föregicks av en viss

dramatik. Som vi sett var Heidenstams relation till Bonniers inte entydig. Någon närmare kontakt med förlaget hade Heidenstam inte under arbetet med *Karolinerna*. Karl Otto konstaterar själv att han under tiden mellan *Dikter* och tills manuskriptet till *Karolinerna* dyker upp hörde mycket litet från Heidenstam. Ja, värre än så, när manuskriptet väl är fullbordat erbjuds det till flera olika förlag. Detta sker genom en mellanhand. Karl Otto vill tro att Heidenstam inte var aktiv i detta, men det är svårt att bli övertygad om det. Heidenstam hotade ju även vid förra boken att ge ut den på eget förlag istället för på Bonniers.

Uppenbarligen var Heidenstam inte nöjd med de kontakter han tagit, eller kanske hade han bara provat marknaden. Den 6 augusti 1896 skriver han till Albert: "Sedan någon tid ha flera anbud ingått på Karl XII-boken och jag får nu börja tänka på att fatta ett bestämt beslut [...] och vill naturligtvis i första rummet framlägga mitt projekt för Herr Bonnier."³⁸ Så begär han en krona per exemplar, 8.000 kronor per del och en upplaga av 8.000 exemplar, totalt 16.000 kronor – en summa som förefaller Karl Otto "fabelaktigt stor". Dessutom har Karl Otto inte ens fått se manuskriptet. Heidenstam ursäktar sig med att han inte kan visa manuskriptet på grund av "vissa erbjudna möjligheter, om hvilka jag icke har rätt att yttra mig". Ett par dagar senare heter det: "Tyvärr är det absolut omöjligt att visa manuskripten, som befinna sig i kaotiskt tillstånd, utan försäljning 'i säcken' blir nog enda utvägen."³⁹

Liksom vid tidigare underhandlingar med Heidenstam vet Karl Otto – den här gången är det han och inte Albert som svarar – att det bara är att acceptera. Visserligen påpekar han att ingen bok han kan påminna sig av liknande slag har sålts i tillnärmelsevis så stor upplaga, och varför just 8.000 exemplar? Svaret är det väntade: "Exemplarantalet beror på ingånget gynnsamt anbud. Dock vill jag naturligtvis också helst stanna kvar hos samme förläggare." Det fanns bara ett slut på denna förhandling. Den 15 augusti 1896 skrivs ett kontrakt på två gånger 8.000 exemplar för ett arvode av 16.000 kronor.

Det var naturligtvis våghalsigt ur ekonomisk synpunkt. Ingen av Heidenstams böcker hade tidigare sålts i mer än ett par tusen

exemplar. Ingen bok hade fått odelat entusiastiska recensioner. Ingen av hans tidigare böcker hade varit särskilt lättillgänglig. Nu skulle man sälja fyra gånger mer än tidigare av en bok som man inte hade fått läsa en rad av. Den handlade dessutom om en svensk kung som hade upphöjts till hjälte av Tegnér och nu skulle tas ned på jorden. Men för Karl Otto – och även Albert – gällde det ett författarskap, inte en enstaka bok. Dessutom var Heidenstam centralfiguren för hela den nya författargenerationen. Det fanns inget val.

Hade Karl Otto på känn att det manuskript som han köpte ”i säcken” skulle bli en svensk klassiker? En bok som i olika upplagor skulle säljas i över 120.000 exemplar! I varje fall sviktade hans tro på Heidenstam inte ett ögonblick. I *Karolinerna* har Heidenstam nått det mål som han – kanske omedvetet – hade strävat mot sedan debuten. Här sammansmälts de långa vistelserna utomlands med den svenska myllan. Till och med orientalismen får sitt utrymme – dock betydligt mindre romantiskt – i skildringen av svenskarna i Bender. Här finns också det folkliga – hos fotfolket – och det aristokratiska – hos befälet med kungen i spetsen. I skildringen av Karl XII blommar Heidenstams ambivalens. Han ger en naturalistisk och ofta kritisk bild av ”den unga hjälte” som Tegnér skapat i början av seklet. Nu är Karl XII ”icke längre det bländade och undrande halv vuxna barnet från fordom. Endast den gosse-liknande gestalten med de smala axlarna var densamma. Rocken var solkig och smutsig. Vecket kring den uppåttstigande överläppen hade blivit djupare och en smula grinande. På näsan och ena kinden hade han frostsador, och ögonlocken voro rödkantade och svällda av långvarig förkylning, men runt den i förtid kalnade hjässan stod det uppkammade håret som en uddig krona.”⁴⁰ Heidenstam betonar det starka fantasilivet hos kungen – och även hans erotiska längtan – bakom den förnuftsmässiga fasaden, ”han [kungen] är i grund och botten en diktare”, som Fredrik Böök har formulerat det.⁴¹ Därmed är han, trots sina brister, Heidenstams hjälte. Hjälte som människa – kanske just på grund av motsatserna i hans personlighet – men knappast som fältherre eller statsman. Medan *Karolinerna* på ett häpnadsväckande sätt åter uppväcker

intresset för Karl XII, reagerar Heidenstam mot historikernas försök att skönmåla bilden av kungen.

Reaktionen på *Karolinerna* ger igen uttryck för det paradoxala i allt vad Heidenstam tar sig för. Boken blir omtalad av alla, men recensenterna är föga entusiastiska. Heidenstam var själv beredd på det värsta. I maj 1897, när boken är på väg ut, skriver han till Karl Otto: "Tänk om det blir pannkaka av alltihop", och ett par dagar senare: "Gebrüder Brandes komma att anse Heidenstam totalt sjunken. Tänk två volymer utan vackra fruar men proppade med läsare och soldater! Något mer morsomt hade de hoppats."

Boken angrips från både höger och vänster. Tidningen Social-Demokraten betraktar boken som en reaktionär hyllning av "den mest inbilske af våra regenter" som kommer att vinna "öfverklassens nådiga bifallsnick". De riktigt hårda omdömena kommer dock från höger med Wirsén i spetsen. Så får man inte behandla hjältekonungen. Skildringen är både historiskt och konstnärligt ett misslyckande. Att jämföra *Karolinerna* med något så upphöjt som *Fänrik Ståls sägner*, som någon har gjort, är upprörande. Skildringen är "bisarr" och "brutalt rå" och kännetecknas av "en prentiöst svamlig modernitet".⁴²

Däremot är Georg Brandes, mot Heidenstams förväntningar, mycket nöjd: "I denna nya bok är hvarje ämne genomarbetadt och ofta stöpt i oförgänglig form. Allt hvad diktaren här eftersträfvat har han vunnit. Han har [...] gifvit Sverige dess första epos." Karl Warburg är kanske mindre entusiastisk men sammanfattar dock att *Karolinerna* är "ett fullmoget alster af en mästare i skildringskonst" som givit "en följd ypperliga bilder ur det svenska folkets lif".⁴³ Förväntningarna var dock större hos både författare och förläggare. Karl Otto skriver tröstande: "Jag lyckönskar dig (och oss) till alla de vackra recensionerna som kommit på sista veckorna. I början var det ju litet kyligt: Warburgs och Nordensvans oförstående; men Alkman [Edvard Alkman i Dagens Nyheter] och flera landsortstidningar ha ju varit präktiga. Och 'Gebrüder Brandes' visade sig ju förstå dig och Karl XII mer än du väntade."⁴⁴

Heidenstam var dock djupt besviken på mottagandet. Märkligt nog tog han Wirséns kritik hårdast. Det verkar som om han ansåg

– inte utan anledning – att han nu var mogen för inval i Svenska Akademien. Han skriver i ett upprört brev till Snoilsky att denne skulle "protestera mot Wirséns domslut och fria Svenska Akademien från misstanken att stå solidarisk med denna förföljelse av den levande diktningen".⁴ Snoilsky svarar undvikande; han beundrar "fantasiens djup och kraft", men – märkligt nog – delar han inte Heidenstams uppskattning av Karl XII. Heidenstam har dock i upprördheten inte märkt att Wirsén här för första gången är på defensiven mot honom. Wirsén känner sig kringrand av den nya generationen. Han skriver att ett "hänsynslöst kotteri" trumfar "i de genstörtiga, att *allt*, hvad hr v. Heidenstam skrifver, är utmärkt; framkommer någon granskare med anmärkningar, så kan man vara viss, att man snart skall söka en hämnd, som tillåter sig personliga smädelser".⁵

Försäljningen är hygglig, men uppenbart en besvikelse för författaren. Den uppmuntrande förläggaren skriver visserligen fyra veckor efter utgivningen: "Boken har rekvirerats ganska snäller: de 4 första tusentalen ha gått ut till större delen" – men tillägger på förläggarens klassiska vis: "om de äro *sålda* är en annan sak! En ej så obetydlig del af dem ligga naturligtvis ännu osåld i boklådorna." Den första upplagan på 8.000 exemplar tog dock slut redan första året och följdes av en ny på 5.000 exemplar året därpå. Ännu en upplaga skulle dock dröja till 1903.

Paradoxen i Heidenstams liv får här igen ett slående uttryck. Trots blandade recensioner och en viss besvikelse över försäljningen befäste *Karolinerna* ytterligare Heidenstams ställning som den främste bland de yngre författarna. Så småningom skulle boken bli obligatorisk läsning i skolan och säljas i hundratusentals exemplar. Samtidigt skrev Heidenstam i slutet av sitt liv: "Det som givit mig de flesta fienderna är Karolinerna. Den gamla högern fick där icke läsa sina småtrevliga historier om muntra äventyr [...] och socialisterna voro för partiblinda och mörkrädda för allt 'historiskt'."⁶

Karl Otto kommer aldrig Heidenstam riktigt nära. Han skriver entusiastiska brev, men Heidenstam svarar oftast med att kräva höga honorar. Nära en kris kommer det när Heidenstam 1904 sän-

der in en samling berättelser och Karl Otto vill refusera titelberättelsen och undrar över "att du nedlåt dig att skriva en 'Posse' med avföringsmedel som effektnummer". Vad skall ungdomen och folkbiblioteken säga? frågar han. Skickligt, men oroligt, föreslår Karl Otto att han kan ge ut den anstötliga berättelsen i en liten bok för sig. Då kan han trycka 5.000 exemplar av de andra berättelserna – annars blir det 3.000. Heidenstam svarar med ett brev på tolv sidor där han går med på Karl Ottos förslag. När boken kommer ut och får surmulna recensioner är det förstås förläggarens fel. Heidenstam påpekar att hade han fått ta med den refuserade berättelsen "skulle boken ha fått ett annat mottagande, kanske rentav rönt en ej liten framgång".

Med glädje citerar Karl Otto de lyckönskingsrader som Heidenstam bidrar med i en hyllning till Karl Ottos femtioårsdag, där han tackar för "godt samarbete och gammal vänskap" med det något tvetydiga tillägget: "Åren ha bara gjort dig allt blidare och varmare, och ju äldre du har blifvit, dess mer har jag tyckt om dig."⁴⁸ År 1909 fyller Heidenstam femtio år och hyllas av i stort sett hela Sverige som landets nationalskald. Hyllningarnas kulmen blir kallelsen till hedersdoktor vid Stockholms universitet samma höst. I sitt tacktal prisar Heidenstam vetenskapen, som han i sina unga år angripit som steril och pedantisk i motsats till det pulserande livet. I den positiva omvärderingen av vetenskapen ingick en medveten spark mot Strindberg: utan kunskapen hade vi runt oss "bara mörka, spökfyllda natten".⁴⁹ Den "spökfyllda natten" var naturligtvis ett pekfinger mot Strindbergs *En blå bok*, där han vänder sig mot "ateister, darwinister och vetenskapstroende" och istället ägnar sig åt en swedenborgiansk och kristligt färgad mysticism.⁵⁰

Heidenstams tal och hyllningarna av honom blev gnistan som tände den Strindbergiska krutdurken. Hittills hade Strindberg skönat Heidenstam i sina vildsinta angrepp mot författarkolleger och uppgörelser med dem som tidigare varit hans vänner, som Geijerstam och Levertin. Nu var det Heidenstams tur. Det fanns inga gränser för Strindbergs bitterhet och hat. Visst hade Strindberg anledning att känna sig besviken och förbigången. I motsats till Heidenstam hade hans bana varit fylld av stridigheter och motgångar.

Efter en period av framgång som dramatiker både i Sverige och i Europa hade intresset för hans verk avtagit i början av 1900-talet. Hans ekonomiska situation var tidvis dålig igen, hans pjäser refuserades – bl.a. både *Ett drömspel* och *Dödsdansen* – och 1906 avslogs i riksdagen ett förslag om att tillerkänna honom ett statligt diktargage.

Strindberg fyller sextio år samma år som Heidenstam fyller femtio. Strindberg hyllas på Dramaten men undanber sig personliga uppvaktningar. Samtidigt blir det allt tydligare för honom hur han blivit förbigången. Trots en tidvis stark opinion för att han skulle tilldelas det 1901 instiftade Nobelpriset i litteratur, så har det givits till hans tidigare vän Björnstjerne Björnson, och under det ödesdigra 1909 till en nio år yngre svensk *kvinnlig* författare, Selma Lagerlöf.

Den i årtal uppdämda bitterheten exploderar nu i en rad artiklar. Strindberg anger klart vad det gäller: "Jag söker varken befordran eller stipendium, men jag känner mig orättvist behandlad, och därför har jag nödgats försvara min ställning i svenska litteraturen", heter det på ett ställe. Och i ett följebrev till en av artiklarna motiverar han sig ytterligare: "Jag är gammal, har ingen tid att förlora, svårt att vänta, då jag tycker mig ha så mycket osagdt, som kunde klagöra min oklara ställning både i litteraturen och eljes."⁵¹

Strindbergs uppfattning om "försvar" är glödande angrepp, och dessa gäller i hög grad Heidenstam. Han angriper honom för att dyrka Karl XII, vara reaktionär och i största allmänhet pekoralist. Samtidigt buntas Levertin ihop med Heidenstam. De får sina slängar i rader som: "Pepitamännen, 1890 års män, arrivister och dekadanter [...] Kring dessa ärolösa män kallas nu nationens ungdom till samling kring 'mänsklighetens fiende' och Sveriges förstörare." Heidenstam nämns aldrig vid namn utan kallas bl.a. för Hans Galning, och Strindberg drar sig inte för rent förtal och låga tarvligheter: "Författaren är visserligen icke docent, och icke heller doktor, ty därtill fordras *några* kunskaper, men han är hedersdoktor, och därtill fordras inga kunskaper alls."⁵²

Man skulle tro att Heidenstam med lätthet skulle få allmänhetens stöd efter så låga angrepp. Han var ju redan hyllad som

Sveriges stora skald, medan Strindberg lyckades stöta sig med de flesta. Märkligt nog blir det precis tvärtom. Under polemiken skärper Strindberg sin nya radikalism alltmer – han hade efter sina tidiga vänstersympatier under lång tid givit uttryck för både reaktionära och antidemokratiska synpunkter. Bortsett från de ständigt återkommande angreppen mot kvinnoemancipationen hade Strindberg t.ex. i Dreyfusaffären – tidens stora åsiktsskiljare mellan reaktionärt och liberalt – ställt sig på antidreyfusardernas sida. Heidenstam däremot hade tveklöst försvarat Dreyfus. Nu ställer sig Strindberg plötsligt på vänsterns sida och angriper studentexamen som överklassprivilegium, militarismen i form av den några år tidigare införda allmänna värnplikten, monarkin som borde ersättas av en namnstämpel och avrundar med att överklassen suger ut folket. Underförstått att Heidenstam står för allt det som Strindberg angriper. Detta faller i god jord hos den radikala delen av befolkningen. Bildandet av den första liberala regeringen under Karl Staaff 1905 och storstrejken 1909 hade polariserat politiken. Strindberg blir nu arbetarnas och småfolkets hjälte. Skiljelinjen mellan de två blir dessutom allt tydligare genom att Heidenstam, märkligt nog, accepterar Strindbergs polemiska syn och låter sig flyttas allt längre in i det konservativa lägret.

Till att börja med struntar Heidenstam i Strindbergs angrepp. Han är fullt upptagen med att slutföra *Svenskarna och deras hövdingar*. Dessutom förutsätter han att ingen skall ta "denna vanvettiga svada", denna blandning av "gammalhögern och ungsos-sarna" på allvar.³³ När det visar sig att så är fallet, svarar han till slut. Men han vill inte sänka sig till personangrepp utan försöker svara principiellt. När det gäller polemik är dock Heidenstam en lättviktare gentemot Strindberg. De artiklar han skriver är humorlösa och trubbiga. Dessutom är de taktiskt felaktiga. Han angriper i första hand socialdemokraterna, och Strindberg nämns inte förrän i den tredje av fem artiklar. Och då på det här charmlösa sättet: "Strindberg har i någon av sina blå böcker kallat mig Sveriges dummaste karl. När jag hade läst boken till slut och lade den ifrån mig, började jag undra, om det inte fanns en som var nära på ändå dummare."³⁴

Polemiken slutar med att Strindberg faktiskt uppnår den ställning han eftersträvat. När Karl Otto köper hans samlade verk för 200.000 kronor är det ett bevis om något på att Strindberg är nationalskalden, vilket bekräftas av den otroliga uppslutningen av folket vid hans begravning, där socialdemokraternas hyllning står i centrum. Karl Otto erkänner också stridens utgång genom att konstatera att den bok han utger med Heidenstams polemik vill ingen ha, den kan inte ens skänkas bort, medan Strindbergs angrepp i *Tal till svenska nationen* trycks i inte mindre än åtta upplagor!

Karl Ottos lojalitet mot Heidenstam är nästan gränslös, men den ställs på svåra prov med jämna mellanrum. Karl Otto är ju både Strindbergs och Heidenstams förläggare. Hans lojalitet är dock främst mot Heidenstam, som haft Bonniers som sin enda förläggare, medan förhållandet till Strindberg varit betydligt mera komplicerat. Samtidigt har Karl Otto, med sin liberala grundsyn, allt svårare att stödja Heidenstams åsikter. När Ellen Key, som sargats hårt av tidigare angrepp från Strindberg, bl.a. i *Svarta fanor*, vill kasta sig in i striden och ge ut en broschyr mot Strindberg, så kommer Karl Ottos sympatier för Strindberg fram. Han övertalar Ellen Key att ge upp sina planer: "Jag besvär dig därför: låt bli!"

Lika komplicerat blir det med nästa angrepp mot Heidenstam. Axel Lundegård – en av de då mer bemärkta åttitalisterna och Victoria Benedictssons förtrogne – hade varit en av Heidenstams närmaste vänner. Även hos honom utlöste firandet av Heidenstam som nationalskald på femtioårsdagen en svårartad avundsjuka. Han sänder Karl Otto 1911, året efter Strindbergs stora angrepp, ett manuskript som heter *Den stora dagen*. Där ställs två författartyper mot varandra: en framgångsrik humbug, som säljer ut sin ungdoms drömmar och låter sig hyllas av folket, mot den hederlige diktaren som står fast vid sina ideal och därför går under. Några namn nämns inte, men att det handlar om Heidenstam och Lundegård är alltför uppenbart.

Karl Otto vill inte refusera boken, trots att han anser den vara svag. Han har utgivit Lundegårds böcker i tjugo år och denne håller på med en stor historisk romantrilogi som verkar lovande. Han

sänder manuskriptet till Heidenstam med en fullständigt orealistisk förhoppning om att Heidenstam skall hålla med honom om att det inte finns "någon likhet mellan bokens huvudfigur och dig". Det gör Heidenstam naturligtvis inte och svarar surt att han inte kan hindra att boken kommer ut: "Tryck du smörjan." Karl Otto förstår att han har sårat sin författare och svarar raskt att han inte ger ut boken om Heidenstam säger nej: "Din vänskap och ditt förtroende ha städse varit min största glädje under hela min verksamhet, och för mig dyrbarare än allt annat." Men han tillägger att om inte han ger ut boken gör någon annan det. Det hela slutar med att Karl Otto på Heidenstams uppmaning får en skriftlig försäkran från Lundegård om att boken inte syftar på Heidenstam. Den här gången förfelade angreppet sin verkan – Lundegård var inte Strindberg. Boken ökade snarast sympatierna för Heidenstam. Frågan är dock vad Heidenstam tyckte om Karl Ottos "dubbla lojaliteter".

Läser man breven mellan Heidenstam och Karl Otto så handlar de från författarens sida övervägande om förlagstekniska frågor. Honorar, korrekturfel, upplagor etc. Ibland, som i samband med kontraktet på *Karolinerna*, anlitar Heidenstam t.o.m. en jurist för att ha det "förttydligt [...] utan någon ändring till innebörden". Till på köpet låter han Karl Otto förstå att det är Albert som bestämmer. Han avslutar brevet med: "Vill du alltså vara snäll och visa papperet för din far och rådgöra om saken."³³ Någon personlig värme är svår att spåra från Heidenstams sida. Karl Otto är – säkert med all rätt – livrädd för att såra sin författare. Heidenstam var extremt känslig och lika egocentrisk. Han krävde ständig uppskattning och att vara den ledande personen i alla sammanhang. Till och med hans beundrande vän och biograf Fredrik Böök påpekar gång på gång att Heidenstam var "ömtålig och egocentrisk". "Han kunde aldrig få nog värme och och sympati" och "han hade också ett starkt behov av yttre erkännande och hedersbetygelser".³⁴ I ett brev till Ellen Key skriver Heidenstam 1898 – då han, som han själv påpekar, var den oomtvistade ledaren för den nya författargenerationen – att man "med fröjd hugger in på alla sidor" på honom: skrivs det något positivt "kallas det reklam och kotteridyrkan", "Jag kan icke stiga in i en restaurang eller teater, utan att

ett tyst regn av förtal faller genom luften".⁵⁷

Mot sin förläggare håller Heidenstam alltid en viss distans. Karl Otto är inte med på det legendariska bröllopet på Blå jungfrun, där Heidenstam samlade alla sina författarvänner, dit Karl Otto av naturliga skäl inte räknades. När Heidenstam fyller femtio år på Naddö är Karl Otto bjuden, något som han betraktar som en stor heder: "Jag för min del skall ur mitt minne aldrig kunna utplåna denna härliga högsommardag i Naddös park vid Vätterns strand. Vi sutto där och läste upp de i hundratal och åter hundratal inströmmande telegrammen", skriver Karl Otto. På det foto som tagits upplever man snarast att det är den ivrige Karl Otto som läser för den högdragne Heidenstam. En annan bild av högtidsdagen ger Mia Leche Löfgren, som i sin ungdom dyrkat Heidenstam "som den störste bland skalder och det älskvärdaste bland snillen". Hon bor på Medevi brunn nära Naddö och beger sig dit för att ge idolen sin hyllning. Hon är djupt besviken när hon rapporterar hem till sin man. Den romantiske diktaren har blivit en furste omgiven av smickrare:

Heidenstam gjorde sig briljant som slottsherre, hans hem var vackert men mindre än jag trott [...] Talen äcklade mig genom sin oblyga missaktning för ordens valör. Hans eget landsfaderstal till sina undersåtar hade en viss kläm, tack vare posen och utförsgåvorna, men vad han sade var mycket enkelt och inte alls originellt [...] Som hans personliga, boende gäster fungerade den stockholmska premiärklicken [...] För resten verkade det inte som om H. framför allt samlat omkring sig sina intimaste vänner. Med undantag av hans gamla mamma som såg ut som änkehertiginnan av Dalarna där hon satt, stel och rak i en styv sidenklänning, var det egentligen de vanliga: den speciella förläggaren, den speciella kompositören och den mest nitiska smickraren.⁵⁸

De få gånger som Heidenstam verkligen vill vara vänlig och tacksam måste han gardera sig, som i ett brev till Karl Otto, där han påminner sig "ett bekant slangord af Tosse Hedberg, hvilket visser-

*Karl Otto läser hyllningstelegrammen för Heidenstam på 50-årsdagen 1909 på Naddö.
Foto Georg Pauli*

ligen är en smula pojkaktigt och vanvördigt i tonen men alltför välmenande att det skulle kunna stöta dig! 'Man återvänder i alla fall alltid till gubben Bonnier'. I denna formlösa komplimang instämmer [jag] på det lifligaste." Likaså hajar man till när Heidenstam i ett brev till en god vän, på tal om var han trivs bäst, skriver med en egendomlig formulering sommaren 1898 från Dalarö där

han just då bor: "Jag skäms över att bo på Dalarö – ett ställe som jag alltid djupt *föraktat* [min kurs.]."⁹⁰ Då bör man betänka att Dalarö var Karl Ottos älskade sommarställe och att de borde ha umgåtts om de stått varandra nära.

Heidenstam är dock Bonniers viktigaste författare och befäster sin ställning ytterligare med en rad historiska romaner och berättelser. Åren 1905 och 1907 kommer de två romanerna om Folkungaätten, *Folkungaträdet* och *Bjälboarfvet*. Den förra trycks först i 6.000 exemplar och redan året därpå i 3.000 exemplar och två år senare i ytterligare 3.000 exemplar. Men nu är 12.000 exemplar inte längre ett vågstycke eller särskilt märkvärdigt. Sedan *Karolinerna* har bokmarknaden ökat dramatiskt. Heidenstam är inte heller Bonniers mest säljande författare. Selma Lagerlöf och Sven Hedin når redan större upplagor.

För Alfred Dalin och Fridtjuv Berg var *Nils Holgersson* endast en början av en förnyelse av folkskolans läroböcker. Nu, 1907, var det dags för en historiebok, som skulle följa på Selma Lagerlöfs geografibok. Karl Otto kommer genast att tänka på Heidenstam som författare. Resultatet blir *Svenskarna och deras hövdingar*, under en tid en av Sveriges mest lästa historieböcker. Heidenstam är tveksam i början, han är ingen "beställningsförfattare", men när han väl beslutat sig och har sin sedvanliga kontakt med Karl Otto uppstår inga större problem. De två delarna utkommer 1908 och 1910, men det disciplinerade och formaliserade skrivandet passar inte riktigt den romantiske diktaren. Mottagandet blir övervägande positivt, men Heidenstam känner att det är mer högakttningsfullt än spontant. Men det ekonomiska resultatet blir strålande. Nu är det inte längre fråga om 12.000 kronor, som för *Karolinerna*. Nu rör det sig om de 50.000 eller kanske 100.000 kronor som Karl Otto lockat med när han övertalade Heidenstam och så småningom ännu mer.

Heidenstam, alltid på jakt efter pengar till sina olika herresäten, meddelar Karl Otto 1911 att denne borde köpa rätten till hans samlade verk. Säkert hade den stora affären med Strindberg året före också spelat in. 1913 börjar diskussionerna på allvar. Igen är han inte mera lojal mot sitt gamla förlag än att han möjligen har

"Spänningen" har uppförts
i Helsingfors och gjort lycka,
Tycho vet.

Heidenstam, som var en god tecknare illustrerade gärna sina brev
till Karl Otto Bonnier.

tagit andra kontakter. I varje fall skriver Tor, som nu är delägare i förlaget, oroligt från Italien: "Är det tänkbart att Heidenstam vänder sig till någon annan?" Under tiden har Heidenstam uppenbarligen höjt budet, för nu är summan 150.000 kronor – ett magnifikt belopp om man jämför Heidenstams relativt lilla livsverk med de femtiotvå volymer som Strindbergsupplagan kommer att omfatta. Karl Otto kan inte säga nej, men är allvarligt oroad. Han skriver till Tor att han under dennes resa gör "åtskilliga dumheter och det allvarsamt nog. – Jag har hela denna dag gått och grubblat [...] öfver den öfverenskommelse jag igår gjorde med Heidenstam. Ty den är gjord nu. – Det är visserligen i det stora hela på de samma villkor, som vi erbjöds hösten 1911, men jag vill ej neka till att jag nu – för sent – insett att det är alldeles för mycket bjudet. – Men nu går det ej att ångra."

Heidenstams aktiva författartid är kort. Han klagade "i förtrolighet" över att han hade förtagit sig på arbetet med *Svenskarna*

och deras hövdingar och att det bidragit till att hans författarskap avstannade.⁶¹ Hans avsked som författare kommer med *Nya dikter* 1915. Det är en gammal, klarsynt men också bitter diktare som framträder för sista gången. Indirekt är det ett avståndstagande från hans egen romantiska nittitalism. Borta är livsglädjen, de sprakande orientaliska färgerna och yvigheten. Dikterna är klassiskt rena, avskalade. Döden är ständigt närvarande för den femtiosex-åriga mannen:

Ett annat vemod är de gamlas
än sorgens fågelsång i livets vår.
Omkring mig kalla skuggor samlas.
Den tyngsta vägen återstår.

Nu när inspirationen försvunnit blir Heidenstam överöst med hedersbetygelser. 1912 väljs han äntligen in i Svenska Akademien. Han efterträder Carl David af Wirsén! Året efter att *Nya dikter* utkom, 1916, tilldelas han Nobelpriset i litteratur. Heidenstam skulle leva ytterligare trettiofem år, skild från sin tredje hustru – dock med en nära väninna, den unga danskan Kate Bang, isolerad i sitt nya hem Övralid vid Vättern. Några fler böcker av hans hand skulle Karl Otto inte ge ut under Heidenstams livstid.

*

Den 11 oktober 1889 anlände till Albert Bonniers förlag sex dikter till kalendern Sveas "Ärade redaktion", avsända från "Die Nerven-Heilanstalt, D:r Kahlbaum, Görlitz, Tyskland". Brevet som medföljde hade den blygsamma formuleringen: "På något honorar gör jag icke anspråk", men avsändaren ville gärna "ha ett exemplar af kalendern [...] ifall någon af mina dikter skulle vara så lycklig att vinna en plats i densamma". Undertecknat Gustaf Fröding.

Alberts omhuldade Svea hade återigen visat sin förmåga att dra okända blivande författare till förlaget, utan att man behövde ta någon större risk vare sig ekonomiskt eller personligt. Det var trångt om utrymmet i den årgången, men både Albert och Karl

Otto tyckte att någon dikt nog vore värd att tas med. Men ingen av herrarna var särskilt entusiastisk för den nya författaren. Albert bestämde sig för dikten "Sol och Pannkaka" som var den som Karl Otto tyckte sämst om. "Jag måste erkänna att *jag* icke hade blivit så vidare tagen av de sex dikterna", skriver Karl Otto i sina minnen. Fröding själv blev missnöjd med valet och skriver till sin vän Mauritz Hellberg att poemet var både "dumt och osant" och att "Bonnier borde ha spö, emedan han tog in det i Svea – han hade ändå att välja".

Sin vana trogen – Sveas uppgift var ju att locka fram nya intressanta författarskap – skriver Albert när han antar dikten: "Det skall bli mig angenämt att då Ni framdeles har något litterärt arbete att erbjuda få höra ifrån Er." Så kom då i juli påföljande år, 1890, ett diktmanuskript från Fröding som väckte blandade känslor hos far och son Bonnier. Karl Otto erkänner att han var tveksam: "min far – mycket klarare än jag – uppfattade det nya i form och innehåll hos Fröding". Albert var dock inte mer intresserad än att han svarar Fröding att visst vill han ge ut dikterna men först följande år. Därmed skulle "Ert skaldskap ytterligare mogna under tiden." Albert muntrar upp Fröding med att framhålla att Heidenstam "i mer än 7 år låg på sin första diktsamling". Visst vill man ge ut dikterna, men att detta "icke kan ske utan uppoffringar" (från Alberts sida). Och han lägger till de häpnadsväckande raderna: "Jag antager också, att Ni icke blott ej påräknar någon ekonomisk fördel därav utan kanske själv vore beredd att – om så erfordrades – bära eventuell förlust på företaget."

Tursamt nog dröjer det innan Fröding får brevet. Trots sjukdom och en stark självkritik vill han ge ut sina dikter. Visserligen skrev han året före till systern Cecilia: "Det är visst bäst att jag ställer till Autodafé på mina alster, de genera mig", men samtidigt kämpar han för sitt manuskript. Han tackar något ironiskt för "Edert halfva erbjudande" men skriver att brevet i alla fall inte helt och hållet vill "nedslå modet hos en debutant". Och huvudsaken är att boken kommer ut: "Hvad mitt skaldskaps mognad beträffar så tror jag rakt icke, att jag kan åstadkomma någon sådan innan jag genomgått kritikens bloddrop."⁶²

Det manuskript Fröding har sänt in genomgår nu bearbetningar, både från författarens och från förläggarens sida. Under arbetets gång har förlaget blivit alltmer positivt. I februari 1891 kommer det färdiga manuskriptet. Albert sänder nu ett kontrakt där det inte längre är tal om att Fröding skall stå någon risk. Något större honorar får Fröding dock icke. Det är 200 kronor trots att upplagan är så stor som 1.500 exemplar. Boken döps efter många turer – Fröding vill i det längsta, med sin självunderskattning, kalla den "Mixtum pictum compositum" men det blir till slut *Guitarr och dragharmonika*, "dragspelet finge då representera det grofva bondska [...] gitarren skulle vara en symbol på det mera ljufliga himlavända", som Fröding skriver till Albert. Glad är han dock inte: "Den dåliga titeln har förstås tillkommit på Bonniers föranstaltning", skriver han i ett brev. Idag är nog de flesta nöjda med förlagets ingrepp.⁶¹

Guitarr och dragharmonika blir en framgång, både hos kritiken och hos publiken. Recensenterna uppfattar att det är en mogen, färdig diktare som träder fram. Berömmet kommer från alla läger, från Georg Nordensvan till C.D. af Wirsén, som för en gångs skull är odelat positiv. Snoilsky blev så gripen när han läste dikterna att han sade: "Ja, jag kan inte dikta alls."⁶² Den bredd som titeln antyder har också en stark närvaro i samlingen med "humor, friskhet och färg" som en kritiker skriver – i numera klassiska dikter som "Våran prost" och "Jan Ersä och Per Persa", liksom den romantik och realism som kommer till uttryck i "Det var dans bort i vägen", "Jag ville, jag vore" och "En hög visa".

Frödings inträde på den litterära scenen var på sitt sätt lika betydelsefullt som först Strindbergs och sedan Heidenstams. Medan Strindberg öppnade slussarna för *den moderna svenska litteraturen*, förblev han samtidigt isolerad från den genom sin ombytthet, sina långa utlandsvistelser och, trots allt, så ojämna produktion. Heidenstam däremot påverkade sina samtida författare så starkt att det är rättvist att se honom som *inspiratör och ledare* för de svenska guldåldersförfattarna – nittitalisterna och deras efterföljare. Han såg sig med all rätt som hövding och anförare av litteraturen. Heidenstam fullföljde också Strindbergs etablering av för-

Gustaf Fröding. Kungl. biblioteket

fattaren som yrkesperson. Från och med nu var det accepterat och möjligt för en författare att försörja sig på sitt skrivande. Heidenstam arbetade helt medvetet på att förbättra sin och kollegernas ekonomiska och rättsliga situation genom att skapa Författareföreningen. Han tog också initiativet till rekonstruktionen av Svenska Dagbladet 1897 till en liberal kulturtidning och centrum för de nya idéerna. Svenska Dagbladet skulle bli "ett språkrör för 'nittio-talets' genombrott", och "resa en blygsam minnesvård över Konstnärsförbundets och dess andliga fränders genombrott", som Thiel skrev i sina anteckningar.⁶⁵ Heidenstam övertalade Ernest Thiel att bidra med 100.000 kronor och därmed lägga grunden för tidningens finansiering. Därigenom fick nittitalisterna ett forum där de både kunde skriva och bli omskrivna med förståelse. Oscar Levertin var självskriven som ledande litteraturkritiker.

Medan Heidenstams framgång hos läsarna var ojämn och för förlaget under många år föga framgångsrik, kom Fröding omedel-

GUSTAF FRÖDING

Samlade dikter

(Guitarr och Dragharmonika. — Nya Dikter.
Stänk och Flikar. — Nytt och Gammalt).

2 delar. 5: 50; inb. i 2 band 8: 50.

✂ Frödings dikter äro numera tryckta och
spridda i uppemot 14 tusen exemplar!

RÄGGLER OCH PASCHASER.

Två böcker à 1 krona.

GRALSTÄNK. 1: 50.

*Bestsellerannons för Frödings Samlade dikter: "numera tryckta
och spridda i uppemot 14 tusen exemplar!"*

bart i kontakt med läsarna. Det blev inledningen till en allt större försäljning av de framgångsrika svenska författarnas böcker. Nu skrev författarna om inte för folket så för den nya växande medelklassen, inte längre för en liten akademisk krets. Med Fröding tillkom *en läsande allmänhet*.

Att Fröding skulle spela en så avgörande roll för bokmarknadens snabba utveckling var något som varken Albert eller Karl Otto hade klart för sig. De hade ju båda varit svala inför hans debutmanuskript. När *Guitarr och dragharmonika* kommit ut skriver Karl Otto till Fröding att "bokhandelsframgången var klen". I själva verket såldes 5.000 exemplar av den okände debutanten på tre år. Det kan jämföras med Karl Ottos egen anmärkning att det tidigare inte hade varit möjligt att sälja någon diktsamling, inklusive *Vallfart och vandringsår*, under hela 1880-talet, "man vägrade att läsa vers!" Nästa bok av Fröding, *Nya dikter*, går likaså i tre upplagor mellan 1894 och 1897, i totalt 6.000 exemplar. Fortfa-

rande är Albert ganska sval. Han erbjuder sig att betala 1.500 kronor, men för två upplagor. Den första i "elegant utstyrsel och ett senare eftertryck, som kunde säljas till billigare pris".⁶⁶ År 1896 kommer *Stänk och flikar* som samma år trycks i två upplagor på likaså totalt 6.000 exemplar. 1897 kommer *Räggler å paschaser* som säljs i 8.000 exemplar mellan 1897 och 1907. Redan 1901, endast tio år efter debuten, ger Bonniers ut Frödings *Samlade dikter* som på sju år säljs i sensationella 26.000 exemplar.

I sin tillbakablick tillrättalägger Karl Otto sin och Alberts inställning. Han skriver att Albert visserligen "icke genast hade haft *Vallfart och vandringsårs* betydelse fullt klar för sig, icke heller följande år, 1891, skulle komma att från första stund uppskatta [...] 'Gösta Berlings sagas' egenart och värde". När det gällde Fröding däremot tvekade Albert "icke att för mig uttala som sin övertygelse, att i Fröding en poet av verkligt stora mått borde kunna väntas". Alberts brev till Fröding ovan talar dock ett annat språk.

Både Alberts och Karl Ottos njugga inställning till Frödings debut uppmärksammades redan av samtiden. Vid Frödings död 1911, då han hade blivit en avhållen "nationalskald", angreps Karl Otto kraftigt för just detta av författarinnan Mia Leche. Dagens Nyheter hade bett Karl Otto att få publicera breven kring debuten, vilket han, med en naivitet som kan förvåna, gjorde. Mia Leche menar att Fröding bemöttes med "torr och skolmästaraktig snävhet" med "hr Bonnier farande fram som en mordängel med begravningskors" över diktsamlingen" för att "med röda kors märka de dikter som väckt hans [...] 'synnerliga misshag'".

Även Fröding själv uppfattade Bonniers inställning som njugg och småaktig. Om förläggarens önskan att ta bort vissa dikter i debutsamlingen skriver han att "Bonnier vill antagligen icke ha allt för mycket af mina dyrbara kväden". I ett annat brev några dagar senare: "Samlingen som den nu är blir visst temligen tunn (i synnerhet som Bonnier nog censurerar bort åtskilligt ...)."⁶⁷ Efter den framgångsrika debuten blir relationen till förläggarna dock hygglig. Någon större närhet uppstår aldrig mellan författare och förläggare. De lägger aldrig bort titlarna. Nästan alla brev handlar uteslutande om förskott, som Fröding behöver och som först

Albert och sedan Karl Otto alltid är generös med.

År 1896 hettar det dock till. Albert och Karl Otto får än en gång uppleva det otänkbara: att förlaget och dess författare åtalas. Albert, som hunnit bli sjuttiosex år men fortfarande med all kraft styr förlaget med Karl Otto vid sin sida, ville ju inget annat än att njuta av sin framgångsrika verksamhet. Att dessutom den okontroversielle, folkliga Fröding skulle bli orsaken till ännu en storm var helt otänkbart. I juni mottog förlaget ett manuskript kallat "Dagar och nätter". Det innehöll några av Frödings allra vackraste dikter som "Det borde varit stjärnor" och "En visa till Karin när hon hade dansat", och där fanns också "En morgondröm", som idag betraktas som en av vår litteraturs pärlor. Dikten besjunger upplevelsen av den fysiska kärlekens höjder, som kulminerar i den berömda femte sången:⁶

Själ i flamma, blod i dans,
han var hennes, hon var hans,
han blev hon, hon blev han,
ett och allt och tvenne,
när hans unga makt av man
trängde in i henne.

Och med huvudet bakåt i kyssande böjt
och med skötet mot famnaren höjt
drack hon livets och kärlekens yppersta drick
i var störtvåg hon fick
av hans livseldsaft,
i var gnista, som gick
av hans kraft.

Och som samma andedrag,
samma puls och hjärteslag,
själ vid själ i samma kropp
sammanhöll,
steg och föll
rytmens ned och opp,

mot och in och från,
 tills med ens en stråle sköt
 ur hans liv och livsvarmt göt
 faderkraft i moderfröt
 och som två förenta floder
 ström av fader, ström av moder
 blevo ett i son.

Karl Otto är bortrest när Albert får manuskriptet. Albert är anmärkningsvärt fattad när han läser "En morgondröm". Karl Staaff – som var Författareföreningens ombudsman och hjälpte Fröding med förhandlingarna med förlaget – skriver till Fröding att "Herr Alb. Bonnier har icke själv föreslagit uteslutande av någon utav dikterna men däremot framkastat möjligheten av ändring i ett eller annat uttryck av 'En morgondröm' – vilken härliga och på svenskt språk alldeles enastående dikt han dock icke [...] ville hava bort utan tvärtom synnerligen beundrade".

Karl Ottos egen kommentar är: "Vi läste dikterna med beundran, men icke utan en viss oro: hur skulle de komma att tagas emot?" Albert och Karl Otto är dock inte särskilt bekymrade. Först när dikterna efter sommaren finns i ett slutligt korrektur skriver Albert i ett försiktigt formulerat brev: "Långtifrån att vilja på det ringaste vis öfva någon censur på Er, vågar jag dock hemställa till Edert bepröfvande om Ni ej skulle finna det kunna vara skäl att i Eder – för öfrigt så högst förträffliga Diktsamling – låta några rader i Dikten 'En Morgondröm' undergå en ompröfning och eventuel retouchering. [...] På sid. 112 vore det kanske det enklaste att låta *hela* sista versen utgå."⁹⁹

Fröding, alltid orolig och nervös, hade varit inställd på att förlaget skulle reagera mot "En morgondröm". När Albert i juni hade uttryckt sin tvekan inför Karl Staaff var Fröding beredd att stryka. Om Bonnier fann vissa stycken "osmältbara" vore han "villig att stryka de svåraste eller göra en och annan ändring". Och något senare: "jag skall försöka ändra på ställen, där hr Bonnier finner alltför stora anspråk på allmänhetens fördomsfrihet". Det är inte bara Alberts tvekan som påverkar Fröding. Han som redan är så labil är

Fröding och Heidenstam badar i havet vid Sandhamn 1896.

inte en stridens man. Under sommaren, medan dikterna är till sättning på förlaget, anförtror han väninnan Ida Bäckman: "Åh, vad ni skall komma att avsky, det jag skrivit!"

Karl Staaff hade också sänt manuskriptet till några vänner, bl.a. Ellen Key och Hjalmar Branting. Båda tyckte att det var en storartad diktsamling. Brantings då artonåriga dotter skriver i en memoar att "En morgondröm" lästes högt i hemmet – "alla togo den som en uppenbarelse av vad dikt kan säga, då det säges rätt och skönt". Stödet från vännerna minskade Frödings vilja att stryka i dikten. Den som framförallt övertalade Fröding var Verner von Heidenstam. Han var Frödings stora förebild. När *Guitarr och dragharmonika* kom ut uppmärksammade recensenterna denna påverkan. Fröding instämde och skrev till vännen Mauritz Hellberg: "Att jag tagit intryck av Heidenstam [...] är naturligtvis också till en viss grad riktigt."⁷⁰ När Fröding efter några år blir bekant med Heidenstam skriver han till denne: "Ni vet ju att jag håller af Er mer än alla andra svenska författare och [att] Ni gifvit mig mod att skrifva – ibland alltför lärjungeaktigt." Vid läsningen av en

*Glada dagar på Sandhamn. Heidenstam och Fröding poserar
med Albert Engström i bakgrunden.*

av Heidenstams dikter, "Morgonen" från 1895, bekänner Fröding: "Jag har ibland gråtit, när jag läst den."¹

Vändpunkten kommer i augusti när Fröding är på Sandhamn och hälsar på det som kallats "den svenska sommarparnassen". Här är bl.a. Albert Engström, amatörförfattaren Birger Mörner, konstnären J.A.G. Acke och Heidenstam. Man roar sig dag och natt – Albert Engström har infört seden att ta morgonsupen simmandes vid ett i alla avseenden flytande frukostbord – skriver nonsensvers, leker sjögudar och skogsgudar, grekiska gudar och romerska gudar. Heidenstam skriver till vännen Edvard Alkman: "Vi ha uppfunnit ett nytt frukostsätt, som i dag proverats med jubel.

På en rund, simmande träskifva fästes en duk med ritstift. Under det vi bada dukas därpå renadt, öl, smörgås med ost osv. Allt får så drifva till sjös ett stycke. Därefter simma vi efter och, trampande vatten, taga vi helan, och halfvan och intaga en splendid måltid. Sättet väcker allmän skandal i lotsverket, emedan lotsarna å förbifarande skepp distraheras. Man letar efter en gammal paragraf, påstås det.””

Fröding känner sig uppskattad och trygg bland vänner. Fröding har anlänt den 31 augusti 1896. Just då kommer korrekturet från förlaget och Heidenstam läser ”En morgondröm” högt för kamratkretsen med en sådan känsla att Fröding ”fick glans i blicken och beslutsamhet i dragen och all osäkerhet var borta”. Självklart skall inte en rad strykas, säger de glada vännerna med Heidenstam i spetsen. Man är medveten om riskerna, men det gör det bara mera spännande. ”Visst skall du låta halshugga dig. Det gör så gott, så gott”, utbrister Albert Engström enligt en av de närvarande.

Denna entusiasm kan Fröding inte motstå. Vid ankomsten till Sandhamn var Fröding fortfarande benägen att göra de strykningar Albert hade föreslagit, menade författaren Adolf Paul som var närvarande, men Heidenstam protesterade. Efter detta är Frödings tidigare tvekan helt borta. Den 3 september skriver han från Sandhamn till Albert: ”Efter samråd med hr v. Heidenstam tycker jag, att det knappast är rådligt att utesluta de anmärkta ställena. Boken kan i alla fall knappt bli någon läsning för familjen och får väl ställas undan i vrån – den kan i alla fall bli rätt mycket läst.””

Den 30 september 1896 utkommer *Stänk och flikar*, som diktsamlingen nu kallas. ”En morgondröm” utlöser ett ramaskri hos en stor del av pressen och allmänheten. Med sin liberala och frisinnade inställning har Albert och Karl Otto – igen – misstagit sig på den tongivande samhällsmoralen. Fröding har gått alldeles för långt. Sådant innehåll hör hemma i läkarböcker inte i dikten heter det. Den förste recensenten är Karl Warburg, som alltid givit Bonniers ett helhjärtat stöd, bl.a. vid Giftrasättegången. Han anger tonen, trots att han tillhör det liberala lägret: ”Här sparas inga ord, ej ens de grövsta. [...] Även den som är en svuren fiende till allt pryderi, all tillgjord sedlighet, måste känna sig fränstött både mo-

raliskt och estetiskt, när som här enstaka ställen erinra [...] mera om vissa populärmedicinska böcker än om poesi.²⁷⁴

Praktiskt taget alla kritiker fördömer "En morgondröm". Där- emot får andra delar av samlingen beröm – t.o.m. av Wirsén. Men i stort är Fröding en ungdomens förförare: "Man kan blott häpna över att något dylikt kunnat i Sverige tryckas. [...] I goda svenska hem kan ej gärna ett sådant arbete ligga framme." Naturligtvis an- grips även Bonniers. Dikten är "lika motbjudande för allmänheten som komprometterande för honom själv och hans förläggare", skriver en kritiker. Tidningen Figaro avbildar Fröding som "Sälja- ren" och Albert som "Köparen" på första sidan. Signaturen "Si- gurd" skriver om "förläggarens smutsiga affärsspekulation i detta pornografiska bokalster". Aftonbladet, vid denna tid en reaktionär tidning, betraktar skalden som sjuk, "nu ej längre sig själv mäktig. [...] Värre är det då en förläggare visar sig glömsk av sin plikt mot och sitt moraliska ansvar inför Sveriges läsande allmänhet."

Albert svarar Aftonbladet – ganska tillbakadraget – att han inte vill utöva censur och att han "efter samråd med andra skriftstäl- lare" beslutat sig för att trycka hela dikten. De författare som Al- bert hade syftat på var Ellen Key och Heidenstam. Albert får till svar att det är en "fruktansvärd beskyllning som hr Bonnier riktar mot de 'andre skriftställare'" som han söker skydd bakom. Det svenska samhället hade dock mognat sedan Giftasrättegången och ingen av de mer ansedda skribenterna ropar på beslag. Det gör där- emot Örebro Tidning och signaturen "Sigurd" i Smålandsposten, som högljutt kräver åtal. "Sofver justitieministern?" är rubriken i Smålandsposten, och i texten sägs att Frödings nya bok får *Giftas* att te sig "som snövit oskuld". Örebro Tidning anser att "i jämfö- relse med Frödings 'bohemiska glädjedikter' verka t.ex. de ruski- gaste partier i Strindbergs 'Giftas' som oskuldsfulla idyller, ja, icke ens den beryktade grislitteraturens vedervärdigaste alster hinna upp till de Frödingska dikternas nivå".

Tidningen Budkaflen, där skandalskribenten Janne Bruzelius härskade, kom på ett smart grepp. Man tryckte helt enkelt *endast* de "skandalösa" fjärde och femte sångerna med kommentaren: "Vi vilja än icke yttra vår mening [...] Men vi motse med nyfikenhet

Veckans stora fråga.

Fröding.

Säljaren:

Den "osedlige" skalden.

Bonnier.

Köparen:

Den "osedlige" förläggaren.

Bilder i tidningen Figaro som syftar på "förläggarens smutsiga affärsspekulation" som en annan tidning betecknar utgivningen av Stänk och flikar.

Ur Figaro 42/1896

vad den övriga presskritiken och allmänheten har att säga om dessa dikter, utgivna på Albert Bonniers förlag." Nu kunde – eller vågade – inte justitieministern vänta längre. Möjligen hade den nu gamle Oscar II också ett finger med i spelet. Han beundrade Frödings första samlingar, men *Stänk och flikar* kallar han i sina memoarer en "ohöljt snuskig skrift". I början av oktober 1896 beordrar justitieministern kvarstad och åtal mot både Budkaflen – som ju tryckt de förgripliga verserna – och *Stänk och flikar*. Nu instämmer även de mer moderata tidningarna som Svenska Dagbladet, även om den allmänna meningen är att beslaget är överilat.

En av de få tidningar som med kraft försvarar Fröding är Social-Demokraten, där Hjalmar Branting inte skräder orden. Bruzelius

är "ett smutsigt kryp, som hängt sig fast vid en inspirerad diktares mantelflik". Även den alltid pålitlige Georg Brandes skyndar till Frödings försvar och skriver att *Stänk och flikar* är Frödings "ypperste bog". Det är dock anmärkningsvärt hur ensam Fröding är. Germund Michanek har med rätta påpekat att när Hjalmar Söderbergs *Förvillelser* angreps ett år tidigare för osedlighet på ett betydligt mildare sätt, hade sju litterära vänner till Söderberg försvarat honom. Dessa sju, Heidenstam, Levertin, Tor Hedberg, Per Hallström, Geijerstam, Edvard Alkman och Ellen Key, hör man nu ingenting ifrån. Fröding står visserligen utanför huvudstadens litterära kotterier, men här hade det gällt, mer än någonsin, att försvara den konstnärliga rätten att vidga gränserna.

Desto viktigare för Fröding är Alberts och Karl Ottos stöd. Det förefaller också som om båda förläggarna tar beslaget och angreppen ganska lugnt. Samhället har liberaliserats sedan Giftastiden. Ingen säger upp bekantskapen med familjen och Karl Otto skriver att "vi under hela rättegångstiden voro fullt förvissade om, att det aldrig kunde bli tal om någon fällande dom!" Förläggarna och bokhandlarna var också snabbare än polisen. När överkonstapeln Carl Oskar Andersson och detektivkonstaplarna Axel Theodor Jaensson och Carl Svante Schönhult infinner sig på Mäster Samuelsgatan 17 för att beslagta de förgrifliga böckerna, finns endast 17 exemplar kvar av den tryckta upplagan om 4.200 exemplar. Dessa tas personligen fram av bokförläggaren Albert Bonnier, enligt den sedan utskrivna rapporten. Jakten efter exemplar fortsätter sedan i staden med hjälp av 13 polismän som besöker 30 boklådor, antikvariat och läsesalonger, där ytterligare 169 exemplar beslagtas.

Albert hade redan en vecka före bokens utgivning försäkrat sig om en namnsedel. Fröding tvekar inte att ta på sig ansvaret. Den sjuke och nervöse Fröding uppträder med en imponerande karaktärsstyrka och ett stort mod. När Bonniers åter angrips för att gömma sig bakom den "möjligen icke tillräknelige skalden" svarar Fröding att han tar hela ansvaret. När det gäller "hr Bonnier sjelf" så har denne just "hemställt till mig om uteslutningar". Detta råd har Fröding inte följt, bl.a. för att "en och annan af mina bekanta" – läs Heidenstam – "uttalat [...] att inga sådana vore behöfliga".

Albert – Karl Otto syns knappast i samband med åtalet – ger Fröding hela tiden ett lojalt och kraftfullt stöd. Han skriver lugnande brev: "Jag (och flera jag talat med) tror icke ni behöfver hysa någon fruktan att bli fälld."⁷⁵ Han ordnar med försvarsadvokat, skickar Georg Brandes artikel med förslag att använda den i rätten och föreslår att Cecilia, Frödings syster, skall komma till Stockholm för att stödja honom. Albert betalar alla kostnader inklusive rum på "Grand Hotel eller Continental". Dessutom får Fröding nya förskott – 400 kronor fram till årets slut – förskott som sedan efterskänks. Fröding får god juridisk hjälp med försvaret, men framförallt är hans egna formuleringar lysande. Han skall fällas för "skändliga framställningar av denna lasts utövande", heter det i anklagelseakten. Men, säger han, "en skildring av köns kärlekens innerligaste famntag" kan ju aldrig kallas en last. Här är det ju en "art av äktenskap, som fullbordas".

I tryckfrihetsmål var det, förr som nu, en jury som avgjorde. De olika parterna skulle föreslå medlemmar av juryn. Det naturliga var att Fröding skulle kalla Heidenstam som en av sina jurymän. Han vore en idealisk person i sammanhanget. Han hade haft ett avgörande ansvar på Sandhamn när man övertalade Fröding att trycka "En morgondröm" oavkortad. Heidenstam befinner sig i Norge och sänder tre telegram till Fröding samma dag. Det första lyder: "Oklokt taga mig till juryman." Det andra uppmanar Fröding att protestera mot att tidningarna "oförsynt" försöker lägga "ansvaret på andra", dvs. på Heidenstam. Det tredje är kanske det mest häpnadsväckande. Där uppmanar Heidenstam Fröding "att näpsa *förläggaren* [min kurs.] för hans ofog att skylla på utomstående". Heidenstam inte bara vägrar att ta sin del av ansvaret – Albert har ju utan att nämna hans namn refererat till honom – utan försöker skylla på sin lojale och trofaste förläggare. Det är också anmärkningsvärt att Karl Otto inte med ett ord nämner detta i sina minnen.

Heidenstam är grandios när han får vara anföraren. Om hans författarkolleger låter honom dominera så är han deras vän och hjälpare. I motgång däremot är han ynkelig. Nu när det är risk för att han skall dras in i en rättegång om sedernas förfall – just det

som han i sin ungdom har besjungit men nu vill ta avstånd ifrån – gör han sig oåtkomlig. Att offentligt ta ställning för "En morgondröm" är han livrädd för, han är ju nationalskalden. Eller är han inte det längre? Aftonbladet hade i polemiken kring *Stänk och flingar* skrivit att Fröding som "Sveriges störste nu levande och diktande skald icke behövde ta råd av lägre gudomligheter". Skulle Heidenstam vara en "lägre gudomlighet" jämfört med Fröding? I och med detta blir Fröding hans motståndare. Att bistå Fröding offentligt som juryman kommer inte ifråga. Man kan så här drygt hundra år efteråt undra om Heidenstams starka uppmaning till Fröding på Sandhamn att trycka de förgräpliga stroferna var ett mer eller mindre medvetet sätt att störta Fröding i fördärvet. I varje fall var Heidenstam medveten om riskerna. Han skriver till Ellen Key från Sandhamn, *samtidigt* som han och diktarvännerna uppmanar Fröding att stå på sig, att "jag hoppas, att icke någon skandal med anledning av dikterna måtte tillstöta".⁷⁶ Och i ett annat brev skriver han, uppenbart lögnaktigt, att pressen utslungar "anklagelser i blindo till höger och vänster mot andra [...] Att jag ett ögonblick genomögnat hans korrektur *nästan mot hans vilja* [min kurs.] och i andras sällskap hör ej dit."⁷⁷

Nu är Heidenstam så orolig – och störd av Frödings popularitet – att han förutom sin vägran att hjälpa Fröding också är livrädd att hans tidigare stöd till Fröding skall komma fram och skada honom. Han skriver till tidningsmannen Edvard Alkman, en annan av hans vänner, att det egentligen är han, Heidenstam, som är offret, inte den åtalade Fröding! Två dagar efter de tre telegrammen, den 15 oktober, skriver han: "Sällan har väl något så klart som nu visat, hur Fröding är populär och jag fanatiskt hatad [...] Frödingsåtalet har fallit som en bomb i mitt arbete och jag blef så tagen, att jag insjuknade i något nervspektakel [...] Doktorn förbjuder mig därför att tänka på allt juryledamotskap, om jag skulle kallas." Och ytterligare två dagar senare är det dags att nedvärdera Fröding helt och hållet – och i förbifarten ger han dessutom Albert en spark. Heidenstam skriver till Levertin: "Frödings svar i tidningarna är något af det mattaste och minst ridderligt manliga, som jag i den vägen sett [...] Det erinrar halft om gubben Bonniers

skrifvelse. Nej, då var det annan karaktär i Strindbergs genmälan. F:s uppsats bekräftade att vår '*största diktare*' [min kurs. men Heidenstams citattecken] är en dummerjöns, som man för sin egen freds skull gör rådligast i att i alla fall i privatlivet låta gå sina egna vägar."⁷⁸

När Fröding svarar Heidenstam efter hans vägran att vara juryman, visar Fröding med kraft att han varken lider av "akut delirium" eller av "physical or moral insanity" som tidningarna har skrivit. Det är dags att göra upp räkningen med den förut så beundrade Heidenstam. I ett brev till honom två dagar efter telegrammen skriver Fröding – medveten om Heidenstams avundsjuka – att det faktiskt är han, Fröding, som är den som angripits så starkt att han undrar "om ens Strindberg fick höra värre". Han medger att det är dumt "att skjuta dig och andra fram som skyldiga". Vem av de två som är största skalden får väl anstå "till den yttersta dagen – kanske kommer jag långt ner i efterföljarskaran, kanske kommer jag inte så långt från höfdingeplatsen håller". Så kommer generalangreppet. I framtiden skall det "bli roligt att se hur Verner v. Heidenstam helt sakta stryker sin pegas ned till äftersägarnes eftertrupp [...] utan annan berömmelse än att kunna rimma originalt på 'sten' med 'knän'". Och så anklagar han Heidenstam för rent plagiat – "hvarför stal du Slipar-Per, det är ju Lars i Kuja upp i dagen och Fiskare-Jan – det är ju med ändring af några bokstäfver samma karl som Gösthults-Jon [...] Det är säkert ingen i hela Sveriges rike som inte inser att Tivedsversarne äro gjorda äfter 'Vermländska låtar'." Och Fröding avslutar detta magnifika brev med: "Som du ser har jag tagit bladet från munnen – det är icke värdt att jag går och spelar att jag inte märkt dina strandhugg." Undertecknat "Din ovän Gustaf Fröding".⁷⁹

Båda skalderna ångrade snart sammanstötningen. Redan några dagar efteråt utväxlade Frödings syster Cecilia och Heidenstams hustru Olga försoningsbrev på deras vägnar. Men de två skalderna träffades aldrig mer. När Heidenstams brev till Levertin nyligen blev tillgängliga för forskningen kom det fram att Heidenstams svek mot Fröding var ännu allvarligare. Endast några veckor efter det att Heidenstam prisade "En morgondröm" och uppmanade

Fröding att publicera den, skriver han en parafras på dikten som i feghet och tarvlighet saknar motstycke i svensk litteratur. Han drar sig inte för att håna Frödings bittra verklighet. Det var ju endast med prostituerade som han fick den himmelska kärlek han drömde om. Här finns både "Ariens ros" från "En morgondröms" inledning och rytmen från Frödings dikt. Samtidigt får de som verkligen ställde upp för Fröding, Karl Staaff, Ellen Key och kritiken Hellen Lindgren, en åsnespark på köpet. Ellen Key och Hellen Lindgren hade enligt Heidenstams åsikt skrivit alltför positiva recensioner av *Stänk och flikar*.⁸⁰ Dikten finns i ett brev till Oscar Levertin som är daterat den 6 oktober i Holmenkollen i Norge:"

Till *Oscar Levertin* en sång om Frödings samlagskväde och den förtjusning, som den väckte hos somliga.

Det bodde en hora i Urvädersgränd,
bedagad och kupig och mogen,
men vännen han bad med cigarren tänd:
– "kom med till Uggleviksskogen!"
– "Herre Je! Ska ja me?" – och så bar det utaf,
men hören mig nu och betänken:
Kellen Hey, Ellen Lindgren och Skalkas Staf
de sutto på Uggleviksbänken.

Och vännen han var en from zoolog,
gemytlig och litet fördrucken.
Han hjälpte horan på rygg, så hon låg
likt en Ariens ros, som är sprucken.
Och upp och ned i galopp och traf
red han rytmiskt som gudarnes like.
Kellen Hey, Ellen Lindgren och Skalkas Staf
sig trodde i gudarnes rike.

Kellen Hey, Ellen Lindgren och Skalkas Staf
 Med blomster ryttaren klädde:
 "Ej Angiolos bilder på Medicis' graf
 så herrlig syn oss beredde!
 Åt oss, som aldrig själf varit med
 och skaka vårt vin ur pipen,
 du lärde, gudomlige man, då du red
 mekaniskt den första principen!"

Rättegången blir odramatisk. Som Albert och Karl Otto förespådade blir det ett frikännande. Domen faller i slutet av november 1896 och julhandeln står för dörren. Det gäller att snabbt få ut en ny upplaga – dock utan de förargelseväckande raderna. Albert skriver omedelbart till Fröding om tillstånd och påpekar att även Frödings vänner vill ha en ny upplaga att köpa i bokhandeln. Annars spelar man reaktionen i händerna, som kan "göra ett attentat mot tryckfrihetsförordningen". Fröding som nu, efter striden, blivit djupt deprimerad går inte bara med på allt, han vill göra strykningar även i andra dikter. Dessutom skriver han ett nytt förord, där han tar avstånd ifrån sina djärva rader. Mot detta protesterar Albert – det skulle snarast skada Fröding – och föreslår att Fröding istället skall publicera sitt försvarstal som förord. Något som Fröding inser när han är vid bättre hälsa: "Jag ville visst ge motståndarne den rätt de kunna ha, men det var kanske onödigt", skriver han till Albert.¹²

Två tusen exemplar trycks i december och räcker väl till. De 4.000 böckerna från första upplagan hann ju säljas före kvarstaden. År 1898 tas Fröding in på Uppsala hospital, där han stannar i sju år. Helt frisk blir han aldrig mer. Rättegången hade satt djupa spår. Hans sexuella grubblerier tilltar alltmer, nu i form av självanklagelser. Hade han dragit kärleken i smutsen? Erik Axel Karlfeldt skriver om hur han satt vid Frödings dödsbädd 1911 och hörde honom mumla: "'Uppsåtet, uppsåtet ...' [jag förstod] att det var en reminiscens från hans process och från tryckfrihetslagens uttryck, att en skrift bör dömas efter uppsåtet mer än efter ordalydelsen."

De stora diktsamlingarna har Fröding bakom sig. År 1897 ger

han ut *Nytt och gammalt* som just innehåller äldre dikter, men också några nya spänstiga poem. Albert trycker 4.000 exemplar och betalar ett hyggligt honorar av 1.000 kronor, samtidigt som han efterskänker de 400 kronorna från rättegångstiden. Året därpå kommer *Gralstänk* även den i 4.000 exemplar. Trots att det är filosofiska dikter har Fröding kvar sin publik. Ja, den ökar alltmer med åren. Hans samlade dikter som ryms i sex volymer – men även finns i en urvalsvolym – säljs så småningom i hundratusentals exemplar och blir en av de vanligaste skolpremierna och konfirmationsgåvorna – dock med den femte sången i "En morgondröm" censurerad ända in på fyrtioalet. Åren 1916 och 1917 görs två kontrakt "för all framtid" med Frödings arvingar på totalt nästan 110.000 kronor.

När Fröding dör 1911 är han trots den långa sjukdomen fortfarande folkets älskade skald. Det officiella Sverige var däremot fortfarande kluvet. Prins Eugen lägger ned en krans vid kistan, andra kammaren uppdrar åt sin talman att avsända ett telegram till de efterlevande systrarna. Första kammaren uttalar också sin sorg, varvid tre ledamöter förblir sittande i protest och biskop Billing anser att kammaren inte bör sända något telegram.

Verner von Heidenstam inbjuds att tala vid bären, men "ville inte gå i vägen".⁸ Men hemma på Naddö skriver han en dikt till Fröding. Det är den mogna skaldens erkänsla och botgöring. Men också en sista hälsning som han nu kunde kosta på sig till en diktare som inte längre är en konkurrent. Så blir dikten också alldeles för högtidlig, utom i andra versen:

Milslångt borta jag sitter.
 Ändå hör jag klockornas slag.
 Hela vårt land i vinterns glitter
 hör de klockor, som ringa i dag.
 Sommar var du och blommande vår,
 sävens sus vid sjöarnas stränder.
 Sov, vår sångare, sov på din bår,
 lyft på tusendes händer!

Verner von Heidenstam hade givit författarna en social status, en accepterad plats i samhället, Gustaf Fröding hade lockat fram en stor läsande allmänhet. Med Selma Lagerlöfs författarskap introducerades bestsellern på den svenska bokmarknaden. Visserligen hade tidigare författare, som Zacharias Topelius, Viktor Rydberg och August Blanche sålt i stora upplagor, men då i slutet av sin bana eller efter sin död och i form av samlade verk. Med Selma Lagerlöf kom "höstens bestseller".

Trots att Karl Otto föresatt sig att bli den nya litteraturens förläggare och vapendragare förstod varken han eller Albert *Gösta Berlings* potential när den okända skollärarinnan från Värmland publicerade de fem första kapitlen i tidskriften *Idun*. Det var i och för sig begripligt. Bokens fantasifulla sagoberättarton bröt radikalt med de sista resterna av åttitalets naturalism. Marken hade visserligen beretts av framförallt Heidenstam, men med kavaljererna på Ekeby och den försupne prästen Gösta Berling tog Lagerlöf ett sista avgörande steg från realism till romantik. Detta steg var inte heller lätt att ta. Det tog Selma Lagerlöf tio år att skriva romanen. Hon inspirerades av den ekonomiskt förfallna herrgårdsmiljö som hon växt upp i och försökte först, utan framgång, skriva om denna i åttitalets realistiska stil. Så får hon tag på Thomas Carlyles böcker, där han framställer Europas historia som skapad av romantiska hjältar, skildrad i en yvig, känslomättad stil, där han riktar sig direkt till läsaren. Det förlöser henne.

När tidskriften *Idun* utlyser en novellpristävling är hon mitt i romanen. Hon skickar in de första kapitlen i juli 1890 som bidrag och vinner. Under vintern publiceras alla fem kapitlen. Kritiken är sval eller ointresserad och någon förläggare anmäler inte sitt intresse. Boken ges ut på hösten 1891 av Frithiof Hellberg, som egentligen inte var förläggare utan *Iduns* redaktör. Mottagandet blir svalt. Carl David af Wirsén excellerar i några av sina mest överlägsna och stupida rader, där han tycker att boken kunde som motto ha sina egna rader: "Stackars den, som är dum. Det är synd om honom var han är. Och mest synd är det om den, som är dum och bor i Värmland." Även för Karl Warburg är boken obegriplig. Levertin tycker visserligen att boken är ojämn, men finner att här

är äntligen den nya "Pepita-estetiken". Han skriver till Heidenstam att det var "det första verket efter Heidenstamsk-Levertinsk estetik [...] detta verk är verkligen högst märkligt – det är den sällsammaste brygd av gott och ont jag sett [...] fraser [...] ur sensationslitteraturen [...] och sidor som äro *beundransvärda* av fantastisk kraft och liv".⁸⁴ En av de få positiva recensionerna skrivs av en då obemärkt landsortsrecensent och värmännning: Gustaf Fröding. "Hon har moraliskt ädelmod", anmärkte han så träffande.⁸⁵

Selma Lagerlöf, som arbetar som lärarinna i Landskrona, får aldrig höra detta beröm från huvudstadens nittitalister. Hon upplever mottagandet som ett misslyckande: "På ett par undantag när äro anmälningarna matta eller rent av förkrossande fientliga [...] Publikens flertal finner boken snarast löjlig. Den har nästan ingen åtgång i bokhandeln."⁸⁶ Samtidigt visste hon att hon skrivit en viktig bok. Hon tyckte att "Gösta Berling liknade en bomb som oskadliggjorts av kritiken innan stubintråden nått den explosiva laddningen".⁸⁷ Det är först när Georg Brandes, nu som alltid före sin tid, starkt berömmar romanens danska utgåva två år senare som Selma Lagerlöf blir erkänd i sitt hemland.

Karl Otto skriver visserligen att han läst de kapitel som trycktes i Idun "med allra största intresse", men det är Albert som tar kontakt med henne, trots att han aldrig "förstod sig [...] på den i så många avseenden säregna boken, med dess 'konstlade och maniererade stil'". Igen är det Svea som är den pålitliga länken. Alberts motto är att det aldrig skadar att höra av sig till ett nytt författarämne, även om boken är konstig. I juli 1892 skriver Albert till "Högädla fröken Selma Lagerlöf" att han redan förra året tänkt skriva, men inte lyckats få tag på adressen. Nu har han den och ber henne "hedra Kalenderns nästa årgång med ett bidrag – vare sig vers eller prosa – dock hellst det senare – behandlande något fosterländskt – även folklifsskildring, sägen eller legend, eller hvad Ni för öfrigt sjelf behagade sända mig".⁸⁸

Karl Otto blir förtjust över bidraget som Selma sänder – nu anar han den blivande storheten hos henne – och sänder inte mindre än 150 kronor som honorar. Det kan jämföras med de 200 kronor som Fröding fick för en hel diktsamling! Att summan är extraordi-

när framgår också av Selmas reaktion. Honoraret var "helt visst alltför stort". Både Albert – dock något motvilligt – och Karl Otto kände på sig att här var en blivande stor författare. De tvekar därför inte att, efter den lyckade första kontakten, be henne om hennes nästa bok. Hennes förläggare, Frithiof Hellberg, funderade visserligen på att med Selma Lagerlöf som författare starta ett regelrätt bokförlag, men han hade enligt Karl Otto inte de ekonomiska resurserna. Därför ansåg Albert och Karl Otto att de "utan att gå kollegialiteten för nära, lugnt kunde erbjuda oss som förläggare åt henne".

Sådan var Bonniers ställning att hon omedelbart tackade ja. 1894 kommer Selma till Stockholm och träffar Albert och Karl Otto för första gången. Man kommer då överens om att hon redan till våren skall samla sina noveller i en volym, som får titeln *Osynliga länkar*. Någon riktig kontakt blir det dock inte vid detta tillfälle. Fyrtio år senare berättar Karl Otto i en intervju: "Uppriktigt sagt har jag icke något konkret minne av henne från detta sammanträffande. Jag förmodar, att hon gjorde intryck på mig av en enkel, anspråkslös och blygsam skolfröken."¹⁰

Osynliga länkar blir en god framgång, men Alberts försiktighet råder fortfarande. "Er bok", skriver han, "har en ganska god afgång – så jag hoppas att ett nytt aftryck utaf den inom kort kan ifrågakomma", och tillägger för säkerhets skull att den "ligger ute öfverallt i bokhandeln – men jag kunde vara böjd att likväl föranstalta ny upplaga för att slippa draga in exemplaren från bokhandeln". Redan på sommaren trycks en ny upplaga – totalt blir det 3.500 exemplar, "mer än vad den nya litteraturen dittills nått till", skriver Karl Otto.¹¹

Någon större entusiasm visade varken Albert eller Karl Otto trots denna framgång. Selma hade övergivit den sagoaktiga, emotionella tonen – men boken var ganska ojämn. Där ingick den mästerliga berättelsen "Dunungen", men också ett antal mindre lyckade noveller. Herrarna Bonnier ville ha en ny roman, Selma lovade men det blev inte någon. Karl Otto som inte ville mista henne föreslår då en ny upplaga av *Gösta Berlings saga*. Albert kan inte säga nej till Karl Otto men vill egentligen inte. Det blir Albert som

ger Selma ett erbjudande, som inte är särskilt uppmuntrande för den stackars författaren: "Jag kan nog tänka att efterfrågan efter den ['Gösta Berling'] icke numera är stor – men troligtvis äro Edra anspråk icke heller stora." Selma blir trots det glad: "Jag skulle uppriktigt önska att Ni, herr Bonnier, ville åta Er att förlägga boken. Vet ni, den är ej längre ett sådant svart får, som då den först kom ut." Hon begär ett anbud och avslutar brevet med att priset inte är avgörande – "jag vet, att den blir bra tryckt och utstyrd" – men pengarna har också betydelse. Hon måste försörja både sin mor och en annan gammal släkting, meddelar hon."

Under tiden får Selma ytterligare tre anbud från konkurrenter. Ett av dessa är frestande och innefattar även nästa bok. Då ger Bonniers henne ett anbud på 750 kronor för 1.500 exemplar och något mer för den ännu oskrivna boken. När Selma svarar att hon har ett högre anbud, frågar Albert henne vad hon begär: "Skulle Ni derför vilja ha godheten *sjelf* säga, hvad Ni önskar få [...] Vi skola nog komma öfverens." Men det är för sent. Selma, ovan vid affärer och kanske irriterad på Alberts småaktighet, har redan skrivit på. Och det kontraktet omfattar hennes produktion tio år framåt! "Jag var mer än ledsen över detta slutresultat", skriver Karl Otto i sina minnen trettio år senare. Men Albert är inte särskilt angelägen. Han skriver till Karl Otto som är på resa: "från Selma Lagerlöf kom i dag ett bref – mycket svassande och rart till formen, men hon har redan uppgjort med den 'andra' om både Gösta Berling och förköp till hennes nya bok", och lägger till: "Nå, man får väl trösta sig." Karl Otto svarar i samma anda: "Det var en mycket förarglig historia med Selma Lagerlöf, men man får väl trösta sig; blott det ej är Norstedts ty det skulle onekligen öka förargelsen."

Även Selma beklagade att det inte var Bonniers som blev hennes huvudförläggare: "För min ekonomis skull kan jag ej annat än att vara glad åt affären, men å andra sidan har jag blott efter stor tvekan kunnat afstå från att få min bok förlagd hos Er", skriver hon till Albert."

Bonniers dominerande ställning, med nästan monopol på svensk skönlitteratur, skulle dock än en gång fälla avgörandet. Den anonyme förläggaren visade sig vara den danske förläggaren Ernst

Bojesen. Han hade ambitionen att bli skandinavisk förläggare och började därför göra kontrakt för både Danmark och Sverige. Han hade givit ut några mycket framgångsrika fackböcker tillsammans med Bonniers och hade nära kontakter med Albert och Karl Otto. Någon tid efter den snöpliga förlusten av Selma Lagerlöf kommer Bojesen till Stockholm för att leta efter ett förlag som vill ta hand om hans svenska utgivning. Givetvis frågar han Bonniers i första hand om de vill ge ut *Gösta Berling* för hans räkning. Nu tvekade inte Albert. Man åtog sig att ge ut "allt nytt" av Selma Lagerlöf, dock tvingades Bonniers att ge Bojesen en "Öresundstull" på cirka 25 procent! Detta varade i fem år, mellan 1895 och 1900, tills Selma Lagerlöf bad Bojesen att lösa henne från kontraktet.

Selma var definitivt glad över att vara tillbaka hos Bonniers. Hon hade endast de bästa erfarenheter av att bli utgiven av Albert och Karl Otto och tycks under de fem Bojesen-åren bara ha väntat på att få Bonniers som sin huvudförläggare. När Albert dör skriver Selma till Karl Otto: "Han var en så beundransvärd klok man, att det alltid var ett stort nöje för mig att höra honom – och dessutom är det kärt för mig att minnas den välvilja hvarmed han bemötte mig från första stunden till den sista."¹⁴

Albert hade inte – och möjligen inte heller Karl Otto – uppfattat att Selma Lagerlöfs utveckling som författare hade gått snörrätt till framgång. Trots att hon upplevde mottagandet av *Gösta Berling* som ett fiasko, blev hon snabbt välkänd och en författare att räkna med. Hon togs emot med öppna armar av kvinnorörelsen i Stockholm. Sophie Adlersparre, Fredrika-Bremer-förbundets ordförande, hade redan flera år tidigare uppmärksammat den unga lärarinnan med författardrömmar. Nu valdes Selma Lagerlöf in i kvinnoklubben Nya Idun och läste upp berättelser där. Det var också kvinnorna som först förstod *Gösta Berling*. Författarinnan Helena Nyblom berättar i sina minnen: "Jag hade inte läst många sidor i första kapitlet, förrän jag blev gripen av den. Vi voro den gången uppe i skomakarrealismens tidevarv [...] och poesien och fantasien voro bannlysta [...] Nu kom jag plötsligt in i romantiken, men i en romantik så olik allt vad jag förr hade känt [...] något nytt, rikt och uppfriskande. Jag sprang in till min man [Carl

Rupert Nyblom, författare och akademiledamot] och sade honom, att jag läst något alldeles märkvärdigt, som hänförde mig. Till min stora besvikelse gjorde boken inte alls samma intryck på honom. Han fann den huvudsakligen högst besynnerlig."⁹⁸

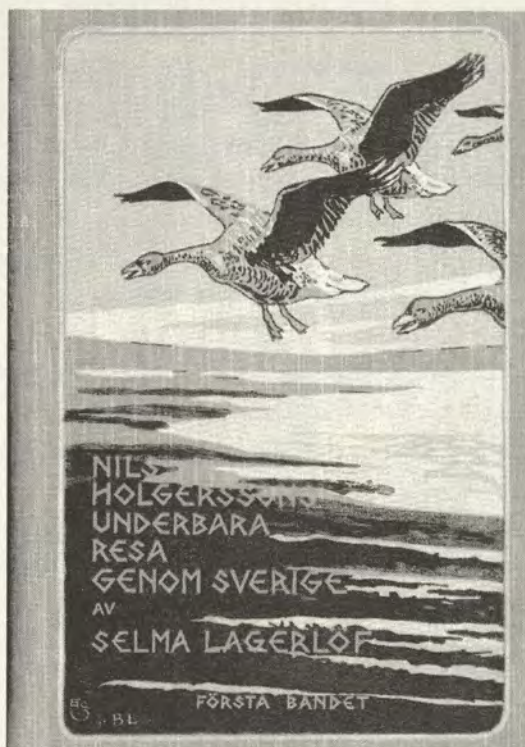
Redan när den trots allt ojämna *Osynliga länkar* kommer ut skriver en recensent i Helsingborgs Dagblad: "Fröken Lagerlöf vann sig i ett slag ett namn med 'Gösta Berlings saga'." Karl Warburg som ogillat *Gösta Berling* inleder sin recension med: "Ett nytt arbete af fröken Selma Lagerlöf, författarinnan till den uppseendeväckande, egendomliga romanen [...] 'Gösta Berlings saga' måste helt naturligt motses med mycken uppmärksamhet – med förväntningar och farhågor."⁹⁹ Till och med den annars pålitligt negativa af Wirsén skriver: "Denna författarinnas föregående arbeten hafva synts oss röja en mycket osund, mycket uppskrufvad romantik [...] Bakom dessa olater fanns dock en begåfning, som [...] borde kunna förete en vacker utveckling."¹⁰⁰

I och med hennes tredje bok, *Antikrists mirakler* 1897, har hon funnit sin litterära form, en bred, berättande, målande stil, som under många årtionden kommer att fångsla bokstavligen miljoner människor i hela världen. Nu är kritiken enig. Nu "har hon fastslagit sin ställning bland Nordens aldra främsta prosadiktare", utropar Karl Warburg.¹⁰¹ Det märkliga är att samtidigt som Selma Lagerlöf får sitt slutgiltiga genombrott i Sverige är hon lika efterfrågad ute i Europa. När en ny upplaga av *Antikrists mirakler* skall tryckas, skriver hon till Albert: "Då boken gått så pass bra tar Ni väl ej illa upp att jag kommer med en bön om åtta nya friexemplar. Jag ligger nämligen i underhandlingar om öfversättning till engelska, tyska, franska, italienska och eventuellt till ungerska och holländska."¹⁰² Det framgår dock av ett brev som vid samma tid går till en tysk agent, som skall placera boken, hur uselt svenska författare fick betalt i utlandet. När det gäller tidigare tyska översättningar vet hon "knappast om jag kan begära något auktorisationshonorar. Jag vill gärna förtjäna, men jag vill å andra sidan på intet sätt hindra att boken kommer ut på tyska. [...] I Holland får jag ingenting." I Berlin finns en firma "som bjuder författarna hälften av vinsten. [...] Jag menar att ej få något förrän man sett hur boken säljes."¹⁰³

Vid denna tid hade svenska författare inte heller något lagligt skydd för sina verk och var beroende av de utländska förläggarnas välvilja. Det kom först 1904 då Sverige anslöt sig till den s.k. Bernkonventionen.

Hennes böcker säljs i förut oanade upplagor. År 1899 kommer *En herrgårdssägen* som trycks i 9.500 exemplar, ett par år senare *Jerusalem* som går ut i 15.000 exemplar under utgivningsåret. I och med *Jerusalem* är Selma Lagerlöfs ställning oomstridd. Hon hyllas i pressen på ett sådant sätt att hon själv skriver att hon är "omväg-gad av det ljuvligaste kritikerberöm". Hennes väninna, Sophie Elkan, instämmer: "det är inte recensioner hon får, det är hymner". Selma blir medveten om sin ställning. 1903 skriver hon till en annan vän: "Kanske, ock, romanskrivningen i vårt land ej är så uppodlad, att vi ännu kunna göra något fulländat, men nog skall jag ha brakt den ett stort steg framåt innan jag slutar." Nu finns möjligheten "att riktigt nå upp till något stort".¹⁰¹ Och året därpå om ett eventuellt Nobelpris till henne själv: "Det finnes ingen mer än jag i Sverige, som har en liten tillstymmelse till världsrykte, det var därför jag blef nämnd."¹⁰² Samma år vill Karl Otto redan ge ut hennes samlade produktion fram till *Jerusalem* i 50-öreshäften. Det finns en stor efterfrågan från allmänheten på hennes tidigare böcker.

Den yttersta framgången blir dock *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. År 1902 – endast elva år efter den så hånfullt mottagna *Gösta Berling* – hade Selma Lagerlöf nått en sådan ställning i den svenska litteraturen att hon ansågs självklar som författare till en läsebok för folkskolan om "vårt land" – en bok som skulle läsas av varenda skolelev i Sverige. De båda framstående skolmännen Fridtjuv Berg och Alfred Dalin besökte Selma Lagerlöf som var positiv. Där diskuterade de vilket förlag som vore lämpligast. Selma ville helst ge ut boken på Bonniers,¹⁰³ men skolmännen ansåg att Norstedts var lämpligast, eftersom Bonniers knappast gav ut några skolböcker. Det var som nämnts på hemresan från besöket hos Selma Lagerlöf som Dalin träffade G.B.A. Holm på tåget och blev så bryskt avspisad att han beslöt sig för att aldrig mer ha med Norstedts att göra. Bonniers blev nu det självklara valet. År 1906 blir *Nils Holgerssons underbara resa genom*

Originalomslaget till

Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige.

Illustrationen är av Bruno Liljefors

Sverige klar. En märkvärdig och helt pedagogiskt nyskapande hybrid mellan berättelse och geografibok. Det skrivs kontrakt på helt otroliga och samtidigt helt realistiska upplagor: 25.000 kronor för de första 50.000 exemplaren, för de följande 150.000 exemplaren 60.000 kronor, för nästa 100.000 exemplar 45.000 kronor. Efter 300.000 exemplar skall priset sänkas med 20 öre och fröken Lagerlöf får endast 30.000 kronor för de nästa 100.000 exemplaren. 10.000 kronor skall nämligen gå till Sveriges allmänna folkskollärareförening och 5.000 kronor till herrar Dalin och Berg som tidigare erhållit 16.500 kronor.¹⁰⁴

Redan från början var Selma Lagerlöf inställd på att *Nils Holgersson* inte skulle bli en vanlig läsebok. Hennes vän Valborg Olander skriver till Alfred Dalin: "Hon är ej hågad att imitera den

vanliga uppställningen af läseböcker utan har en annan åsikt om hur en så viktig bok borde vara beskaffad." Arbetet framskrider långsamt. I oktober 1906 skriver hon självmedvetet till Karl Otto: "jag tror, att boken verkligen skall bli ett originellt och roligt arbete, ett konstverk på samma gång som en skolbok".¹⁰⁵

Trots Selma Lagerlöfs starka ställning i det svenska kulturlivet blir mottagandet inte helt positivt. De liberala recensenterna var överlag entusiastiska med Torsten Fogelqvist och Tor Hedberg i spetsen. Men *Nils Holgersson* var inte enbart skönlitteratur, boken kom också med ett nytt djärvt pedagogiskt synsätt. Det väckte misshag på både vänster- och högerkanten. Hjalmar Brantings styvdotter Vera von Kræmer angrep den i Social-Demokraten för att den var avsedd endast för högt begåvade barn. Generalanreppet orkestrerades dock av två välbekanta ledande reaktionära män. Att C.D. af Wirsén var den ene var ingen överraskning. Han skrev inte själv, men recensenten i Wirséns Vårt land, Carl Kastman, dömde ut den som läromedel. Den var ytlig och absolut olämplig, då den appellerade till barns fantasi istället för att ge kunskap. Och värst av allt den "lägger grund till den övermåttan stora benägenheten för nöjesläsning över vilken man med rätta klagar". Det hör till saken att Kastman var i högsta grad jävig. Han hade nämligen ansvaret för *Läsebok för folkskolan* på den s.k. folkskolebyrån – den bok som skulle ersättas av *Nils Holgersson*. Den andra personen var G.B.A. Holm, som inte bara hade gått miste om detta guldägg genom eget vållande, utan nu såg att *Nils Holgersson* hotade hans bästsäljande *Läsebok för folkskolan* (eller "Folkskolans läsebok" som den populärt kallades) – en av Norstedts viktigaste titlar, som svarade för inte mindre än 12 procent av den totala bokproduktionen. Holm gjorde sitt yttersta för att stoppa utgivningen av *Nils Holgersson*. Hans agerande blev så påtagligt att det karaktäriserades som "motståndspartiet [mot *Nils Holgersson*] som osynligt leddes av G.B.A. Holm". När en folkskollärare annullerade sin beställning av *Folkskolans läsebok* svarade Holm rasande att anledningen var "det otillständiga anlopp, som herrarna i Svensk Läretidning tillåtit sig", dvs. Alfred Dalin och Fridtjuv Berg.¹⁰⁶

Angreppen hindrar inte att *Nils Holgersson* blir en omedelbar

Selma Lagerlöf i Lagerlöfsgården i Falun ca 1907. Dalarnas museum

framgång. Redan första året säljs 40.000 exemplar i bokhandeln och 100.000 exemplar av skolupplagan. De närmaste tjugo åren trycks *Nils Holgersson* i över 300.000 exemplar och därefter fram till våra dagar i ytterligare åtskilliga hundratusen. Dessutom blir boken översatt till de flesta världsspråken, förmodligen beroende på att den samtidigt kom ut på tyska. (Det var även det tyska förlaget som kom på titeln *Nils Holgerssons underbara resa*. Selmas eget första förslag var *Fosterjorden, Tummetotts äventyr. Flyttfågelslif*. Bonniers förslag, *Boken om Sverige*, var ändå sämre.)¹⁰⁷ Förutom de vanligaste europeiska språken gavs den ut på estniska, ukrainska, grekiska, isländska och bulgariska. Dessutom på hebreiska, kinesiska, afrikaans och t.o.m. på grönländska. I Indien och Japan blir Selma Lagerlöf en bestseller och oftast den enda svenska författare man känner till. Författare som Thomas Mann, Michel

Tournier, Hermann Hesse och Kenzaburo Ōe har uttalat sin stora beundran för henne.¹⁰⁸

Hon blir förmögen. Heidenstam skriver till Fredrik Böök 1903 att hans gård Naddö är förfallen, men för att få "affärerna att komma på fötter igen får [jag] visst äkta Selma Lagerlöf".¹⁰⁹ År 1905 skriver hon till Sophie Elkan att årsinkomsten är 18.000 kronor. Två år senare är hennes kapital 50.000 kronor och hon förvärvar ett hus i Falun för 21.000 kronor, och bara ett halvår senare köper hon tillbaka fädernegården Mårbacka.¹¹⁰ Enbart *Nils Holgersson* inbringar över 200.000 kronor – den summa som Bonniers betalade för Strindbergs hela livsverk. Till det kommer Nobelpriset på 140.000 kronor och inkomsterna även för hennes andra böcker, både från Sverige och från andra länder.

Selma Lagerlöfs skaparkraft minskar inte med åren – ej heller efterfrågan på hennes böcker. År 1909 ger Karl Otto ut en jubileumsupplaga av hennes verk som säljs i 30.000 exemplar, 1911 kommer till julen *Liljecronas hem* och säljs i 32.000 exemplar under fyra veckor före jul, vilket var rekord för sin tid – därmed gjorde "höstens bestseller" sitt intåg på den svenska bokmarknaden. Selma Lagerlöf blir sin tids mest säljande författare. Bokmarknaden växer hela tiden, till lycka även för andra författare, men de kan inte tävla med henne. Heidenstam skriver bittert till Karl Otto 1909 från Italien att Lagerlöfs *En saga om en saga* sålts i 18.000 exemplar, medan hans egen *Svenskarna och deras hövdingar* "endast" sålts i 14.000. Han meddelar Karl Otto att han "i få och lakoniska ord" fått "en liten kalldusch".¹¹¹ Snart är Karl Otto så van vid Selmas framgångar att han skriver om romanen *Bannlyst* 1918 som såldes i 22.000 exemplar att det "måste betecknas som en framgång" med tanke på det höga priset.

Succén fortsätter år efter år. *En saga om en saga* trycks i fyra upplagor 1908 i 18.000 exemplar, *Kejsarn av Portugallien* 1914 i 34.000 exemplar, varav de tre sista upplagorna den 10, 18 och 22 december! Samtidigt som hon fortsätter att ge ut nya böcker på samma höga nivå trycks de tidigare om år efter år. Gösta Berling ser sin 22:a upplaga 1919, sin 28:e 1924 och kommer än idag i olika nya utgåvor.

"Svenska folkets älsklingar" (Selma Lagerlöf) och "Gloria" (Verner von Heidenstam), medan de som älska svenskt folk för krossas.

Tecknaren E.G. Norling återger sin uppfattning om respektive författares popularitet 1909. Selma Lagerlöf och Verner von Heidenstam är "Svenska folkets älsklingar" och får "gloria", medan Strindberg och Axel Lundegård som "älska svenska folket" får finna sig i att vara uppspikade på var sitt kors.

Från och med utgivningen av *Antikrists mirakler* är Selma Lagerlöf en alltmera framgångsrik och även okontroversiell författare. Nu är samhället redo att belöna henne. 1904 får hon Akademiens stora guldmedalj, trots att Wirsén försökt hindra det i det längsta. Att det till slut lyckades var författarinnan Helena Nybloms förtjänst. Hon "eggade och plågade" sin make akademiledamoten Carl Rupert Nyblom att föreslå Selma Lagerlöf till ett pris från Akademien. Det var inte lätt: "inte blott min man visade så liten sympati för 'Gösta Berling', också de andra herrarna i Svenska Akademien kunde inte alls förstå sig på denna nya uppenbarelse. Wennerberg, Snoilsky, Viktor Rydberg – alla sågo de på berättelsen med kalla, främmande blickar. Vad Wirsén [...] angår, så ansåg han den vara ren gallimatias." När Wirsén slutligen övertalades var hans kommentar: "Vad skall svenska folket säga om, att Akademien har prisbelönt den där fjolliga mamsellen."¹¹²

Wirséns hämnd var att istället för att inbjuda Selma till Akademien för att ta emot medaljen sända den per post. Hennes kommentar är suverän: "Ja, nog är Akademien en lustig en, som sänder sin högsta utmärkelse som assureradt postpaket på tisdags morgon. Jag kom ut och tittade på posten och så låg där en lapp med påskrift att den innehöll guldmedalj och afsändaren var Sv. Akademien. Jag trodde rent att det var skoj. Men så gick jag på posten och fick ett vaxdukspaket och så låg däri ordentligt ett bref från Wirsén och medaljen." Men hon är nöjd och tycker "mycket om att ha fått den, liksom man tycker om allt, som kommer till en genom stort motstånd. Det vittnar om en mycket stor och stark ställning, då inte Wirsén kunnat hindra detta."¹¹³ Samma år blir hon som ensam kvinna invald bland 99 män i Göteborgs Vetenskaps- och vitterhetssamhälle. 1907 blir hon hedersdoktor i Uppsala, 1909 får hon Nobelpriset – 139.799 kronor – och 1914 väljs hon in i Svenska Akademien som den första kvinnliga ledamoten – dock då efter Wirséns död.

Selma Lagerlöfs relation till Karl Otto är vänlig men ganska distanserad. Hon blir inte du med Karl Otto förrän 1928. Då är hon sjuttio år. Hon har varit på middag hos Bonniers och tackar Lisen ganska familjärt: "Så mycket god mat som du hade lyckats få, så trevliga människor och så god stämning! Jag undrar alltid hur du bär dig åt."¹¹⁴ Selma kom Lisen säkert närmare än Karl Otto. Lisen blev nämligen hennes rådgivare när Selma kom till Stockholm. Då skulle Lisen följa med till hårfrisörska och sömmerska för att bistå med synpunkter. "Selma var ofantligt noggrann med sådant", som Tor Bonnier påpekar.¹¹⁵

Hon sköter sina omfattande utlandsaffärer i huvudsak utanför förlaget. Först på egen hand och sedan genom "kvinnosaksadvokaten" Eva Andén.¹¹⁶ Omfattningen är enorm. Selma Lagerlöfs självkänsla blir allt starkare, inte minst i relationen till Karl Otto. Ibland retar hon sig på honom: "I dag bref från Bonnier som med många jeremiader går in på förslaget. Det är tråkigt att han är så jämmerlig. Men jag behöfver väl ej ha samvetskval." När Selma ogillar John Bauers illustrationer till *Nils Holgersson* blir "Bonnier öfver sig given öfver min kritik. Men det är ju bra besynnerligt, att

han inte själv såg hur tråkiga och osjälfständiga teckningarna voro." Vid tryckning av en ny upplaga – så sent som 1916 – klagar hon: "Det är ju bra att Bonnier ger ut den nya upplagan [...] men tänk vad det beräknas och sparas, att han inte tycker det är svårt att komma fram med dylika förlag."

Oftast är dock kommentarerna positiva, men – faktiskt – en aning överlägsna. År 1911, när Selma skriver på *Liljecronas hem*, skickar Karl Otto henne 1.400 kronor: "Han är söt [...] Jag blev så förvånad, men han ville visst ha något angenämt att skicka för att fråga om boken." Karl Otto gör sitt bästa för att få sin superförfattare nöjd. När han har läst manuskriptet till den ganska mediokra romanen *Bannlyst* hösten 1918 skriver han: "Ni är Gudabenedad [...] Jag har slukat boken. Ämnet är djärvt, man baxnar litet, men det är så utmärkt utfört, att kritiken kommer att förstummas." Och Selma kommenterar till väninnan Sophie: "Han är så förtjust som en förläggare kan vara."¹¹⁷

År 1923 är det dags för Karl Otto att förvärva rätten även till Selma Lagerlöfs samlade skrifter. Han och Lisen har i juni varit på besök på Mårbacka och Selma har uppenbarligen klagat över sin ekonomi: "Det gläder mig", skriver Karl Otto, "att jag kan tillmötesgå Er önskan om litet pengar för Ert bygge", och han översänder drygt 12.000 kronor: "Det är ju ett ej så obetydligt belopp, men för ett stort bygge räcker det ej långt." Eftersom hon sagt sig vara "i ständigt behov av pengar" så är han beredd att diskutera övertagandet av "den fullständiga äganderätten till samtliga Edra hittills utgivna arbeten". Efter noggranna beräkningar av vad Selma Lagerlöf hittills tjänat på sitt verk erbjuder han 250.000 kronor. Selma höjer budet till 300.000 kronor – hon har en tung försörjningsbörda för "min stora, fattiga familj och många fattiga vänner", bara den kostar 15.000 kronor per år, och egendomarna "inbringa intet annat än utgifter". Karl Otto tvekar inte och i augusti skrivs det kontrakt.¹¹⁸

Selma Lagerlöfs sista stora projekt är *Löwensköldska ringen* som utkommer i tre delar 1925–28. Hon blandar där på sitt karaktäristiska sätt sägenmotiv med realistiska människoporträtt. Till det kommer mystiska och religiösa tankar, som gör böckerna

splittrade och ojämna, men med storartade partier som porträttet av Anna Svärd – dalkullan som blir prästfru. Hon är fortfarande förlagets bästsäljare, men upplagorna har stagnerat. Utgivningsåret trycks 15.000 exemplar och ytterligare 6.000 säljs de närmaste sex åren. Hennes sista bok blir en memoar 1932 kallad *Dagbok*, men det blir ett fragment. Hon är sjuttiofyra år gammal och tycker att hon har gjort sitt som författare. I följbrevet till manuskriptet skriver hon: "Det blev bara fjorton ark, men jag mindes inte mer ..." Och för första gången såldes en bok av Selma Lagerlöf i "endast" 13.000 exemplar, vilket slutgiltigt får henne att sluta – trots Karl Ottos entusiastiska brev året därpå: "Nu ha vi börjat detta år, då Selma Lagerlöf blir 75 år! En ny bok måste du skriva!"¹¹⁹

Selma Lagerlöf är Bonniers och Sveriges mest sålda författare någonsin. Hon blev också Sveriges mest sålda författare i världen. Om *Nils Holgerssons underbara resa* är den mest sålda svenska boken i världen kommer *Gösta Berlings saga* strax efter. *Nils Holgersson* har utkommit på över fyrtio språk, och det har sagts att den är Sveriges mest spridda bok efter Bibeln och psalmboken. (Möjligen gör numera Astrid Lindgren henne rangen stridig.) Till bilden av Selma Lagerlöfs popularitet hör också den framgång de flesta av hennes böcker fick som underlag till film. Två av den svenska stumfilmens pionjärer, Mauritz Stiller och Victor Sjöström, filmade bl.a. *Herr Arnes penningar*, *Körkarlen*, *Kejsarn av Portugallien*, *Tösen från Stormyrtorpet* och naturligtvis *Gösta Berling* med den unga aktrisen Greta Gustafsson. De flesta av filmerna blev stora framgångar – självklart hade de också en stor betydelse som den första moderna mediala marknadsföringen av en författare.

Efter den tröga starten blir samarbetet mellan Selma Lagerlöf och Bonniers ett av förlagets mest harmoniska och framgångsrika, både litterärt och ekonomiskt. Livskraften i Selma Lagerlöfs böcker är fortfarande så stor att de nu också finns i det nyaste mediet: televisionen.

En författare som under en kort tid blev en av det litterära nittitalets mest lysande stjärnor var Oscar Levertin. Personligen stod han också Karl Otto närmare än någon annan i hans generation. De var nästan jämnåriga – Levertin var sex år yngre – och kom båda från väletablerade judiska familjer. Oscar Levertins far var konst- och antikvitetshandlare och kusinen, Alfred Levertin, en av sin tids mest kända läkare och en av pionjärerna för balneologin, dvs. badandet som hälsobringande verksamhet. Trots närheten i samma umgänge träffades Oscar Levertin och Karl Otto personligen först vid den berömda middagen på Grand Hotel 1884, då man firade frikännandet av Strindberg i Giftasmålet.

Då hade Levertin året före redan hunnit ge ut två böcker med reseintryck och noveller på Fritzes förlag. Trots att Levertin även hade publicerat sig i Stockholmspressen hade Karl Otto uppenbarligen inte gjort några försök att kontakta den unge författaren. Den kvällen på Grand Hotel grundlades en varm och livslång vänskap mellan den tjugooåttåriga förläggaren och den tjugotvååriga författaren: "ingen av mina samtida [författare] har varit mig käre, ingen har stått mig och min hustru närmare", skriver Karl Otto.

Oscar Levertin debuterade som samhällsrealist, helt i linje med de andra unga åttitalsförfattarna. Redan i Norra Latins litterära gymnasieförening Concordia framhöll Levertin Strindberg och Georg Brandes som sina stora förebilder. Strindberg yttrade sig i ett brev till Karl Otto dock rätt så nedlåtande om den unge Levertin efter Giftasbråket: "Se på en sådan talang som Oscar Levertin. Bara kulisser men inga aktörer! Det är synd på de unga att de blifvit så skrämde af det ovett jag fått, att de icke våga något." Det hindrade dock inte Karl Otto att redan den kvällen på Grand bestämma sig för att ge ut den novellsamling, *Konflikter*, som Levertin just då arbetade med. Det var naturalistiskt färgade berättelser i tidens anda. Någon märkvärdig bok var det inte, ej heller försäljningen. Upplagan på 1.600 exemplar räckte mer än väl. Åttitals-naturalismen passade egentligen inte den romantiske Levertin. Det var hans sociala medkänsla mer än litterära ideal som var grunden till den. Trots att *Konflikter* var en ganska obetydlig litterär hän-

delse kastade sig den alltid påpasslige Wirsén med full kraft över den. "Att behandla ett sådant alster som detta på allvar, vore måhända bortkastad möda", påpekar han, varefter han använder tre spalter till att avrätta boken. "Den svulstiga stilen kan bereda den trumpnaste högtider av skratt", och: "Man kunde tillönska alla dessa figurer en kall dusch [...] men [...] detta kunde vara förenadt med svårigheter, eftersom de icke hafva någon verklighet" och så vidare.¹²⁰ Därmed hade Levertin definitivt fått sin plats i den nya, unga litteraturen bekräftad.

När Levertin tillbringar sommaren och hösten 1889 i Davos för att bearbeta sorgen efter sin unga hustrus död efter mindre än två års äktenskap och samtidigt söka bota en lungsjukdom, uppsöks han av Verner von Heidenstam. Det blir ett förlösande möte för Levertin. Med Heidenstam öppnas porten till den nya romantiken på vid gavel. Nu blir de nära vänner, inte minst för att Heidenstam blir beundrad – "Hans tillgivenhet [...] var gränslös och liknade förälskelse", skriver Böök om Levertins känsla för Heidenstam.¹²¹ Heidenstam tar omedelbart kommandot: "Nu sedan Heidenstam kommit, har det blifvit en smula lifligare; han är ung, full af kraft och lif och jag känner mig vid hans sida som en gammal, utbränd herre", skriver Levertin till systern Anna – Heidenstam var faktiskt tre år äldre än Levertin! De båda författarna beslutar sig för att tillsammans skriva en programskrift mot "skomakarrealismen" och för den nya romantiken. Det blir *Pepitas bröllop* och det sker med fart och gott humör. Efter lunch klockan 12 "råkas v. H och jag och greja renässans och dylikt sittande på hans balkong", skriver Oscar till Anna. Och i ett senare brev: Vi "ha nu skrivit ihop en liten uppsats [...] der vi skoja med en hel del af den gamla realistiska smörjan".¹²²

I och med mötet med Heidenstam blir Levertin en stor författare. Hans noveller, som var just skomakarrealistiska, efterträds nu av lyrik. Den är färgstark och känsloladdad. "Min dikt är svart med purpurroda sömmar", som det heter i *Legender och visor* som Karl Otto ger ut 1891. Levertin får aldrig samma inflytande som författare som Heidenstam, men den unga borgerliga publiken är entusiastisk och kan snart många av de nya dikterna utantill, som

Heidenstam och Levertin i Davos 1890.

"Florez och Blanzefflor", en parafras på den vackra medeltida kärlekssagan, där den romantiska avslutningsstrofen lyder:

När aftonrodnadens facklor blänkte
vid den döende dagens bår,
och maj i sin skymningsslöja sänkte
min ensamma vandrings spår,
på blommas och vitblommas kärlek jag tänkte,
på Florez och Blanzefflor.

Det finns en ögonblicksbild som ger ett starkt intryck av hur betydelsefulla Levertins nya dikter var för den unga generationen:

Sedan minns jag en kväll i Uppsala. Det var i början av december [...] Det regnade så att man kunde bli galen, den hösten [...] och med all Uppsalas smuts på galoscherna kom jag in på Gästis, tog dem af mig och fann mitt bord och mina vänner. Vi talade om böcker och om vers [...] Ja, böcker och vers – vi hade inte mycket att tala om i den vägen just då. Åttioalets glas var utrunnet, nittioalet hade ännu inte riktigt börjat. Det var dödtid i litteraturen. Strindbergs "I hafsbandet" hade just kommit ut och var till hälften en missräkning. Geijerstam hade skrivit något, som ingen av oss brydde sig synnerligt om – hans aktier stodo vid den tiden långt under pari. Heidenstam åter hade icke gjort något märkvärdigt sedan "Vallfart och vandringsår", och den hade vi left högt på i tre år.

Kyparen kom med aftontidningarna; vi öppnade dem, vi sutto tysta och läste. Plötsligt kom det lif i oss. Ty i hvar tidning stod det ett poem, aftryckt ur någon julpublikation, och alla poemen voro av Oscar Levertin. Jag bredde ut min tidning för min granne, och vi läste tillsammans *Florez och Blanzefflor* [...] Men vad vill det här säga? frågade vi varandra – det är ju en ny skald! [...] Vi sutto tysta. Det rökgiga kaféet blef plötsligt liksom borta, orkestern spelade som förut, men icke längre för oss: vi lyssnade till en annan

musik. Vi läste "En gammal nyårsvisa" i ett annat blad, den betog oss också den, vi blev formligen upprymda och måste dricka någon god likör – grön curaçao tror jag det blef.

Den unge studenten som mindes hette Hjalmar Söderberg och hans granne vid bordet Bo Bergman.¹²³

Entusiasmen för Levertin hos Bonniers var dock betydligt mindre. När Karl Otto hör att manuskriptet till *Pepitas bröllop* inkommit medan han är bortrest, ber han Albert att få det: "Det kan vara nyttigt för Levertin att få följa med på Heidenstams litterära triumfvagn; det kan möjligen afkasta litet popularitet äfven åt den stackars Levertin. Som väl behöfver det." I sina minnen skriver Karl Otto om Oscar Levertins stora genombrottsbok, som kom ut året därpå: "Hur väl jag minns den sommardag, då han stack mig i handen det ännu ej slutgiltigt ordnade manuskriptet till 'Legender och visor', hans 'hjärtas bok' med vilken han skulle komma att slå igenom som diktare." I själva verket är Karl Otto vid den tiden i Norge och sedan i Ronneby för att kurera sin hälsa (denna gången är det problem med magen), och det är Albert som tar emot manuskriptet i juni 1891. Och Albert vill, som vi sett, helst överhuvudtaget inte ge ut den unga litteraturen. Han erbjuder Levertin 500 kronor, vilket denne helt riktigt uppfattar som ett slags refusering. Levertin söker att få en annan förläggare utan framgång – så svagt är intresset bland förläggarna för de ännu inte etablerade guldåldersförfattarna, och så dominerande är Bonniers bland förlagen när det gäller skönlitteratur. Två månader senare är Levertin tillbaka hos Albert – Karl Otto är fortfarande bortrest. "Levertin *som vi icke slapp* [min kurs.] [...] lämnar in sin diktsamling för 500 kronor", skriver Albert till Karl Otto. Denne, som uppenbarligen inte sökt övertala Albert att höja budet för att få behålla Levertin, svarar ganska trankilt: "Jaså Levertin fick ingen annan förläggare! Nå det måtte väl ha öfvertygat honom om hvilket hederligt bud 500 Kronor är!" Den entusiasm som Levertins dikter hade väckt hos de unga studenterna delades uppenbarligen inte av Karl Otto.

I *Legender och visor* finns också en avdelning "Judiska motiver". Man kan inte värja sig för tanken att just den bidrog till

Alberts och Karl Ottos svala inställning till manuskriptet. De ville båda minimera det judiska – de ville inte bli påmind om den judiska hemlösheten, de var svenskar framförallt. Oscar Levertin däremot erkände alltmer sin judiska härstamning. Han fick också, trots sin stora popularitet, utstå en kraftig antisemitisk förföljelse. Den leddes av Bengt Lidforss som outröttligt angrep Levertin vad han än skrev om. På tal om Strindberg, som Levertin enligt Lidforss inte uppskattade efter förtjänst, kunde det låta så här: "Är det inte underligt, att varje gång vår störste författare ger ut ett mästerverk, rusar denne judiske man fram och skriker att han blyges, att han känner sig förnedrad."¹²⁴ Även bakom sin rygg utsattes Oscar Levertin för antisemitiska angrepp. Så här skrev Victoria Benedictsson i sin dagbok: "Men Levertin – Juden! Det är det der smidiga, hala. Den karlen skulle jag aldrig lita på [...] Det är något egendomligt med hans bruna judeögon. Det är en själens fräckhet, en intelligensens vetgirighet, och så något af grinande satir."¹²⁵

Levertin var själv medveten om antisemitismen omkring honom. Under unionsstriderna inför Norges uppbrott engagerade han sig starkt för Sverige, men kände att han inte kunde göra det offentligt. Han kände sig "mera svensk än någonsin i livet förut", skriver han till Heidenstam, men kunde inte "tala i mångas namn; juden skulle [...] alltid vara i vägen, och jag skulle ej tillerkännas rätten att tala".¹²⁶ Och vännen Carl Laurin berättar hur de båda satt på en bänk i Humlegården och Levertin beskrev "sin bitterhet och sorg över sådana, som sade, att han som jude 'exploaterat svensk litteraturhistoria', han som så mycket kände sig som svensk och älskade Sverige, då gladdes jag att ha fått se en verkligt stor människa på nära håll".¹²⁷

Bland "Judiska motiver" finns en av Oscar Levertins allra vackraste dikter, "På judiska kyrkogården i Prag", en av de få som känns lika aktuella idag som då:

Lägg icke blommor, band och fransar
 på vårdn över deras ben,
 ej livet gav dem gröna kransar
 men sten. På vårdarne lägg sten!

Så gjorde fädren, de som jagats
från land till land i spe och skam
och genom sekel som ej dagats
sett ghattots jämmer slå sin stam.

Där den förtröttade fått somna
från hemlös vandrings tistelstråt,
och ängslat hjärta äntligt domna
från andras hån och egen gråt.

Där ej med sommarns löften gäcken
den döda ro, som vunnits ren.
Ej blommor lägg som kärlekstecken
på vårdarne, ej grönt. Lägg sten!

Legender och visor hade stor betydelse för att forma det nya nittitalet, men den var – liksom Heidenstams samtida böcker – ingen publik framgång. Den trycktes liksom den tidigare novellsamlingen i en enda upplaga på 1.600 exemplar. En kortroman av Levertin, *Lifvets fiender*, som kom samma år såldes lika dåligt. Någon bestsellerförfattare blev Levertin aldrig. Levertins viktigaste insats skulle bli som forskare, föreläsare och litteraturkritiker. Han publicerar visserligen två diktsamlingar till och några prosaböcker – nu tvekar inte Karl Otto längre att ge ut sin vän, trots de låga försäljningssiffrorna – men varken läsarna eller recensenterna är lika entusiastiska. Upplagorna håller sig kring 2.000–3.000 exemplar.

Däremot blir hans föreläsningar på Stockholms högskola från 1893 legendariska. Liksom hos hans förebild Georg Brandes kommer inte bara akademiker, utan även borgerskapet köar utanför hans föreläsningssal. Inte minst kvinnor, på vilka han hade en utomordentlig dragningskraft. Innan han så småningom gifte om sig, tio år efter den första unga hustruns tragiska död, upplever han några intensiva kärlekshistorier. Mest känd är den med "Nike", som hon kallas i hans dikt, en olyckligt gift trebarnsmor vid namn Anna Sjöberg. Att en av hennes döttrar var den tonåriga Greta som Heidenstam skulle förföra gör inte historien mindre kom-

plicerad. Anna Sjöberg tillhörde de damer som fascinerats av Levertins föreläsningar och kanske ännu mer av hans person. På själva Oscarsdagen den första december tar hon mod till sig och går upp till Levertins våning på Engelbrektsgatan för att lägga en blombukett utanför hans dörr. Då öppnar Oscar dörren och Anna kommer inte ut förrän åtskilliga timmar senare; kärlekshistorien har tagit sin början. Svårt försenad skyndar hon hem till familjen. Först då kommer hon ihåg sin lilla dotter, som hon satt på en bänk i Humlegården. Där satt hon, frysande i alla timmar i decemberkylan och väntade på sin mamma.¹²⁸

Oscars fars något ensidiga suck är betecknande: "Gifve Gud att han nu finge ro – ro för qvinnor i synnerhet."¹²⁹ Marika Stiernstedt berättar om ett av sina första möten med Oscar: Där var han "i lång bonjour, elfenbensvit i hyn, smal, immateriell, förströdd. Jag hörde en av damerna i en grupp viska: – Se på Oscar! Ser han inte ut som en *själ*."¹³⁰ Ja, även Lisen föll för Levertins charm. "Min mor älskade och vördade Levertin", skriver Tor Bonnier. Hans älskingsblommor stod alltid i vaserna vid hans besök; "hon satt bokstavligen vid hans fötter". För en gångs skull var Karl Otto svart-sjuk, men Levertin var "upptagen på annat håll; hela 90-talskretsens dame fatal Anna Sjöberg var 'Du vackra fjäril som till mig flög in'".¹³¹

Karl Otto delar i allt högre grad sin samtids beundran för Levertin. Någon lämplig professur på Stockholms högskola fanns inte ledig för honom. Då tar Karl Otto och Lisen det djärva steget att 1895 donera pengar till en personlig professur. Gåvan var 100.000 kronor, en tredjedel av Karl Ottos förmögenhet, som bestod av hans modernearv. Villkoret var att professuren skulle innehåsa av Oscar Levertin och att donationen skulle bli anonym. Med hjälp av ytterligare bidrag från svågern, bankiren Ernest Thiel, ordnades professuren. Karl Otto berättar att detta steg var så djärvt att han inte vågade tala om det för Albert. "Detta förhemligande för min far [...] plågade mig sedan mycket och gjorde mig så nervös, att min hustru, mig ovetande, då min fars hälsa på våren 1900 lät befara, att han ej skulle leva länge, yppade för honom uttagets rätta syfte, vilket av honom då fullt gillades." (Karl Otto

Oscar Levertin föreläser. Foto A. Blomberg

skänkte 1912 vid förlagets sjuttiofemårsjubileum ytterligare 75.000 kronor, och då blev professuren fullt jämställd med de ordinarie professurerna.)

Det var dock inte endast det stora beloppet som gjorde att Karl Otto hemlighöll donationen för Albert. Albert tyckte helt enkelt inte om Levertin. 1893 skriver Albert irriterat till Karl Otto att Levertin begärt "ett mycket stort arvode" för sitt bidrag till Svea, och sedan: "Oscar Levertin har fått sin tribut 125 kronor för 6 småpoemer." Något år senare skriver Albert surt till Karl Otto: "Från Levertin kan jag helsa dig. Han har nyss pratat bort en hel timme för mig – hufvudsakligen för att lära mig begripa hvad skyldighet en respektabel förläggare bör rätteligen ha – och de äro 1) att trycka (och honorera) en litterär historisk afhandling af honom om en helt och hållet obscur prestman, hvars namn jag icke ens fattade, på 1700-talet (detta emedan han måste tänka få ut

dylika arbeten för att kunna söka professuren efter Nyblom), 2) vidare icke trycka arbeten af finska förf. – utan bara af härvarande svenska (dock icke af [...] Blanche, Wranér, Lundegård – utan blott af Tor Hedberg, Heidenstam och Hj. Söderberg) 3) att icke trycka öfversättningar. – Så, nu vet vi det. – Slutligen att trycka om hans diktsamlingar.”

Karl Otto vågar inte, trots sin allt större beundran för Levertin, vara för generös mot honom. När han sommaren 1894 fått manuskriptet till den ganska svårsmälta *Gustaf III som dramatisk författare* erbjuder han Levertin 300 kronor – att jämföra med de 150 kronor som Selma Lagerlöf får för ett enda bidrag till Svea. Först försöker han skämta bort snålheten – ”bara för att inte Norstedt skall taga från oss en så utmärkt författare”, skriver han till Levertin. Boken har han inte hunnit läsa, men ”Det vore väl märkvärdigt om två så pass intressanta karlar som du och Gustaf III ej tillsammans skulle kunna få en liten publik, åtminstone bland damerna.” Orolig att han tagit i för mycket upprepar han: ”Mer än 300 Kronor våga vi dock ej riskera på boken.”

Tre år senare är Albert fortfarande lika ogin – ja, det finns faktiskt ingen annan författare som Albert är så negativ till. När Levertin vill ha en ny upplaga av sin essäsamling *Från Gustaf III:s dagar* vågar Karl Otto inte beställa en sådan på egen hand utan skriver ett långt ursäktande brev – från julfirandet på Dalarö – till Albert i Stockholm. Karl Otto är ju numer en svuren beundrare av Levertin. Boken har sålts ”överraskande bra”, 1100 à 1200 exemplar, och de återstående 300 exemplaren kommer säkert att säljas, vädjar Karl Otto. ”Det honorar /400 Kr/ han erhöll gafs under den förutsättningen att boken skulle misslyckas.” Och nu har det ju gått riktigt bra, mot förmodan. Att författaren vill ha en ny upplaga av sin nästan slutsålda bok, det var väntat. Att ”få en sådan propos [...] Det börjar ju nu bli modernt. Pappa tycker kanske, att det både är löjligt och obehöfligt att därför genast tillmötesgå en sådan begäran ...” Å andra sidan är det farligt att förarga honom, ”det vore att låta snålheten bedra visheten”. Risken är då att han går till Norstedts eller Wahlström & Widstrand. Givetvis bör han dock ”påminnas om, att vi på Gustaf III:s dramer förlorat väl minst

800 kanske 1000 Kronor, men å andra sidan ha ju de båda diktsamlingarna varit ganska goda affärer ..." Det slutar lyckligt, av kontoböckerna framgår att en andra upplaga av boken trycktes redan följande år.

År 1897 blir Levertin det nya liberala Svenska Dagbladets ledande litteraturkritiker. Det är kanske i denna egenskap som han gör sin allra största insats. Han bryter med det Wirsénska "kriarrättandet" och moraliserandet. Istället lever han sig in i böckerna, han blir, har det med rätta sagts "den första svenska recensent som mötte diktarna på deras egna villkor".¹³² Levertin skapade den moderna litteraturkritiken i Sverige. Istället för "den dömande – eller fördömande – kritik" som Wirsén stod för, ville Levertin leva sig in i varje författares verk och bedöma det från dess utgångspunkter.¹³³ Han ville och lyckades ge recensenterna en respekterad ställning i journalistiken.

Nu när Levertin på allvar har blivit en av Bonniers författare – och Albert inte längre lever – får han ständigt förfrågningar och uppslag från Karl Otto. Det mest lyckade är ett bidrag beställt för *Nordiskt familjebibliotek* – ännu en av de romanserier som Albert så framgångsrikt hade lanserat i mitten av 1800-talet. Förlaget beställde små romaner av sina författare och genombrottet kom med Selma Lagerlöfs *En herrgårdssägen* som hade skrivits direkt på beställning. Andra blivande klassiker var Strindbergs *Ensam* och Per Hallströms *Döda fallet*. Levertin bidrar nu, 1901, med *Magist-rarne i Österås*, småstadsskisser, "en liten vis och vemodig historia om strandade svenska snillen i en småstad", som Levertin själv karaktäriserade den. Karl Otto blev nöjd. Två upplagor trycktes på tillsammans 7.000 exemplar. Karl Otto ber även Levertin att redigera ett av förlagets största projekt, *Sveriges nationallitteratur 1500–1900* i tjugofem volymer. Levertin hinner dock inte ens börja med uppdraget före sin plötsliga död.

Levertin ger ut ytterligare två diktsamlingar 1901 och 1905, men både kritiken och publiken sviker. Wirsén går som vanligt i spetsen och meddelar att det är hans "plikt" att låta allmänheten veta att dikten "lider av unken sensualism" och är språkligt "mycket omogen". Levertin ägnade sig alltmer åt litteraturforskning och ar-

betade då på en stor bok om Linné. Men 1906 dör han plötsligt när han sjuk och febrig på natten av misstag dricker ett glas sköljmedel som innehåller lut. Nu är Karl Otto en så nära vän att det är han som skyndar till hemmet vid Karlaplan, där den förtvivlade änkan väntar honom med Oscar död i sin säng. Tor minns sin fars "oerhörda chock och hans förtvivlan. Han grät. Jag såg honom aldrig gråta, varken förr eller senare."¹³⁴

Han sörjs av hela nittitalsgenerationen och alla dem som beundrat honom som diktare, essäist och kritiker. Heidenstam, som lyckats bryta vänskapen t.o.m. med Levertin några år tidigare, talar vid graven: "Din stjärna skall tindra över oss bland de oförgångliga. Mottag ett tack ur tusen hjärtan, farväl drömmare och broder, farväl." Mindre högtidliga är Selma Lagerlöfs rader till Sophie Elkan: "Den Levertin, som skulle dö på detta sätt af gurgelvatten och halsfluss. [...] Det är sant, som du säger, att vi komma att sakna hans röst ibland oss ofantligt. Vi hörde honom därför att han alltid var djupt personlig och djupt konstnärlig. [...] Märker du inte, att man hade velat följa honom vidare, se hvad det skulle ha blifvit af honom, upplefva den dag, då han satte sin fot på Wirséns nacke och steg in i akademien. Han var intressant. Han var nu intressantare än Werner [Heidenstam] eller Strindberg. Märkvärdigt nog men jag väntar intet mer af dem [sic!]."¹³⁵

Saknaden efter Oscar Levertin blir överraskande stor. Nu efter döden uppskattas han äntligen helt och fullt som författare. Levertin hade i ett brev skrivit att vid hans död skulle Bonniers bli erbjudna hans samlade skrifter för 20.000 kronor. "Detta vilar icke på en fantasikalkyl." För Karl Otto är det en hederssak att betala ut denna summa till Levertins änka, Ebba Levertin. Det visar sig att när de samlade skrifterna fem år senare föreligger i 24 volymer så inbringar de, som Karl Otto skriver med tillfredsställelse, totalt 64.780 kronor i författarhonorar.

*

Vid 1890-talets slut hade Karl Otto uppnått sitt mål. Han var tveklöst den nya generationens förläggare, även om han visade

större tveksamhet inför nya författare än man kunde förvänta sig. Dock var han inte ensam på scenen. Strindbergs förläggare var han endast delvis – och lika skönt var det. Gustaf af Geijerstam var under några år en svår konkurrent som förläggare på Gernandts förlag, men Karl Otto misstänkte med rätta att det inte fanns någon ekonomisk uthållighet där. Karl Otto vill i sina minnen inte medge att han var irriterad av konkurrensen. Men Gernandts blev trots allt Strindbergs huvudförläggare under ett antal år. Bland de titlar de gav ut var som nämnts både *Ett drömspel*, *Till Damaskus* och *Dödsdansen*. Geijerstam försökte också överta Fröding 1897 och lockade Per Hallström från Wahlström & Widstrand. Hallström själv ursäktar sig i ett brev till förlaget med att det "litterära intresse" som Geijerstam visade för honom, som var "rätt experimentlysten", var orsaken till förlagsbytet. Till slut kom dock praktiskt taget alla till Bonniers.¹³⁶

Det är en enda av de stora nittitalisterna som Karl Otto aldrig fick, nämligen Erik Axel Karlfeldt. Och det genom ett löjligt misstag som inte får ske på ett förlag och som ändå sker alltför ofta. Karlfeldt sände 1895 sitt debutmanuskript *Vildmarks- och kärleksvisor* till Bonniers. Där blev det liggande i flera månader tills Karlfeldt sände bud efter manuskriptet. "Utan att någon av oss ett ögonblick hade ögnat på dikterna återlämnades manuskriptet till budet", minns Karl Otto. Han gör dock en reflektion som visar att hans iver att finna nya unga författare inte var så stor; att han faktiskt inte aktivt sökte efter dem utan snarare var ytterst försiktig. Det var en "horribel dumhet, orsakad av våra ledsamma erfarenheter av den nya lyrikens impopularitet [min kurs.]". Då hade Karl Otto ändå åren före givit ut Heidenstams *Vallfart och vandringsår*, Frödings *Guitarr och dragharmonika* och Levertins *Legender och visor*.

Efter Karlfeldts framgångsrika debut skyndar sig Karl Otto att försöka reparera sitt misstag. Redan vid Albert Bonniers stipendiefonds andra utdelning erhöll Karlfeldt ett stipendium. Det lockade honom dock inte till Bonniers. År 1905 kom Karlfeldt också in i nämnden för stipendiefonden, men inte heller detta hedersuppdrag, som i princip endast innehades av Bonnierförfattare, kunde

locka över honom. Man kan gissa att Karlfeldt inte förlät Karl Otto hans "slarv" med debutmanuskriptet. När Bonniers skulle ge ut *Sveriges Nationallitteratur* vägrade Karlfeldt i flera omgångar att bli publicerad där. Först sedan Karl Otto vädjat genom Henrik Schück gav han motvilligt sitt medgivande.¹³⁷ Karlfeldt blev sitt förlag Wahlström & Widstrand trogen till sin död 1931.

Ännu en av de viktigaste nittitalisterna höll Karl Otto på att förlora, nämligen Per Hallström. Denne hade debuterat 1891 med en diktsamling, *Lyrik och fantasier*. Karl Otto hade givit ut den med speciell glädje, eftersom G.B.A. Holm på Norstedts refuserat den med de förut citerade orden att han endast gav ut lyrik av medlemmar av Svenska Akademien. När nästa manuskript kom från Hallström tre år senare, novellsamlingen *Vilsna fåglar*, läste Karl Otto överhuvudtaget inte manuskriptet för att "framgången" för debutdikterna "blev [...] så minimal". Manuskriptet återsändes efter flera månader och – medger Karl Otto – Hallström "vann sin berömmelse på Wahlström & Widstrands förlag". Karl Otto försökte givetvis få tillbaka Per Hallström till förlaget. När Albert Bonniers stipendiefond inrättades 1901 var Per Hallström den ende författaren i nämnden som inte tillhörde Bonniers. Sedan beställde Karl Otto en kortroman av honom. Det blev ett litet mästerverk, *Döda fallet*. Därmed var Hallström återbördad till Bonniers förlag.

Per Hallström var i och för sig en udda figur bland nittitalisterna – "en sparv i nittiotalets tranedans".¹³⁸ Han var framförallt prosaist. Romanen *Döda fallet* blev hans mest kända bok. Den handlade om en berömd händelse i slutet av 1700-talet, där en norrlänning, Magnus Huss eller "Vild-Hussen", försökte skapa en flottningsränna i en liten bäck, men åstadkom en våldsam naturkatastrof som ändrade Indalsälvens lopp, torrlade en stor fors och ett gigantiskt vattenfall – det som sedan kallades Döda fallet.

Hallström följde i sina tidiga böcker nittiotalets romantiska spår men var i grunden konservativ. Så var han också den ende nittitalisten som föll Carl David af Wirsén i smaken. Wirsén ogillade de första romantiska böckerna, men den realistiska romanen *En gammal historia* får med beröm godkänt. Den "är konstnärlig och

äger gratie".¹³⁹ Och Wirsén månar om de få författare han gillar. Redan året efter skriver han till Wahlström & Widstrand: "Det är min afsikt att i Svenska Akademien väcka förslag om ett litterärt understöd åt hr Per Hallström, hvars 'En gammal historia' [...] väckt mitt synnerliga intresse."¹⁴⁰ Uppenbarligen fick Hallström pengar, eftersom han två år senare slutade sin anställning på Telegrafstyrelsen för att leva på sitt författarskap. 1908 valdes han in i Akademien – den ende nittitalisten, utom Karlfeldt, under Wirséns levnad.

Per Hallström hade sin storhetstid under nittio-talet men levde till 1960 och blev nittiofyra år. Han återkom aldrig som författare. Han var tillbakadragen och kontakten mellan honom och Karl Otto tycks ha varit ganska sparsam. Han förekommer knappast i memoarerna. Den första bok av honom som Karl Otto ger ut är just *Döda fallet* 1902 – och det är också den sista betydande boken av Hallström. När Karl Otto skriver: "Det skulle sedan komma att dröja åtskilliga år innan jag [...] lärt mig skatta Per Hallström så högt som människa och som diktare", så klingar det ganska ihåligt.

8. FAMILJEN

"Ni kan inte göra er en föreställning om hur kolossalt pappa har blivit firad."

Den 17 februari 1916 skriver Lisen ett brev som börjar: "Kära, lilla kära Greta! Det var med blödande hjärta och med tårar jag läste ditt brev och *om* jag nu med detsamma skulle kunna hjälpa dig, så fanns det säkert ingen som hellre skulle *vilja* göra något för att lindra din stora nöd."

Brevets adressat är Greta Sjöberg, som fjorton år tidigare, knappt sextonårig, hade förförts av Verner von Heidenstam på en vit isbjörnsfäll i hans villa i Djursholm. Heidenstam, som just hade skilt sig för andra gången, visade sin sedvanliga hänsynslöshet när det gällde något han ville ha. Efter den lyckade begynnelsen ville han resa ut i Europa med sin nya erövring, vilket naturligtvis var fullständigt omöjligt. Till och med idag skulle en öppen relation mellan en sextonårig skolflicka och en tjugosju år äldre man anses som olämplig – i det oscariska samhället var det en skandal. Däremot kunde ingen se något opassande i om han var ressällskap åt en mor med hennes dotter. Modern var Anna Sjöberg, vars långa förhållande med Oscar Levertin hade tagit slut vid det laget – Levertin var omgift sedan några år – men hemligheten hade bevarats. Endast ett fåtal nära vänner kände till det – en av dem var Heidenstam. Han berättade för Anna om sina önskemål och tvingade Anna att resa med Greta och honom ned till kontinenten. Om hon inte gick med på det skulle Heidenstam avslöja hennes otrohet för den äkta maken – att han samtidigt skulle förråda sin vän Levertin störde honom uppenbarligen inte.

Sällskapet gav sig iväg och resan slutade med ömsesidig kärlek

mellan det omaka paret. Samma år, 1903, gifte sig Verner och den nu sjuttonåriga Greta. Äktenskapet var lyckligt de första åren, men efter tre år dyker Gretas jämnåriga ungdomskärlek och skolkamrat från Djursholm upp – Henrik Palme, son till bankdirektören med samma namn, som bl.a. skapat Djursholm. Så som Greta "minns" episoden när hon berättar den för sin dotter åtskilliga decennier senare ville den unge Palme återlämna Gretas kärleksbrev till honom, vilket sker på hans hotellrum i Vadstena. På hotellrummet blir Greta mot sin vilja förförd.

Lisen berättar en helt annan historia i ett brev till Tor och hans unga hustru Greta som befinner sig i Paris och där bl.a. träffat Anna Sjöberg. Lisen inleder med några rader om Gretas mor: "Jaså, den där estetapan (för att inte säga något värre och mer sanningsenligt) fru Anna Sjöberg har duperat dig också. Jojo, akta dig Greta lilla! Hennes äldsta dotter, fru v. Heidenstam, har ju för ögonblicket hela det litterära Sveriges ögon på sig." Alla talar om att Greta hade rest till Kristiania, som Oslo hette då, för att besöka en moster. Mostern visade sig vara Henrik Palme och hon hade bott på hotell med honom "under namn af fru Palme. Hon har bekant, och Verner är utom sig af sorg och raseri [...] [han] var i Sthlm för ett par veckor sedan för att få gråta ut hos sin mamma och ett par vänner. Han lär ha sett ohygglig ut hvit och förvriden af smärta."

Förförelsen visade sig vara Henrik Palmes hämnd för att han blivit övergiven den gången av skolflickan Greta till förmån för Heidenstam. Omedelbart efter Kristianiaresan avslöjar Palme förhållandet i ett brev till Heidenstam "i triumferande detaljer". Som den lojala förläggarhustru Lisen är, tycker hon det värsta med hela historien är att "Verner, som nu var midt uppe i arbetstagen, och hade hunnit nära slutet på Folkungaträdets andra del, nu inte kan fortsätta". Någon verklig medkänsla med Greta har hon inte. Tvärtom, med syftning på modern Anna Sjöbergs äventyr med Levertin, kommenterar hon: "äpplet faller ej långt från trädet". Det tycks som om Lisen överhuvudtaget inte gillar vare sig mor eller dotter.¹

Heidenstam vill omedelbart skiljas. Man kommer dock till slut överens om att Greta skall få bli kvar på Naddö. Hon får bo i en

"oeldad gäststuga" och kommer hädanefter att kallas husföreståndarinna. Äktenskapet hämtade sig aldrig helt från denna kris, men Greta flyttade tillbaka till huset så småningom och skilsmässan "glömdes bort" under tio år. Så blir det en ny, våldsam kris – Heidenstam hade träffat en ny kvinna, Kate Bang, en ung, vacker tjugofyraårig danska, sex år yngre än Greta. Greta lämnar Naddö i raseri, grälen med Heidenstam blir allt våldsammare och till slut ordnar han med att hon tas in på Vadstena hospital. De känner läkaren och meningen är att hon skall medicineras och "återhämta sig".

Det är med största säkerhet från hospitalet Greta skriver ännu ett brev till Lisen – brevet finns ej bevarat – som Lisen nu svarar på. Med tanke på omständigheterna är svaret märkligt. Lisen skriver att hon har talat med sina väninnor Ellen Key och Eva Acke, hustru till konstnären J.A.G. Acke. Någon återförening med Heidenstam, som Greta vill ha hjälp med, tror hon inte är möjlig. Men det duger inte att sitta ensam "utan sysselsättning och bara grubbla och sörja". Då finns det en lösning som Ellen Key har föreslagit och Lisen ivrigt stöder. Greta som ju är "så praktisk och dugande" borde åka ned till Tyskland – det är 1916 mitt under första världskriget – och gå igenom en sjukvårdskurs "för att sedan få anställning som sjuksköterska åt sårade soldater". Lisen erbjuder sig att tala med prins Carl, ordförande i Svenska röda korset. Hon är säker på att han gärna "rekommenderar dig".

I andra hand föreslår Lisen att Greta skall skriva sina memoarer: "Du tillhör ju litteraturhistorien hur pass litet du än sysslat med litteratur[!]." Men det gäller att skriva som det verkligen var: "Greta på mina bara knän tigger jag dig: *försök att vara sann!* [...] Släta inte över dina fel, men inte heller Verners och allt det goda du erfarit och fått från honom [...] Hundra år efter din död skall ett sådant manuskript vittna om och förklara mycket som annars skulle bli alltför ensidigt bedömt och många orättvisor mot dig skulle bli avtvagna."

Någonstans inser Lisen sin ambivalens, både när det gäller rådet att skicka en djupt deprimerad människa till ett brinnande krig och när det gäller att skriva en bok där även Heidenstam skall prisas.

Lisen Bonnier

Hon slutar sitt brev med: "Lilla, lilla Greta, tyck inte nu att man räcker dig stenar istället för bröd; det bröd du vill ha kan du inte få." Därmed tycks dock Lisen ha uttömt sin empati. Två månader senare är Greta på lasarettet i Lund. Hon har fått "sockersjuka och förstörda nerver" och är fortfarande lika förtvivlad. Något tidigare svar på Lisens brev är inte bevarat, när hon skriver: "ack hvarför kan du inte göra något för att hjälpa mig. När solen strålar, när allt är godt och väl då trängas 'vännerna' omkring, men när olyckan kommer då blir det tomt omkring oss, och när vi i förtviflan räcka ut våra händer vända sig alla bort. Ack jag vet att jag har felat, men hur många kvinnor och män äro hvarandra trogna? Hvarför skall *allt* hvad jag gör dömas strängare och hårdare än andras synd? Har jag då inga förtjänster som kunna mildra mitt så grymma straff?"

Hon berättar – bekänner – sedan för Lisen att hon i mars i hemlighet återvänt till Naddö, vilket Heidenstam hade strängt förbjudit henne, för att rädda sina brev och andra tillhörigheter. Ja, hon har tagit sig in i Verners kassaskåp – "jag använde endast de nycklar [...] som alla lågo i V:s olåsta byrålåda" – och hon har, förutom sina brev, hittat fotografier "af V. och fru Bang i de ömmaste situationer". Hon ringer till Verner, som är på Mössebergs sanatorium med Kate Bang, och besvär honom att komma till Naddö. Istället för att komma sänder han både länsman och stadsfiskalen. Då är hennes olycka total: "Min önskan var att få dö i min egen säng, men revolvern hade rostat igen." Tidigare hade Verner skickat ett medicinalråd och en advokat till hennes far. Deras uppgift var att förklara Greta "icke tillräknelig" och ställa henne under förmyndare. Samtidigt bedyrar hon sin kärlek till Verner: "Alla mina handlingar dikteras endast af min förtärande kärlek, och om ni andra se det annorlunda, kan jag inget göra däråt."

Lisens svar på detta brev har heller inte bevarats, men i nästa brev, skrivet två veckor senare, håller Greta med Lisen om att "V. och jag ej kunna börja på nytt". Verner har gjort en ekonomisk uppgörelse med Greta, där hon skall få 2.000 kronor om året och 50.000 kronor kontant, under förutsättning att hon inte gifter om sig och att hon "hvarken i tal eller skrift direkt eller indirekt uttalar sig nedsättande om H. eller välter ansvaret för refractionen på

honom". Vidare får hon aldrig träffa Heidenstam eller besöka hemmet på Naddö. Nu har Greta just gjort detta i mars och därmed brutit det "förödmjukande" avtalet. Hon har inte ett öre och ber Lisen om tusen kronor för att betala en skuld: "Du som är rik och lycklig, lätta mitt hårdt tyngda hjärta med att offra den summan på mig. Blif ej ond, men hvem skall jag vända mig till [...] Att behöfva sälja min juvelbrosch vore så hemskt svårt. Haf därför förbarmande med mig för denna enda gångs skull."

Tre veckor senare kommer ett nytt brev från Greta, där hon ber om ursäkt för förra brevet: "Käraste Lisen, jag har varit förtviflad öfver brefvet jag skref till dig, ty jag förstår nu att du måste vara ond på mig, eftersom du ej ens har svarat." Greta hade dessutom bett Lisen om något att läsa – gärna "Österlings samlade böcker" och Strindbergs samlade verk. Även över detta blev Greta "verkligt förskräckt och skämdes" – hon var inte klar över att Strindberg hade skrivit så mycket! Men trots Lisens tystnad är det ett gladare brev: "Min lifsleda har försvunnit [...] Aldrig mer skulle jag vilja återvända till mitt forna hem som varit mig som ett fängelse i 13 långa år."

Inte heller detta brev svarar Lisen på. Ännu ett brev kommer tio dagar senare från Greta. Nu har optimismen övergått i ren lycka. Det är inte utan att det finns en triumferande ton i brevet. Greta har klarat sig utan Lisens hjälp: "Nu är *allt* ordnat utan förmyndare och Verner ger mig med varm hand och frikostigt allt hvad jag behöver." Hon t.o.m. ber Lisen om ursäkt "för allt det obehag och besvär jag förorsakat dig med mina förtviflade brev denna långa svåra vinter [...] låt oss vara vänner och mänskliga och goda varelser".

Om vänskapen överlevt dessa kriser vet man inte, men Lisen och Greta kommer att ha nära kontakt i många decennier. Gretas nya lycka beror nämligen på att hon fått besök på sjukhuset av den unge poeten Anders Österling, så småningom Svenska Akademiens ständige sekreterare och en av Bonniers mest framstående författare. Tre månader senare är de gifta. Heidenstam ger ädelmodigt sin välsignelse och skickar en sändning rhenvin från Naddö till bröllopsmåltiden. Anders och Greta Österling får ett långt och

Ellen Key 51 år.

harmoniskt äktenskap och blir så småningom grannar på Djurgården med Karl Otto och Lisen.

*

År 1916, när dessa brev skrivs, är Lisen femtiofem år och har sex barn och sju barnbarn. Hon har utvecklats till en stark och självmedveten person, som styr sin stora familj, sitt hushåll och ibland

även författarnas tillvaro med fast hand. Hon växte upp i ett glatt och trevligt hem. Det är i varje fall så Tor, Karl Ottos och Lisens äldsta son, mindes sin morfars och mormors miljö. Lisens far, Wilhelm Josephson, var grosshandlare och ägare till Bendix, Josephson & Co, "en inte alltför välstabiliserad engrosfirma i 'korta varor'", som Tor uttrycker det i sin memoarbok. Vid familjemiddagen där, varannan söndag, serverades det "opulenta" måltider, med särskilt god barnmat: "köttbullar utan like och till efterrätt marängsuisse eller blancmanger". De vuxna serverades en blandning av fransk och judisk mat som "gefüllte fisch". Till det dracks det två eller flera sorters vin. Det rådde en glad stämning mellan de tre systrarna Josephson, Lisen, Anna, gift med Ernest Thiel, och Ida, gift med sin kusin, läkaren och professorn Carl David Josephson, som alla var där med sina barn. Man bodde i de finaste nya Stockholmskvarteren vid Stureplan. Däremot var kulturintresset inte särskilt stort. Lisens föräldrar var roade av musik, och mitt under samtalet kunde Wilhelm Josephson börja sjunga och de andra middagsgästerna stämma in. Däremot talades det aldrig om konst och litteratur som i det Bonnierska hemmet.

Lisen blev i äktenskapet med Karl Otto alltmer seriös och kunde uppleva sina föräldrar som alltför okultiverade. När hon tillbringar en semester i Norge med sina föräldrar 1889 – hon är då en tjugoåttårig mor till fyra barn – har hon tråkigt och skriver hem till Karl Otto: "pappa och mamma äro just inte roliga. Pappa talar bara om mat, om Jaegersystem [en ny sorts patenterade, varma underkläder] och om bästa sättet att sköta sin hälsa, mest om maten ändå, skäller på den här [...] och bestämmer hvad han skall ha när han kommer hem. Men det som plågar mig mest är att han svär så ohyggligt, så jag skäms när det är en tredje närvarande [...] Mamma är ju ganska klen men också ganska pretentiös." Men så tillägger hon med en viss eftertanke: "Är det inte gement elakt att så här sitta och tala illa om sina föräldrar, det skulle du aldrig ha kunnat, men jag är väl lik dem, tarflig och bortskämd ..."

Lisen fick själv inte någon formell utbildning. Hon gick några år i en privatskola, Schückska flickskolan, men ansågs för klen och fick sedan undervisning i hemmet. Kanske spelade hennes skrala

skolbetyg också in. I fjärde klassen, före privatundervisningen, får hon tio B och fyra AB. Hemma undervisades Lisen, hennes systrar och några kvinnliga kusiner och väninnor, bl.a. systrarna Betty och Hanna Hirsch, den senare gifte sig med Georg Pauli, och Emma Lamm som gifte sig med Anders Zorn. En ensam lärarinna undervisade i det som ansågs viktigast, framförallt språk och välskrivning. Undervisningen blev dock till slut för begränsad och lärarinnan tog en god vän till hjälp för lektioner i historia och geografi. Vänner hette Ellen Key. Att hon påverkade Lisens frisinne och liberala inställning är givet, och Ellen Key blev Lisens ideal för hela livet. Undervisningen var dock inte särskilt omfattande. "Kunskapsrik var min mor aldrig men med åren blev hon ganska beläst", skriver Tor.

En livslång vänskap grundlades mellan lärarinnan och hennes elev. Ellen Key blev praktiskt taget familjemedlem hos Karl Otto och Lisen. Så här kunde det gå till flera decennier senare, när Ellen Key var gäst i huset, berättar Lisen i december 1905 i brev till Tor och Greta: "förresten skaffar mig hennes härvaro ett ganska drygt plus i mina göromål. Vi ha fått lof att sy om inte mindre än tre klädningar åt henne till hennes Tysklandsturné [...] Jag måste förstås beskåda grundligt alla profningar och så springa och köpa hem alla grejor som behöfs till hennes utstyrsel. Men hon är förtjusande och som ett barn när det gäller praktiska ting. Om syhjälpen säger hon bara, 'så välsignat att ni hade sömmerska, så jag slapp att gå till någon särskildt' [...] I kväll skall jag tvätta Ellen Keys testar." Hur mycket Lisen beundrade Ellen Key framgår av ett annat brev skrivet samma månad: "Ellen Key var så stor i går afton. Jag skall aldrig glömma den vackra, värdiga gest med hvilken hon, sedan hon pekat på pannan och sagt: 'här sitter klokheden' förde handen till hjärtat sägandes: 'men visheten här'."

Efter de första lyckliga åren på Biblioteksgatan 2 är det dags för Karl Otto och Lisen att flytta. De har redan fått fyra barn. De funderar först på att skaffa sig en villa i det nyanlagda Djursholm, där många liberala, förmögna borgare bosatte sig, liksom ett antal kulturpersonligheter – författare och konstnärer som Natanael Beskow och hans fru Elsa, Alice Tegnér, Viktor Rydberg och Erik

Interiör från hemmet Karlavägen 13A 1909. På väggen hänger Richard Berghs magnifika målning av Gustaf Fröding t.v. I mitten dubbelporättet av Per Hallström och hans hustru Helga och t.h. porättet av Strindberg, alla av samma konstnär. I förgrunden matsalsmöbeln ritad av J.A.G. Acke 1903.

Axel Karlfeldt. Karl Otto far ut och inspekterar olika tomter och de många villor som är under byggnad. Men han är inbiten stadsbo: "För folk som Leffler, Viktor Rydberg o. andra kan det nog vara bra, men för en person som jag, med stor verksamhet från morgon till kväll i staden – det är frågan om det då duger." Lisen i sin tur föreslår att de kan bosätta sig i det nya förlags- och tryckerihuset på Ålandsgatan/Mäster Samuelsgatan, som är under byggnad. Lisen tycker att andra våningsplanet som rymmer tio rum, plus fem rum i våningen över är vad de behöver. Det tycker Karl Otto är för mycket – hyran skulle också bli ganska dryg,

3.000 kronor, tio rum borde räcka.

Till slut blir det en våning på Karlavägen där den korsar Sturegatan, dit man flyttar 1892. Det framgår inte hur stor våningen var, men Tor minns att den "var stor men räckte ändå inte riktigt till". I hushållet ingick en kokerska, en husa, en barnflicka och en "bonne" som alla låg i samma rum. Lisen tyckte det var omänskligt och ordnade med två små vindsutrymmen för två av dem – men de tyckte det var tråkigt och flyttade ned igen till det gemensamma rummet! När barnen, som först delade rum två och två, blev större hyrde man en våning över gården, där de tre äldsta pojkar och en jungfru fick bo.

Några ekonomiska problem hade man inte. Under Karl Ottos uppväxt blev Albert alltmer förmögen. Vid moderns död 1888 fick Karl Otto sitt morsarv på 300.000 kronor och blev miljonär vid Alberts död. Det är vid den tiden som han tjänar 14.000 kronor på ett år, men han kan inte låta bli att jämföra sig med svågern Ernest Thiel. Han har – berättar Karl Otto för Lisen – just tjänat 100.000 kronor på "teaterobligationsaffären". Dessutom kommer han att "få ett stort belopp på statslånet, 40.000" och på "Gellivarehistorien". Anna, Thiels hustru och Lisens syster, har blivit lovad att han skall vara miljonär före fyrtio års ålder, och redan nu får hon som present välja sig ett smycke eller en tavla.

Den försiktige Karl Otto tyckte inte om sin svåger och hans vågsamma affärer. Redan när Ernest Thiel förlovar sig med Lisens syster sju år tidigare, kommenterar Karl Otto att han har många goda sidor, men han blir "tråkig i längden med sin stora egenkärlek och tal om sig sjelf". Och Tor skriver i sin bok att när man promenerade hem efter en familjemiddag var Karl Otto och Ernest Thiel tysta, de hade inte något att säga varandra. Men Lisen sade till sin man: "Såg du sånt halsband Anna har fått av Ernest." – "'Ja', sa min far, 'aber der Teufel lacht dazu'." Och nog skrattade djävulen åt Ernest Thiel. Några år senare var han skild från Anna och efter första världskriget ruinerad.

*

*Karl Otto och Lisen med barnen på 1890-talet. Från vänster Gert, Greta,
Åke, Elin och Tor.*

I oktober 1889 är Lisen med de två äldsta barnen och svägerskan Jenny i S:t Moritz och stannar över vintern. Karl Otto är hemma och de skriver brev till varandra som visar att de är lika förälskade som när de gifte sig sju år tidigare: "Min älskade vän!" skriver Karl Otto till henne, "jag längtar efter dig ibland, men inte så ofta ändå, men litet för tillfället. Jag skulle vilja ha här någon att pussa och du är väl den lämpligaste dertill." Och så frågar han hur det är med "din 'ring'; om den sitter kvar och om den ej generat dig". Han syftar tydligen på det av den nya generationen feminister så omhuldade pessaret. Lisen är tjugoåtta år och har fått fyra barn på fem år. Några fler barn vill hon inte ha – därför har hon gjort allt för att undvika att bli gravid igen. Hon är trots all hemhjälp ganska utmattad. Därför blir hon fullständigt desperat när hon i mars upp-täcker att hon väntar barn igen – trots "ringen".

Hon är många resdagar borta från Karl Otto och hon ropar ut sin förtvivlan i det ena brevet efter det andra: "Oh Karl Otto, här skall jag gå ensam och vara alldeles utom mig af förtvivlan, jag kan inte företaga mig det ringaste. Jag kan inte tänka mig något så förfärligt ohyggligt. Jag som hade tänkt att äntligen få trefligt och lugnt [...] och istället blir det en så'n här olycka. Oh, jag vet inte hvad jag tar mig till, det vore kanske bäst att kasta sig utför någonstans [...] Det är ett bra hårdt straff, när man gör sig så mycken möda och obehag för att det inte skall bli några följder [...] Du tycker kanske att det är skamligt, att jag skrifver till dig så här rysligt, men det är ju inte hundra delen så förfärligt, som det i *verkligheten* är, och jag måste tala ut [...] Så skall jag naturligtvis börja bråka med alla mina kläder, för de äro väl snart för trånga, oh ett sådant elände [...] Jag hade hoppats så mycket på framtiden nu att vi tillsammans med barnen kunde ha det så trefligt och angenämt, jag tänkte börja spela igen [...] och du och jag kunde ha det så bra igen, och så istället blir det att börja om med barnskrik och allt tillhörande kånk och bråk [...] Den som säger att man skall vara lycklig och njuta, medan man är ung, den predikar läror som äro orealiserbara [...] man får väl kalla det för lycka, om, när man blir gammal och alla känslor äro döda, man har en stund att hvila på [...] Jag hoppas ännu, fast jag vet att allt hopp är ute ..."

Karl Otto gör sitt bästa, på mäns vis, för att trösta Lisen. Han försöker räkna dagar i månaden – ”det är inte möjligt” – samtidigt som han inte tycker det är så farligt. Om det har gått snett så är både ”Öhrvall och Wicksell [...] falska profeter” – båda var radikala medlemmar av Verdandikretsen som förespråkade barnbegränsning. Och så är ju barnen så rara, ”Åke har fått igen sin vackra färg och runda kinder och Greta är rar och rödblommig och ful”. Karl Otto pekar på släkten och finner att det femte barnet ”alltid blifvit hjerte barnet”. Och kanske blev den musikaliske och matematikbegåvade Gert, som föddes sju månader senare, ett ”hjerdebarn”.

Barnens uppfostran är Lisens avdelning. Karl Otto har inte många synpunkter och inte heller tid. Förlaget är mittpunkten i hans tillvaro. När han inte är där tar han arbetet med sig. Han har alltid korrektur och manuskript med sig hem. Han får inte läsa korrektur vid middagsbordet för Lisen, men sedan dröjer det inte förrän han fortsätter läsandet. Och blir det för rörigt går han ned till kontoret. ”Hemmet var arbetsplatsen, lika mycket som kontoret.” Barnen uppmanades att rycka in med att motläsa korrektur, och ibland fick hela familjen sitta kring ”salsbordet [...] sortera lapparna till handelskalenderns register”, berättar Tor.

Barnen var rangordnade så att pojkarna var viktigast och de äldre intressantare än de yngre. Om fyraåringen Åke skriver Karl Otto efter en resa till Lisen att han ”kände naturligtvis genast igen mig, fast han var litet generad i början”, och ”han lär vara ett mönsterbarn, så snäll och lydig och glad”. Tyvärr är han också ”krokryggig och med hufvudet framkört”. Greta är ”litet bråkig och envis fortfarande [...] Din mamma tycker att hon är riktigt vacker, men det tycker inte jag, men hon är rysligt rar och snäll och alltid glad.” Så länge de är små är Karl Ottos huvudsakliga synpunkt när han träffar dem som hastigast att de är ”snälla”. När Karl Otto återkommer från en längre resa på hösten 1889 skriver han till Lisen som fortfarande är utomlands: ”Vet du, jag kände knappt igen Greta [...] Det är verkligen som jag alltid har sagt, att jag knappt vet hur hon ser ut.”

Det är Tor som är favoriten hos båda föräldrarna. Han gör allting rätt. Tor är i sina minnen medveten om det. Han menar att han

och det näst äldsta syskonet Elin, som var de enda av barnen som ammadess av Lisen själv, därför "stod hennes hjärta närmast". År 1889, när Tor är sex år och Åke tre, berättar Karl Otto att han tagit sig tid att på söndagen promenera till "spårvagnsstallet" med Åke, som tyckte det var kolossalt roligt. "Han var mycket snäll och rar, men jag tycker allt, att det var roligare att gå med Tor, då han var lika liten. Jag tror att Tor är mera 'väckt' än Åke, fast han nog också är ganska klok." Året därpå blir betyget sämre för Åke. Han "är också en liten dumbom. Hans geni, som vi trodde på [...] ligger djupt inne i skallen om det finns alls."

Det händer praktiskt taget aldrig att Tor kritiseras. 1892, när Tor är nio år och Lisen och Karl Otto är på sin sedvanliga norska fjällsemester under några sommarveckor – de planerar att bestiga Snøhetta, ett av Norges högsta berg – finns det för en gångs skull några tillrättavisande rader i ett annars uppmuntrande brev. "Kära Tor", heter det, du har "af okynne förstört kamrer Törners grindplåt. Det var rysligt tråkigt att höra för mamma och pappa. Tänk om någon på lek förstörde någonting för dig ...?" Man får i ett annat brev en uppfattning om hushållets storlek – barnen är på Dalarö – när brevet slutar med hälsningar till Elin, Åke, Greta och Gert, Anna, Ida, Hedvig, fastrarna Jenny och Eva, Mussa, Emma och Pioupiou (en hund).

Särskilt framstående i skolan var Tor inte och Karl Otto brydde sig inte heller om det. Han delade Alberts uppfattning att teoretisk lärdom var onödig. Tor skulle ju, som äldste son, bli ledande i firman. Någon studentexamen behövdes inte. Det var viktigare att han redan på skolloven började hjälpa till på sätter och tryckeri. Karl Otto hade ju själv slutat skolan tidigt för att praktisera i tryckeriet.

Det blir dock en kris mellan far och son när Tor som nittonåring plötsligt meddelar: "Jag vill inte stanna här på kontoret, jag vill inte bli boktryckare, jag vill inte bli bokförläggare." När Karl Otto frågar vad han vill bli svarar Tor: "Jag vill se annat [...] jag vill bli tidningsman." Det måste ha varit en svår chock för Karl Otto – Tor var ju den självklara arvtagaren från den dagen han föddes. Karl Otto tror dock att Tor skall rätta in sig i ledet om han bara får litet

tid på sig. Det beslutas att Tor skall tillbringa ett år i Uppsala för att mogna. Det blir också en betydelsefull tid för hans utveckling. Han tas upp i en krets radikala studenter, och fastän de andra studerar vid universitetet och Tor inte ens har tagit studenten, smälter han lätt in bland kamraterna. Tor hade ju vuxit upp bland böcker och författare, han hade redan som barn sett "de stora elefanterna" som han senare skrev, som Strindberg, Tor Hedberg, Topelius, Heidenstam, Fröding. Topelius *Fältskärens berättelser* hade tidigt gjort honom till finländsk patriot och Heidenstams *Karolinerna*, som han första gången läste i korrektur, till svensk nationalist. Dessutom skedde en del av undervisningen i hemmet, där Gustaf Stridsberg, en framstående publicist, var informator i "allmän kultur". "Strittan", som han allmänt kallades, gav Tor en bred läserfarenhet, från Brandes *Hovedstrømninger* till Sokrates försvarstal, Lucretius *De rerum natura* och Darwins *Om arternas uppkomst*.

I Uppsala dominerades Tors umgänge av Otto Järte och Yngve Larsson, som året därpå skulle gifta sig med systemen Elin. Kretsen var radikal och socialistisk, samtidigt som den var nationell, man beundrade Finlands frihetskamp. Nationalismen drev både Järte och Larsson till höger och de blev vid första världskriget Tysklandsvänner och aktivister. Otto Järte blev så småningom riksdagsman för högern och Yngve Larsson ledande kommunalpolitiker för folkpartiet. De skulle båda få en stark påverkan på Tors ideologiska och politiska inriktning.

Karl Ottos uträkning, att Uppsalavistelsen skulle återföra Tor till förlaget, var helt rätt. På hösten 1903 inträder Tor i firman tjugo år gammal. Som en hälsning på vägen skriver Karl Otto ett djupt personligt brev på åtta sidor. Det är Karl Ottos credo, en kärleksförklaring till sitt – och nu Tors – yrke. Det handlar om det som Karl Otto sätter högst i livet: "det är en [...] sällsynt lockande framtid, som ligger öppen för dig, om du vill med *allvar* taga itu med lärospånen och ägna dig med *energi* åt denna bana [...] jag [kan] väl påstå, att du bär en marskalkstaf i din ränsel, ty att vara en ledare af vår affär – så enastående betydande här i landet och jämförlig med de främste i hela Europa – det är minst sagdt en mar-

Tor Bonnier med sin fästmö Greta Lindberg 1905. Nedre Manillas samlingar

skalkställning i vår litterära värld". Men – ett varningens finger – det gäller att ej "yfvas af fädrens ära", inte njuta av det som tidigare generationer skapat, utan "arbeta, uppehålla, förkofra, utvidga". Hur ofta har inte tredje generationen slösat bort fädernearvet – "Brahma, Vischnu, Schiva = Skaparen, Upprätthållaren, Förstöraren! [...] Jag skulle vara otröstlig om det äfven blefve firman Albert Bonniers lott, om det verk som din farfar och din far sedan snart 70 år outtröttligt uppbyggt, skulle rasa ned genom tanklösa och lättsinniga, genom slappa och dådlösa sonsöners lättja och bristande intresse!" Visst är det mycket rutin och slit, de stora ögonblicken med framstående författare och konstnärer är sällsynta, men jag, skriver Karl Otto, har blivit "en i sitt arbete lycklig och en tämligen duglig människa".

Karl Otto bekräftar intrycket att det är "firman" som är det allra viktigaste i hans liv, allt annat kommer i andra hand. Det är nästan med gammatestamentlig vrede som han tillägger: "min firma, mitt och din farfars verk [är] mig så kär, att jag – om också med sorg och smärta – icke kommer att tveka ett ögonblick att med all makt förhindra dig från att intaga någon ledande ställning inom affären, ja till och med att helt och hållet skilja dig från den samma, om jag ser, att du ej vill ägna dig åt arbetet så som det måste ske, om det skall blifva fruktbärande; dina tre bröder och två systrar äro en garanti för mig, att det nog skall finnas *någon*, som kan uppehålla firmans traditioner".

Nu börjar Tors utbildning i yrket på allvar. Han skall självklart börja med att praktisera i Leipzig, liksom Albert och Karl Otto. Men entusiasmen att börja nedifrån är inte stor hos Tor. Han är van vid ett trevligt, ombonat liv, med många jungfrur i hemmet och alltid tillräckligt med pengar. Han börjar i oktober 1904 i Leipzig hos bokgrossisten K.F. Koehler, där ju även Albert och Karl Otto praktiserat. Där råder tysk grundlighet och stränghet med tio timmars arbetsdag. Redan efter ett par veckor skriver Tor hem och klagar. Karl Otto är förstående och svarar: "Kära Tor, jag vet så väl hur det känns då nerverna bli en övermäktiga, då hjärnan endast förmår att älta en och samma tanke och förtviflan griper en i nacken och hjärtat." Samtidigt är hans råd: "Var en karl och sök

beherska dig." Tio timmars sömn – tag gärna ett sömnmedel – inte arbeta "öfvermänskligt" och umgås med andra människor gör dig frisk.

När Tor påpekar att han inte får lära sig något och aldrig träffar chefen, tar det skruv. Karl Otto håller med honom och meddelar i slutet av november 1904 att han inte behöver stanna längre än till julen. Han går med på att Tor skall få flytta till Berlin – bara han inte umgås med svenskar. Meningen är att han skall lära sig tala tyska. Till pingsten 1905 är Tysklandsvistelsen äntligen slut och Tor får resa till Paris. Där lever han med sin unga fästmö, Greta Lindberg, hans ungdomsförälskelse från Dalarö, dotter till skådespelaren och teaterdirektören August Lindberg. Det unga paret stormtrivs i Paris, det är nu Tor börjar försöka frigöra sig från föräldrarnas starka grepp: "det är oändligt skönt att lefva utan släktingar, bekanta, vänner och ovänner", skriver han till sin svåger Yngve Larsson. Arbetet i förlagsbokhandeln hos Per Lamm, en ungdomsvän till Karl Otto, är dock lika tråkigt som Leipzig. Tor får skriva fakturor och anser att Lamm är inkompetent och intet har att lära ut, utom "hur en affär inte skall skötas!" Efter fyra månader får Tor slippa.

I mars 1906 är Tor och Greta fortfarande kvar i Paris och förefaller inte att längta hem, vare sig till Stockholm eller till förlaget. Det är inte bara risk att Tor stannar i Paris. Han har även föreslagit en filial till förlaget i Tyskland och antytt att han skulle kunna tänka sig att ta hand om den. Karl Otto vill ha hem sin äldste son och arvtagare till firman, men vill – eller kan – inte tvinga honom. Tvärtom så månar han om det unga paret. När de skriver att pengarna går åt alltför snabbt svarar Karl Otto: "Ni skola ej bry Er om att snåla för att spara in en eller annan franc. Greta skall spara sina tårar till nödvändigare tillfällen och jag ger kassaförvalterskan 'full och tacksam decharge'."

Samtidigt försöker han locka Tor – igen – med det finaste han har – sitt förlag. I ett brev på 28 (!) sidor den 25 februari 1906 berättar han vad som pågår, och det är en imponerande utgivning. En illustrerad utgåva av *Karolinerna* hade sålt 9.000 exemplar av 15.000 tryckta, av Strindberg ges ut *Svenska Höfdingaminnen* och

en "godtköpsupplaga" av *Hemsöborna*, Sigfrid Siwertz kommer med noveller liksom Henning von Melsted, vars stora roman till hösten "jag tagit osedd", Hjalmar Söderberg arbetar med noveller, Selma Lagerlöf likaså och Heidenstam med *Folkungaträdet II*. Henning Berger har också noveller på gång och Marika Stiernstedt en roman – "där har du några notiser". Det stora projektet är att ge ut *Sveriges nationallitteratur* i tjugofem volymer à två kronor, redigerade av Oscar Levertin. Dessutom säljs det böcker så det knakar. Allt tyder på att omsättningen under året ökar med 150.000 kronor. Planerna på den nya förlagsbyggnaden växer – Banck förhandlar om köp av ett tredje hus, och nästa år, 1907, skall bygget påbörjas. Så börjar det bli dags att modernisera tryckeriet – ångmaskinerna börjar bli gamla och riskabla. Istället bör en "s.k. Dieselmotor" installeras – "ingen ångmaskin, inga kol, ingen skorsten". Nog borde det vattnas i mun på en blivande förläggare.

För säkerhets skull griper även Lisen in och skriver ett eget brev ett par veckor senare. Tor har föreslagit olika utgivningsprojekt, men allt sådant är omöjligt om inte Tor kommer hem och arbetar i firman. Karl Ottos arbetsbörda är redan nu för stor skriver hon: "Pappa har varit så oerhördt öfveranstängd och nervös ända sen jul, så det gör oss verkligen oroliga ibland. Han längtar allt bra mycket, att du skall komma hem och kunna bli en hjälp med manuskriptläsning, brefskrivning och allt maktpåliggande, som ligger öfver honom jämnt och som alltför ofta tar sömnen ifrån honom. Men pappa med sin ömtålighet har inte hjärta att säga dig detta, utan menar att om du har lust att vara utomlands ännu ett år, så må du det." Det är inte med stränghet utan med lämpor som Lisen bearbetar favoritsonen: "Käraste Tor, det är inte meningen med detta, att på något sätt söka öfvertala dig att komma hem, jag menar bara, att om du möjligen har någon *liten* längtan till affären, så vore det nog bra, om du ville komma hem till hösten och ta fatt på allvar. Eller har ni andra planer?"

Om det var dessa brev eller till slut hemlängtan som var avgörande, så återkommer i alla fall Tor och Greta till Sverige och 1907, då Tor är tjugofyra år, börjar han på allvar arbeta i firman.

Förhållandet till Åke, nästa son i successionen – döttrarna Elin

och Greta räknas inte dit – är betydligt mer komplicerat. De många barnen är säkert orsaken till att först Åke och sedan Gert skickas till Lundsbergs internatskola, där Åke vantrivs rejält. Han lägger sig ofta sjuk och tycker, med rätt eller orätt, synd om sig själv, framförallt i tonåren. Lisen tycker inte synd om honom utan påpekar att om man är femton år får man "finna sig i oundvikliga förhållanden". Inte är jag "ond" på dig, skriver hon, och lägger till: "Jag har nog med, att allt som oftast vara ond på Elin, Greta och Gert, men har hvarken tid eller lust att vare sig känna eller tänka något liknande att 'vara ond' på dig och Tor som äro borta ...". Åkes vädjande till Lisens hjärta har ingen framgång. Är det så att han är sjuk får termometern avgöra saken: "Att du redan kallar dig för: 'den af mammas gossar som mest fått pröfva lifvet'; åt den stora frasen dra vi på mun." Samtidigt ömmar hon för sin gosse och skriver till husmodern att Åkes problem är att han inte tål att gå upp så tidigt på morgnarna. Om han finge sova till klockan sju (!) så skulle han må mycket bättre.

I motsats till Tor skall Åke ta studenten. Det blir av någon anledning som privatist och han underkänns, trots ett A i engelska och överbetyg i matematik och fysik. Han har nämligen, märkligt nog, fått C i svenska. (Av hans stavning att döma var han förmodligen dyslektiker.) Han försöker trösta sig med "att man kan bli en aktad man i samhället utan studentexamen" och att "det är ingen skam att som privatist blifvit orättvist knorfvad". Det kan man hålla med om när han tillägger att han just nu läser Lidfors *Fragment och miniatyrer* som är "oerhördt intressant och roligt". Åke låter sin bitterhet gå ut över Tor. Han tycker att de tidigare ständigt har grälat. Åke kan nu inte fortsätta att studera utan skall gå på en kurs i handelslära och sedan börja på förlaget. Nu skriver Åke att Tor skall ångra att han sade: "'kommer du in i pappas affär så går jag genast ut'. Jag antar att det var barnslighet [...] Vi äro ju båda på sätt och vis despoter. Och brödrakrig hör inte till min smak."

Något starkare stöd hemifrån har Åke inte. När han beslutar sig för att gå upp i studentexamen igen till julen 1905, skriver Lisen om Åke till Tor och Greta i Paris: "Blir det inte komedi till slut? Hans flit har inte varit stor och våra förhoppningar om en lycklig

examen ännu mindre. Hur det nu går, så är det slut med s.k. studier för Åke, det ligger inte alls för hans röst." Åke tror inte heller att han skall lyckas. Dagarna före det nya försöket är han övertygad om att "det går åt fanders". Desto större är lyckan och överraskningen när han klarar sig. Lisen gläder sig till slut, även om firandet inte verkar alltför omfattande. Det blir en studentmössa och en studentkäpp som Åke skall få i julklapp. Den finaste belöningen ur Lisens och Karl Ottos synpunkt är att han skall börja "på allvar" på kontoret: "Det är minsann en så storartad affär så att det nog finnes göra för en tre, fyra chefer", skriver hon lugnande till Tor.

Tydlig är även Åke orolig för att Tor skall känna någon konkurrens från den yngre brodern. Det är oftast Åke som vill ha fred och endräkt. Han skriver i februari 1906 ett spralligt brev till Paris, där han också ger uttryck för sin något gamängartade personlighet: "Du skall inte tro att det är af någon slags plikt-känsla jag nu sätter mig att skrifva till er, utan du skall förstå att brödrakärlektens-potensen så småningom under de 5 månader du varit borta stigit så att spänningen blifvit så ohållbar att den måste skaffa sig en afledare i ett kärleksfullare epos." Så ger han en livfull skildring av syskonen, Gert är på Lundsberg "och tycks trifvas ypperligt, spelar piano och pamp och gör sig grötviktig i sina bref, Greta är i Leksand och har släd- och kärleksäfventyr, Elin och Yngve lefva sitt kälkborgerliga lif på Kungsholmen och ni lefva ju bohême lif i Paris." Själv är han "magasinsdräng från 9 till 5", hans huvudsakliga uppgift är att packa upp returer av osålda böcker från bokhandeln. Men det är ett bra sätt att få reda på hur mycket som inte säljs – "det känns bittert i min bokförläggaresjäl". Betalningen är femtio kronor i månaden och räcker inte långt. Därför har han övertagit Tors efterlämnade kläder – kostym, kulört väst och en jackett.

Det förefaller dock som om magasinsdrängen samtidigt förbereder sig för sin chefsroll; han går igenom personalen och betyg-sätter den. Kamrer Banck "är alldeles för gammal och har alldeles för mycket att säga". Brorsonen Rickard Banck borde vara chef i stället. Robert Lindner, bokbinderichefen, "duger inte för det stora binderiet", och så har han inte heller "tillräcklig god smak

och estetiskt bokförstånd, tror jag (Tjö)". Åke avslutar med att hans "principal bokförläggare K.O. Bonnier" har givit Carl Larsson i uppdrag att måla ett porträtt av Oscar Levertin. "Ja, dom slår på, dom rika." Att Åke var en ganska bortskämd magasinsskrivare illustreras av en historia som författaren Sven Lidman berättar. Vid en middag med Åke på restaurang, "en måltid full av osannolikt dyra ingredienser", svarar Åke på hovmästarens fråga om allt var till belåtenhet: "Ja, det är alltid gott med lagad mat." Det var en replik som Åke gärna återgav själv.¹

Det är inte många månader som Åke arbetar i firman. Efter en kort militärtjänst är det dags även för honom att företa den stora utlandsresan. Åke slipper det trista Leipzig och blir på hösten 1907 volontär i en stor bokhandel i Berlin, Ascher & Co. Men det är inte roligare. Genast vid ankomsten blir han informerad av chefen om tysk disciplin och ordning. Han får ingen lön, men han skall trots det arbeta som alla andra. Dagen börjar klockan nio och slutar åtta på kvällen, men det kan gärna bli längre än så: "Vill ni någon gång gå på teatern eller dylikt, så säger ni till i förväg", meddelar chefen. Nej, Åke trivs inte och han är oppositionell och motsträvig. Lika mycket som Tor prisas av sina föräldrar, lika mycket kritiserar Åke. Redan när han gör sin militärtjänst efter studenten och tycker att han nu är vuxen, läxas han upp av Lisen. Han har tydligen tagit bondpermission – Gert har skvallrat – och hon skriver med kraftigt understruken ord: "*Hur kunde du visa dig så moraliskt undermålig*. Kära, kära Åke, först begår du en lagöfverträdelse, som när man är vuxen, inte *bara* kan betraktas som ett lustigt pojkestreck [...] Jag är rädd för att det där, att i alla lifvets förhållanden kunna 'klara' dig har blifvit en slags filosofi för dig, en mycket missvisande filosofi."

Åke, liksom Tor, tycker att arbetet i bokhandeln är meningslöst. Medan Tor kunde kompromissa med Karl Otto och avkorta tiden i Leipzig till några månader, måste Åke arbeta vidare. Han hävdar att huvudsaken är att han lär sig tyska och det gör han bättre om han inte är i bokhandeln. Karl Otto och Lisen är djupt missnöjda och Åke försvarar sig så gott det går: "Ja, nu skriver jag igen, utan att ha fått mitt förra brev kvitterat och dess innehåll fördömt. Nej,

jag har inte tålamod att vänta och jag är också rädd att ett brev hemifrån skall verka som ett ämbar kallt vatten över huvudet och fullständigt kasta mig ur sadeln med en massa uppfostringsprinciper. Ni försöker bara att låsa in mig för en pedagogisk idé, att jag skall lära mig arbeta. Det kan urarta till: Fängelse med oförskyllda Tantalikval." Upproret har ingen framgång, i mars påföljande år är Åke fortfarande kvar i bokhandeln i Berlin. Förhållandet har inte blivit bättre mellan föräldrar och son. Karl Otto anklagar Åke för lättja och Åke säger att han inte har några ambitioner. Istället för "tidsslåihjälarbetet" i bokhandeln vill han koncentrera sig på att lära sig språk. "Annars är det klen beställt med min äregirighet, tyvärr eller inte, men det *är* så, trots att pappa tycker att det är ett drummelaktigt bekvämt sätt att se sig i spegeln."

Åke vill tillbringa sommaren i München och gå på föreläsningar i naturhistoria och nationalekonomi. En del av hans desperation beror också på att han är helt beroende av Karl Otto. Jo, skriver han bittert, visst är det bra med trehundra kronor i månaden. Det är bara nyttigt att leva på bröd och öl de sista dagarna varje månad. Karl Otto har skrivit till honom – Åke är nu tjuogoett år: "Jag vet att du är en duktig pojke, och inte så dum heller." Då tänder Åke till: "Jag vet inte hur pappa kan komma på den idén att skriva det åt mig och som smicker är det egendomligt. Jag *är* dum, och det är egentligen bara ett stort fel med den saken och det är att jag själv vet om det. Jag anstränger mig varje dag att förneka den väldiga portion flegma som jag har, men förgäves [...] jag [har] märkt att även fastrarna äro vad mamma kallar 'tunga i stjärten' [...] vi [...] syskon ha ju alla, utan undantag, varit kända i skolan för vår påfallande brist på godt huvud. Men där ett uppnäst gåpåande själv-intellekt fattas oss luktar vi oss fram och en bokförläggares främsta merit är ju att vara en fin kritiker."

Om Åke har problem med Karl Otto, så gäller det dock framförallt i arbetet. Med Lisen är det värre. Åke längtar efter ömhet och får kritik istället, han längtar efter känslor och får politiska och moraliska tillrättavisningar. På långfredagen 1908 skriver tjugotvååringen ett brev som visar hur sårad – och modersbunden – han är. "Kära mamma! Det har förvånat mig mer än mycket att min

moder slutat skriva till sin son. Min moder skrev en gång att hennes son vore en förlorad son, att han förlorat alla sina ideal." Nu angriper han henne, inte för hennes brist på känsla utan för hela den värdegrund som hon har funnit fram till: "Och trodde min moder att man behåller eller stärker eller får nya ideal huvudsakligen genom att läsa de politiska ledarna i dagspressen? [...] Skulle ens ideal tvinga en att sitta hemma och läsa tidningen och Ellen Keys essayer? Kunde man inte ha andra ideal än politiska eller socialpolitiska? Och ponera, vilket här ej är fallet, att man vore bankrutt på ideal, skulle man inte då med nån av Ibsens gubbar [...] kunna fråga: Kan du avvara några gamla idealer Johannes Rosmer? [...] Om jag säger min moder: Ålandsfrågan är mig likgiltig, så väntar jag mig ett straffande svar på minst 6 brevsidor [...] och jag vet ju att min moder inte intresserar sig för det rent påtagligas skull [...] Principen är huvudsaken?" Man kan faktiskt ha andra intressen, påpekar Åke, men det förstår inte Lisen, och han fortsätter: "Det är föga kärleksfullt. Man fordrar inte kärlek, av vad slag den än vara må, men hänsyn för varandra och för varandras smak [...] Anse det som dumhet att jag inte har dessa politiska och sociala intressen i så hög grad som mamma, men banna mig inte för den skull [...] Och jag är ärlig nog att inte hyckla falska intressen, även om det vore för att falla min moder behaglig." Och så angriper han det som han uppfattar är det viktigaste för Lisen – t.ex. hennes engagemang för Finlands frihet – viktigare än hennes son: "Jag mördar ingen Bobrikov för mitt lands skull [...] jag skänker inte bort mina pengar åt en fattig istället för att gå på teatern eller att köpa mig en skjorta – uppriktigt sagt tror jag det är absolut likgiltigt om föreningen Frihetsvännerna lever eller dör (utom för föredragshållarna som får 25 kr per gång). Och trots dessa självbekännelser anser jag mig som en anständig människa." Efter detta utbrott vädjar Åke till slut till Lisens känslor. En gemensam bekant, som Åke råkat, hälsar till Lisen, "varpå jag utbröt i dityrambiska ordalag om min kärlek till min mor, men behöll i mitt hjärtas inre den sorgliga vissheten att min kärlek ej var gengäldad". Och så slutar upprorsbrevet litet ömkligt: "Skriv nån gång så är mamma snäll."

Något svar finns inte bevarat, och något harmoniskt förhållande utvecklas aldrig mellan Lisen och Åke. En liten glimt av att Åke är klok och omtänksam, även om han inte intresserar sig för de politiska dagsfrågorna, får man i ett samtidigt brev ställt till Karl Otto. Där skriver Åke att han har en vän och tidigare klasskamrat som heter Manne Siegbahn. Han var "ett matematiskt geni" i skolan och studerar nu i Lund. "Siegbahn är en pojke som kommer att uträtta någonting", och han har bett om ett lån på 500 kronor för att försörja sig. Åke ber nu Karl Otto att han skall ta detta belopp av de 4.000 kronor Åke fått när han blev myndig och sända dem till Siegbahn. Med återbetalningen är det ingen brådska. Åkes framsynthet var det inte fel på. Manne Siegbahn blev en av Sveriges främsta fysiker genom tiderna och belönades med Nobelpriset i fysik 1924 – endast sexton år efter att Åke lånat honom pengarna.

Åke återvänder till hösten och börjar i firman. Någon ro finner han dock inte – kanske för att Tor är hans överordnade. I januari 1910, nu tjugofyra år, ger han sig iväg på sitt livs resa – till Amerika. Något speciellt skäl till detta finns inte dokumenterat. Det är en tydlig markering av Åkes frihetsbehov att han gör något annorlunda och eget – säkert vill han också lägga ett rejält avstånd mellan sig och familjen. Samtidigt är banden till de hemmavarande starka. "Nu är det kvällen före den 25e – då jag lämnar den gamla världen bakom mig. Det är en högst allvarlig sak [...] och jag känner mig rätt fundersam: jag förstår inte riktigt hur jag mår", skriver han avväpnande. Väl framme i New York finner han sig snabbt tillrätta, även om han längtar efter post hemifrån och ber "mamma" om fotografier av familjen. Han har ett livligt umgänge – det började med nya bekantskaper på båten – och söker arbete hos Brentanos, den stora bokhandeln på Femte Avenyn. Han lever billigt och redogör noggrant för sina utgifter. Han hyr ett rum för sex dollar i veckan och mathållningen består av frukost som är "Baked apple with cream [...] smakar deliciöst på fastande mage, 10 cent, två stekta ägg 15 c och en kopp choklad 10 c, tillsammans 35 c". Lunchen är soppa och "en köttbit" för 60 cent och middagen kostar 80 cent till en dollar. De billigaste rätterna är ostron och bakelser och glass. Till maten dricker man kaffe och isvatten.

Huvudresultatet av Åkes resa blir starten av en amerikansk filial till Albert Bonniers förlag. Detta kan knappast ha varit syftet med resan från början, men han såg plötsligt sitt tillfälle att få en egen verksamhet, långt från familjen – liksom Tors idéer om en tysk filial. Det fanns en stor svenskamerikansk publik i USA, men den betjänades redan av ett par svenska bokimportörer, främst Björck & Börjesson, som givetvis även sålde Bonniers böcker. Karl Otto är negativ, men det som möjligen kan ha frestat honom var att konkurrenten Åhlén & Åkerlund hade egen import, i första hand av sina jultidningar, och att danska Gyldendal själva sålde sina böcker i USA. Nu driver Åke på. Han trivs allt bättre i New York och vill hellre vara chef för en egen filial än anställd i någon annans bokhandel. Redan den 2 mars har han sina planer klara. Han skriver till Karl Otto: "Kära pappa, nu litet affärer. Jag vet bara inte hur jag skall börja. Vi har ju många gånger på skämt talat om firma Albert Bonnier Stockholm, Leipzig, New York! Låt Leipzig vara till Kaj kommer ut och låt oss hålla oss till New York så länge. Alltså: Jag förklarar mig villig och skall med största ansträngning försöka göra mig värdig att bli manager för Albert Bonniers New York branch."

Det visar sig att ägaren till Björck & Börjesson har dåliga affärer och är villig att sälja verksamheten. Åke själv vill bidra med egna pengar, 5.000 dollar lika med 18.750 kronor, det totala aktiekapitalet är 20.000 dollar. Förutsättningen är att den nuvarande ägaren Albert Björck lämnar affären: "Han är för slö och oföretagsam [...] han gör ungefär en iodel av vad gubben Banck gör hemma – och då kan pappa själv tänka hur mycket det är." Åkes vision är att den nya filialen skall bli ensam agent inte bara för Bonniers utan för alla andra svenska förlag. Karl Otto vill egentligen inte, han tycker att Åke skall komma hem, men Åke är envis och priset visar sig vara lågt. På nyåret 1911 köper Bonniers hela verksamheten för 17.000 kronor – dvs. mindre än den fjärdedel Åke var beredd att satsa själv – då ingick dock skulder på cirka 10.000 dollar.¹

Redan i mars börjar Åke arbeta hos Björck & Börjesson. Han agerar som om Bonniers redan ägde affären och han var dess chef: "Negligera gubben Björck och våga affären som egen", utropar

annat än engelska. Min flit
 är naturligtvis med lilla Eva
 som jag hade med mig på operan
 (Pelleas & Mélisande) här om-
 dagen. Hon är rätt söt, men
 - jag vet inte. Kär i henne kan
 jag inte bli. Så här ser hon ut

 Hon är judinna, och då
 är av en här- delar hon att ta-

*Brev från Åke Bonnier i New York till systemen Greta Berg
 med teckning föreställande Eva Bachner, 17.3.1910.*

Åke och fortsätter: "Naturligtvis kan en stor firma arbeta mer rationellt [...] än små lusfirmor som beställa för en 5 à 600 dollars." Han har storstilade planer på att sälja i stort sett alla Bonniers framgångsrika författare, både levande och döda, från C.J.L. Almqvist och August Blanche till Heidenstam och Selma Lagerlöf, förutom att bli agent för de svenska förlagen. Samtidigt är han medveten om hur liten marknaden egentligen är – det rör sig om de svenskamerikaner som fortfarande talar sitt hemlands språk. Hundra exemplar per titel är vad "vi nog sälja så småningom".

Åke trivs allt bättre i New York denna "gudomliga, syndfulla, oskuldsfulla stad". Han är charmerande, har lätt för människor och har snart ett stort umgänge med bland andra de yngre förläggarna i staden. Han är populär hos damerna – "en ung dam ur den högre societén [...] sa mig att hon inte kan leva utan mig och att jag var den ende som kunde göra henne lycklig", anförtror han sin äldre bror. Redan i mars har han flyttat till ett pensionat, där han bl.a. umgås med en ung flicka, Eva Bachner: "äktä judisk av tysk extraktion [...] Hon är söt och trevlig och flirtig." Tydligt har han inte fått något svar på sina senaste brev, för några veckor senare klagar han på att han inte hört något hemifrån: "det gör mig

mycket ont – men jag tröstar mig med att det finns dom som tänker på mig mer än ni – betydligt mer”. Och han bifogar en teckning av en vacker flicka med en ganska framträdande näsa. Åke kommenterar: ”Hon är rätt söt, men – jag vet inte, kär i henne kan jag inte bli. Så här ser hon ut. Bli inte rädda! Jag är inte rädd själv!”

Redan i september samma år far Åke tillbaka till Stockholm och i början av 1911 är han i Paris. Någon större insats i den amerikanska firman har han knappast hunnit göra. Anledningen är uppenbarligen den söta fröken Bachner. Karl Ottos inställning fem år senare är att Eva blev djupt förälskad i Åke, som inte var lika intresserad utan gjorde slut med henne efter en för Åkes del oskyldig förälskelse. Hon och systemen for efter honom till Europa, där de slog sig ned i Berlin. Där systemen ”i de mest bevekande ordalag besvor honom att resa dit för att träffa Eva. I annat fall skulle Evas öde bli dårligt.” En viss oro över vad han givit sig in på märks i några rader i maj 1910 där Åke skriver till sin svägerska Greta att han är trött på att kyssa samma flicka och ber henne se sig om efter en ”snäll och söt svensk flickunge”. Ännu tydligare är Åkes ambivalens i sista brevet från New York. ”Bland dem som jag lämnat efter nu är det en gråtande flicka. Det är också allvarligt att hon kan bli så pass att hon får lov att sändas till sjukhus om hon fortsätter som nu. Hon gråter och gråter – hysteriskt nästan, stackars flicka. Vad skall jag göra? Uppoffra mig?”

Hur det än är så förlovar de två sig. I oktober har Lisen och Karl Otto rest till Berlin för att möta Eva. De är milt sagt negativa, både mot Eva och hennes ”osmakliga” syskon. Att Karl Otto och Lisen är emot äktenskapet är uppenbart. Inte ens den Bachnerska familjens rikedom, de äger en större handskfabrik, kan göra dem mer positiva. Det hjälper inte ens att Åke jämför handskfabriken med Albert Bonniers förlag: ”Det tar visserligen rätt lång tid att gå igenom alla *våra* olika avdelningar där hemma men tar betydligt längre tid att gå igenom deras! Dom sysselsätter cirka 1400 arbetare [...] deras omsättning var förra året 950 tusen dollars.” Bonniers omsättning vid samma tid var ungefär en tredjedel. I december är Eva i Stockholm. Det förefaller som om besöket inte gjort Lisen och Karl Otto mer positiva. Det resulterade uppenbarligen i

en tidsfrist, eftersom Åke ensam far till Paris i början av året därpå. Vad som än händer sedan, så gifter de sig i maj 1911. Motståndet från Åkes föräldrar finns dock där in i det sista. Tydligen har de föreslagit att bröllopet skall stå i Paris, kanske för att slippa vara med själva. Åke protesterar kraftfullt: "Jag *vill helst* gifta mig hemma. Att gifta sig som turist bär mig emot."

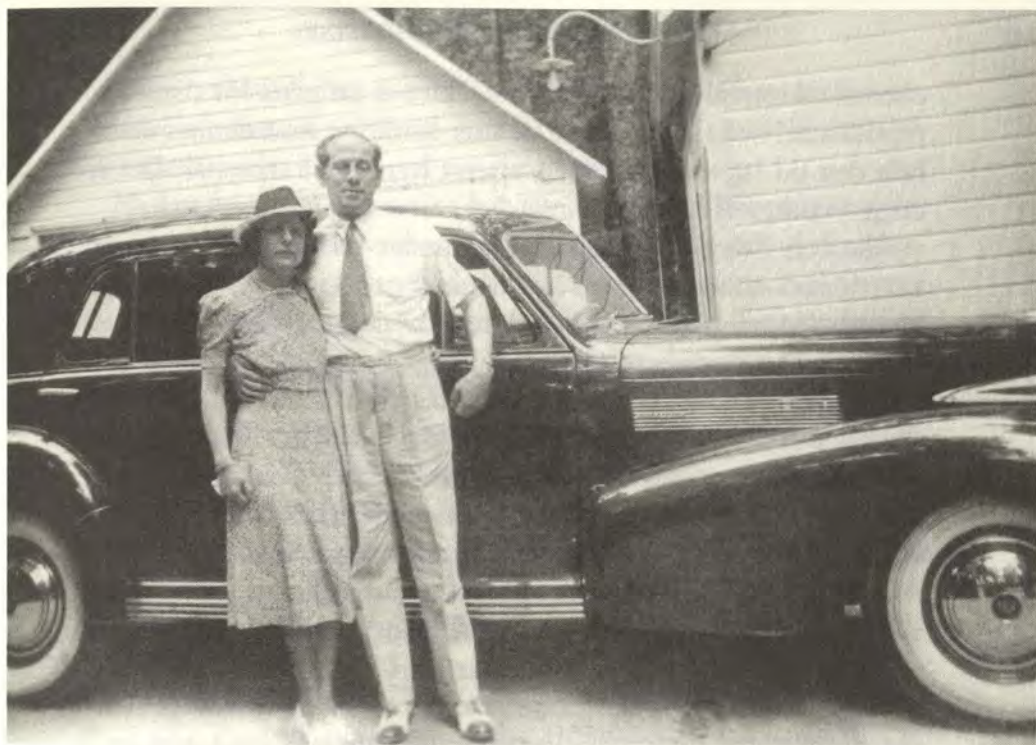
Hösten 1912 är Åke i New York med sin unga hustru. Han är full av planer. Nu skall han göra det nya företaget till en framgångsrik rörelse. Han flyttar från kontorsvåningen till en ny, välbelägen butik på Tredje avenyn, där han planerar att öppna bokhandel som komplement till partiförsäljningen. Firman har bytt namn från Björck & Börjesson till Albert Bonnier Publishing House. I början går Åke själv till olika kunder för att sälja böcker, dock utan större framgång: "Jag har sprungit omkring som platsförsäljare sen den 2a januari, och blivit utkörd från många kontor." Samtidigt skymtar den ambivalens som följer honom hela livet. Bokhandeln "ser mycket snygg ut" och i nästa mening: "Några stora illusioner gör jag mig emellertid inte." En annan av Åkes idéer är att starta en amerikansk utgivning av tidskriften Bonniers Månadshäften, vilket inte blir av. Mest entusiastisk är han för att överta agenturen för Åhlén & Åkerlunds tidskrifter – de svenska vecko- och jultidningarna var den mest efterfrågade läsningen från det gamla landet – ytterligare ett projekt som skrinlades. Intresset för Strindberg är stort i Amerika, skriver Åke: "vi skall börja ett annonsfällt-tåg för honom". Igen de dubbla budskapen: "Om vi få överta Å&Å-affären här på mina villkor och får deras agentlistor så bör det kunna betyda räddningen (och mer till) av Publ-House." Resultatet blir visserligen inte lysande, påpekar Åke, men "värre blev ju resultatet av Leipzig-affären".

Det blir aldrig något meningsfullt av Albert Bonnier Publishing House. Sedan de flesta av de ursprungliga planerna skrinlagts och Åke återvänt till Sverige, får företaget leva kvar – säkert som en eftergift åt Åke och Eva. Det gav dem en fast punkt i Amerika och skäl till ett flitigt besökande. Man gjorde visserligen ett försök att sälja verksamheten 1923 men hittade ingen köpare. Verksamheten sköttes av trotjänaren Carl Norman som övertagits med köpet av

Björck & Börjesson. Ekonomiskt var påfrestningen inte lika stor som det tyska äventyret. Omsättningen var som högst knappt 40.000 dollar men låg i allmänhet på ca 20.000 dollar, och bokhandeln gick med en förlust som var acceptabel. På 1930-talet, efter förvärvet av Åhlén & Åkerlund, fick verksamheten en delvis annan inriktning. Den blev i någon mån ett representationskontor för koncernen och faktiskt i någon mån för Sverige, när man även började sälja svenskt konsthantverk.⁴

Mellan 1911 och 1915 tillbringar de långa perioder i USA. Samlevnaden mellan de nygifta och även med Åkes familj är inte enkel. "Först nu", skriver Åke till familjen, sedan de återvänt från ett besök i Stockholm och är i New York i början av 1913, "sedan jag sett Eva leva upp igen, sett henne omgiven av sina och Marys bekanta eller hemma i sitt hem – först nu förstår jag fullt ut hur hon har lidit av Sverige och det tomma liv hon levt där [...] Eva behöver människor omkring sig som tycker om henne [...] Hemma finner man bara fel med henne och hon lider ohyggligt av alla de anmärkningar som man gör om henne. Det är väl närmare 100 än 1 gång som hon gråtit sig till sömn över småsaker som mamma velat rätta henne i [...] Om mamma visste hur oändligt tacksam Eva är för alla goda ord, så skulle mamma göra både mig och Eva lyckliga med att inte spara på dem. Men *mamma* har naturligtvis inte tid för oss! [...] Om ni bara visste vad hon är för en snäll och klok flicka och vad hon tycker om Er!" Lisen svarar med några vänliga ord, att hon tycker "förfärligt mycket om Eva" men att hon borde lära känna Sveriges historia!

Eva är också långa tider ensam i USA hos sin familj. När Åke i december 1914, efter att ha varit ensam i Stockholm, återvänder till henne får hon missfall och Åke får psykiska problem. Familjen kontakter en svensk psykiater i New York, dr Johannes Hoving, som av Karl Otto får veta att det är äktenskapet med Eva som delvis är skuld till Åkes sjukdom: "Eva har – trots sin kärlek – ett behov att ständigt gräla på Åke, smågräla för allting – och så gråta till hon får sin vilja igenom i stort som i smått. Åke har en mycket svagare vilja än hon och kan ej stå emot hennes tårar. Men det är detta eviga gräl och eviga gråt som så småningom undergrävt Åkes

Eva och Åke Bonnier med sin Cadillac. Bonniers privata arkiv

sinne.” Så lägger Karl Otto till att det fanns vissa anlag för sinnessjukdom i familjen, både hos hans mor och hos hans syster.

Om det är innehållet i detta brev som får Åke att avsky dr Hoving, vet man inte, men Åke skriver om honom till en bekant att läkaren ansåg ”mig vara sinnesrubbad (?) eller åtminstone att jag borde ställas under förmyndarskap!!!” Det enda som han har åstadkommit, skriver Åke, är att skrämma familjen hemma och göra Eva nervös och förtvivlad. Han har dock kontaktat en advokat för att skydda sig mot läkarens planer. Nu visar Eva en oväntad handlingskraft och letar rätt på en ”hälsofarm” på landet. Där blir Åke efter ett par månader frisk av en behandling som i sig kräver en järnhälsa. Man stiger upp klockan sex på morgonen för en timmes gymnastik, sedan varm och kall dusch, efter frukosten en promenad på en mil följd av varm och kall dusch. Sedan lunch och någon stunds vila, varefter några timmars ridning vidtar, och återigen de varma och kalla duscharna. Klockan nio är det sängdags

efter middagsmålet. Åke trivs där: "Det är en plats för drinkare! morfinister! och nervsjuka!! Det låter förfärligt men det har under hela den tid jag varit här varit ytterst hyggliga karlar här. Det är unga – vanligtvis förmögna män."

Åke och Eva blir friska och återvänder till Sverige sommaren 1915 för att stanna för gott. Så småningom köper man en tomt på Djurgården och låter "familjarkitekten" Ragnar Östberg rita en vacker, Italieninspirerad villa som byggs 1924–27 – på lagom avstånd från föräldrarnas hus. Någon riktigt bra relation mellan Karl Otto och Åke blir det dock inte. Tor får de viktigaste uppgifterna på förlaget, som ansvaret för de stora verken och den svenska skönlitteraturen. Åke får ta hand om underhållnings- och översättningslitteraturen, liksom omslag och reklam. Av allt att döma nöjer sig Åke med denna position. Den ger honom ju också frihet att så ofta som möjligt åka tillbaka till Amerika och att slippa det tyngsta ansvaret. Samarbetet mellan Karl Otto och de två äldsta sönerna fungerar nu i huvudsak bra. Firman som är alltings centrum är också det kitt som håller samman familjen.

År 1916 är det dock dags för en ny sammanstötning. Både Åke och Tor har börjat spekulera på börsen och även dragit in Karl Otto – trots dennes försiktighet. Åke är i Danmark på sommaren och har köpt aktier i danska Ostasiatiska kompaniet. Karl Otto menar att Åke inte vet något om bolaget och kallar den trettioåriga sonen "tanklöst barn", "dåre" och "spelare". Åke returnerar med att Tor minsann har belånat Åkes Dagens Nyheter-aktier för att spekulera i "mycket riskabla papper t.ex. Nitroglycerin" utan att Karl Otto har kritiserat honom. Det visar sig dessutom att Åke har tjänat flera tusen på affären! Samtidigt protesterar Åke mot Karl Ottos påstående att Åke inte "vet vad det vill säga att arbeta". När Åke någon gång ryter till ordentligt, så tar dock Karl Otto tillbaka – "kanske ett eller annat uttryck var något för starkt" – sämjan måste bevaras. Och han tillägger att han visst inte är emot "sunda" spekulationer: "Hela vår förlagsrörelse är ju spekulationer." Men de flesta aktiespekulationer är osunda, hävdar Karl Otto. Han håller med om att han själv "låtitt locka" sig till dylika, i Grängesberg och i Gasaccumulator, "men jag har svurit att aldrig göra om

det, så mycket obehag har jag haft". Karl Otto medger att han sedan köpet fem år tidigare hittills förlorat 200.000 kronor på Grängesbergsaktierna.

Medan Åke varit i Amerika har Tor, med Karl Ottos något tveksamma stöd, kastat firman in i betydligt våghalsigare spekulationer. Redan 1905, när Tor njöt av friheten tillsammans med Greta i Paris, föreslog han Karl Otto att starta en filial i Tyskland. Han skriver självmedvetet att han har ett förslag: "en stor framtidsidé och eröfringsplan [...] en ockupation af Tyskland. Jag vet inte hvarför Fischer och Langen skall få göra storartade affärer med våra böcker; och Carl Larsson, Melsteds svammel [sic!] m.m. måste kunna bli kolossala succéer i Tyskland." Bonniers författare hade blivit mycket framgångsrika där. Speciellt Selma Lagerlöfs, Sven Hedins och Ellen Keys böcker var veritabla bestsellers. Den gången blev det ingen tysk filial, utan Tor kom hem för att på allvar börja på förlaget.

De följande åren sålde de svenska författarna allt bättre i Tyskland, bl.a. Carl Larssons illustrerade böcker från hemmet i Sundborn, och idén togs upp på nytt i början av 1911. När Tor fem år tidigare började påverka Karl Otto, berodde det nog främst på att han där såg en möjlighet att slippa återvända till Stockholm och firman, han ville inte gå miste om den dyrbara friheten. Nu ser Tor det enbart som en affärsmöjlighet. Varför skänka vinsten på våra författare till de tyska förlagen, frågar han, vi kan likaväl ta hand om den själva. Karl Otto har hela tiden stretat emot. Att tjäna på de tyska översättningarna är något han aldrig har tänkt sig, "och den tanken satte mig åtskilliga myror i hufvudet under några dagar". Men, tillägger han, "storhetsvansinne är farligt och att splittra sig är ännu farligare". Dessutom är det ju så att de verkligt säljande författarna, som Sven Hedin, Ellen Key, Selma Lagerlöf, Carl Larsson, "dessa författare, som just skulle bilda stommen, de äro ju ej mer à prendre". De har ju redan sina tyska förläggare, som de ej kommer att överge, "Och när får vi i Sverige nya Ellen'ar eller Selmor?"

Karl Otto hade naturligtvis fullständigt rätt. Trots sina tvivel kan han inte stå emot favoritsonen. Att den annars alltid opti-

mistiske Åke avråder hjälper inte. Åke är i januari 1911 i Paris, just ditrest från Berlin. Planerna har då redan avancerat – det förefaller inte som om man brytt sig om Åkes uppfattning – och Tor frågar nu om Åke känner någon lämplig person som chef för den tyska filialen. Han svarar Tor att han nog kan hitta någon, men han hade talat med en gemensam kollega i Berlin som "påstod att pappa kommit till insikt om sakens oförsvarbarhet [...] och avrådde ånyo [...] att döma av vad dom sa inne hos Asher & Co så säljs det dåligt vad det än är [...] det är litterär dödtid i Tyskland och att dom väntar på en ny Messias. Och inte är varken Sigge eller Lubbe: han som skall komma. – Jag tittade in i flera boklådor: tomma. Folk köper böcker i varuhusen. Hos Wertheim har dom en kolossal bokförsäljning." (Ascher [sic!] & Co var bokhandeln i Berlin där Åke praktiserade och Wertheim Berlins största varuhus. Sigge och Lubbe, de två unga författarna Sigfrid Siwertz och Ludvig Nordström.)

Det visade sig vara profetiska ord som dock varken Tor, som uppenbarligen till varje pris ville göra detta, eller Karl Otto tog någon hänsyn till. Tvärtom gick det undan med rasande fart. Åke rekommenderar som föreståndare en god vän från bokhandelstiden i Berlin, en elsassare vid namn Jean Schwab. Han är både förlags- och bokhandelskunnig och "jude och socialist". Schwab anställs och Karl Otto frågar en tysk förläggarevän vad han anser om projektet. Den tyske förläggaren svarar vänligt men bestämt att med de kostnader Karl Otto nämner finns det ingen möjlighet att affären skall gå med vinst. Skulle det efter åtskilliga år trots allt lyckas blir ni under alla omständigheter "tvungen att först betala Era tyska läropengar".

Märkligt nog låter den annars så försiktige Karl Otto sig inte hindras av dessa tydliga varningssignaler. Samma år, i november 1911, startar Albert Bonnier Verlag i Leipzig, och redan efter ett par veckor vill man delta i julhandeln. Årets stora jul- och presentbok av Carl Larsson, som trycks i Stockholm, anländer i början av december. Av de 1.000 exemplaren kommer endast 237 fram, vilket inte spelar någon större roll, då de ändå inte hinner säljas. Denna misslyckade inledning är bara början. Allt blir fel. Tanken med

filialen var ju att Bonniers skulle sälja sina författare på den tyska marknaden och på så sätt få de inkomster som de tyska förläggarna hade haft. Men som Karl Otto själv var medveten om var de bästsäljande författarna inte att tillgå. De författare som stod till buds var just Ludvig Nordström, Sigfrid Siwertz, Otilia Adelborg, Ossiannilsson m.fl. som alla visade sig vara totalt osäljbara – något som borde ha varit föga överraskande, eftersom de inte heller sålde särskilt bra i Sverige.

Redan efter några månader byter man taktik. Nu skall man ge ut billighetsböcker – Albert Bonniers 30 Pfennig Bücherei – där även tyska författare skall vara med. Därmed hade man kommit ur askan i elden. Konkurrensen på den marknaden var knivskarp med det kända Reclam Universal Bibliothek i spetsen, vars böcker dessutom endast kostade 20 Pfennig. De tyska författare man kunde få rättigheterna till var dessutom av riktigt dålig kvalitet. Detta följdes upp med att man gjorde usla kioskbooksomslag. Därtill kom att man inte hade gjort några riktiga kalkyler utan gissat sig till kostnaderna och lagt ut stora pengar på marknadsföringen. Efter ett knappt år hade man endast sålt en femtedel av de tryckta billigböckerna och hade 300.000 exemplar kvar i lagret.⁸

Den enda "framgång" man hade var med en plansch av Carl Larsson "Modellen skriver vykort", där en naken flicka sitter vid ett skrivbord. Förebilden till denna är en förtjusande målning som numera finns på Thielska galleriet i Stockholm. Denna plansch åtalades som sedlighetssårande – så till de ekonomiska förlusterna tillkom skadan av Bonniers goda anseende. Visserligen blev Bonniers frikända, men Karl Otto tog illa vid sig för att han skulle ha handlat med "oanständiga bilder". Man kunde inte ens trösta sig med någon större försäljning.⁹

Hur kunde det bli så fel? Den huvudsakliga orsaken var sönernas entusiasm, som Karl Otto uppenbarligen inte kunde motstå. Tor hade drivit idén i flera år, och Åke, när han väl dragits in i verksamheten, blev lika förtjust i projektet. Ingen hade tänkt på att man bör känna till den tyska marknadens villkor – att tyska läsare kanske inte längtade efter att läsa Lubbe Nordströms noveller och att Sigfrid Siwertz inte var Sven Hedin. Att den tyska marknaden

dessutom var överetablerad och konkurrensen knivskarp gjorde inte saken lättare. Att den försiktige Karl Otto hade satt igång utan ordentliga kalkyler – och de beräkningar som hade gjorts hade dessutom underkänts av hans tyske kollega – finns ingen förklaring till. Det är också värt att påpeka att inget förlag någonsin har lyckats med att skapa en fungerande filial på ett annat språkområde med sina egna författare. Bokutgivning är, och har alltid varit, en högst nationell verksamhet.

Efter fjorton månader lades Albert Bonnier Verlag ned. Notan gick på cirka 130.000 mark. Det kan jämföras med att Bonniers årsvinst dessa år var på cirka 300.000 tusen kronor. Alltså gick en halv årsvinst åt på denna affär. Karl Otto vill i sina minnen helst glömma hela det tyska äventyret. Han berör det endast i en längre fotnot. Enligt honom berodde misslyckandet på att "man själv" måste vara på plats, trots att föreståndaren Schwab "verkligt [var] riktigt duktig", vilket han också synes ha varit. I ett tolv sidor långt brev till Åke – där han nu också uttrycker oro för det amerikanska förlaget – ger Karl Otto en utförlig redovisning för det tyska misslyckandet. Han ger Åke rätt: "Skulden är naturligtvis [...] vår egen [...] den naiva tron, att vår firmas anseende i Sverige genast skulle ge en framgång i Tyskland [...] Tänk så mycket roligare man skulle kunna ha haft för de pengar än att stoppa dem i tyskarna och dessutom haft slit och förargelse för dem." Karl Otto avrundar med att han har skrivit så utförligt, för att kopian på detta brev skall för "oss själva och våra efterföljande till varnagel, en gång få fastslaget hur mycket vi förlorat på denna olycksaliga affär".

En lämplig slutkommentar kommer från Selma Lagerlöf, som ju sedan länge var den kanske mest framgångsrika svenska författaren i Tyskland. Hon skriver till Sophie Elkan om Karl Otto och det tyska misslyckandet: "Det hela vittnade för mig om den naivaste okunnighet om den tyska affärsvärldens skaplynne. Jag kan inte förstå, att han vågade, men han ville väl så oerhört gärna."¹⁰

Vid denna tid finns det ett ovanligt starkt spekulativt drag i familjens verksamhet. Det är troligen Tor som är pådrivande, för det går knappast ihop med Karl Ottos annars så stora försiktighet.

Och Åke är mest i Amerika, och där hålls han relativt kort, även om Albert Bonnier Publishing House måste räknas in i de riskabla projekten. Hösten 1912 – mitt under det tyska äventyret – köper Karl Otto bl.a. Grängesbergsaktier för över en halv miljon kronor. Som har framgått vållade aktiespekulationerna honom stora bekymmer: "Att Grängesbergarna fallit så att hela den vinst som vi sedan i november gått och trott på blifvit luft har onekligen i går och i natt gjort mig litet nervös", skriver Karl Otto i juni 1913 till Tor. Vi blir tvungna att sälja, även med förlust: "vi äro, tyvärr, ej så rika att vi kunna längre hålla på med denna storspekulation med 600 Gränges + 200 Gas för *lånade medel* [min kurs.] – det blir för dyrt. – Då nu Leipzig *måste* betalas senast i höst (och jag vill ha ro för denna plågsamma känsla att veta mig ha en stor skuld därute) så måste vi först ha den stora (400) Grängesberghistorien löst, så att vi få våra 'Skandinaver' fria för att – i nödfall – taga ett lån på dem för att därmed klara 1.a tyska skulderna och 2.a en del räntor i de två lån som fortfarande stå, nämligen 200 Gränges och 200 Gas." Och han tillägger de djupt kända orden: "För mig skall denna affär för öfrigt bli en varning för börsspekulationer i stort – första gång och sannolikt sista! Skomakare blif vid din läst och håll dig till vad du förstår!"

När det gällde andra spekulationer utanför bokbranschen höll Karl Otto sitt löfte, medan Tor, ofta med stor framgång, fortsatte med olika affärer vid sidan av förlaget. Den mest spektakulära är hans delaktighet i den s.k. lokomotivaffären, där den nya ryska "bolsjevik"regeringen, 1920–21, köpte in tusentals lokomotiv för att ersätta dem som hade förstörts i kriget. Carl Lion, en judisk affärsman som var god vän med Tor Bonnier, lyckades tillsammans med Tor förmedla en order om femhundra lokomotiv från den svenska firman Nydqvist & Holm. Han berättar i sina minnen att hans förtjänst var en halv miljon kronor. Tors andel var lika stor."

Den tredje blivande delägaren var Kaj, som föddes så sent som 1901. Då är Karl Otto fyrtiofem år. Kaj får samma gedigna förlagsutbildning som de äldre bröderna med praktik i Tyskland, Frankrike och USA. Även om Karl Otto inte hade så nära kontakt med Kaj som med Tor och Åke följer han noga hans utveckling. På

hösten 1921, när Kaj är i Berlin, sänder Karl Otto några volymer av Tolstoj. Karl Otto tycker att Kaj bildar sig för litet. För att bli bokförläggare måste man både vara en "dugande, klarsynt köpman och en kunnig, tekniskt skolad affärsledare och organisatör", men också "en bildad man, en speciellt på det litterära området både kunnig och omdömesgill man med utvecklad smak och litterärt förstånd". Det gäller att läsa litteraturhistoria, kulturhistoria och allmän historia. Karl Otto är inte nöjd med att Kaj inte på egen hand börjat läsa: "Det tråkiga är, att du ej självmant har känslan eller lusten att taga del av böcker [...] Jag skulle önskat, att du ville någon enda gång ha själv tänkt ut, att du borde förkovra dig i kunskap i det eller det, att du skulle anhallit att få läsa den eller den boken i det eller det ämnet. Det är icke att få läsa en 'rolig bok'. Det är för att *arbeta* och lära dig något." Men också att "du, när du väl skall in i affären, skall komma med en del gedigna kunskaper, med litet vetande, så att dina bröder ej skola se dig för mycket över axlarna, ej betrakta dig som den där ingenting förstår".

Kaj blev delägare 1932 och hade under Karl Ottos sista år bland annat hand om översättningslitteraturen. Då hade han hunnit bli både en god köpman och en bildad läsare. Georg Svensson, som vid den tiden just hade anställts som litterär rådgivare, berättar att han föreslog Kaj fyra olika författare för översättning: P.G. Wodehouse, Ernest Hemingway, D.H. Lawrence och Aldous Huxley. Kaj tyckte att fyra var för mycket och valde de två första – ett guldägg och en blivande Nobelpristagare.¹²

Medan herrarna i familjen ägnade sig åt affärerna, fick dottrarna en gammaldags uppfostran med flickskola och sedan hushållsskola. Studentexamen eller akademisk utbildning tycks inte ens ha diskuterats, trots den frisinna anda som rådde. Lisen själv ägnade sig förutom åt familjen och representationen åt filantropisk verksamhet. Detta gjorde hon alldeles uppenbart inte som en plikt utan med ett starkt engagemang. Viktigast var "Frihetsvännerna". Det började med att Lisen i januari 1902 inbjöd folkskolebarn, dvs. barn från fattiga hem, till ett möte "för att bereda dem förädlade förströelser". Det var en grupp på trettio pojkar och tjugo flickor som träffades en gång i veckan, på lördagarna. Förutom

Ulla och Kaj Bonnier. Nedre Manillas samlingar. Foto Bellander

föredrag och uppläsning, som barnen knappast kunde ha varit roade av, ägnade man sig åt musik, dans- och sånglekar och "gymnastiska kraftmätningar". Snart beslöt man att bilda en förening med "lyckan [att] sakna" stadgar och man skapade ett lånebiblio-

tek. Verksamheten växte snabbt och man tog på sommaren hand om barn som inte hade lyckats komma på koloni, och skaffade en större kolonilott i staden med hjälp av Anna Lindhagen, eldsjelen bakom koloniträdgårdarna.¹³

Det var en både imponerande och rörande verksamhet som fint speglar de liberala bildningsidealerna och utvecklingsoptimismen som fanns hos den radikala borgerligheten. Några smakprov från "Frihetsvännernas" första termin 1902 på Folkets hus som Lisen har upptecknat: "14 januari: Fröken Thaning om Ivan Lejonridaren och folkvisan, illustrerades med sång: diverse folkvisor. 25 januari: Fru Bonnier uppläste: "Hur Jåmpa gick på skidor efter vargen" ur Friis Lajla. Fröken Stiebel spelade Södermans Ulfåsmarsch. 1sta februari: Uppläsning af barnen ur 'Fänrik Stål' och skioptikonbilder. 8de februari: Fröken Ellen Key om Herakles bragder, och om hur ett konstverk blifver till med anledning af taflorna i D-salen. 15 mars: Fröken Thaning föredrog ur 'Krapotkins minnen' om hans barndom, ungdom och flykt ur fängelset. 29 mars (Påskafton): 'David och Goliath' af Topelius spelad af barnen Thiel och Bonnier. Utdelning af chokoladpåskägg. 3dje maj: Kandidat Yngve Larsson gaf en öfverblick af rösträttens historia i Sverige. Fröken Signe Thiel uppläste dikter ur Heidenstams 'Ett folk'. Efter föredragens slut hvarje samkvämsafton ha barnen lekt under ledning af fröknarna Elin Bonnier och Mimi Thaning." Till detta fullmatade program hade Lisen alldeles tydligt engagerat både sin familj och vänner och inte minst det Bonnieriska förlagets utgivning och tryckeri. Till julfesten 1905 har det anmälts 731 personer: "Jag går i verklig rampfeber", skriver hon till Tor och Greta i Paris, "och får nu ett förfärligt sjå med anskaffande af kostymer, program och dess tryckning och allt annat moj." Hur gärna hade man inte velat vara med på dessa möten!

Lisens uttalade mål med föreningen var att "förinta klassgränserna". I ett välkomsttal hösten 1904 säger Lisen att namnet skall symbolisera att "friheten, såväl vår personliga som vår nationella frihet, är det dyrbaraste vi äger", men vi ha endast rätt till den om den omfattas av alla. Friheten gäller också att respektera andras åsikter i smått som stort. Och så hyllar hon Eugen Schauman, den

finländske student som bara några månader tidigare mördat Bobrikov, tsarens generalguvernör i Finland, som försökte russifiera landet. Så småningom fick barnen själva också hålla föredrag och uppföra skådespel. Den mest bemärkte skådespelaren var en springpojke i en järnaffär som hette Gösta Ekman.

Denna imponerande verksamhet dominerades helt av Lisen, som också finansierade det mesta. Ett av barnen skriver sextio år senare: "Vi beundrade fru Bonnier, och hon hade säkerligen ett stort inflytande över oss. Vi kände [...] ingen som offrade sig på detta sätt för unga människor."¹⁴

Lisen hade inte bara höga, ofta radikala ideal, hon var också praktisk och effektiv. När hon under somrarna på Dalarö upptäckte att öbarnen inte kunde simma, medan sommargästbarnen var som fiskar i vattnet, satte hon genast igång med simundervisning för *alla* barn. Sommarens kulmen blev därefter en stor simuppvisning av både ö- och sommargästbarn från Tullbryggan på Dalarö.

Ett betydligt större projekt började också på Dalarö, när hon sommaren 1903 upptäckte att tänderna hos öbornas barn var i uselt skick. Det skulle hon ta itu med. Och det räckte inte med att hjälpa Dalaröbarnen – alla landets barn skulle få tillgång till god tandvård. Lisen tar kontakt med Centralstyrelsen för Sveriges allmänna folkskollärareförening. Hon sänder en skrivelse som ger en uppfattning om hur svårt det var för kvinnor att bli tagna på allvar: "Jag har här företagit mig en sak, som Ni måhända vid ett flyktigt ögonkast endast kommer att betrakta som ett utslag av löjliga och överspända idéer, men jag ber Er på det enträgnaste, att Ni ville ha den stora godheten att skänka mitt förslag en smula uppmärksamhet, och jag ber på förhand om ursäkt för, att jag på detta sätt vågar ta Eder säkert mycket dyrbara tid i anspråk."

Så berättar hon om hur dålig den hygieniska standarden är för arbetarklassen och hur omöjligt det är för dem, när de önskar förbättra sin situation – "den totala brist på hjälp" som möter dem. När det gäller "bättre lottade" så uppmanas de jämt att inte försumma sina barns tänder, då det påverkar hela hälsotillståndet. I England är tandvård obligatorisk och gratis för dem som inte kan

betala. I Sverige är den enda tandvård de fattiga barnen på landet får att den sjuka tanden dras ut "av disktriktsläkaren med otympliga händer och under stort lidande för patienten". Någon lagning av tänderna är det inte fråga om, det gäller bara de välsituerade. Nu händer det märkvärdiga att skrivelsen resulterar i omedelbar handling. Att Fridtjuv Berg både var släkt med Lisen – hans son Tor var gift med Lisens dotter Greta – och ledande i Folkskollärareföreningen gjorde inte saken sämre. Lisen visste att utnyttja sina förbindelser. Folkskollärarna kopplar in läkarorganisationerna och fem år senare finns skoltandkliniker i ett trettiotal städer. Klinikerna sprids alltmer över landet och resulterar till slut i den 1938 lagstadgade folktandvården, som skall ge fri tandvård till alla barn upp till nitton års ålder. Under pionjäråren kompletterar Lisen verksamheten personligen genom att lova att bekosta en tandbors- te till varje folkskolebarn i Sverige.

Att Lisen även hemma fick kämpa för sina idéer framgår ju av Åkes brev där han betackar sig för att bli indragen i "Frihetsvännerna". Sven Lidman, på middag hos Karl Otto och Lisen, angriper Lisen för att hon samtidigt som hon kallar sig socialdemokrat lever i lyx och överflöd, med en årsinkomst för familjen på 250.000 kronor. Lisen visste dock att säga ifrån. Sven Lidman skrev i sin dagbok, när han kom hem efter middagen, att Lisen svarat honom: "Det var det barnsligaste jag hört, skall man sammanställa teori och praktik? Det var då löjligt – man skall väl tänka på verkligheten också. Eljest blir man som Tolstoy." Bland Lisens andra aktiviteter är ett aktivt stöd till Brunnsvik, arbetarrörelsens folkhögskola, där vännen Torsten Fogelqvist var dess första rektor. Vidare att verka för ett spritförbud hösten 1909 i samband med storstrejken och ett starkt engagemang i den privata samskolan på Djurgården, där hon hade hand om både ekonomin och urvalet av läroböcker.

Lisen visade även i praktiken en stark vilja att hjälpa. Typisk för hennes handlingskraft och praktiska sinne är hennes insats för Hjalmar Söderbergs barn. Han levde i ett olyckligt äktenskap med sin hustru Märta, som var både fysiskt klen och psykiskt labil. Långa tider låg hon till sängs och varken orkade eller kunde ta hand om de tre barnen. De flickor som anställdes för att sköta bar-

nen stod inte ut i det disharmoniska hemmet. Hjalmar Söderberg själv var aldrig hemma, flanerandet tog sin tid. 1907, efter ett åtta-årigt äktenskap som var olyckligt nästan från början, träffar Hjalmar Söderberg en ung danska, som kom att bli hans andra hustru. Han hade ett nära känslomässigt förhållande till sina barn, men i tidens anda kunde han inte tänka sig att ta hand om dem. 1909 flyr han från det havererade äktenskapet till Danmark, där hans stora kärlek Emilie bor. Barnen är praktiskt taget övergivna av båda föräldrarna. Marika Stiernstedt skriver till sin man: "Jag var hos Signe Thiel [hustru till Ernest Thiel, som långa tider tagit hand om Söderberg och bistått honom ekonomiskt] i går och hon talade om Hjalles barn. Du vet att Hjalles är i Köpenhamn, så gott som medellös, frun är så gott som 'borta' och barnens ställning förtvivlad." Då ingriper Lisen – "Den saken ordnades f.ö. på ett definitivt sätt genom den storsint godhjärtade fru Lisen Bonniers ingripande", kommenterar Marika Stiernstedt.¹⁶

Lisen ordnade med en kvinna som kom att bli som både far och mor för barnen. Och det var inte vem som helst som Lisen anställde utan en ytterst märklig person. Valet av henne reflekterar verkligen Lisens radikala syn på tillvaron. Hon hette Elisabeth Andersson, var trettiofyra år, kom från en frireligiös miljö på landet och hade hunnit bli både ateist och socialist. Hon hade börjat sitt liv i Stockholm som "tjänarinna", men snart övergått till att organisera sina kolleger i ett slags fackförening, Tjänarinneföreningen. Där verkade hon för ordnad arbetstid och betald semester för dess medlemmar. Dessutom hade hon startat en kooperativ syfabrik. Hur Lisen lyckades få henne att överge denna tillvaro för att bli husföreståndarinna för ett praktiskt taget upplöst hem är inte känt, men valet var enastående. Hon stannade i arton år, och i hennes umgänge ingick bl.a. Natanael Beskow, Erik Axel Karlfeldt och socialistpionjären Fabian Månsson. Att barnen och hemmet hade glädje av hennes litterära och musikaliska intressen är givet.¹⁷

Mer komplicerat var åtagandet att efter Eva Bonniers död ta hand om Julia Hasselberg, Eva Bonniers fosterdotter. Eva Bonnier hade haft ett långt och smärtsamt förhållande med skulptören Per

*Elisabeth Andersson, som tog hand om Hjalmar Söderbergs barn,
fr.v. Mikael, Dora och Tom.*

Hasselberg. Förlovningen bröts 1892 och Hasselberg dog två år senare. Då hade han just fått en utomäktenskaplig dotter med en ung kvinna, som inte kunde ta hand om barnet. Eva adopterade Julia, som flickan hette. När Eva dog 1909 tog Lisen över ansvaret för den femtonåriga flickan. Det är kanske inte överraskande att relationen blev komplicerad. Ett hem hos en fostermor som lidit av allt större psykiska besvär och slutligen tagit livet av sig är en problematisk miljö för en tonårsflicka. För Lisen var situationen omöjlig från början. Redan efter två år blir det en total brytning mellan Lisen och Julia. Endast Lisens brev till Julia är bevarade, men de ger ändå en bild av en desperat Julia och av Lisen som medkännande men samtidigt sträng och psykologisk.

Julia hade uppenbarligen blivit kär i en ung man vid namn Gustaf Bäckdal. Det framgår att Karl Otto och Lisen inte fått träffa honom, men under sommaren fått reda på förbindelsen och att han hade friat till den sjuttonåriga Julia. Bäckdal var tjugofyra år och civilingenjör. Karl Otto hade skrivit ett brev till familjen

Bäckdal, där han anklagar mannen för att utnyttja henne: "Ni friar till ett outvecklat 17-årigt barn, som Ni blott känt någon vecka." Julia hade ju ärvt en del av Evas stora förmögenhet. Karl Otto förklarar sig med att, som han skriver till Bäckdal, "Ni borde kanske kunna inse att för oss måste Edert tillvägagångssätt under förra vintern förefalla icke endast besynnerligt, utan för Julia, som vi haft skyldighet att värna mot lifvets faror, icke lyckobringande, då vi, helt naturligt måste misstänka, att Edert närmande till henne, och begäran att, efter så flyktig bekantskap få ett för hela lifvet afgörande löfte svårligen kunde bero på verklig kärlek och rena afsikter". Karl Otto avslutar dock brevet med att skriva att han, såsom hennes förmyndare, visst ger sitt tillstånd till äktenskapet, när han nu tror att det rör sig om verklig kärlek, och att han och Lisen som "äldre och besinningsfullare" är beredda att "taga första steget för att utplåna dessa ömsesidigt smärtsamma och sårande missförstånd".

Denna försoningsgest hjälper dock inte. I en ganska förfärlig brevväxling anklagar Julia Lisen och Karl Otto för att vara emot förbindelsen därför att de vill komma åt hennes pengar. Hon har vänt sig till advokaten Lagerlöf för att skydda sina intressen. Lisen å sin sida skriver att det var hon som rådde Eva att ta hand om den nyfödda Julia "trots alla andras frårådande" och att det var "på grund av din elakhet som hon [Eva] åter höll på att falla i svårmod. I sin förtvivlan såg hon låga och oädla impulser hos dig, såg hos dig krass egoism och mycket annat ledsamt [...] Och inte behöver du oroa dig för någon 'inbjudning' till oss. En sådan själens orenlighet skall inte komma inom våra dörrar förrän den, genom den inre luttring den så väl behöver, blivit mindre syndfull." Att Evas relation till Julia inte varit så enkel, vilket Lisen antyder, framgår av Eva Bonniers testamente. Av hennes förmögenhet på cirka en miljon kronor ärver Julia endast 200.000 kronor – den övriga förmögenheten går bl.a. till en donationsfond för konstinköp för Stockholms stad (350.000 kronor) och Karl Ottos och Lisens barn (300.000 kronor).

Då breven delvis är odaterade är det svårt att veta i vilken ordningsföljd de är skrivna. Man vill dock hoppas att ett brev som är

daterat "torsdag" blev det sista ordet: "Kära Julia, kom hem och slut inte ditt hjärta och dina ögon för vad du vet är sanning [...] I går sade jag adjö till dig och sade, att vill du nu anse oss som döda, så kan ingenting göras åt den saken. Men i dag kan jag inte lugna mig vid den tanken." Året därpå gifter sig Julia arton år gammal med Karl Ottos tillstånd med Gustaf Bäckdal och tar ut sitt arv, samtidigt som hon säljer Eva Bonniers hus på Dalarö till Karl Otto. Kontakten tycks ha varit bruten fram till 1929. Då har Åke Bonnier förmedlat ett möte mellan Julia och faster Jenny, vilket blev lyckat. Lisen har också hört av sig med fotografier. "Hon blev glad", skriver Åke till Karl Otto och Lisen. Under trettioalets depression säljer Julia tavlor och silver som tillhört Eva Bonnier till Karl Otto. Hon tycks dock aldrig ha varit helt medellös, då hon ägde en fastighet i Stockholm långt efter det.

Lisen hade med åren utvecklats till en stark personlighet, som med kraft och auktoritet härskade över det stora hushållet, den omfattande representationen och den allt större familjen. Inte minst representationen gör Lisen till formfulländade föreställningar. Det är en stor dag när Georg Brandes kommer en vinterdag 1906 – inte på middag, ty det har varit en stor bankett för honom dagen förut, utan på frukost klockan ett: "Borden voro strålande vackra, som *aldrig förr*", skriver Lisen till Tor och Greta. "Fondbordet stod på tvären i salen så att Brandes satt med ryggen åt sängkammardörren, där vi hade hängt de röda fönsterdraperierna, som bakgrund för hans hufvud. För fönstren hade vi blekt krämfärgade tunna men ej genomskinliga gardiner hvarigenom dagern fick sila, ljus i takkronan, och dörrarna till salongen och biblioteket öppna för den fulla dagern. Det var verkligen storartadt effektivt. Alla talade därom."

Samma brev ger ett exempel på Lisens fasta grepp om familjen. Greta, då nitton år, har skickats upp till Leksand på hushållsskola: "Hon får gno och arbeta [...] utom själfva matlagningen 3 dagar i veckan och väfning 3 dagar får hon skura spiseln, kannor och hinkar, knifvar och silfver, och diska och städa [...] Men dessutom är hon ute mycket, hon har lärt sig vara orädd på skidor [...] Och det var just det hon behöfvde. Och inte bara gå och 'älskogsunkna' här

Karl Ottos och Lisens sex barn på Högaberg, Dalarö. Fr.v. Kaj, Gert, Greta, Åke, Elin och Tor. Nedre Manillas samlingar

hemma. Hon behöfde verkligen bli ung på nytt." Och om den sextonårige Gert som skickats till Lundsbergs internatskola, där ju Åke vantrivdes rejält, heter det: "För Gert är jag bara, bara glad. Jag är verkligen lycklig att jag hittade rätt, när jag lyckades drifva igenom att skicka iväg honom från Sthlm. Han tycker att skolan är bättre än Real, men [...] hemma är man ju inte, men att han trifs utmärkt ändå." Även barnbarnen kunde omfattas av hennes resoluta handlingskraft. Tomas, Kajs äldsta son, har berättat att Lisen ansåg att han var för mager i tioårsåldern. Chauffören Jansson fick order att vänta utanför skolan med den stora representationsbilen och köra Tomas direkt till Manilla. Där trakterades han med omelett och grädde i dricksglas för att bli tjockare.

Då och då får man också en glimt av Lisens skarpa tunga. Mot människor hon inte tyckte om var hon inte nådig. En stackars herre kallar hon "ä-t Berger" – "äcklet" var författaren Henning Berger som bodde i Köpenhamn vid den tiden och tycks ha uppvaktat henne vid en bokhandelskongress i Köpenhamn 1912. Karl

Otto och hon var bjudna på middag hos honom och Lisen rapporterar hem: "Jag kan inte med karln, han är mig fullkomligt vidrig. Inte bara på torsdagen utan också på lördagen kom han till Bristol med blommor åt mig, och då jag förebrädde honom att *omigen* komma med blommor bocka han sig och bad om ursäkt att han inte kommit med rosor på fredagen också! Å ett sånt uppkomlingsäckel. Får han en dotter ska hon heta Lisen!! Vatyx! Flyttar han till Sthlm så känner jag på mig, att trots hans förtjusande fru, som det är synd om, jag kommer att vara ostentativt ohövelig mot karlen. Och inte vilja vi ha hans porträtt som hans sväger Vedel håller på med. Neej, inte om det är aldrig så bra!" Kanske Lisen kände sig mer smickrad än hon ville medge, för Henning Berger var en av Bonniers mest uppskattade författare vid den tiden. Och samma år införlivade Karl Otto Herman Vedels utsökta porträtt av honom i samlingen på Manilla!

Den tidens uppdelning av sysslorna inom borgerskapet, att mannen skötte försörjningen och hustrun barn och hushåll – "hemma var det hon som regerade det stora hushållet", som Tor skriver – passade både Karl Otto och Lisen sällsynt bra. Med den stora barnaskaran och den omfattande representationen och filantropin fick Lisen utlopp för sin verksamhetslust, och Karl Otto fick ägna sig åt det som hela hans tillvaro kretsade kring: förlaget. Karl Otto är väldigt litet road av människor om de inte är riktigt nära vänner eller har samband med hans förlag. Festligheter utan författare är han ointresserad av. Släktkalas är det värsta han vet. I motsats till Alberts glada umgänge håller Karl Otto sig hemma. När Lisen är i S:t Moritz hösten 1889 berättar han: "Om qvällarne hemma vill jag just ej påstå att det är så roligt; Eva sitter och läser, pappa är på kontoret, men jag går och lägger mig tidigt och det är ju som det skall vara." Karl Otto var "pater familias" men egendomligt kontaktlös i umgänget med sina barn och även med barnbarnen. När Tor minns sin far från barndomen, är det mest som läsare av manuskript och korrektur. När barnen gick med sin far på söndagspromenad så präglades den av Karl Ottos två stora intressen, skriver Tor: "Sverige, fosterlandet, och hans verksamhet, hans firmas växt och utveckling." Sålunda förlades promenaden

September

1900

6	Bröd	1 03	
	Grönsaker - 10 Ål - 29 Sybehör 23	62	
	Lyftning från bsten i staden	4 50	
7	Bröd	86	100
	Cacao 2,65 Ärtor 1,40 Bakelar 50	4 25	
	Stadslund 325 Hårträttning 150	21 75	
8	Bröd	86	
	Fisk 7,10 Grönsaker 110 Frukter 1,50	9 70	
	Lyftning & andrafaktör Salaröströmström	1 75	
9	Bröd	1 43	
	Gräddor - 25 Smör 4,70 Lök - 50	5 85	
10	Bröd	86	
	Korf 1 - Fisk 1 Katt 8,58		
	Ägg 1,25 Korf - 68 Ål - 60	2 53	
	Katt på landet 19,19 Socker 6,57	2 57 6	
	Pengering i staden	1 6 50	
	Safi för hjälp åt R. O.	5 -	
	Dinere borg kattor från Silfverberg	64 50	
	Gymnastikskola åt Gert 350 Droska 1,45	4 65	
	Frukt 2 - Dinere - 87 Frimärken 110	3 67	
	Skolmaterial 1,75 Frukter 1,60	3 35	

Karl Otto började tidigt föra en noggrann kassabok över alla sina utgifter. Så småningom tog Lisen över. Här en sida från september 1900, där Lisen förtecknade varje liten utgift, som "korf" 68 öre och "Gymnastikskor åt Gert" 3.50 kr.

till Gamla stan, så att man passerade basaren på Norrbro - alltings ursprung - Slottet, Riddarholmskyrkan och Riksdagshuset, som låg näst intill den tomt där det Bonnierska tryckeriet hade legat. Även den judiska skolan pekades ut.

Barnbarnen har liknande minnen av sin farfar. Promenaderna blev så småningom inställda men inte korrekturläsandet. Johan Bonnier, Joja, som han kallades i familjen, som bodde granne med Karl Otto i det så kallade Kruthuset, mindes honom sittande på en bänk med korrekturet i handen. Karl Otto vinkade då på sitt barnbarn och Joja fick komma och delta i korrekturläsandet. Allt kretsade kring förlaget. Som Tor Bonnier formulerar det: "först då hans söner började samarbeta med honom i firman, blev det en verklig kontakt mellan honom och hans pojkar". Om Karl Ottos intresse för barn och barnbarn, i den mån de inte arbetade i firman, var ganska svalt så var det desto större för kollegers barn. De var ju en del av affärsförbindelsen. De finländska bröderna Reenpää, Heikki och Erkki, båda arvtagare till bokförlaget Otava, den finländska motsvarigheten till Bonniers, minns båda hur hjärtligt de togs emot av Karl Otto och Lisen. Den femtonårige Heikki, som självfallet skulle bo på Manilla när han var i Stockholm 1937, tyckte att det nästan var rörande hur Karl Otto talade med honom som till en vuxen kollega. Under vistelsen kördes den unge Heikki i den magnifika representationsbilen tillsammans med det åldriga värdparet. Men det var inte någon nöjesresa utan en bildande tur där minnesvärda skulpturer och arkitektoniska monument skulle beses. Där ingick inte endast Stadshuset och Slottet utan även Bonniers, Åhlén & Åkerlunds och Dagens Nyheters fastigheter, liksom Åkes hus på Djurgården. På kvällen avrundades dagen med att både Karl Otto och Lisen deklamerade Fänrik Stål och Tope-lius.¹⁸

Karl Ottos oförmåga till närhet till sina barn och barnbarn hindrade dock inte hans ansvarskänsla för familjen i stort. Albert och hans efterföljare var den lyckade familjegrenen. De andra familjemedlemmarna hade ständiga ekonomiska bekymmer. Adolfs ekonomi försämrades ju snabbt mot slutet av hans tid och även Alberts andra bror, David Felix i Göteborg, levde länge nära konkursen. David Felix dog redan 1881, men hans änka Charlotte överlevde honom med fyrtioett år. Hon och deras dotter Helene, som levde ogift till sin död 1937, erhöll hela livet ett årligt underhåll på 3.000 kronor från Karl Otto, enligt Alberts sista vilja. Även sonen Knut

Felix hade en usel ekonomi. Han har ständigt olika affärsprojekt på gång och hans tiggARBREv är många. Hans systrar som gift in sig i förmögna Göteborgsfamiljer som Sinclair och Wærn förefaller inte ha varit till hjälp. År 1902 går han slutligen i konkurs, sedan Karl Otto – med all rätt – har vägrat att rädda honom. "... du har rätt [...] att det vore dumt att taga från din ficka för att stoppa i främlingars", som Knut Felix så rättframt uttrycker sig. I gengäld lovar Karl Otto att han och hans systrar garanterar honom en livslång årlig inkomst av 1.800 kronor, något som han avböjer. Ändå får han både det beloppet och ofta mer som bidrag till olika fantasifulla affärsprojekt, som aldrig blir av.

Karl Ottos hjälpsamhet är stor även utanför familjen. Otaliga är de förskott han betalar ut till behövande författare under åren. Samtidigt som det är en hjälp är det också ett bra sätt för honom att binda författaren till förlaget. Karl Ottos inställning är att det blir betydligt billigare att betala ut en mindre summa till författaren än att trycka och ge ut en i hans tycke olönsam bok. Det är dock inte snöd beräkning bakom detta. Karl Otto var definitivt generös när det gällde författare – de var på något sätt minst lika närstående som hans familj. Men beloppen fick inte vara för stora. Ett typiskt exempel är ett brev han 1906 skriver till Anna Schröder. Hon är dotter till en författare av jakthistorier, Gustaf Schröder, jämnårig med och tidigare vän till Albert. "Jag har hört i dessa dagar, att Er gamle far sedan längre tid tillbaka ligger sjuk och att Ni ha det mycket bekymmersamt med ekonomin. Vill Ni göra mig ett besök på mitt kontor [...] så att jag får tala med Er. – Jag vill gärna hjälpa Er litet."

Pengarna togs alltid emot, men med tacksamheten kunde det vara sämre. Författarna ville inte känna sig beroende. En betecknande anekdot berättas av John Landquist, en av förlagets författare. Han var tillsammans med Karl Otto på väg in i Operakällarens matsal, när de mötte en annan av Bonniers författare, poeten Daniel Fallström, på väg ut. När denne får syn på sin förläggare tittar han bort och muttrar för sig själv: "Där står den där djävla Bonnier. Å fy fan, fy fan." "Har ni blivit osams?" frågar Landquist oroligt. "Nej då", svarar Karl Otto. "Det är bara det att han var

uppe i dag på kontoret, grät och klagade sin nöd, och då fick han tusen kronor.”

Denna tradition att vara generös med förskott fortsattes av Karl Otto hela hans liv och även av hans söner. Ludvig Nordström, som debuterat på annat förlag, lämnade in sin novellsamling *Borgare* 1909 – det skulle bli hans genombrottsbok, men ännu var han okänd. Karl Otto antog den – det var Tor som hade läst den! – med de kanske inte helt entusiastiska orden ”vi hoppas på det bästa”. Samtidigt berättade Ludvig Nordström att han hade stora skulder. Karl Otto ville veta summan. Mellan 2.500 och 3.000 riksdaler blev svaret. Varefter Karl Otto erbjöd sig att betala 3.000 som förskott på boken. ”Jag tror, att detta är en av de få gånger, som jag icke kunde hålla tårarna tillbaka”, berättar Nordström. ”Det blir nog bra’, sa han som en far, och sannerligen jag minns, hur jag kom ut på gatan [...] Jag kände mig faktiskt den dagen på Mästersamuelsgatan så tokig, som jag varit poet.” Marika Stiernstedt kompletterar bilden med hur personlig Karl Otto var mot sina författare – något som de tydligen inte var vana vid med andra förläggare. När hennes manuskript blev antaget meddelades det ”icke i någon kort affärsmässig ton, utan med några vänliga lyckönskingsord. Herr Bonnier hade förstått och kunde själv glädja sig åt en ung människas känslor inför ett antagande på Sveriges då liksom nu främsta skönlitterära förlag.”²⁰ På gamla dagar effektiviserade Karl Otto verksamheten. Han hade lärt sig att unga författare alltid var trötta och alltid behövde ett förskott. Ivar Lo-Johansson berättar från trettioalet att Karl Otto ”hade pengar i skrivbordslådan så att unga författare för småbelopp på ett par hundralappar slapp gå till kassan”.²¹ Jan Fridegård hade utgivit romanen *En natt i juli* hos Bonniers 1933, men fått nästa manuskript refuserat året därpå. Fridegård berättade för mig att Karl Otto eller möjligen Tor Bonnier i samband med refuseringen personligen hade givit honom 500 kronor. ”De pengarna gjorde att jag överlevde vintern.”²²

Karl Ottos lojala och generösa inställning får en alldeles speciell belysning i förhållandet till Alberts två söner med Ebba Hennings. Albert hade ju så hjärtskärande bett Karl Otto att ta hand om barnen, vilket han gjorde med största noggrannhet. Ebba, pojknas

mor, känner han mindre ansvar för. Hon förefaller att efter Alberts död – och med arvet efter honom – ha utvecklats till en företagsam kvinna, som lever på stor fot. Hon bor på Marsta gård vid Nykvarn och har lantställe på Norrsund på Blidö. Hon ägnar sig åt ganska vidlyftiga fastighetsaffärer. Hon tycks dock snabbt ha börjat leva över sina tillgångar. Mot Ebba har Karl Otto inga skyldigheter och vill inte ha det heller. Hon får sitt underhåll regelbundet. I ett odaterat brev, förmodligen från 1912, får man en uppfattning om hennes dåliga affärer. "Som jag för närvarande är i en svår affärsbelägenhet och detta jag nu företager mig vara den sista utvägen – tager jag mig friheten att tillskrifva Eder", heter det i ett brev till Karl Otto. Hon vill ha ett förskott på 2.000 kronor. Karl Otto nekar henne det – "Jag finner ingen anledning bevilja Er begäran" – och hon sänder en biljett där det står: "Tarfligt [...] jag trodde aldrig jag skulle kunna bli 'arg' på Er, men nu är jag det – och det ordentligt. Jag skall visa en gång, att *vi* äro lika goda som *Ni* trots att *vi* inte ha så mycket pengar som *Ni*." Strax efter kommer dock ett nytt meddelande: "Jag får inget lugn, förr'n jag bedt Er *tusen* gånger om ursäkt för det dumma jag i hastigheten afsände [...] Var snäll mot mina gossar beder högakttningsfullt Ebba Hennings."

Karl Ottos uppgift är att ge Ebba och de båda pojkena, så länge de är omyndiga, deras kvartalsvisa underhåll. Pojkarna går först i Carlssons skola i Stockholm och växer sedan upp hos en lärarfamilj i Strängnäs. Nils, den äldre, ger honom inga bekymmer. Han utbildar sig till läkare, hans hobby är segling. Det går honom och hans fyra barn väl i livet. Två av dessa blir också läkare.

Sven, fyra år yngre än Nils, är det däremot bekymmer med. Han byter skola till internatet Solbacka och sedan Nya elementarskolan. Han förefaller inte ha tagit studenten. I några odaterade brev, förmodligen från 1911, då han är sjutton år, skriver han från moderns sommarställe på Blidö att han vill komma in till Stockholm för att hämta pengar. Han har "roat sig med sport och fiske", seglat med broderns koster och "sysslat med trädgårdsarbete". Han säger sig förbereda inträdesprov till skolan till hösten och "förenar därmed nytta med nöje". Däremot – "Något försök att under sommaren göra besparingar [har] totalt strandat". Den 30 septem-

ber befinner sig gossen plötsligt i Jena varifrån han meddelar att "mitt inträde i Schartau gick om intet". Karl Otto skriver snällt och frågar vad anledningen var: "Blef Ni underkänd i examen? Och beror detta på bristande kunskaper och på för litet arbete under sommaren?" Karl Otto försöker vara vänlig och förstående, men det är aldrig tal om att säga du till sina halvbröder.

I mars påföljande år är Sven i Amerika, eftersom han i Tyskland blivit invecklad i "en massa galna dueller [...] ett av de dumma tyska studentbråken föreningarna emellan". Nu har han "beslutat att bli farmare samt lära mig det den praktiska vägen". Han vill inte återvända till Sverige, för att, som han med ett slags uppriktig charm framhåller, "det blivit ganska svårt att tala om sanningen – att skriva är mycket lättare". Givetvis handlar det hela tiden om pengar, både den ordinarie utbetalningen på 500 kronor i kvartalet och ytterligare förskott.

I Karl Ottos svar anar man nog en förtäckt ironi, när han, fortfarande vänlig, skriver: "Det var en minst sagdt besynnerlig historia. Och då Ni redogjort för den för mig hade jag önskat att jag fått en fullt utförlig historia [...] har Ni varit drucken [...] Och icke heller vet jag om Ni stuckit ihjäl eller sårat någon vid duellen." Och han avslutar med att Sven kanske är oskyldig, "men Ni må ej undra på att det förtroende som jag haft för Er genom denna historia rätt starkt har blifvit rubbadt [...] Så länge Ni är minderårig har jag moralisk skyldighet tillse att Ni ej gör af med pengar i onödan och att Ni uppför Er hyggligt och blir en bra karl, och vill Ni ej sedan Ni blifvit myndig följa mina råd, så äger jag makt att sätta Er under förmyndare ånyo." Så förståndig verkar inte Sven ha blivit. Ytterligare brev om pengar följer. Först går han i en "fin och dyr" skola i Amerika som kostar, och sedan när han bestämt sig för att bli farmare, vill han köpa "land snarast medan det är billigt".

År 1915 är Sven dock tillbaka i Sverige för att göra militärtjänst. Han är kvar på Oskar-Fredriksborg mellan 1915 och 1917, förmodligen utbildar han sig till officer. Nu är han myndig och Karl Otto har inga skyldigheter längre. Han känner dock sitt ansvar när Sven nu ägnar sig åt affärer. Han vansköter ett lån och får en sträng uppmaning att ordna upp det. Två dagar senare avgår ett brev till

brodern Nils: "Er bror, Sven Hennings, tyckes vara inblandad i den Lundströmska kraschen i Göteborg. För den händelse att han skulle komma att begära pengar eller ansvarsförbindelse av Er, så *neka bestämt till allt sådant*. I annat fall riskerar Ni stora förluster." Sven tillbringar långa tider i Amerika, men kontakten mellan honom och Karl Otto tycks därefter ha brutits.²³

Med de andra familjemedlemmarna har Alberts söner ingen kontakt, men det gjordes ingen hemlighet av förhållandet. Det accepterades utan större dramatik. Bertil Hennings, en av Nils söner, har berättat att det dröjde länge innan de fick reda på vem som var deras farfar. "Vi fick inga riktiga svar. Bara att farfar 'hade med böcker att göra'. När jämnåriga kamrater frågade oss, svarade vi antingen att han var bokbindare eller, om vi ville göra det litet 'finare', att farfar var bokhandlare." Först när sönerna var vuxna berättade fadern att det var Albert Bonnier som var hans far. Tor Bonnier tog också kontakt med Bertil Hennings, när han skulle skriva ned sina minnen, men det finns inga spår av det i hans bok. Ebba dog 1931, sjuttioett år gammal. Bertils bror Robert berättar att han till jularna fick årets katalog från Tor och sedan Kaj för att välja böcker.²⁴

För Karl Otto blev det med åren alltmer naturligt att se personalen som en del av företaget och traditionen. Det ingick redan i Alberts patriarkaliska livsstil, där ju den ursprunglige drängpojken Gustaf Banck livet igenom var hans förtrogne medarbetare. Det föll sig helt naturligt att brorsonen Rickard skulle efterträda sin farbror – Gustaf hade endast döttrar. Förmodligen hade han ingen teoretisk utbildning, men han hade tidigare arbetat i Svenska Bokhandelsmedhjälpareföreningen. Rickard fick titeln kassör men klarade inte av att växa med företaget. Redan 1914, två år efter Gustaf Bancks död och fyra år efter det att han lämnat det dagliga arbetet, inser Karl Otto att han måste ta ifrån Rickard en del av ansvaret. Det känns tungt för honom. Familjen Banck är ju sedan ett halvt sekel förbunden med hans familj.

Efter lång betänketid skriver han på väg till Södern ett sjuksidigt brev för att mildra stöten så gott det går. En "oriktigt förd kassapost", "en grof tanklöshet", blir anledningen till att Karl Otto fun-

derar över firmans hela bokföring. Nu vill han sätta in "herr Banck" i dessa tankegångar. De går ut på att Rickard har övertagit farbroderns bokföring, som alltsedan Karl Otto blivit ensam ägare varit "så oerhört primitivt skött att den på inga vis kunnat tillfredsställa de allra enklaste anspråk på tillförlitlighet, öfverskådlighet eller ens laglighet". Och han ger några exempel på häpnadsväckande felaktigheter och sammanblandningar av Karl Ottos privata förmögenhet och firmans. Allt har skötts på samma "primitiva sätt" som för sjuttiofem år sedan. Debet och kredit har förväxlats, årsresultaten misstämmer på hundratusentals kronor – allt har fortgått enligt principen att det som dög på fars och farfars tid fortfarande duger.

Det framkommer också att Rickard bett att få efterträda sin farbror mot Karl Ottos vilja. Han hade velat anställa någon bokföringskunnig person. Nu tänker Karl Otto omorganisera kassan och expeditionen. Att avskeda Rickard Banck är inte att tänka på. Han får ha kvar bokföringen men inte det totala ekonomiansvaret. Och så avslutas brevet med att Karl Otto hoppas att Banck kan godta denna nyordning och att han inte får uppfatta det som ett misstroende. Skulle han, trots allt, inte gilla den nya arbetssituationen är Karl Otto villig att ge honom en livränta på 5.000 kronor om året "för allt nit och allt ospardt arbete under de många gångna åren". Hur svårt Karl Otto hade att tala klarspråk med brorsonen till familjens gamla trotjänare framgår av en rapport från Tor till Åke: "Sen pappa kom hem gick han några dagar som katten kring het gröt utan att våga tala med Banck om det brev han skickade från färjan; på pingstafton tog han mod till sig ..." Det visade sig att Rickard Banck hade insett att han inte klarade sin uppgift, och att han var mer "förtvivlad" än Karl Otto över den bristfälliga bokföringen, "han bad att genast få sluta. Pappa bad honom lugna sig [...] och åtminstone betänka sig över pingsten om han inte hellre ville stanna." Rickard Banck slutade och fick sin livränta och kände sig, enligt Tor, till slut lättad över denna lösning.

Även i andra ledande befattningar dominerade trotjänarna. Rickard Bancks efterträdare blev Herman Bergqvist, som hade börjat i firman 1889 som Gustaf Bancks medhjälpare, och han för-

blev i firman i femtiotre år. Binderichefen var Robert Lindner – vars far hade samma namn och var den som grundat en binderifirma som senare köptes av Bonniers. Faktorn och tryckeriföreståndaren Lars Brolin anställdes liksom Lindner redan på Alberts tid, och båda efterträdde så småningom av sina söner Lars-Gustaf Brolin och Georg Lindner på samma poster. De var båda kvar i sina befattningar in på 1950-talet. Personalen såg upp till den äldre Karl Otto, lika mycket för hans vänlighet som för hans duglighet. Herman Bergqvist berättar att Karl Otto varje dag gick igenom alla beställningar från bokhandeln – det kunde vara åtskilliga hundra – och gjorde anteckningar. Som han uttrycker det på sitt sirliga sätt: "För sin stora personal var Karl Otto Bonnier ett föredöme: god, vänlig, rättrådig och välvillig mot alla som behövde hans hjälp – en patriark i detta ords vackraste bemärkelse."²³ Andra anställda berättar också att Karl Otto före juluppehållet så länge han levde personligen tog varje anställd i hand och önskade god jul.

Karl Ottos arbetskapacitet var imponerande. Han skrev dagligen ett stort antal brev för hand, även sedan skrivmaskinerna kom i början av 1900-talet. Dessutom läste han så gott som alla inkommande manuskript, gick igenom korrektur och höll sig i detalj underrättad om sitt allt större företag, som ju inkluderade hela produktionskedjan: sätteri, tryckeri, binderi och klichéanstalt. Han betraktade sig själv som en man med järnhälsa. Det var det intrycket han också ville förmedla till omgivningen. Tor skriver att han inte kan minnas att hans far någonsin "var sjuk förrän under sin sista sjukdom". Karl Otto går på gymnastik, är entusiastisk simmare på somrarna och åker praktiskt taget varje år till Norge, ofta tillsammans med Lisen, där han företar stora heldagsutflykter. En gång är båda med i ett sällskap som bestiger Snøhetta, Dovrefjälls högsta topp – en ansträngande tvådagarsutflykt. Barnbarnet Tomas Bonnier minns att hans motto ännu som åttioåring var: "Rastar jag så rostar jag."

När det nya förlagshuset på Sveavägen invigs 1922 skriver kontorschefen Herman Bergqvist beundrande: "Trots sina sextiosex år är herr Karl Otto Bonnier spänstig som en fyrtioåring och springer ledigt upp för de många trapporna."²⁴ När Karl Otto är på

Karl Otto och Lisen på vandring i italienska Tyrolen 1912 i sällskap med Dick (Richard) och Gerda Bergh. Bonniers privata arkiv.

kryssning i Medelhavet 1929 med Lisen och dotter och svärdotter meddelar han hem att damerna på grund av den höga sjön mest har legat till sängs men – understruket – ”Jag har icke försummat något mål”. Själv anser Karl Otto att de flesta sjukdomar kan övervinnas med kalla avrivningar. En typisk replik finns i ett brev från 1922 där han är på biltur med Lisen och Kaj i Tyskland. Han skriver att ”auto-resa är tröttsamt”. Ressällskapet är utmattat men ”Jag tål naturligtvis allt [...] efter grundligt tvagande och duschande är jag nu på morgonen kry och munter!”

När Tor i samband med en äktenskaplig kris blir svårt deprimerad och sängliggande, skriver Karl Otto upprört till honom att rycka upp sig: ”Att kalla sig själv för misslyckad det är att smeka

sin trötthet och sina nerver istället för att giva dem en kalldusch av vilja och föresats! – Jag har minsann också haft mina perioder av svarthet och trötthet, då jag tyckt jag ingenting dugt till – mamma skulle kunna berätta åtskilligt härom – men då gäller det att taga sig själv i håret och draga sig upp ur misströstans träsk – Kom ihåg hur Jim Brown piskade ur Åke nervtröttheten!”

Ändå finns det många antydningar om att Karl Ottos hälsa inte är så god. Tuberkulosen tycks ha blivit helt läkt, men 1889 skriver han till Lisen: ”Beträffande *mig* och min hälsa kan du vara så lugn [...] det enda jag kan klaga på är någon gång min gamla reumatism i nacken.” Tidvis har Karl Otto problem med ögonen och med magen – särskilt magens funktioner diskuteras detaljerat inom familjen. 1904 skriver Karl Otto till Tor, som känner sig sjuk och nere för att han vantrivs i Leipzig, att han själv haft ”långa nervositetsperioder”. Lisen skriver som nämnts vid ett tillfälle, 1905, till Tor och Greta att ”pappa har varit så oerhört öfveransträngd och nervös”, och litet längre fram: ”pappa med sin ömtålighet”. I ett brev till Pär Lagerkvist 1917 skriver Karl Otto att han ”under en längre tid varit sjuk”.

Man får ett starkt intryck av att Karl Ottos sjukdomar till stor del var psykosomatiska. Oron över moderns sinnessjukdom vilar tung över honom, även om han bara någon enstaka gång refererar till den. Det är när Åke får sitt nervösa sammanbrott i Amerika. Karl Otto skriver då förtroligt om Åke till den svenske läkaren dr Hoving: ”Till en viss grad predisponerad har han [Åke] ju också varit: min mor var sinnessjuk (melankoli) under flera år, min syster tog sitt lif i sinnesförvirring, i min hustrus familj förekommer flera fall av sinnessjukdom; därtill kommer att jag själf i mina yngre dagar haft perioder af neurasteni, särskilt starkt just det året då min hustru gick havande med Åke.” ”Neurastenin” fortsatte att dyka upp under Karl Ottos liv, men han bekämpade den kraftfullt: Jag har ”så småningom lärt mig att taga boten där man tar soten”, skriver han något hurtfriskt. Och rekommenderar i tidens anda: ”Känner man, att äfven ett andligt lidande smärtar *kroppsligt*, så skall man bota det fysiologiskt – det sker genom *sömn, hvila, ombyte af vistelse och intryck*.”

Karl Otto var mycket förtjust i att bada. Här fyra generationer i vattnet: Fr.v. Karl Otto, Tor, Charlotte och Albert (Abbe) på Dalarö 1937. Bonniers privata arkiv

Trots dessa goda råd råkar Karl Otto ut för något som måste betecknas som två allvarliga nervösa sammanbrott. Det första i samband med Giftasfejden, då han är borta från förlaget ett helt år. Det andra och kanske värre är 1920, när han är sextiofyra år. Sverige genomgår den djupaste ekonomiska krisen någonsin. 1920 och 1921 går Sveriges ekonomi i botten. Priserna faller med 35 procent, och arbetslösheten stiger till 25 procent, aktiekurserna går ned dramatiskt och konkurserna är legio. Även Bonniers drabbas och det ser först ganska illa ut. Försäljningen sjunker från 6,3 miljoner 1919 till 4,7 miljoner kronor 1922. I ett brev i november 1920 till Åke i New York beräknar Karl Otto att det blir en förlust av 600.000–700.000 kronor för året. Karl Otto orkar inte ta itu med problemen. Nu vilar allt på Tor. Han reagerar snabbt och skickligt. Produktionen dras ned kraftigt, man avskedar kontors- och tryckeripersonal, förskotten till författarna dras in och man beslutar sig för att "avböja *alla* erbjudanden, även av gamla förbindelser, där

Karl Otto efter en simtur 82 år gammal 1938. Ur film tagen av Kaj Bonnier.

förlusten står tydligt angiven från första stund”.

Karl Otto har fått en svår chock. Hela den grund som han byggt sin och familjs tillvaro på tycks för ett ögonblick ha rämnat. Han reagerar, liksom efter Giftasfejden, genom att lägga sig sjuk och lämnar det dagliga arbetet. Den unge släktingen Wilhelm Josephson skriver till sin kusin Kaj i augusti 1920 att han hört att ”farbror K.O. är nervös och dålig”. Greta, Tors fru, skriver i sin dagbok i oktober: ”fick vänta med midd. till 1/2 8 på Tor och K.O. De behöva en million och äro nervösa.” Och några dagar senare: ”Tors pappa gråter och är mycket dålig. Själv tror han sig skola bli galen.” Karl Otto själv skriver i november till Åke, som är i New York: ”Jag har nu nästan en månad av ängslan för hur det skall gå med affären varit nästan abnorm av nervositet. – Jag ligger dels till sängs hela dagen, dels rör jag mig litet här ute [...] Gå in till kontoret har jag de sista dagarna *helt* slutat med – man uppger att jag är bortrest!” För Karl Otto är nästan det svåraste att ”överge” sina

författare. Det är nödvändigt med ett *"totalt inställande af alla slags* förskotter och lån. Detta måste bli absolut princip, även vid risk eller *visshet om* att resp. författare gå till andra firmor [...] Det blir tusentals obehag och tråkigheter – det är det som gjort mig så nervös – men det kan ej hjälpas. Du måste göra dig *hård*, det har Tor fått göra, ehuru det känns svårt."

Så kommer några rader som visar hur fruktansvärd Karl Otto upplever sin situation: "Jag är en stackare som drar mig från svårigheterna, just då jag skulle behövas som bäst. Jag har under min ungdom och bästa tid haft det lätt och allt har gått bra för mig, nu då jag blivit gammal och trött orkar jag ej att taga mot alla stötar och svårigheterna – det får Ni ta på Er, hur hårt det än är. Och det måste ske, ty annars segla vi omkull [min kurs.]"

Redan året innan finns det tecken på att Karl Otto inte riktigt orkar med de dagliga affärerna. Sven Lidman påpekar att han för sin bok *Köpmän och krigare* har ett större tillgodohavande än Karl Otto uppgivit. Karl Otto svarar: "Du borde sitta här på mitt kontor som räkenskapskontorets chef. Ty du för dina böcker mycket bättre än jag! hvilket tyvärr ej vill säga mycket [...] jag kan icke kasta skulden på detta generalslarf på annan person än mig själv! Jag tror vi byta yrke: Du blir köpman och jag krigare!"

Från och med Karl Ottos uppgivenhet övertar Tor nu helt affärerna och förhandlar om flera lån – man måste få minst en miljon inom två veckor för att klara den löpande verksamheten. Att Karl Otto känner hela sin ekonomiska ställning hotad framgår också av att han gör en uppställning över sina tillgångar i aktier och fastigheter. De belöper sig till fyra miljoner – något värde i förlaget beräknar han inte. Om man får lånet "så klarar vi oss väl över nyåret och våren – men sedan beror allt på hur vi skola få affären att giva en god och likvid behållning". Det visade sig att krisen var hastigt övergående för Bonniers. Man fick de lån man behövde och redan 1921 blev det åter en god vinst. Krisen hade medfört att man hade gjort sig av med en stor del av de rörliga kostnaderna och dragit ned kraftigt på utgivningen.

Men då har Karl Otto bokstavligen lämnat över allt till sina två äldsta söner och rest med Lisen till sitt älskade Italien. Han blir

borta över ett halvår och vill egentligen inte åka hem. Han skriver till Tor i april från Rom att han börjar få "samvetsförebråelser att jag går ikring här nere och endast slår dank. Vi ha ju varit borta tillräckligt, jag mår så förträffligt som jag ej gjort på många år, och jag borde ju därför skyndsamt komma hem. – *Men jag gör det ej ändå.*" När Karl Otto och Lisen återvänder är det motvilligt. Jenny har blivit allvarligt sjuk och man måste skynda hem. Karl Otto återtar aldrig den dagliga ledningen. Tor tar alltmera över med Åke och så småningom Kaj vid sin sida och Karl Otto inrättar sig i sin alltmera patriarkala roll som "seniorchef".

*

Karl Ottos och Lisens äktenskap var till det yttre uppenbarligen mycket harmoniskt. Lisen är stolt över sin Karl Otto. När de båda är på en bokhandelskongress i Köpenhamn 1912 skriver Lisen hem till familjen: "Ni kan inte göra Er en föreställning om hur kolossalt firad pappa har blivit [...] I en tidning stod det att Herr Bonnier höll det mest formfulländade talet och samma ord använde den ene efter den andra som lät presentera sig för mig. Kära Ni jag fick också litet med av glansen. *Jag hade Hegel till bordet.*" Hegel var chef för Gyldendal, Danmarks största förlag. Han bodde så ståtligt att Lisen kallar hans hus för "slott". Hon jämför det med deras alldeles nybyggda Manilla: "Ojoj, ett litet beskedligt, ganska naket och *mycket modest* puttehus är vårt jämfört med detta."

I ett brunt kuvert med påskrift av Tor Bonnier daterat den 24 oktober 1925 med påskriften "Får ej öppnas förrän om 20 år" finns ett brev från Karl Otto till Tor. Det är uppenbarligen skrivet i samband med hans skilsmässa från första hustrun Greta Lindberg – en skilsmässa som Karl Otto och Lisen tog mycket hårt. De försökte båda i det längsta medla mellan son och sonhustru. Brevutkastet är ett av försöken att påverka Tor. Där ger Karl Otto en inblick i sitt eget förhållande till Lisen. Han inleder med att skriva att det finns saker "som en kvinna aldrig kan förstå, emedan det hänger ihop med maskulin fysiologi". Det här är strikt mellan far och son, på-

pekar han, varken Lisen eller Åke känner till det. Karl Otto bekänner att han själv haft problem i sitt äktenskap och han vill delge Tor sina erfarenheter:

Även jag har – flera gånger – under loppet av mitt förflutna liv, och detta just under den tid, då jag var ungefär i din ålder – haft perioder, då jag känt vämjelse vid konsumgänge med min hustru, rentav plågats av hennes närhet, hennes tal, röst, åtgöranden, närmanden, men samtidigt varit så fylld av sensuell längtan till kvinnor, att min hjärna från morgon till kväll och kväll till morgon endast malat sådana tankar, föreställningar och bilder som jag ej velat ge utlopp åt icke minst av fruktan för en inbillad – impotens. I detta samband har det varit icke endast begreppet kvinnor i allmänhet, utan kanske en bestämd kvinna, omkring vilken dessa mina könsliga tankar, till min egen förtvivlan mer och mer kretsat. Och jag har varit så fylld av dessa att jag fruktat för mitt förstånd, eller för att en kris, som jag icke skulle kunna beherska skulle göra ett slut på vårt hem och vårt familjeliv.

Dessa kriser uppkom som framgår av fortsättningen kring 1890 – efter åtta års äktenskap – och likaså tio år senare, kring sekelskiftet. Varken i Karl Ottos memoarer eller av hans dåtida korrespondens märks några spår av dessa djupgående problem. Han fortsätter:

Första gången var jag endast 33 år – andra gången – och då långt starkare och svårare – var tio år därefter, då jag var 43 år. – Det är ju nu så länge sedan, att jag *nu* sedan många år kunnat, lyckligtvis, se på detta så att säga "historiskt". Men det vet jag, att har jag båda gångerna lyckats att övervinna dessa känslor, som höllo på att spränga mig sönder, andligen och kroppsligen, så var det, dels genom verklig ansträngning och föresats att *vilja* bli frisk, dels genom att kasta mitt dagliga arbete och flykta bort från allt vad som oroade mina tankar, rensa min hjärna och fylla den med nya

intryck i främmande land, vare sig det rogivande högfjället i Schweiz eller storstädernas buller, som ofta ger nya tankar och idéer och leder bort de gamla.

Då försvinner dessa kvinnor ur tankarna, fortsätter Karl Otto, det är "inte längre frågan om impotens, eller någon eller några kvinnor, vilkas besittande skulle varit så nödvändigt för ens existens", och man längtar igen till hustru, barn, hemmet och "sin lyckliga verksamhet". Och han avslutar detta så starka och gripande brev med ännu en självbekännelse: "Jag har i mitt liv fått allt vad en människa kan önska sig, men jag har *också* haft mina Sauls-stunder. Det finns *ingen* man som undgår dem." Men när man finner tillbaka till sin hustru så blir allt som nytt – så har Karl Otto själv upplevt det: "Jag ber dig om ursäkt, att jag vidrört sådana saker, och att jag avklätt mig själv inför dig [...] jag vill ej att vi skola *tala* härom och jag vill ej att du skall ens låtsas om, att du läst mitt brev." Samma brev finns också i ett utkast i blyerts, som Tor också har bevarat. Uppenbarligen ville han att det skulle läsas av eftervärlden – dock tidigast tjugo år senare.

Tors äktenskapliga kris genomlevs av hela familjen. Åter är Karl Otto nära ett nervöst sammanbrott. I varje fall antyder Åke detta när han vädjar till Tor att inte skilja sig. Med sin sangviniska läggning föreslår han att Tor istället för att skilja sig skall fortsätta att ha sin nya kärlek som hemlig älskarinna, vid sidan av sitt äktenskap. För en skilsmässa "bryter ner pappa! – nu när han är på vägen till 70 – och nu då affären efter några svåra år ser ut att ge honom glädje! – Han skulle väl haft rätt att njuta frukten av ett långt dagsverke – och så bryter detta ned honom!! Det är förfärligt synd om pappa! [...] för pappas skull och *för din egen*, så *måste* här hittas en *utväg*!!"

Trots föräldrarnas motstånd skiljer sig Tor från Greta och gifter sig 1928 efter tjugotre års äktenskap med Tora Nordström, journalist och författare. Tor skulle även skilja sig från henne efter cirka tjugo år och gifta sig en tredje gång med en danska, Jytte Kaastруп-Olsen, även hon journalist och författare. I varje äktenskap bildade han familj – det var inga tillfälliga förhållanden, utan allt tyder på

att han sökte efter en fast punkt i tillvaron. Alla tre hustrurna var starka, begåvade och självständiga. Trots de goda yttre omständigheterna sägs Tor alltid ha känt en stark oro. "Han hade alltid dåligt samvete", har hans tredje hustru sagt. Man får en känsla av att Lisen, hur starkt hon än kände för Tor, inte kunde ge ens honom, favoritsonen, den känslomässiga trygghet som han sedan sökte i sina äktenskap.

*

Karl Otto och Lisen var självklart liberala hela livet, ja, de ansåg sig själva t.o.m. som radikala. Hos Lisen hade radikalismen utvecklats genom Ellen Keys undervisning. Tor minns från barndomen, när familjen var på besök hos Lisens föräldrar, att de under middagen sagt något kritiskt om Ellen Key. Det blev en "häftig ordväxling mellan morfar och mormor på ena sidan och min mor [hon] steg upp från bordet och sa 'jag är en ung fri svensk kvinna som inte hårdar ut med er instängda judiska konservatism'". Redan Albert var ju tveklöst liberal och Karl Otto fortsatte traditionen med samma fasta övertygelse. Hans inställning var "alltifrån ungdomen och hela livet igenom [...] liberal". Tor beskriver Karl Otto t.o.m. som "intellektuell, radikal".²⁸ Förlagets utgivning av åtti- och nittitalisterna var självfallet beviset på var Bonniers stod. Under 1900-talets början med socialdemokraternas frammarsch blev skiljelinjen mellan radikala och liberala mot de konservativa alltmer markerad. Unionsupplösningen 1905 blev en ideologisk vattendelare. Karl Otto, som i allmänhet höll sig i bakgrunden i sådana strider, tog för en gångs skull initiativet till en radikal manifestation för Norges frigörelse från Sverige – något som de konservativa kretsarna var så starkt emot att de t.o.m. ropade på krig. Karl Otto satte stort värde på Hjalmar Branting och socialdemokratin. Han hjälpte Branting ekonomiskt genom att gå i borgen och skrev, trots att han ibland kunde vara skeptisk mot Brantings politik, om denne att han var "en man, vars like i statsmannabegåvning Sverige snart sagt aldrig ägt".

En ännu djupare klyfta i den svenska opinionen uppstod när

*Rykten gick att Heidenstam hade hjälpt Sven Hedin att skriva
Gustaf V:s borggårdstal. Teckning av Ivar Starkenberg*

första världskriget stod inför sitt utbrott. Liberaler och radikaler tog i allmänhet ställning för ententen England–Frankrike–Ryssland, och de konservativa stod helhjärtat på Tysklands sida. Hösten 1911 hade vänstern fått majoritet i andra kammaren och liberalen Karl Staaff bildade regering. Han var fredsvän och ville rusta ned, bl.a. hindrade han en beställning på en större s.k. pansarbåt. Det blev uppror i de konservativa kretsarna med Sven Hedin i spetsen. Han skrev en broschyr, den berömda "Ett varningsord", som istället krävde byggandet av flera pansarbåtar. Karl Otto tvekade inte, trots en motsatt uppfattning, att trycka en miljon exemplar av broschyren. Det var dock Hedin själv som betalade den. Pamflet-

ten resulterade i en våg av nationalism och upprustningsvilja, och en nationalinsamling gav 17 miljoner kronor – tillräckligt för tre pansarbåtar, andra mindre krigsfartyg och några flygplan, vilket allt byggdes.

Under de två följande åren fortsätter Hedin med sin fosterländska agitation, och Karl Otto ger ut talen i två volymer, trots att innehållet i allt högre grad avviker från hans övertygelse. Inte minst på grund av Sven Hedins agitation gick Sverige alltmer åt höger, och Gustaf V lärer sig med de konservativa krafterna och gjorde högst okonstitutionella försök att avsätta regeringen Staaff. Krisen kulminerade med att kungen läste upp ett tal där han krävde omedelbar upprustning. Staaff avgick i protest och Arvid Lindmans konservativa regering efterträdde. Kungens tal, det s.k. borggårdstalet, hade skrivits av två anonyma personer. Snart avslöjades vem som låg bakom – den ene författaren var Sven Hedin.

De konservativa ansåg att demokrati och parlamentarism var i vägen för ett nödvändigt handlande – att rusta upp och bereda sig för krig mot ärkefienden Ryssland. Det fanns t.o.m. de som "insinuerade att Staaff och hans män voro köpta av Ryssland", som Karl Otto uttrycker det. Att stödja Hedin blev att solidarisera sig med dessa åsikter. Nu riskerar Karl Otto att komma i motsättning till alla sina vänner, inte minst till Fridtjuv Berg som hade ingått i Staaffs regering. Karl Ottos – och Alberts – grundinställning att "inte censurera" hade kommit till en gräns. När Sven Hedin i februari 1915 besöker Karl Otto på kontoret och meddelar att han tänker skriva ett nytt "Varningsord" med ännu hårdare formuleringar, är Karl Otto först positiv. När Sven Hedin har gått blir han alltmer tveksam till att ännu en gång bli förläggare till en skrift som är rakt emot hans åsikter. Han skriver ett brev till Hedin, där det heter: "Sedan vårt samtal [...] har jag icke fått någon ro. Du har ställt mig i en pliktkollision, som du kanske har svårt att sätta dig in i, men som för mig är djupaste allvar." Å ena sidan är det "en bokförläggares främsta plikt att vara opartisk", och Karl Otto har i tjugofem år givit ut alla Hedins böcker och de har blivit personliga vänner, men å andra sidan har läget blivit så tillspetsat, inte minst genom Hedins "personliga och temperamentsfulla upp-

trädande" att det "börjar bli varje ärlig mans skyldighet att stå upp och vittna offentligt om vart han – politiskt – hör hän [...] jag nödgas [härmed] fransäga mig samarbetet i fråga om tryckning och förlag av 'Andra varningen'". Han avslutar med att han hoppas att de båda skall förbli vänner och fortsätta affärskontakterna: "Dixi et salvavi animam meam" – "jag har talat och räddat min själ".

Sven Hedin svarar kort men vänligt, att visst, vänskapen fortsätter, och någon annan får ge ut skriften. Efter ett par veckor gör Karl Otto en obegriplig helomvändning. Hans raka ställningstagande i det föregående brevet är borta. Nu gäller det inte längre att rädda själen. Han skriver ett nytt brev till Sven Hedin där han återgår till neutralitetsprincipen. Han befinner sig "på ett gungfly av osäkerhet [...] Gärdet är upprivet, och jag måste, om jag vill vara konsekvent, hädanefter undersöka, ifall varje manuskript, som erbjudes mig, stämmer med mina personliga åsikter såväl i sin helhet som i sina detaljer. Detta leder in absurdum och det går helt enkelt inte." Och Karl Otto avslutar brevet med att vilja gottgöra sitt "felsteg" genom att, när han nu fransagt sig att trycka skriften, i alla fall vilja sätta sin "*firma på någon del av den upplaga*, som nu tryckes på annat ställe".

Karl Otto menar att han nu återgått till sina gamla principer att stå på "den konsekventa opartiskhetens fasta mark". Sven Hedin hade dock samma dag som han hade fått Karl Ottos avslag fått "kontraktet med P.A. Norstedts färdigt", som han meddelade med vänlig triumf. Karl Ottos helomvändning blir mer begriplig när man vet att Hedin hade tagits emot med öppen famn av ärkefienden Norstedts. Och att riskera att Hedin skulle övergå till Norstedts helt och hållet var otänkbart. Då fick även de heligaste principerna vika. Efter hotet från Norstedts har Karl Otto bråttom att ge ut något av Hedin för att markera mot Norstedts. Därför det egendomliga erbjudandet att sätta sitt förlagsnamn även på en delupplaga av den skrift som Norstedts ger ut. Likaså är han beredd att ge ut en ny tyskvänlig skrift av Hedin redan några veckor senare, *Kriget mot Ryssland*.

Samtidigt vill Karl Otto inte. Hans ambivalens är uppenbar. Han drar sig inte ens för att förtala Hedin, när han skriver till

Marika Stiernstedt i november 1915 och nämner hennes proengelska roman: "Och det gläder mig personligen som en ententevän att få ge ut en bok från den sidan af en svensk författare, som litet motgift mot Sven Hedins och Gustaf Steffens [en annan våldsamt tyskvänlig författare] böcker."²⁹ Likaså skriver Karl Otto till Åke i Amerika i april 1915, några veckor efter brevväxlingen med Hedin – när han nu har riskerat sin heder vill han inte dessutom förlora pengar: "jag börjar bli litet orolig för vår överenskommelse med honom [Hedin] om 'Östfronten'. Bokhandlarna tro nämligen, att publikens intresse för Hedin och för kriget är slut nu; dock beror detta på naturligtvis hur kriget utvecklar sig."

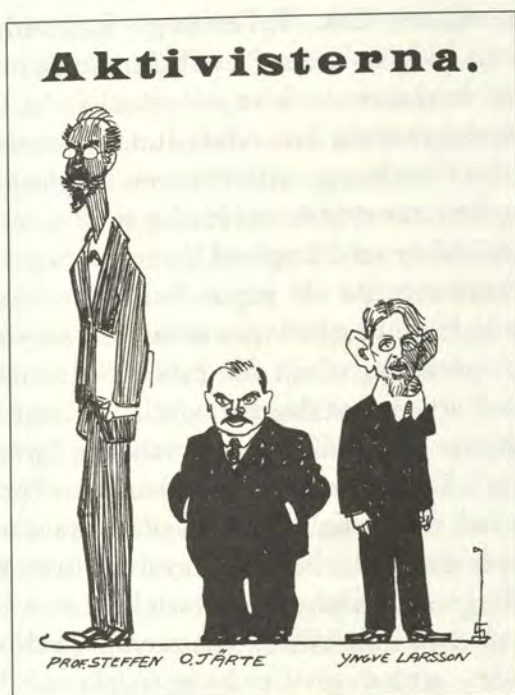
Det utåt tydligaste tecknet på var Karl Otto egentligen står politiskt är den tidskrift, Forum, som han utger med den starkt tyskfiendlige och ententevänlige Torgny Segerstedt som redaktör. Den kallar sig Frisinnad veckotidskrift och Karl Otto finansierar den 1914–1918, dvs. under hela den tid kriget pågår. Dess uttalade hållning är att bekämpa aktivismen, dvs. den tyskvänliga linje som bl.a. Tor och Yngve Larsson står för. Av korrespondensen framgår också att Karl Otto, i denna sin helägda tidskrift, aktivt påverkade dess innehåll. Som han förklarade 1917: "Mina egna – vänsteråsikter – representeras bäst av Forum, som jag utger för mitt privata nöjes och politiska samvetes skull."³⁰

Karl Otto har ju längre kriget pågår allt större problem med sin "opartiskhet". I augusti 1918, på semester i Abisko, skriver han till Åke, som nu är i Stockholm, ännu mindre entusiastiskt om ännu en protysk bok av Hedin: "Jaså, Sven Hedin kom verkligen till slut med sitt manuskript! Jag trodde han skulle hesitera. Nu kommer den tyska militarismens nederlag bli det bästa svar på hans förebråelser för dålig svensk politik och det bästa försvar för den svenska vänsterns hållning [...] Icke som skulle jag tro eller våga hoppas, att kriget tar slut i år, men att Sven Hedinare, Ludendorffare och andra som vilja lagstifta och regera med kanoner och bajonetter nu och allt framgent äro dömda, därpå vill jag ge mitt hufvud i pant!" Sven Hedins bok *Sverige under världskriget* som Hedin vill ha ut på hösten 1918 tycker Karl Otto så illa om att han i alla fall försöker få Hedin att mildra sina utfall mot Branting och den neut-

ralistiske statsministern K.A. Wallenberg – han vädjar till Hedin att stryka att dessa båda är ”köpta” av ”främmande intressen”, dvs. ententen. Boken kommer dock ut och Karl Otto får ett syrligt brev från Torgny Segerstedt, som också är den liberala Handelstidningens redaktör i Göteborg – ett brev som bör ha gått Karl Otto djupt till sinnes. Det har ryktats att Hedin skall ge ut ”ett nytt pekorall fullt av smädelser mot England”, skriver Segerstedt och vill fästa uppmärksamheten på att ingen ”anser hr Hedin fullt tillräcknelig [...] av hr Hedin begär ingen människa något”, men förlaget kommer att göras ansvarigt för bokens innehåll. Karl Otto skyndar sig också att samma dag skriva till Hjalmar Branting och förvarna honom om att Hedins bok innehåller ”en mängd orättvisa anfall på dig”. Karl Otto skriver att han som ”privatman personligen städse *helt* ställt mig på samma politiska ståndpunkt som du”. Att han trots det ger ut boken försvaras – som vanligt – med att det som förläggare är viktigare att vara lojal mot författaren än att solidarisera sig med innehållet. Som exempel anför Karl Otto – föga övertygande – att han givit ut både *Giftas* och *Stänk och flikar*. Där handlade det ju om moral, som han gillade, inte om politik som han var emot.³¹

Men ”opartiskheten” är trots allt Karl Ottos linje. När han sett vilka risker han tar att förlora författare om han tar ställning i sin utgivning, tvekar han inte längre. Han ger ut allt som erbjuds honom oberoende av åsikt. Från den konservativa sidan inlägg av Heidenstam och Henning von Melsted och från den radikala sidan inlägg av Fridtjuf Berg och filosofen Hans Larsson. Det skall dock visa sig att Karl Otto många år senare gör ännu ett avsteg från sina principer. När Sven Hedin skriver en hyllning till Hitlers Tyskland 1937, *Tyskland och världsfreden*, så kommer boken inte ut på Bonniers. Men samma år är Hedin hedersgäst och för värdinnan till bordet på Bonniers magnifika hundraårsfest.

Det var inte lätt för Karl Otto att kryssa bland alla de åsikter som Bonniers författare representerade. Men även inom familjen uppstod problem. Den som tog starkast ställning i politiken var Tor, som blivit aktivist och Tysklandsvän. Tor hade haft den utpräglad konservative Gustaf Stridsberg som privatlärare hemma.

Tre framstående aktivister som ville att Sverige skulle delta i kriget på Tysklands sida. Fr.v. Gustaf Steffen, Otto Järte och Yngve Larsson. Teckning av Ivar Starkenberg

I Uppsala var Tors närmaste vänner Yngve Larsson och Otto Järte. Båda var medlemmar i socialdemokratiska partiet men tog ställning för upprustning och mot den liberala Staaff-regeringen. De s.k. aktivisterna, som ju annars representerade högern, till vilka både Järte och Larsson paradoxalt nog hörde och till vilka även Tor anslutit sig, nöjde sig inte med att sympatisera med Tyskland. I en stridsskrift krävde Otto Järte och Yngve Larsson att Sverige skulle delta i kriget på Tysklands sida. Efter detta uteslöts både Yngve Larsson och Otto Järte ur socialdemokratiska partiet; Larsson blev sedermera folkpartistiskt borgarråd i Stockholm och Otto Järte riksdagsman för högern och politisk redaktör för Svenska Dagbladet.

Likasa var Tor engagerad i tidskriften Svensk Lösen, som var protysk och aktivisternas främsta språkrör. Där medarbetade för-

utom Larsson och Järte en hel rad av Bonniers författare som Per Hallström, Sven Lidman och Fredrik Böök. I sina minnen far Tor lätt över sin och vännernas tyskvänlighet under första världskriget: "Jag kan inte här gå in på aktivistproblemet. Jag kan endast konstatera vad tysk litteratur och framförallt den öppna litteratur- och kulturdiskussionen i tyska tidningar och tidskrifter betydde för oss." Han understryker istället – med all rätt – Järtes och Larssons starka antinazism under trettio- och fyrtiotalen.

När kriget bryter ut 1914 är Karl Otto djupt skakad. Jag är "alldeles lamslagen af denna jätteolycka och orkar inte företaga mig något", skriver han till Åke i augusti 1914, och "vi önska naturligtvis alla här i landet seger åt tyskarna öfver Ryssland och om möjligt Rysslands fullständiga krossande och upplösning". Men han tillägger: "att tyskarna ha handlat skändligt mot Belgien [...] är jag den förste att erkänna. Vi gå nu och darra för allt ohyggligt som de närmaste 8 dagarna måste föra med sig i Belgien och Frankrike." Att Karl Otto är för en tysk seger är ett överraskande ställningstagande. Karl Otto är egentligen övertygad antitysk, men som för många svenskar tar "rysskräcken" över. Redan tio år före kriget, när Tor är på sin tyska läroresa 1904 och klagar över de tråkiga tyskarna, skriver Karl Otto: "nog är det märkligt, att både turkar, serber och skandinaver skall vara tyskarna så överlägsna [...] det är så [...] ty denna snart 50-åriga militärkultur måste ha fördumning till resultat". Likaså skriver Karl Otto hösten 1914 till Heidenstam, som var uttalat tyskvänlig: "Jag för min personliga del blir dag för dag mindre glad åt tyskarna [...] att *de* (och endast de) få 'organisera' världen och göra alla andra folk till tyskar, med eller mot vår vilja smakar mig ej [...] Hela Europa ett Gross-Berlin – jag kan ej tänka mig en afskyvärdare framtidsbild."³²

När Karl Otto plötsligt – och mot sin innersta övertygelse – står på Tysklands sida är det inte orimligt att dra slutsatsen att han påverkats av Tor. Åke, som är i Amerika, är mera kluven när han i sitt svar på Karl Ottos brev säger att han hoppas på tysk seger – kanske vill han för en gångs skull inte ha motsatt uppfattning mot Karl Otto och Tor: "Mina sympatier äro naturligtvis – i motsats till de flesta amerikanares – på tyskarnas sida. D.v.s. sympatier är kanske

inte rätta ordet, men jag hoppas att tyskarna utgår med segern." Men så lägger han till att Ryssland måste besegras, men "en preussisk triumf vore mycket beklagligt. Men vi behöver allt ett starkt Tyskland i Europas mitt." Helst vill han – i motsats till Tor – inte ha något krig alls, "den ohyggliga gagnlösa galenskapen av ett modernt krig", som Åke uttrycker det.

I nästa brev, ett par veckor senare, polemiserar Åke direkt mot Tor, som tycker att Sverige borde ha gått med i kriget på Tysklands sida för att vara med och dela segrans frukter: "jag opponerar mig starkt mot din mening att kanske Sverige borde ha varit med för att om Tyskland vinner få vara med om festmåltiden. Mina sympatier må vara med Tyskland eller inte (och det äro de endast delvis) så är tanken att vara med på en hörna för att förtjäna på kalaset alldeles främmande." Det enda goda kriget kan åstadkomma är "det autokratiska preusseriets och militarismens död". Och han avrundar, med adress till den äldre brodern: "Sverige [kan] använda sina pengar bättre än till F-Båtar."

Ett halvt år senare, i april 1915, börjar Karl Otto överge sin protyska hållning, som ju måste ha känts onaturlig för honom. Han skriver till Åke att han börjar hoppas på att kriget snart tar slut, men det gör inte Tor. Han "tror det ej – han, Yngve och Otto Järte tro ännu på den stora tyska segern". Några veckor senare, när nyheten sprids om att tyskarna har sänkt det brittiska passagerarfartyget *Lusitania* med nästan tvåtusen oskyldiga, civila passagerare ombord, skriver Karl Otto: "Tyskarna äro barbarer." Åkes inställning är nu entydig. Ett år senare, när kriget pågått i två år, menar han: "Nu tror jag att Centralmakterna bli fullkomligt besegrade – mer besegrade än pappa vill se." Och med en släng åt Tor: "Hur aktivisterna ännu våga sticka upp huvudet är mig obegripligt." Även Karl Otto svänger nu helt. Dagen efter Åkes brev: "Nog för att det blir som jag hoppats och trott ingen tysk seger."

Klyftan gick rätt igenom familjen, med Yngve Larsson på ena ytterkanten och Tor Berg på den motsatta sidan. Den tyskvänlige Yngve Larsson var gift med dottern Elin och historikern Tor Berg var gift med hennes syster Greta och stark ententevän. Karl Otto och Lisen hade en svärson på var sida. Konflikten kom till ytan i

samband med en starkt tyskvänlig bok, *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning*. Karl Otto hade vägrat att ge ut den, trots att den stod mycket nära Tor. Författarna var Tors nära vänner Yngve Larsson och Otto Järte samt bl.a. högermännen Adrian Molin och Rudolf Kjellén. Den kom under 1915 ut i elva upplagor – dock ej på Bonniers.³ Förordet var skrivet av Otto Järte, och han uppmanade där till ”modig uppslutning på Tysklands sida”. Tor Berg hade författat ett angrepp på skriften, och det ville Karl Otto däremot ge ut.

Tor tog mycket illa vid sig. Karl Otto hade vägrat att ge ut den skrift som representerade allt som Tor trodde på och ville istället publicera motståndarlägrets version representerad av Karl Ottos svärson. Här gick dock gränsen för Karl Otto, trots hans nästan obegränsade lojalitet mot Tor, den äldste sonen som skulle bli Karl Ottos efterträdare och chef för firman och därför måste vara ofelbar. Karl Otto tyckte att Tor gick för långt i sina aktivistiska sympatier. Tor hade dessutom velat ge ut en skriftserie som stödde tyskarna och de krafter som ville dra in Sverige i kriget mot ententen. Efter en sammanstötning mellan far och son skriver Tor den 7 april 1916:

Kära pappa, som ni äro borta i kväll, och jag dessutom genom att skriva undviker onödig ilska så skall jag använda mammas gouterade sätt för att framställa mina synpunkter på frågan Tor Berg. – Jag ber då först pappa påminna sig att icke endast Yngves och Otto Järtes bok blivit refuserad mot min önskan, utan att även den publikationsserie det varit tal om och där *jag* skulle stå som utgivare och medarbetare avvisades, utan att pappa visste mer om serien än att Yngve, Otto o. jag samt några likasinnade skulle medarbeta. Ja, pappa fann det självklart att firma Albert Bonnier ej skulle ha att göra med en dylik publikation, så självfallet att det ju varit alldeles lönlöst för mig att då Svensk Lösen skulle bildas föreslå firman att ge ut den trots det den ansvarige utgivaren skulle vara en av firmans gamla förbindelser och att flera av firmans författare däri kommer att medverka.

Då mina positiva önskemål angående skötseln av firmans politiska förlagsverksamhet således lämnats utan allt beaktande, borde tycker jag, om jag alls skulle ha något inflytande på firmans ledning i detta avseende, pappa taga någon hänsyn till de negativa önskningar jag kan ha. – Jag yrkade icke vid årsskiftet på Forums upphörande ehuru dess hatiska ton mot de politiska idéer jag delar ofta kommit mig att känna min ställning i förlaget rätt så skev och besynnerlig. Men jag kan inte stillatigande vara med om nu, att Tor Bergs broschyr ges ut av oss.

Jag föreställer mig att även med pappas politiska uppfattning är det icke något landsintresse att broschyren kommer ut. Pappa har ju ofta sagt att "Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning" *aldrig* spelat någon roll i landets politiska ledning, och att den icke gör det längre, eller att den icke nu är vidare aktuell, det skall även jag, dess varma beundrare, erkänna. Att därför nu, så mycket post festum nödvändigt vilja ge ut Tor Bergs kritik måste jag uppfatta som en önskan av ett mycket ostentativt partitagande mot mig och mina synpunkter. Då pappa därtill ansett det obehövt att alls tillfråga mig om saken så måste jag konstatera att jag alls intet inflytande har på firmans ledning då det gäller politiska förlag. Att min ställning i förlaget på så vis och under dessa politiska tider blir bitter och svår är ju ganska förklarligt och jag hemställer därför om icke pappa skulle kunna inhibera utgivandet av Tor Bergs bok.

Tor

Här framgår alldeles tydligt att Karl Otto innerst inne stod helhjärtat på ententens sida. Föresatsen att inte ta ställning gällde tydligen bara hans etablerade författare. Karl Ottos och Lisens nära umgänge bestod endast av liberaler och Tors militanta och protyska inställning måste ha känts pinsam. Marika Stiernstedt berättar att motsättningarna i Sverige blev så stora att gamla vänner och nära släktingar slutade hälsa på varandra. Som framgått försökte Karl Otto i krigets början visa sympatier för Tyskland men med

svårighet. Det gjorde också ett egendomligt intryck på dem som kände honom. Marika Stiernstedt skriver förvånat 1915 om Karl Otto att han har sagt något tyskvänligt: "Är han lika bindgalen som de andra. Det är väl snillet Larsson [Yngve Larsson] som avgör allting där!" Den starkt engelskvänlige Ludvig Nordström kallar i ett brev så sent som i november 1917 sin förläggare föraktfullt för "tysken Tor".

Man kan förstå att Karl Otto satte stopp för planerna på att låta Tor redigera en skriftserie där Otto Järte och Yngve Larsson skulle ange tonen. De båda var i stort sett på samma linje som Sven Hedin. Svensk Lösen som Tor nämner kom mycket riktigt ut, dock ej hos Bonniers, och var under några krigsår de militanta aktivister-nas språkrör. Sven Lidman – därav Tors antydan att "den ansvarige utgivaren skulle vara en av firmans gamla förbindelser" – var redaktör för tidskriften, och Otto Järte dess flitigaste medarbetare. Förmodligen tänkte Tor även på Sigfrid Siwertz, en av hans nära vänner, som 1916 gav ut romanen *Eldens återsken* på Bonniers. Boken "öser sin avsky över fega fredsvänner och drömmer om fosterlandets modiga uppslutning på tysk sida". Konflikten löstes genom att Karl Otto efter Tors brev ej heller gav ut Tor Bergs skrift. Den utkom istället på Wahlström & Widstrand.

Även Gert stod helhjärtat på ententens sida. När segern är nära i september 1918 skriver han ett brev till Åke med överskriften "Broder i ententeglädjen". Och han kan inte låta bli att påminna om Tors tyskvänliga inställning under hela kriget intill slutet: "Ja, vi minns ju [...] 1sta maj 1916 skulle kronprinsen tåga in i Verdun. Onsdagen 3:e april i år skulle enligt Tor och hans auktoriteter Amiens vara fallet [...] Och under hela denna tid har det åter hetat: marschen mot Paris går stadigt framåt. Men, o broder! än står som frihetens värn Paris, Verdun, Amiens, Ypres och Reims! Och man kan åter andas!" Och som slutkläm lägger Gert till att det skall bli intressant att höra "vad våra hemmatyska profeter säger nu [...] T.ex. Schwein Hedin [...] och vad gör Tor och Y. Larsson för minner?"

Den politiska klyftan måste ha varit mer smärtsam för Karl Otto och Lisen än vad som framgår av breven och Karl Ottos

minnen. Familjen var deras centrum. Den var det huvudsakliga umgänget, särskilt som Tor med sin familj bodde i det gamla Krut-
huset, som var sammanbyggt med föräldrarnas nya bostad, och
dottern Elin med sin man Yngve Larsson och sina barn bodde på
tomten bredvid, där de hade låtit bygga en villa. Men, som alltid,
var familjens sammanhållning starkare än alla kontroverser. Efter
kriget tycks också de eventuella politiska motsättningarna snabbt
ha försvunnit.

Förhållandet till systrarna Jenny och Eva var gott. Inte minst
Lisen tydde sig i början av sitt äktenskap till Jenny, som även var
med som sällskap när Lisen var utomlands med de första barnen.
Jenny skulle förbli ogift. Hon tycks ha varit attraktiv och mycket
sportintresserad. Hon var en av de första kvinnor i Sverige som
"åkte velociped" och var en mycket entusiastisk tennisspelare och
en av grundarna av Kungliga Tennisklubben. Tor Bonnier beskri-
ver henne som "en vacker, mångkunnig och rutschig dam, en av de
första sportkvinnorna". Det saknades inte heller friare. August
Bondeson, författare och folklivsskildrare och dessutom läkare
och en av de unga författare som Albert trivdes bäst med, friade en
kväll till Jenny, när han var på middag i familjen. Albert tillstyrkte
omedelbart, men Jenny svarade högdraget att "hon var ett för högt
honorar för Bondeson". Det tycktes inte ha gått att övertala
henne, trots att även Betty sade: "Ta honom i alla fall, du kan sä-
kert göra folk av honom."²⁶

Jenny själv tycks ha varit intresserad av Arthur Thiel, bror till
Ernest, som ju var gift med Lisens syster. Men Lisen avrådde: "vet
du Jenny", skriver hon 1883, då Jenny hunnit bli tjugoåtta år, "Ar-
thur är visst bäst du slår ur hågen för vid närmare bekantskap är
han tämligen tråkig; han intresserar sig för fruntimmerstoaletter, är
rysligt noga och fånig med sin mat, gränslöst bortskämd af sin
mamma, det skulle aldrig falla honom in att skala någon frukt som
bjuds honom sjelf, då hans mamma finns i närheten och vid mid-
dagsbordet hemma hos dem, lägger han ej ihop sin serviette sjelf
utan det gör hans mamma, och då jag en gång på spøeg uttryckte
min förfäran öfver en sådan bortskämning fick jag till svar: hvad är
en mamma till för?" Kanske fick Jennys giftermålsplaner sig en

slutgiltig knäck efter en sådan beskrivning. När hennes mor Betty dog fem år senare, 1888, tog Jenny hand om Alberts hushåll. När Albert dog år 1900 var Jenny fyrtiofem år och definitivt "gammal fröken". Hon blev med åren nedbruten av ledgångsreumatism och "en klagande krympling". Jenny levde till 1927.

Även Eva Bonnier förblev ogift. Hennes öde var dock betydligt mera tragiskt än Jennys. Hon valde konstnärsbanan och började 1875, arton år gammal, i målarskola hos familjens nära vän, August "Kulan" Malmström. Hennes begåvning visade sig snart, och tre år senare blev hon antagen vid den tämligen nya "Qvinliga afdelningen" på Konstakademien. Mellan 1883 och 1889 fortsatte hon studierna i Paris, där hon alltmer inspirerades av det nya friluftsmåleriet. Där upplevde hon en glad och lycklig tid de första åren. Hon umgicks flitigt med de svenska konstnärerna, som Carl och Karin Larsson, Karl Nordström, Richard Bergh, Nils Kreuger och Hanna Hirsch. Liksom kamraterna tillhörde hon oppositionsrörelsen i den svenska konsten och ingick t.o.m. några år i Konstnärsförbundets styrelse. Hon levde enkelt – trots sin stora förmögenhet – och långt ifrån föräldrarnas, framförallt Bettys, förmaningar och kontroll. Hon var en rak och ärlig och ganska kritisk person. Hennes väninna Hanna Hirsch-Pauli beskrev henne: "Men som hon var, blef hon vårt samvete. Ren som snö; en isjungfru och glödande krater." Numera anses hon med rätta vara en av våra främsta konstnärer från den tiden, inte minst som porträttmålare. Kritiken var övervägande oförstående – hon var ju radikal i sin konst och dessutom kvinna. Man förstod varken hennes djärva ljussättning eller den inträngande psykologin i hennes porträtt, på vilka hennes egen komplicerade personlighet satte sin prägel. En typisk recension kunde i sin överlägsna attityd lyda så här: Fröken Bonnier måste "uppmärksammas, såsom en penselns personlighet, hvilken allvarligt och ej utan framgång sträfvat framåt, men tydligen är ännu för mycket fången i bisarra nycker för att hafva fullständig makt öfver sanning och harmoni, dessa båda oundgängliga egenskaper för hvarje verkligt konstverk". I vår tid finns en helt annan förståelse för Eva Bonniers konstnärskap. Ulf Linde skriver: Man märker "en annorlunda intensitet. Där finns en

smärta som är motsatsen till erövrarnas lättsinne – att måla gör ont, 'ont för det som växer och det som stänger'.””

Familjen ville även att Eva skulle gifta sig. 1883 är hon tjugonio år. Trots den liberala familjeinställningen har man ingen förståelse för att Eva själv ville välja sitt liv – som gift eller ogift. Det tycks särskilt vara Karl Otto – ”Kalle” – som tryckte på, i varje fall av detta utbrott från Eva till familjen att döma: ”Föröfrigt tror Kalle verkligen att det är så svårt att få (äfven för en af dina systrar, stackars vanlottade flickor) en man [...] Det är nästan naivt. Tror du det alls intet beror på flickan om hon har lust eller ej, om hon söker en man eller ej? Tänk noga efter. Efter dina åsigter borde åtminstone pengarna dra', om ock inga andra lockmedel finns, som du ju utgår ifrån [...] Jag tycker blott att du är naiv oförlätligt naiv!”“

Så blir Eva Bonnier djupt förälskad, men i fel man. Det är konstnärskollegan, skulptören Per Hasselberg. Han dyker upp i Evas brev till familjen kring 1884, och man kan i dessa brev ana början till en förälskelse: ”H. är en vådligt stilig och serdeles originell människa; jag tycker mycket om honom; i synnerhet ibland, ty han är förfärligt olika. En dag spak som ett lamm, en annan fullkomligt galen. Han är en riktig bonde i sitt sätt och i synnerhet i sitt tal, hvilket är genuin blekingska.” Och några veckor senare: ”vi [ha] haft förtjusande roligt den senaste tiden. Hasselberg [var] själen och centrum i sällskapet [...] En så genomstilig svensk, när man lärt känna den rätt [...] Jag har fått hans porträtt, som ni skola få se, han ser präktig ut, men det är intet mot hvad han är.”“

Förhållandet var komplicerat från början. Betty satte sig emot en ”fri förbindelse”, något som säkert uppfattades som löjligt av Pariskonstnärerna men som Eva tycks ha fogat sig i. I varje fall skriver Lisen till Hasselbergs dotter Julia efter Evas död att ”den dotterliga kärleken och lydnaden [...] tvingade henne” att avstå. Familjen var överhuvudtaget negativ till Hasselberg. Tor Bonnier minns honom som ”bonddrullig och nonchalant”. Han kunde komma in på förlaget och ”frågade redan i stora kontorsrummet om ’svärfar är inne och har några slantar i dag, för jag behöver’”. Förhållandet varade i åtta år, men det var stormigt. Ibland ville Hasselberg – som ägnade sig åt andra kvinnor samtidigt – göra

slut, ibland var det Eva som kände sig osäker. Lisen som ser det ur Evas perspektiv menar att hon "hölls [...] i ovisshet om Hasselbergs verkliga känslor [...] Ibland sade han henne: 'kanske vi skall förlova oss' och ibland visade han henne att han inte brydde sig stort om henne [...] en ovisshet som blev henne så mycket mer plågsam som hon måste se honom ingå den ena lösa förbindelsen efter den andra." Uppenbarligen krävde Karl Otto ett avgörande, då Hasselberg enligt Lisen svarade: "låt mig vara ifred, jag vill inte gifta mig med Eva Bonnier".⁴ Denna definitiva brytning ägde rum 1892-93. Året innan hade de förlovat sig, hälsat på Hasselbergs familj i Blekinge och rest till Italien tillsammans – dock med "förkläde" i skulptören Christian Erikssons person. Man vet inte varför relationen tog slut, men Hasselberg levde samtidigt med en ung kvinnlig modell. Hasselberg själv skyllde på att "själssjukdom hade förekommit i hennes familj", något som han säkert länge hade varit fullt medveten om. Två år senare dog Hasselberg. Det visade sig att han väntade barn med sin sista modell, "Grodan". Barnet fick namnet Julia och Eva adopterade henne.⁵

Till komplikationen bidrog Eva Bonniers psykiska labilitet. Man antog inom familjen att Eva hade ärvt Bettys "sinnessjukdom". År 1893 blir Eva allvarligt psykiskt sjuk. Hon tas in på sjukhus och Karl Otto skriver den 8 mars till professor Kjellberg i Uppsala, som även hade hand om Betty, att Eva fått en allvarlig depression i samband med brytningen med Hasselberg:

Sedan nio år tillbaka [...] har det varit tal om ett giftermål för min syster Eva hvilket dock – af flera anledningar – uppskjutits. Det har från min systers sida från början och alltså varit ett förhållande af verklig kärlek och beundran – från den manliga partens, efter hvad jag tror mig veta – likaså – eller åtminstone uppriktig vänskap. Saken hade i höstas avancerat så långt, att parterna beslutit sig att uttaga lysning och börja inköp för bosättning m.m. Men icke förr var beslut härom fattat för än Eva begynte få en mängd skrupler huruvida det vore rätt af henne, att vid så sen ålder ingå äktenskap (hon är nu 35 år), huruvida hon hade rättig-

het att sätta barn i världen hvilka möjligen skulle ärfva hennes nervösa temperament, liksom hon anser sig hafva fått dylikt arf efter vår mor, och är det detta senare som särskildt plågat henne. – Hela vintern har nu gått för henne med att ena dagen säga att det är bäst intet blir af, för att nästa dag anse sig ej kunna lefva utan honom. Dessa tvifvel ha nu småningom nedsatt hennes krafter i högsta grad och [oläsl.] hennes nervsystem. Hon är för tillfället ytterligt klen och vet hvarken ut eller in. Vi, hennes syskon, hade trott att ett energiskt *beslut* att gifta sig skulle återgifva henne lugn, då vi tro att hennes fruktan endast är grundat på sjukliga fantasier. Hennes blifvande man önskade dock att hon *först* skulle återvinna lugn och hälsa, för att sedan kunna med fast tillförsikt ingå äktenskap. Det är härom, liksom om den regime, som hon bör underkasta sig, vi vilja bedja professor Kjellberg om råd. Jag har förutskickat dessa upplysningar *utan min systers vetskap*.

Tydligen kunde hon inte få hjälp av professor Kjellberg. I juni samma år skriver Albert till Karl Otto att Eva är mycket dålig. Det går inte att besöka henne på sjukhuset: "Ni slippa visst inte in till henne – och det vore inte heller rådligt för någon af Er – det är blott sorgligt skakande."

Eva slutar så gott som helt att måla efter depressionen. Hon flyttar med Julia till Lilla Bergshamra utanför Stockholm och bygger sig en sommarvilla på Dalarö, nära familjen. Lisen skriver till Julia att Eva hade ett par återfall. Det första när Julia bara var ett par år gammal, men då betydligt lindrigare, men sedan när Julia är tretton år: "på grund av din elakhet som hon åter höll på att falla i svärmod". År 1909 dog Eva Bonnier. Hon hade rest till Köpenhamn med Julia och Karl Ottos och Lisens dotter Greta. De bodde på hotell och Eva blev sjuk i hög feber och kastade sig ut genom hotellfönstret och avled av sina skador. Det är oklart om hon medvetet tog livet av sig, eller om det var en tillfällig sinnesförvirring."

Arbetet kom i första hand för Karl Otto, kanske t.o.m. före familjen, i varje fall den del av familjen som inte var arvingar till förlaget. Någon sällskapsmänniska var Karl Otto inte. Den övriga släkten tråkade ut honom och han tycks, förutom i Frisinnade klubben, inte ha varit medlem i någon av alla de föreningar som de andra intellektuella och liberalerna var med i som *Utile Dulci* eller *Idun*. Detta trots att många av hans vänner bland författare och konstnärer, som Levertin, Heidenstam, Hjalmar Söderberg, Richard Bergh och Georg Pauli, var med i någon eller flera av dem. Varken Lisen eller Karl Otto tycks ha förekommit i Calla Curmans salong eller på Anton Nyströms supéer. Skulle man umgås skulle det vara med en liten krets utvalda vänner, och där skulle man förena nytta med nöje och föra bildade samtal eller ägna sig åt högläsning, samtidigt som man åt och drack gott.

I första hand var det i familjekretsen som man samlades kring högläsning med Karl Otto i centrum. Tors andra hustru, Tora Nordström-Bonnier, berättar kärleksfullt och drastiskt från 1937 hur en sådan kväll kunde arta sig när Karl Otto läste från korrekturet av femte delen av sina minnen:

Det var förtjusande middagar på Manilla, av vilka jag nu varit med om många. Efter Mammans [Lisen kallades av hela släkten för Mamma] delikata mat har Gubben satt sig att högläsa i biblioteket. Barn, sonhustrur, mågar och barnbarn med fruar och män har alla betraktat det som en ära att få vara med då Mamma ringt och sagt att "Pappa vill läsa". En mild och vördsam kritik har förekommit i smådetaljer och Pappa har då förklarat sig – ibland med ett förargat lejons häftighet – men det har så sällan varit något att kritisera. Jag tror ingen som varit med kommer att glömma dessa kvällar med dess aftonglans av ett intellektuellt 1800-tal och en gången tids familjesammanhållning [...] För mig står dessa högläsningar i ett mycket mer förklarat ljus än de berömda Annandagsbjudningarna med lotteri, stoj och krokan.⁴⁸

Frisinnade klubben var en av de få föreningar som Karl Otto var medlem i. Här aftonsamkväm på Arsenalsgatan 2. Herrarna runt bordet är fr.v.: doktor Axel Raphael (i gungstolen), notarius publicus Otto Fürstenberg, doktor August Hammar, häradsbövding Gösta Huselius, pastor F.W. Björck, konstnären Georg Pauli, bokförläggare Karl Otto Bonnier, doktor Carl G. Laurin, konstnären Richard Bergh och professor Ivar Bendixson (i länstolen). Bilden togs i november år 1900. Thielska galleriet

Just den form för umgänge som Karl Otto önskade åstadkoms genom bildandet av "Juntan". Det var tidstypiskt att umgänget gärna skulle ha form av en sammanslutning av något slag. Juntan var en liten grupp liberala människor från litteratur- och konstvärlden med *Ellen Key* som medelpunkt. Samtliga kvinnor i gruppen hade haft henne som lärare och hon var deras idol. Det var också kvinnorna som tagit initiativet. Några av dem hade blivit närmare vänner under en sommar 1887 i svenska fjällen och sedan

fortsatt att träffas i samband med de kurser i litteraturhistoria som Ellen Key höll i Stockholm. När de sedan även träffades privat hade de så trevligt att deras män krävde att också få vara med.

Så bildades Juntan 1890, "som icke skulle ha något annat ändamål, än att man i den skulle komma tillsammans, läsa högt, prata och ha roligt". Som Karl Otto uttrycker det: "Utan Juntan hade – för oss båda – livet saknat sin finaste doft och blomma." Det var också en formidabel samling människor som träffades, i allmänhet ett par gånger i månaden. *Artur Bendixson* var skolman och upprättade ett pedagogiskt reformprogram i frisinad anda. I början av 1900-talet grundade han Göteborgs högre samskola, en av Sveriges första skolor med högre undervisning för flickor och pojkar gemensamt. Hans fru *Nanna*, från den radikala Aftonbladssläkten *Sohlman*, var likaså pionjär inom sitt område, den svenska barnlitteraturen. Hon både skrev och illustrerade barnböcker och var, inte minst, en av våra första barnbokskritiker. *Betty Hirsch* är den mest anonyma i vänkretsen. Hon var *Hanna Paulis* syster och avlägset släkt med Karl Otto. *Carl G. Laurin* beskriver henne med att "hon fått Martalynnet [...] outröttligt hjälpsam mot alla". "*Georg Pauli* ledde förnyelsen av den svenska konsten, som en av grundarna av Konstnärsförbundet. Han var en framstående konstnär, men inte i första hand porträttmålare. Han är därför endast representerad med ett porträtt som han målat av sin hustru *Hanna*, född *Hirsch*, och med ett sent självporträtt i det Bonnierska galleriet. Desto fler porträtt finns det som målats av *Hanna Pauli*. Karl Otto och *Lisen* måste före de flesta ha insett vilken fantastiskt fin porträttmålare *Hanna Pauli* var. Det mest kända är naturligtvis det romantiska porträttet av *Verner von Heidenstam* som "Hans Alienus".

Hanna Paulis begåvning framgår kanske mest av den fina målningen "Vännerna", där Juntan sammanträder. *Ellen Key* är den naturliga mittpunkten med en nästan rembrandtsk ljussättning – nog blinkar *Hanna Pauli* till "Batavernas trohetsed" på Nationalmuseum – men även *Lisen* får del av ljuset. Överhuvudtaget är kvinnorna i centrum, medan männen finns mer vid sidan av. Det vilar en avspänd ro över de lyssnande vännerna samlade kring den högläsande mästarinna.

*Juntan målad av Hanna Pauli. Fr.v. Betty Hirsch, Olga Fåhræus, Lisen, Nanna Bendixson, Ellen Key som läser högt och Georg Pauli stående. Framför honom sitter Karl Otto, Richard och Gerda Bergh. Bakom med handen för pannan en okänd person – "en staffagefigur" – och de två herrarna längst till höger är Artur Bendixson och Klas Fåhræus. Hanna Pauli själv sitter i förgrunden på golvet med ritblocket framför sig. Statens porträttsamling på Gripsholm.
En tidigare version finns på Nedre Manilla.*

Juntan domineras av konstnärer. *Richard Bergh*, även han en av Konstnärsförbundets grundare, var sin tids kanske främste porträttmålare och var också ofta anlita för porträttgalleriet. Det mest berömda porträttet är av Gustaf Fröding, en målning som fanns i alla skolböcker i svensk litteratur förr i världen och som satte en livslång skräck för Frödings poesi i många av oss. Richard Bergh har själv beskrivit hur han arbetade på porträttet när Fröding redan var sjuk och inte ville ha besök. Han lyckades dock få ett möte med Fröding, som låg i sin säng och plötsligt kastade täcket åt sidan och satte sig upp bland kuddarna: "Jag arbetade

som i feber och kom slutligen därifrån dödstrött med en långtifrån halvfärdig, dålig oljefärgsstudie av huvudet och ett par skissboksteckningar av hela rörelsen." Fröding kunde inte framställas naturalistiskt, ansåg Bergh, utan som "en hög och mystisk treenighet av profet, martyr och – faun".⁴⁷ Även om *Klas Fåhræus* inte var utövande konstnär, så umgicks han gärna med konstnärer och skrev kritik och essäistik om konst. Tidvis var han mycket förmögen och byggde upp en av Sveriges finaste konstsamlingar. Där fanns det bl.a. målningar av van Gogh, Renoir och Cézanne och givetvis verk av den nya svenska konsten. Klas Fåhræus fru, *Olga Björkegren*, var en av sin tids stora skådespelerskor. Hon var en framstående karaktärsskådespelerska och gjorde succé i stora dramatiska huvudroller som i Sofokles "Antigone" och Lessings "Minna von Barnhelm". Den allestädes närvarande journalisten Claës Lundin rapporterar om henne att hos fröken Björkegren ser man alltid "ärlig konst, ser en strävan att enkelt och uppriktigt återgiva karaktären så som hon uppfattat den [...] utan spår till afektation".⁴⁸

Det var ett vittert och spirituellt sällskap som samlades kring Ellen Key. De var alla ungefär jämnåriga, mellan tjugosex och trettiofem år – utom Ellen Key som just hade fyllt fyrtioett; framgångsrika i sina respektive verksamheter, moderna och, inte minst, välsituerade. De hade uppenbarligen väldigt roligt när de möttes. Tor, sju år 1890 när Juntan kom till, berättar att barnen inte fick vara med men stod utanför dörren och lyssnade. "Varför skrattade och skrek dom så", frågade sig Tor, "det var ju inte så roligt allt dom sa." Men man "jublade" och "bullrade". Barnen tyckte de vuxna betedde sig underligt: "De skrek och skrattade för rakt ingenting, högljuddast var Hanna Pauli, men också de bägge målar-kamraterna Richard Bergh och Georg Pauli var livliga herrar [...] Även våra stillsamma föräldrar bar sig åt, så vi generade undrade flera gånger om de kunde vara fulla." Efter den goda middagen blev det allvarigare. Ellen Key eller Karl Otto läste då högt ur något nytt manuskript eller korrektur. Det mesta och bästa och nyaste ur nittiotalets litteratur lästes upp under Juntans möten. När barnen hade blivit tonåriga "fick, eller skulle" de vara med. De var

måttligt roade, även om Tor bjöds sitt livs första glas konjak av Richard Bergh, som lade bort titlarna med honom."

Juntan kunde vid behov utökas med andra av familjens vänner, som vid det möte i december 1905 som Lisen rapporterar om till Tor och Greta i Paris: "I måndagsafton hade vi junta här plus Ivar [förmodligen Arturs bror Ivar Bendixson, som var professor i matematik], faster Eva, moster Anna och en fru Hedlund från G-borg som Ellen Key bjudit. Vi hade förfärligt trefligt, läste ur Levertins 'svensk natur i svensk dikt' om Bellman och Strindberg, och sedan inledningssången ur Salomo och Morolf, hvilket alla funno stort." Man kan förstå att tonåringar kan tycka att det finns roligare sätt att tillbringa en kväll på.

Juntan förblev medelpunkten i Lisens och Karl Ottos liv. En hotande spricka öppnade sig dock 1911 – året för Karl Staaffs liberala regering och startåret för Pansarbåtsinsamlingen. Artur Bendixson skriver ett brev till Karl Otto där han önskar "säga mig ut ur 'Juntan'". Han menar att Juntan har "bragt [...] stora förändringar i tänkesätt och lifsåskådning. Endast för dig synes [...] vägen ha varit rak och fast utstakad." Brevet är något svårtytt, men man får nog dra slutsatsen att det föregåtts av en diskussion som på ett allvarligt sätt skilt vännerna åt. Juntan har alltid varit "afledaren af tankarnas alltför hårda anspänning, den mildrande och förljufvande afledaren af tanken på mödosam kamp". Men så är det ej mer: "Sinnena ha blifvit ömtåliga, lätt sårade och ej alla våga framgå med full öppenhet." På sitt snirklade sätt kommer Bendixson fram till att det ömtåliga ämnet är "Sverige". Den eldfängda debatten för eller emot upprustning hade trängt in även i Juntan. Uppenbarligen kvävdes revolutionsungen av Karl Ottos diplomati och Juntans medlemmar fortsatte att träffas till långt in på trettio-talet, dock decimerad kring 1920 med Richard och Gerda Berghs och Nanna Bendixsons död.

Utöver Juntan fanns det ytterligare några konstnärsfamiljer som Karl Otto och Lisen umgicks med. Det var J.A.G. Acke och hans fru Eva, som var Topelius dotter, Carl Larsson, Karl Nordström "mer sällan" och skulptören Christian Eriksson – alla framstående medlemmar av Konstnärsförbundet. Den ende författare som var

en nära vän, enligt Tor, var Oscar Levertin, även om Tor Hedberg och någon gång Heidenstam på äldre dagar förekom. Det är anmärkningsvärt att det inte fanns fler författare bland Lisens och Karl Ottos närmaste vänner. Man frestas att tro att författarna ännu inte var på samma sociala nivå – de hade helt enkelt inte tillräckligt stora inkomster. Det hade däremot flera av de mest kända konstnärerna. Georg och Hanna Pauli, Axel Törneman, John Börjeson och Carl Wilhelmson byggde alla ståtliga ateljéer eller sommarvillor och Anders Zorn en magnifik dalagård i sina hemtrakter. När Tor blir förläggare och får en "egen" författargeneration, består däremot hans umgänge nästan uteslutande av författare, som Sven Lidman, Sigfrid Siwertz, Hjalmar Bergman, Marika Stiernstedt och Ludvig Nordström. Då har författarna blivit en självklar del av borgerligheten och kan försörja sig, ofta mycket väl, på sina böcker.

Radikalismen var på nittioalet starkare bland konstnärerna än bland författarna. År 1885 hade åttiofyra konstnärer med Ernst Josephson i spetsen, inspirerade av impressionisternas uppror i Frankrike, krävt att Konstakademiens undervisning och utställningar skulle moderniseras – man skulle ge plats för det nya friluftsmåleriet istället för de historiska planscher som akademien krävde. När dessa krav avvisades bildades Konstnärsförbundet året därpå, med Georg Pauli, Richard Bergh, Karl Nordström, Carl Larsson, J.A.G. Acke, Per Hasselberg och Christian Eriksson – i stort sett samma personer som var Lisens och Karl Ottos närmaste umgänge. Givetvis tillhörde även Hanna Hirsch-Pauli och Eva Bonnier konstnärsförbundarna. När dessa på nittioalet alltmer påverkades av den nya nationalromantik som Heidenstam och Levertin introducerade i litteraturen, blev banden mellan förläggarparet och konstnärsvännerna ännu naturligare.

Redan Albert hade som nämnts med sitt osvikliga väderkorn knutit an till den nya konsten. År 1878 hade han givit den endast tjugofemåriga Carl Larsson i uppdrag att illustrera *Fältskärens berättelser*. Carl Larsson hade debuterat som historiemålare i akademisk stil. Sådana målare, äldre och mer kända, fanns det gott om, så Albert måste ha känt igen en verklig talang hos den unge konst-

nären. Albert hade satsat rätt – Topelius storverk, illustrerat av den unge, okände konstnären, kom ut 1883–84 och blev en formidabel framgång. Det var inledningen till ett livslångt samarbete mellan Carl Larsson och Bonniers. Redan några år efter Topeliusutgåvan ville Albert att Carl Larsson skulle illustrera en häftesutgåva av August Blanches *Samlade skrifter*. Carl Larsson tackade dock efter lång tvekan nej. Istället lyckades Albert övertala honom att illustrera Elias Sehlstedts dikter, illustrationer som lyfte de ganska tillfällighetsbetonade verserna av den gamle tullinspektören på Sandhamn till oanade höjder. Det kan noteras att inte ens den konstnärligt oförarglige Carl Larsson undgick att gisslas av den förbittrade Wirsén. Carl Larssons bilder ”röja [än] hafs, än ett begär att vara simpel. Nonchalance är ej alltid detsamma som genialitet.” Det tredje storartade verket som Carl Larsson utförde för Albert var illustrationerna till *Singoalla*. Rydberg blev så förtjust att han tillägnade Albert utgåvan med bl.a. ett särskilt tack för Carl Larssons snille. Det var även Albert som engagerade den unge Bruno Liljefors 1888, även han en av de radikala konstnärsförbundarna, för att illustrera August Bondesons *Nya allmogebertättelser*.

Karl Otto utvecklade samarbetet med samtida konstnärer i ännu högre grad. Han anlidade de flesta av konstnärsförbundarna för bokillustrationer. Så gjorde Karl Nordström omslag till böcker av Heidenstam och Levertin, Nils Kreuger omslag till August Blanche och Gustaf af Geijerstam, Carl Larsson till flera av Strindbergs böcker och Georg Pauli vinjetter till Lagerlöfs *En herrgårdssägen*. Bonniers fortsatte traditionen och gav under 1900-talets första hälft ut den ena praktfullt illustrerade boken efter den andra, som Goethes *Romerska elegier* och Bellmans *Fredmans epistlar* med illustrationer av Yngve Berg. Olle Hjortzberg illustrerade *Legender och visor* och Isaac Grünewald *Kung Salomo och Morolf* av Levertin, Hilding Linnqvist *Gösta Berlings saga* och Adolf Hallman *Förvillelser* av Hjalmar Söderberg – för att nämna några av de mest kända.⁵⁰

Därför var det helt naturligt för Karl Otto att samarbeta med tidens intressantaste konstnärer, när han fick sin snilleblix att låta avporträttera förlagets mest framstående författare och bygga upp

en unik samling i sitt hem. 1905 kom tanken på tal under ett sammanträde med Stipendienämnden. Selma Lagerlöf rapporterar i september till Sophie Elkan att "Bonnier har köpt Bergs Hallströmstafla och Hanna Paulis Hans Alienus. Han ämnar visst lägga an på en konstnärssamling."³¹ Karl Otto nämner visserligen att Hanna Paulis porträtt av Heidenstam som Hans Alienus, som blev färdigt 1896, var "ett första uppslag till en samling",³² men han köpte målningen först nio år senare, just 1905. Konstnärerna som anlätades var Karl Ottos vänner, Richard Bergh, Hanna Pauli och Carl Larsson. Till dessa kom tre porträtt som redan Albert hade låtit måla av sina favoritförfattare, Zacharias Topelius, Viktor Rydberg och Carl Snoilsky, även de målade av två konstnärsförbundare, Anna Nordgren och J.A.G. Acke som hade målat sin svärfar. När Karl Otto 1909 flyttade in i sin nya, praktfulla villa Kruthuset på Nedre Manilla fanns redan kärnan i den samling som så småningom skulle fylla hela huset och ett nybyggt galleri.

Även om tanken att bygga upp ett porträttgalleri blev allvar 1905 började Karl Ottos konstinköp betydligt tidigare. I mars 1940 gör han en lista på "Utgifter för mitt konstgalleri", där de första köpen är från 1890. Det är ett verk vardera av Karl Aspelin och Karl Nordström och en vas av Christian Eriksson. De första åren är inköpen sparsamma. Mellan 1890 och 1905 är det endast tolv verk – de flesta teckningar och några familjeporätt. Carl Larsson målar av Lisens föräldrar 1901 för 700 kronor och Richard Bergh får året därpå så mycket som 3.000 kronor för att porträttera Lisen.

Det är från och med 1905 som samlingen byggs upp målmedvetet. I april detta år skriver Karl Otto till Tor: "Vi ha fått två utmärkta porträtt af Carl Larsson: 1. Själfporträtt och 2. Oscar Levvertin, båda i olja, och i söndags var Larsson hemma och hängde om alla våra taflor. Nu hänga alla författarporträtten i salen, Hallström, Alienus, Strindberg, Levvertin, Larsson och Sven Hedin." Anmärkningsvärt är att Richard Bergh, som samma år målade både Hallströms och Strindbergs porträtt, fick 4.000 kronor för det första och 1.000 kronor mindre för det magnifika porträttet av Strindberg. Det är den inre kretsen som får göra de första por-

CHEFSKONTORET

Utgifter för nio konstgalleri,

	Karl Japelin, Stenshock	150.-
1890	14/4 Karl Wirtström, Kalistening: Stills hans	150.-
	14/6 Christian Eisselsson, Was	600.-
1891	1/10 Carl Larsson, Greta o. Anna Nora	500.-
1892	1/11 Knut Wirtström, Gula huset	100.-
1895	4/9 Ernst Josephson, Teckning Beyer	50.-
1896	22/5 Wald Wirtström, Lantshög: Märgen	200.-
1898	17/5 Nils Kreuger, Tavla o. teckn	700.-
1900	16/7 Christian Eisselsson, Målningsläraren	100.-
1901	3/4 Carl Larsson, Vål o. Em. Josephson	700.-
1902	3/12 Rich. Bergstr. Lisen	3.000.-
1903	8/1 Acke, Målningsläraren	500.-
	23/12 Christian Eisselsson, Anna J. o. L.	2.500.-
1904	20/1 Georg Pauli, Tavla [2]	150.-
"	17/11 - - Skånska	1.000.-
1905	12/6 Hanna Pauli, Hans Almqvist	1.500.-
	24/6 Rich. Bergstr. Per Wirtström o. fru	4.000.-
	Målad. Håkan Mattsson	1.000.-
1906	23/2 Rich. Bergstr. August Strindberg	3.000.-
		12,900.-

Första sidan av Karl Ottos lista över förvärven till konstgalleriet.

träten. Carl Larsson målar Oscar Levertin och Selma Lagerlöf och gör ett självporträtt; Georg Pauli målar sin hustru Hanna; Hanna Pauli porträtterar Ellen Key, och J.A.G. Acke gör dubbelporträttet av Lisen och Karl Otto med åttaåringen Kaj i bakgrunden. De konstnärer som anlitas är så gott som uteslutande de nära

vännerna. Enstaka undantag är Eugène Janssons porträtt av Tor Hedberg 1910, Astrid Kjellberg-Juels av Hjalmar Söderberg från 1912 och Herman Vedels av Henning Berger från samma år. De två sistnämnda författarna bodde vid den tiden i Köpenhamn – säkert huvudskälet till att inte "familjekonstnärerna" fick uppdraget.

Det är anmärkningsvärt hur länge det dröjer innan Karl Otto anlitar andra porträttmålare. Karl Ottos försiktighet och olust att experimentera visar sig också när det gäller konstnärer. Med enstaka undantag är det först i mitten av 1920-talet som nya konstnärsmän dyker upp, som Arvid Fougstedt – Pär Lagerkvist, Axel Törneman – Sigfrid Siwertz, Oscar Björck – Henrik Schück, Isaac Grünewald – Elin Wägner. Då har de nära konstnärsvännerna gått ur tiden utom paret Pauli. Förmodligen är det också då författarna själva föreslår vem som skall måla dem. Arvodena till konstnärerna är väl tilltagna. De håller sig mellan 2.000 och 4.000 kronor ända in på 1940-talet – dvs. 40.000–80.000 kronor i dagens värde. 1932 får Grünewald 3.000 kronor för porträttet av prins Eugen och David Tägtström 2.000 kronor för Vilhelm Moberg. Undantaget är Richard Bergh som får inte mindre än 10.000 kronor – 400.000 kronor! – för sitt magnifika Frödingporträtt från 1909.

Karl Ottos genomgång av femtio års konstinköp gäller framförallt utgifterna. Den totala summan är 275.630 kronor – men det rör sig också om nästan tvåhundra konstverk.

9. DET JUDISKA

"Och den till det nya fäderneslandet inkomna juden skall lära sig förstå omöjligheten att tillhöra två folk, att vara både jude och svensk."

Med dessa rader avslutar Karl Otto Bonnier sina minnen. Och han lägger till med adress till antisemiterna: Att "den nutida, sedan hundra år och mera, svenska juden skulle känna större samhörighet med det folk, från vilket han visserligen härstammar, men till vars religiösa kultformer han ej längre bekänner sig, vars språk för honom är abrakadabra och vars historia ej har mera känslvärde för honom än romares eller grekers, är absurt, ovetenskapligt och i strid med verkligheten."

Året är 1937 och den anstormande nazismen ses i stora delar av Europa med allt större sympati. Karl Otto älskar sitt fädernesland, men kärleken har inte alltid varit besvarad. Snarare tvärtom har ingen judisk familj i Sverige utsatts för mer antisemitisk smutskastning än Bonniers. Såsom bokförläggare och ägare till tidningar och tidskrifter har de ständigt varit exponerade. Om Sverige inte genom en lycklig slump hade undkommit en tysk ockupation hade familjen Bonnier tveklöst stått på nazisternas dödslista – som judar. Karl Ottos inställning får dock inte tolkas som feghet, som ett försök att genom att bedyra sin svenskhet slippa undan antisemitiska angrepp. Snarare är det så att han innerst inne kände att han aldrig blivit helt accepterad som svensk – utan några inskränkningar. Trycket utifrån innebar att han ständigt måste påvisa sin och familjens svenskhet.

De svenska judarnas historia är relativt kort. Upplysningens frihetstankar och merkantilismens utbredning samverkade till en mer

positiv syn på judarna i Europa. Allt fler hade tagit sig ut ur gettolivet eller små efterblivna byar i Östeuropa. De mest framgångsrika hade t.o.m. blivit ekonomiska rådgivare och bankirer till tyska furstehus. Genom sina vidsträckta förbindelser med andra judiska familjer kunde de ordna både lån och leveranser av krigsmateriel för de ständigt pågående krigen. De judiska bankirerna, juvelerarna och köpmännen blev snart outhärliga, vilket inte betydde att de blev accepterade som socialt likaberättigade. Den tyske "järnkanslern" Otto von Bismarck träffade sin judiske bankir Gerson Bleichröder så gott som dagligen under hela sitt aktiva liv. Denne såg bl.a. till att Bismarck blev en förmögen man. Trots det omnämns han endast på fyra rader i Bismarcks omfattande memoarer.

Den förste juden i Sverige, Aaron Isaac, kom till landet 1774 genom en personlig inbjudan från Gustav III. Hans mor Lovisa Ulrika hade under ett besök hos sin bror Fredrik den store kommit i kontakt med en judisk köpman och föreslog att judar skulle få bosätta sig i Sverige. Gustav III var positiv liksom framförallt hans finansminister Johan Liljencrantz. Ekonomen och politikern J.C. Cederhielm fick i uppdrag att utreda saken. Han såg framsynt de ekonomiska fördelarna med att en aktiv handel och snabb penningcirkulation skulle komma igång: "Därtill äro judarna ganska hjälpsamme. Igenom deras biträde blir det lika lätt att förvandla en vara till penningar som en penning till vara. Det är att göra varumängden lika rörlig som penningstocken och såmedels göra den flitige arbetaren lika så lycklig som den procentande kapitalisten." Han ansåg att svenskarna inte var i stånd till detta: "Industrien (idogheten) tycks icke vara det svenska folkets odal-egenskap: tröghet i begrepp, farhåga för allt ovanligt, brist på kalkyl och alltför mycken flegma i allmogens temperament binder tusende gånger händerna på den omtänksammaste hushållare." Dessutom, tillägger han – för att fresta kungen ytterligare – kan i motsats till övriga invånare judarna beskattas "då regenten så behagar, så högt han behagar, och på vad sätt han behagar".¹ Hur negativt Sverige såg på invandring av judar innan dess framgång av det märkliga dekret från myndigheterna som mötte Aaron Isaac: "Om en jude kommer hit sjöledes och hans skepp lidit haveri och

behöver reparation, så skall det repareras före alla andra, på det juden snart må komma ut ur riket; om en jude råkar komma hit och bli sjuk, må man genast sända efter en skicklig läkare, på det han snart må komma ut ur riket.”

Men nu välkomnades Aaron Isaac av aristokratin och överklassen. Bland annat var han sten- och sigillskärare, ett yrke som inte hade någon utövare i Sverige. Han fick omedelbart en beställning på sigill av den förste svenske ämbetsman han mötte, överståthållaren Carl Sparre. Nästa beställning kom från hertig Karl. När Aaron Isaac levererade beställningarna var förtjusningen allmän, och han fick ”allt större anseende bland de höga herrarna. Mitt arbete berömdes, som vore det utfört av den störste konstnär i världen. Jag umgicks också mycket med juvelerarna [...] De voro mina goda vänner och önskade alla, att jag skulle stanna.” Att Aaron Isaacs tjänster behövdes framgår också av att myntdirektören von Engeström när han beställde ett vapen av Isaac föreslog att denne också skulle ägna sig åt handel med silvermynt. Det resulterade i den märkliga beställningen av en leverans av 11 miljoner riksdaler specie att levereras under tre års tid. Något som Aaron Isaac punktligt effektuerade.

Aaron Isaac, som visste sitt värde, krävde för att stanna att få inkalla minst tio vuxna män som behövdes för att avhålla gudstjänst. Även detta beviljades och därmed hade de första judarna blivit bofasta i Sverige. Deras vistelse reglerades dock strängt i det s.k. jude-reglementet. Bosättning fick endast ske i Stockholm, Göteborg och Norrköping, och ett fåtal judar fick även bo i Karlskrona. Judar fick endast gifta sig med varandra. All handel var tillåten, men inget hantverk som lydde under ett skrå. För att bli självständig näringsidkare krävdes en avgift på 2.000 riksdaler specie, men då var det tillåtet, ja, t.o.m. önskvärt, att ägna sig åt grosshandel, minuthandel, anlägga fabriker, delta i skeppsrederi, handelskompanier samt att ”i synnerhet driva handel med växlar, aktier och publika papper”. Förbudet att idka hantverk resulterade i att de fattigare judarna, som inte hade råd att sätta upp en affär, tvingades ägna sig åt gårdfarihandel, vilket bidrog till befolkningens förakt. Gustav III och hans ministrar hade önskat en betydligt tolerantare

skrivning, men bland folket och prästerskapet och inte minst i pressen var fientligheten stor. Aaron Isaac berättar att han inte vågade lämna sin bostad de två första veckorna av rädsla för överfall.

De invandrade judarna var ofta välutbildade med god ekonomi. Den första generationen blev i allmänhet mycket framgångsrik. Namn som Josephson, Hirsch, Lamm, Sachs, Marcus, Levertin, Nachmanson, Schück etc. vittnar om detta. Aaron Isaacs brorsdotter gifte sig med Michael Benedicks, som snabbt blev en av Sveriges mest framgångsrika affärsmän som diamanthandlare, grundare av en privatbank och ägare till järnbruket i Gysinge. Han anlätades som rådgivare till svenska staten och var högt uppskattad av både Gustav IV Adolf och Karl XIV Johan.

Fientligheten mot judarna var betydande i stora delar av samhället. I riksdagen var både bonde- och prästeståndet negativa, och bland folket fanns starka antijudiska känslor. Även skråväsendet motarbetade dem. En ansökan från en judisk grosshandlare om att få anlägga en kattunfabrik betecknades av kattun- och tapetsocieteten som "ett försök att undergräva rättrogna kristnas timliga välfärd". Under inflytande av de liberala rörelser som spreds i Europa, med julirevolutionen 1830 som höjdpunkt, upphävdes jude-reglementet till slut 1838. Detta beslut kritiserades våldsamt i stora delar av pressen och utlöste ett pöbelupplopp mot judiska affärer och bostäder. I samband med den allmänna liberaliseringen blev dock judarnas ställning allt starkare. När så skråväsendet togs bort 1846 blev judarna alltmer likställda med de andra svenska medborgarna. Några förbud blev dock kvar. Det var fortfarande inte tillåtet att bosätta sig utanför de största städerna, judar fick inte väljas till politiska uppdrag, inte ingå blandäktenskap etc. År 1870 beslutade riksdagen slutgiltigt att ge de svenska judarna fullständiga medborgerliga rättigheter.

Mot den antijudiska inställningen hos både "folket" och många inom ämbetsmannakåren och borgarna stod åtskilliga politiker och intellektuella. Fredrika Bremer, som lärt känna och tycka om Adolf Bonnier, gjorde efter det en kraftfull insats för judarna i Sverige. Efter ett besök med Adolf i Stockholms synagoga publicerade hon en artikel med rubriken "Sursum corda", "Upplyften

edra hjärtan” – en fras från den kristna mässan. Under mottot ”Rätt och sanning” slog hon ett slag för judarnas rättighet att få bosätta sig överallt i Sverige. Hon vände sig mot att riksdagen inte behandlade denna fråga på ett ”höghjertadt, på ett hjertstärkande sätt” och skrev: ”Man vill medgifva åt dessa afkomlingar af jordens märkvärdigaste folk, åt denna lilla hop goda medborgare rättighet att bosätta sig i några af våra städer, men icke uti andra. Man behandlar dem som vilda djur, hvilka måste hållas i afskiljda rum af parkens egare.”⁵

De känslor som judarna väckte hos stora delar av befolkningen var förbluffande starka med tanke på att antalet judar var så litet. År 1840 fanns 911 judar i Sverige, 1870 cirka 1.500, i början av 1900-talet cirka 4.000 och 1910 cirka 6.000.⁶ De svenska judarna var oerhört angelägna både att bli framgångsrika och att accepteras av det svenska samhället. Den första generationen hade genomgående skapat sig en god ekonomi – några hade t.o.m. blivit mycket förmögna. Den andra och tredje generationen var ivriga att smälta in i det svenska samhället och att där få socialt ansedda positioner. De blev läkare, advokater, akademiker, författare, arkitekter, konstnärer, bokförläggare och bokhandlare. Alfred Levertin, kusin till Oscar, blev badläkare och pionjär för kallbadandet, Jacob Axel Josephson komponerade nationalromantiska manskvartetter och blev director musices i Uppsala, Semmy Rubenson blev polismästare i Stockholm.

De tidigt invandrade svenska judar som fortfarande utövade sin religion försvenskade den judiska gudstjänsten så att alla associationer till den ortodoxa, östjudiska togs bort. År 1870 invigdes en ny synagoga, skapad av en av Sveriges främsta arkitekter, F.W. Scholander, och placerad vid Berzelii park i Stockholms nya förnäma centrum. Synagogan blev ”en högborgerlig judisk manifestation”, som Bo Grandien har uttryckt det, och motsvarade behoven av en assimilerad judisk gudstjänst.⁷ Ännu viktigare var att den blev en handfast symbol för att om det nu fanns judar i Sverige, som hade behov av sin religion, så skulle den likna den svenska statsreligionen. Nu införde man både orgelläktare, predikstol och konfirmation – allt okänt i den ortodoxa judendomen. Man kal-

lade religionen "mosaisk" för att undvika det pejorativa "judisk", kallade synagogan "tempel" och krävde att rabbinen skulle vara klädd "som de kristna prästerna".* Och man uppförde en byggnad som kunde mäta sig med de mest påkostade svenska kyrkorna. Det var säkert inte någon tillfällighet att man inte anlätade en framstående judisk arkitekt som Ernst Jacobsson utan slotts- och kyrkoarkitekten F.W. Scholander, det svenska etablissemangets främste företrädare i yrket.

De svenska judarnas behov av att bli accepterade i samhället manifesterades också i de många donationer som gjordes. I Göteborg donerade familjer som Fürstenberg, Magnus och Philipson avgörande bidrag till högskolan, konstmuseet, stadsbiblioteket, orkesterföreningen och teaterfonden, liksom till fattigvården. I Stockholm gavs storstilade bidrag till Stockholms högskola, Stads- och husbygget, Sachsska barnsjukhuset, Stockholms konserthus med mera. En fond på 4 miljoner kronor testamenterad av storbyggmästaren Isaak Hirsch avsattes för bidrag till fattiga och för en stiftelse för billiga bostäder. Judiska mecenater som Pontus Fürstenberg i Göteborg, Ernest Thiel på Djurgården och Carl Robert Lamm på Näsby slott byggde upp landets främsta konstsamlingar. De gynnade framförallt den nya konsten samlad hos Konstnärsförbundet av Carl Larsson, Ernst Josephson, Georg Pauli, J.A.G. Acke och många andra av tidens främsta. Betecknande är ett brev från den unge arkitekten Ragnar Östberg – som skulle bli familjen Bonniers favoritarkitekt – när han skriver till sin äldre kollega I.G. Clason i september 1898: "Jag hade tänkt göra Lamm till mecenat. Tror du ej det skulle smickra honom. Jag har tyckt mig märka i Europa en stigande tendens bland judarna att genom välgörenhet afvärja hatet. Hvarför skulle jag ej skänka en möjlighet äfven för dem i Sverige?"

Under 1800-talets sju första decennier hade judarnas situation blivit allt bättre. När det 1863 blev tillåtet med blandäktenskap blev det för många självklart att gifta sig utanför den judiska kretsen. När samtliga restriktioner upphävdes 1870 – med undantaget att inte få bli medlem av regeringen – kände de svenska judarna att de inte bara var jämlika med svenskarna, utan att de var *svenskar*.

Tyvärr fortsatte inte utvecklingen i samma riktning, utan snart skulle den allra svåraste tiden börja för judarna.

Den allmänna liberalismen i Europa som hade kommit med upplysningstiden och Napoleon började under 1800-talets andra hälft ersättas av en alltmer trångsynt nationalism. I denna nya nationalism fanns ingen plats för judarna. Sedan Kristi födelse hade kyrkan varit den huvudsakliga spridaren av antijudisk propaganda, men denna roll övertogs nu av "vetenskapen". Med några skrifter som publicerades i Tyskland, framförallt Julius Langbehns *Rembrandt als Erzieher* (1890) och H.S. Chamberlains *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (1889) – trots att han var engelsman skrev han och bodde i Tyskland och var gift med Richard Wagners dotter – försökte man ge antisemitismen en filosofisk grund. Företrädare för den nya ärftlighetsläran, medicin, fysisk antropologi och lingvistik hakade på. Lingvisterna utnyttjade upptäckten av de indoeuropeiska språken till att definiera judarna som en ras, den "semitiska" underlägsen den "ariska" indoeuropeiska. Som ett speciellt "vetenskapligt" instrument skapades rasbiologin. En av dess huvudsakliga uppgifter var att bevisa att judar tillhörde en "'bastardras' [...] vars medlemmars påstådda fysiska och psykiska patologi 'slås fast' av den medicinska forskningen".

Med dessa teorier som underlag upprättades rasbiologiska institut i de flesta europeiska länder, där man ägnade sig åt att mäta skallar och vetenskapligt bevisa att det var skillnad mellan "nordiska" skallar och "semitiska". De senare visade tydligt den rasmässiga underlägsenheten. Sverige fick sitt rasbiologiska institut 1921 – ett av de första i Europa. Det var allmänt accepterat som en vetenskaplig institution av alla delar i samhället, inte minst av politikerna. Riksdagsmotionen som låg till grund för dess tillkomst undertecknades av ledarna för samtliga partier, från högerens Arvid Lindman till socialdemokraternas Hjalmar Branting. Antisemitism fanns i alla partier, liksom hos både LO och arbetsgivarna. När institutets föreståndare hävdade att industrialiseringen – som hade åtskilliga judiska intressenter – "resulterade i rasförsämring", gav den industrifientliga bonderörelsen ett särskilt entusiastiskt stöd åt dessa idéer.¹⁰

Den allt större toleransen för och accepterandet av judarna ersattes under 1800-talets sista decennier av den "vetenskapligt bevisade" antisemitismen. Trots den liberala lagstiftningen fick nu allmänheten dagligen veta att judar var en sämre sorts människor, ett "hot mot den svenska folkstammen", att de var giriga kapitalister, att de tog för sig på andras bekostnad etc. Det blev under decennierna kring sekelskiftet "självkänt att betrakta judarna som en 'ras' med vissa bestämda egenskaper, vilka särskilde dem från andra 'raser', att anse att det fanns en särskild svensk identitet som inte omfattade judarna, och antisemitismens orsaker stod att finna hos judarna själva, att judarna utgjorde ett problem".¹¹

De svenska judarnas stora donationer och entusiasm för allt svenskt tolkades som ett behov av att lägga under sig, att "köpa" allt svenskt. Josef Sachs, skaparen av Nordiska Kompaniet och frikostig donator, tillhörde de framstående judar som utsattes för konstanta antisemitiska angrepp, trots att han bemödade sig att bli så assimilerad som möjligt – eller kanske därför. NK kallades allmänt "Det judiska varuhuset", och Josef Sachs porträtterades i pressen som "ännu en i raden av smarta 'judar' som profiterar på 'svenskarnas' enfald". Man skrev att "han och hans 'judiska' Nordiska Kompani tjänar pengar på 'Svenska Veckan' [en försäljningsaktivitet] och hävdas vara i färd med att lägga under sig inte bara Nationalmuseum, den nordiska mytologin och den svenska historien utan hela Sverige". När judiska donatorer bekostar Einar Forseths mosaik i Stadshuset kallas den nedsättande för "mosaisk eftersom judarna bekostat arbetet".¹²

Den "nya" antisemitismen spred sig genom hela det svenska samhället. Strindberg hade gått i spetsen genom att introducera den nya "vetenskapen" från kontinenten. Efter några års våldsam antisemitiska utfall, bl.a. mot Bonniers, tröttnade han snart och ägnade sig åt andra paranoidea angrepp. Men författare som Ola Hansson och Bengt Lidforss var inte sena att vidarebefordra åsikterna, liksom konstnären och författaren Ossian Elgström, en av stiftarna av det antisemitiska Samfundet Manhem.

Antisemitismen blev snart så självklar att den inte bara omfattades av de reaktionära kretsarna utan även av liberala kulturper-

soner. Arthur Engberg, redaktör för socialdemokratiska Arbetet och senare ecklesiastikminister, känd för sin klassiska bildning, var ända fram till trettioalet aktiv antisemit och pläderade i riksdagen för det rasbiologiska institutets tillkomst med antisemitiska argument. Påverkad av Bengt Lidforss skriver socialdemokraten Engberg till honom: "För övrigt synes mig en känsla av svensk rasstolthet ingalunda vanpryda oss. Vi tillhöra ju germanernas ljuslockiga släkte, och det är ta mig tusan en sak varöver vi kunna vara så mycket stoltare, som germanernas bästa egenskaper ingalunda kommit oss minst till del."¹³ År 1921 varnar han i Arbetet för "den judiska andans inflytande" i kulturlivet som t.ex. Henrik Schücks epokgörande litteraturhistoria: "För närvarande är det faktiskt så att våra barn få läsa sin nationella litteratur genom Mose brillor."¹⁴ Den radikale (!) läkaren Anton Nyström skrev 1919 en bok om "judefrågan" där lösningen var en "inskränkning af barnalstringen". Det ohämmade barnafödandet var "djuriskt" och medförde att judarna i Östeuropa blev så många att de emigrerade till mer civiliserade länder, vilket förstås var en katastrof. Till och med senare aktiva antinazister som Torgny Segerstedt, Karl Gerhard och Erik Lindorm var i början antisemiter. Segerstedt hyllade H.S. Chamberlain som så tydligt hade visat "den förnedring vari de germanska folken för närvarande befinner sig. Vi äro i mer än ett hänseende trälar under semiternas ok." Karl Gerhard sjöng kupletter om judarna som sålde "schlecht und pillig / Men mot firtio präpråcent".¹⁵

Till och med inom det radikala Konstnärsförbundet florerade antisemitismen. Carl Larsson, Bonniers mest gynnade illustratör och under långa tider försörjd av mecenaten Pontus Fürstenberg, klagade över detta: att vara beroende av en jude, av en av de "judiska krämarfamiljerna". I ett brev till Georg Pauli skriver han: "Ser du man skall carambolera två bollar, judar och icke-judar, och det skall vara fint ögonmått", dvs. judar och svenskar går bara att förena om man är på sin vakt.

Likasa förekom antisemitiska skildringar även hos författare som sade sig vara och hade anledning att vara projudiska. Det gäller bl.a. Sven Lidman, en tid gift med judiske bankiren Ernest

Thiels dotter, Hjalmar Bergman, sväger till Tor Bonnier, och Sigfrid Siwertz, en av Tor Bonniers närmaste vänner. Antisemitismen var helt enkelt ett självklart inslag i den svenska vardagen.

Lars M. Andersson har i en magnifik avhandling visat att den främsta orsaken till att antisemitismen fick en sådan kolossal spridning var den s.k. skämtpressen. Det fanns kring sekelskiftet i Sverige ett stort antal tidningar, från enklare boulevardblad till tidningar som hade några av landets främsta skribenter som sina medarbetare. Där fanns Hasse Z:s Söndags-Nisse, Albert Engströms Strix, signaturen Jörgens Figaro och Erik Lindorms Naggen. Tidningarna var ofta politiskt engagerade och representerade hela det politiska spektrumet. Även det socialdemokratiska partiet utgav en satirisk tidning, Karbasen. Många av tidens främsta konstnärer och författare medarbetade i de mer "seriösa" tidningarna, som Ivar Arosenius, Carl Larsson, Bruno Liljefors, OA, Anders Zorn, Verner von Heidenstam och Erik Axel Karlfeldt. "Bland medarbetarna återfanns stora delar av tidens kulturelit, däribland akademimedlemmar och kungahuset", skriver Andersson. Upplagorna var betydande. I början av 1900-talet gick Strix ut i 18.000 exemplar, Karbasen i 40.000 exemplar och Kasper i 20.000 exemplar. Det kan jämföras med att Dagens Nyheters upplaga var cirka 40.000 exemplar.¹⁶ Skämttidningarna hade med sin spridning och sina framstående medarbetare ett betydande inflytande på opinionsbildningen. De fanns helt enkelt överallt. Och alla innehöll ett stort antal grovt antisemitiska teckningar.

Teckningarna byggdes upp på klassiska antisemitiska koder, nedärvda från medeltiden. Juden är oavlåtligt den girige och snåle kapitalisten och procentaren: "Ingen utgift är så liten att den inte är för stor", säger en jude med stor näsa och köttiga läppar till sig själv i ett av de otaliga "skämten".¹⁷ I tidning efter tidning hamras in i läsaren att affärer – på andras bekostnad – och profit, helst i procent, är judarnas enda intresse. Judarnas kulturella och professionella insatser som läkare, akademiker och konstnärer förekommer inte. Här skapades en förvrängd bild av den judiske mannen – kvinnor förekommer knappast – som kom att fastna på varje läsaes näthinna. Nytt, sedan "rasteorierna" har kommit i

*"Bokförläggaren Albert Bonnier läser nyheten om kvarstad på Giftas."
När Albert Bonnier avbildas här, så är det inte likhet som eftersträvas utan
skämtpressens uppfattning om hur en jude ser ut. Ur Lycko-Per 11.10.1884*

slutet av 1800-talet, är att judar är omanliga i motsats till den äkta svensken. De är inga friluftsmänniskor, de är fega och de är fula. En "judisk" fysionomi och kropp konstrueras nu av de nya rasbiologerna. Uppslagsverken tar lydigt efter – det är ju vetenskapligt bevisat. Så här heter det i Bonniers (sic!) Konversationslexikon 1925 och 1931: Den "välbevarade judiska typen" har "brakycefalt till mesocefalt kranium, krökt näsa, längd under medellängd, stor överkropp och korta ben, ljus till olivfärgad hud, mörkt ofta krusigt hår och stark skäggväxt". I Nordisk Familjebok 1910 däremot är "armarna korta, benen jämförelsevis långa med smala vader och platta fötter". Med skämtpressen som opinionsbildare skapas nu den stereotypa bilden av den omanlige juden med stor krokig näsa, köttiga läppar, korta ben – eller långa – och platta fötter. Den skall så småningom övertas av de tyska nazisternas mest vulgärantisemitiska organ Der Stürmer. Med ett sådant utseende har judarna

inget i naturen att göra, som det heter i en bok skriven av en språkvetare och utgiven av Norstedts 1917: "Juden är stadsbo med liv och själ och vantrivs på landet [...] För friluftsliv och naturstudium har han sällan något intresse."¹⁸

Just för att den nya antisemitismen var smygande, att den desarmerades genom de s.k. skämttidningarna, där många av Sveriges mest kända kulturpersonligheter medarbetade, blev den så farlig. Mer eller mindre medvetet blev det så småningom självklart för de allra flesta att judar var profitörer, hade ett obehagligt utseende, talade dålig svenska och var av en annan "sämre ras" än de "riktiga" svenskarna. Även det svenska judiska etablissemangen påverkades. I sin iver att accepteras vände de sig mot de kring sekelskiftet invandrade judarna från Östeuropa – flyktingar undan fruktansvärda pogromer. De var oftast fattiga hantverkare, bodde på Söder och hade sin ortodoxa religion med sig. De etablerade judarna försökte antingen stänga dem ute eller motarbeta deras "separationslust, nedriva deras Ghetto och vinna deras barn för vår kultur", som överrabbinen Gottlieb Klein uttryckte det.¹⁹

Samtidigt försökte man låtsas som om antisemitismen inte fanns, eller endast gällde obildade östjudar eller var ett oskyldigt skämtande. När Martin Lamm publicerar sitt epokgörande verk om Strindberg, betecknar han det grovt antisemitiska kapitlet "Moses" i *Det nya riket*, som "ett rent mästestycke". I "Moses" karikeras bl.a. Lamms kolleger Henrik Schück och Karl Warburg som främlingar som har lagt beslag på den svenska litteraturen. Lamm kommenterar detta som "ett stycke lekfullt elak raspsykologi".²⁰ Ett annat exempel ger den förmögne och socialistiske bankiren Olof Aschberg – med östjudisk bakgrund – som inte låter sig störas av de talrika antisemitiska påhoppnen utan återger en del av dem okritiskt i sina minnen. När man på 1920-talet i den nybildade Sovjetunionen föreslår att de ryska judarna skall deporteras till Sibirien, tycker han att det är en bra idé. Området är rikt på naturresurser, och förslaget att där sätta judarna i "produktivt" arbete utmärkt. Han umgås gärna med Arthur Engberg utan att kommentera dennes antisemitiska angrepp och försvarar Bengt Lidforss: "Jag har alltid beundrat Bengt Lidforss och läser med

beundran hans glänsande skrifter. Jag förstår inte hur man kunnat kalla honom antisemit.²²¹

Det är i denna miljö familjen Bonnier lever och verkar. Albert, som växt upp i en traditionell judisk miljö, synes ha haft ett ganska avspänt förhållande till sin judiska härstamning, men var angelägen att smälta in i det svenska. Albert ingick i byggnadskommittén för den nya synagogan vid Wahrendorffsgatan och verkade i samfundet "Israelitiska Intressen", som bildades 1841. Dess mål var att verka för judarnas totala emancipation i det svenska samhället. Men han var inte nöjd med *emancipation*, dvs. att judarna skulle få alla medborgerliga rättigheter, han vill även verka för *assimilation*: "Den verkliga emancipationen bör gå inifrån utåt, vi måste börja med att lägga oss vinn om att förbättra oss sjelfva, så vår moraliska som vår sociala person, dernäst blanda oss bland de Christne, utan skuggrädsla välja vår umgängeskrets helst bland de bättre och mest bildade ibland dem, och, då vi finna någon värdig, söka vinna och bevara hans vänskap, hans aktning. – *Hvarje sådant vänskapsförhållande är en större, en vigtigare eröfring än om det skulle lyckas intaga hela Canaans land* [min kurs.]" Det var stolta och självmedvetna ord. Albert hade inte heller svårigheter att finna vänner bland icke-judar. Under sin ungtid hade han ett livligt umgänge bland studenterna i Uppsala, där han vistades en hel del som bokförsäljare åt Adolf. Till vännerna hörde bl.a. Bernhard Elis Malmström, senare professor i estetik, Teodor Strömberg, så småningom biskop, humanisten Victor Enblom och medicinen Alfred von Betzen. I Stockholm fick Albert också sitt "Christna" umgänge bland konstnärer, författare och journalister. August Blanche, som var en av dem, erbjöd sig t.o.m. att stå fadder åt Alberts förstfödde "så framt ej synagogan har något deremot".

Den äldre brodern Adolf, som var en av den judiska församlingens föreståndare, tycker dock att Albert är litet löjlig med sin "svenskhets". När Karl Otto föds funderar föräldrarna på att kalla honom Sven Erik. När Adolf hör det skriver han: "Sven Erik! hvarför icke tillägga: Jöns, Nils, Måns, Pärsson." Det blir det mer neutrala Karl Otto, men när Albert så får sina utomäktenskapliga halvjudiska söner tar han igen skadan och kallar dem Sven och

Nils. När Betty tillfrisknar efter sin långa sjukdom går Albert "i kyrkan", dvs. synagogan. I breven till Karl Otto när denne är ute och reser är dock det judiska ständigt närvarande. När Karl Otto träffar en bokbindare i Wien 1876 frågar Albert genast – och övergår till tyskjiddisch: "är han einer von unser Leut" – är han en av de våra. Ett par månader senare råder Albert Karl Otto som söker bostad i Wien att bo i en god borgerlig familj "helst judar eller ock kristna". När de judiska helgdagarna närmar sig talar Albert om vilka dagar det är och tillägger försiktigt: "ifall du tillfälligt skulle ha lust att titta in i någon af dervarande synagogor. Se den borde du väl i alla fall."

Karl Otto och Lisen har en påtagligt ambivalent inställning till det judiska. Han skriver hem till Lisen från en tågresä från Frankfurt där han delar kupé med en "jude som såg tarflig men hygglig ut". Karl Otto undviker först att tala med honom, men växlar några ord på tyska tills det visar sig att det är en "klockjude" som bor i Göteborg sedan tjugosex år. Uppenbarligen var det en duktig affärsman, men den trettiofyraårige framgångsrike bokförläggaren är nedlåtande: "Det var en beskedlig karl och i brist på bättre sällskap gick dagen drägligt nog." Men hans svenska dög inte, berättar han för Lisen: "Som exempel på judens svenska: han berättade hur trefligt det var i Schweiz för der fick man till kaffet om morgnarna *Schilt*. Först begrep jag ej hvad han menade, men så gick det upp ett ljus för mig, att det skulle vara sylt." Omedvetet refererar Karl Otto till de antisemitiska koderna – den dåliga svenskan och de skumma affärerna. Även Lisen tar avstånd. Hon är i S:t Moritz med de äldsta barnen och har börjat umgås med ett engelskt par. Men hon kan inte fortsätta umgänget eftersom de vill "tala religion". De undrar om vi är katoliker eller lutheraner, skriver Lisen, "men de misstänka dock inte hvad vi äro". I en brevväxling med Tor och hans unga hustru Greta som är i Paris hade Lisen tydligen omnämnts som judinna. Hon svarar snabbt: "Tro för all del inte att jag är förolämpad på något sätt för 'judinna', det är bara lustigt."

Albert hann knappast uppleva den nya antisemitismens utbredning. För honom hade allt gått åt rätt håll. Judarna hade blivit alltmer accepterade och de antisemitiska angreppen allt färre. Han såg

Geschäftsmän.

Janne: Nå, goa konstapeln, d'a' inte ja' som ä' osedlig! Men Moses-gubben där, den ska' konstapeln tro ä' en friskus!
Konstapel Annerstedt: Äh ni ä' lika go'a kälsupare! Marsch me' er till Pontius Pilatus!

Omslaget till Nya Nisse som kommenterar beslaget av Stänk och flikar. Under den rutinmässigt antisemitiska rubriken "Geschäftsmän" visas Albert Bonnier med en gårdfarilåda på magen, kalott på huvudet och kallas i texten "Moses-gubben". I mitten justitieministern Ludvig Annerstedt och t.v. Janne Bruzelius, som tryckte de åtalade verserna i sin tidning Budkaflen. Ur Nya Nisse 17.10.1896

hur hans barn och barnbarn i allt högre grad skulle bli inlemmade i det svenska samhället. Alberts dubbla inställning framgår också av ett brev om hans testamente, där han avsätter "till Mosaiska församlingens fattige 500 Kronor och lika belopp till Jakobs församlings fattige". Medveten om att det kanske var bra snålt lägger han till: "Skulle Ni tycka att beloppen bör fördubblas – så öfverlämnar jag åt Edert afgörande att bestämma det."

Karl Otto nämner ingentings i sina omfattande memoarer att han och hans familj är plågade av antisemitismen, utom när det

gäller direkta angrepp på företaget och familjen. Han vill helt enkelt inte se hur antisemitismen utbreder sig och blir allt mera hotfull. Och att den ökar just när judarna enligt lagen har blivit fullvärdiga medborgare. Det sker också så långsamt att det är lätt att blunda för utvecklingen. Tvärtom – och kanske som en omedveten reaktion – blir Karl Otto liksom huvuddelen av de etablerade judarna ännu mer "svensk". Karl Otto och Lisen ger tre av sina fyra söner namn med fornnordisk anknytning: Tor, Åke och Kaj. Den fjärde sonen får heta Gert, en försvenskning av anfaderns namn Gerhard. När Karl Otto och Lisen låter rita sin villa på Djurgården görs den stora salen till en fornnordisk hall, värdig ett större vikingagästabad. I korrespondensen kommer det fram att Tor inte är omskuren, vilket torde ha varit ytterst ovanligt. Lisen får också bannor av sin svåger, läkaren Carl David Josephson, för det. Tor berättar i sina minnen att mormor gick i synagogan men "För oss Bonnier-barn var det alldeles främmande. Hemma hos oss visste man knappast att det fanns en judisk församling i Stockholm." Familjen Josephson – Lisens familj – kände mer för sina judiska rötter. Man firade den judiska påsken och hade internationella affärer – ofta med judiska kolleger. "Med dessa utlandsförbindelser", skriver Tor i ett memoarfragment, "följde ibland en smula förakt för det svenska hemlandet." Man tyckte att de svenska kunderna var slöa och småskurna. Morfar Wilhelm Josephson, som sålde "korta varor" till sybehörshandlare över hela landet, delade upp svenskarna i "tjyvbönder" och "bondtjyvar". De enda hederliga människorna var andra judiska affärsmän. Svågern Ernest Thiel var av samma åsikt och ansåg att svenska finansmän hade åtskilliga skumma knep för sig. Karl Otto och Lisen distanserade sig från sin släkt och "dolde knappast sitt förakt för dessa borgerliga handelsmän", som Tor minns det. Karl Otto betraktade sig själv som intellektuell radikal och ansåg att de var "fosterlandsskändare".

Karl Otto och Lisen fortsätter dock att tillhöra judiska församlingen och även deras barn är inskrivna där. Steget till att låta döpa sig och bli medlem i statskyrkan tycks ändå ha varit för stort. I Karl Ottos och Lisens generation var det vanligast att man gifte sig inom den judiska kretsen. I nästa generation var det dags att gifta

sig med icke-judar, så som fem av deras sex barn gjorde. De nya familjemedlemmarna mottogs med förtjusning. De kom alla från goda borgerliga helsvenska familjer. Dottern Gretas man, Tor Berg, var akademiker och son till Fridtjuv Berg, mannen bakom den nya folkskolan och ecklesiastikminister i Karl Staaffs båda regeringar. Elin, den andra dottern, var gift med Yngve Larsson, även han framstående liberal politiker och så småningom borgarråd i Stockholm under många år. Tor gifte sig med Greta Lindberg, dotter till August Lindberg, teaterchef och sin tids kanske mest framstående skådespelare, Gert med Tony Romander, en godsägardotter, och Kaj med Ulla Wetterlind, dotter till en grosshandlare.

Undantaget var Åke, vars fru Eva Bachner kom från en rysk-judisk familj. Hennes far hade utvandrat till USA och där blivit en första generationens nyrik handskfabrikör. Hon tas emot, som framgått, med stor skepsis av de blivande svärföräldrarna. Karl Otto och Lisen träffar Eva, hennes bror och hennes syster Mary (eller Marion) hösten 1910 i Berlin. Eva gjorde vid detta första möte "ett öfverraskande angenämt intryck", skriver Karl Otto till Åke, som är kvar i Stockholm. Men så fortsätter han: "Eva Bachner är en mycket söt flicka, till utseendet; ibland riktigt en skönhet. – Men – hvad vi voro glada, att det ej var Marion det var frågan om – då tror jag du fått resa utan den faderliga och moderliga välsignelsen! – Kanske är hon en bra flicka – kanske klokare än Eva – men du store, ett sådant utseende! och en sådan figur och gång! Direkt från Podoliens 'juiverier' [ungefär: de polska judekvarteren] – Vi, mamma och jag, äro ju kanske litet högfärdiga mot det stackars judafolket – men äfven med bästa vilja tror jag ej det skulle kunna bli möjligt att acklimatisera hvarken henne eller hennes bror musikern i Stockholm. Hur du kan säga att det är svårt att skilja dem åt till utseendet förstår vi ej – det är ju som natt och dag."

Kanske går det trots allt att göra något av den blivande svärdottern, fortsätter brevet till Åke, "och det beror uteslutande på dig hur hon kommer att gestalta sig hemma. – Om hennes intelligens kunna vi ej döma [...] hon är kanske intet genie – kanske mycket

enkel begåfvning – men hon har blott ett enda intresse och det är att få komma till dig – och oss – att anpassa sig hos oss. Det är Ruths och Rebeckas gammaltestamentliga: ditt hem skall vara mitt hem, ditt folk skall vara mitt folk.”

Allt kommer att gå bra, skriver Karl Otto, men under en förutsättning: ”det gäller att våga ’tvätta henne ren från ghetton’ – som visserligen ej syns på *henne*, men som sitter så starkt hos hennes syster och bror. Det blir nödvändigt att hon, ju förr desto hellre, afskär ’nafvelsträngen’ som förenar henne med familjen.” Hon vill säkert ha med sig systemen när hon kommer till Stockholm, fortsätter han: ”Detta kan kanske ej förhindras, och de få i såfall bo någon vecka på ett pensionat i Sthlm”, dvs. ej hemma hos Bonniers! ”Men sedan får systemen ge sig iväg, och Eva upptagas riktigt af oss.” Detta innebär bl.a. att hon snabbt lär sig svenska, ”att hon lär sig att tala det utan allt för stötande dialekt, och att hon lär sig att tänka på svenska”. Ja, det räcker inte, hon måste också lära sig svensk kultur ”och kanske äfven *kultur öfverhufvudtaget* [...] stackars liten!”

I någon mån blidkas Karl Otto av att fadern har lyckats. Eva har berättat att handskfabriken har 3.000 anställda – ”jag tycker du har sagt 1400?” – med filialer över hela Amerika: ”så måtte det ju vara en storartad affär, och hans finanser äro väl utmärkta!” Riktigt kan man dock inte lita på det: ”Jag skall skaffa en del upplysningar härom.” Och så kommer slutklämmen. Evas far har tydligen byggt upp sin affär på tjugoåttio år. ”Att på så kort tid med tomma händer skapa en så stor verksamhet, det gör ej många efter – och det bevisar att det är en kraftfull race. – Kulturen är nog roligare – men den behöver spädas på då och då med litet pålägg direkt nedifrån!”

Karl Otto och Lisen är helt överens om sina synpunkter. Ett par dagar senare hakar Lisen på i ett brev till Åke och skriver anklagande om de båda systrarna: ”Du hade ju sagt oss att de voro så lika, att det var svårt att skilja dem åt. Varför roade den lögnen dig? Eva är söt, men Mary är minst sagt – nu skall jag försöka välja ett riktigt milt ord – – osmaklig. Som ett bär lik den obehagliga brodern.” Visserligen förefaller Mary mera utvecklad och självsäker, men det är just ”lyckligt att Eva är ett oskrivet blad, ett vax, unge-

fär som jag var i den åldern – och jag är *säker* på att det blir bra, bara hon så snart som möjligt får komma hem till oss”.

Dessa brev, som ju innehåller direkt antisemitiska påståenden, illustrerar Karl Ottos och Lisens oerhörda rädsla för att identifieras som judar och ej som svenskar. Till och med denna tjuogoett-åriga, söta, väluppfostrade flicka utgör ett hot genom att påminna om deras egen bakgrund. För att inte tala om systemen, brodern och fadern som kommer ”nedifrån”, ifrån gettot. Något mer möte med hennes familj är det inte tal om. Det gäller att ”tvätta av” det förflutna så fort som möjligt och lära Eva att ”tänka svenskt”.

Helt avsvär sig dock Karl Otto inte det judiska. När han och Lisen i mitten av 1920-talet besöker New York skriver han hem till systemen Jenny att de har varit på två olika judiska restauranger som serverer strikt ”koscher” mat – han stavar t.o.m. det judiska uttrycket med hebreiska bokstäver. Det var dock misslyckat: ”Båda voro lika däri att maten var *dålig* – ingenting speciellt judiskt i matväg, som jag hade hoppats på. Och vi lovade varandra att aldrig mera göra några försök.”

Det är påtagligt att Karl Otto, trots sina ansträngningar att helt smälta in i det svenska samhället, har sitt huvudsakliga umgänge bland andra svenska judar ur etablissemangen. Han skriver till Lisen att ena dagen hade pappa Albert middag för Heidenstam med Georg och Hanna Pauli, paret Fåhræus och Lisa Hirsch. Nästa dag är han hos ”Josephsons” med Gustaf Lamm. En annan gång bjuder Karl Otto på middag, där gästerna är Hirsch, Philipson, Josephson, Thiel, Nathanson, Bendixson, Salmsson, Lamm, Rooth – samtliga familjer från den judiska, assimilerade överklassen. Även när det gäller Karl Ottos vänner är det det judiska som trots allt slår igenom. Oscar Levertin var ju familjens närmaste vän bland författarna. ”Det var kanske, *fastän det aldrig sades* [min kurs.], det judiska som kom dem att förstå varandra så bra”, skriver Tor Bonnier.”

Karl Ottos och Lisens viktigaste umgänge är Juntan. Av de tolv vännerna är sju judiska. De enda icke-judiska paren är Fåhræus och Bergh och så Ellen Key, vars radikala inställning gav henne en självklar plats i denna judiska kulturkrets. Märkligt är att antisemi-

tismen till och med snuddade vid denna grupp. Georg Pauli agerade inom Konstnärsförbundet, där han ville styra verksamheten i mer "nationell" riktning och ansåg att "wi germaner" måste se utvecklingen mot nazismen i Tyskland med sympati. Han motarbetade Isaac Grünewalds "exotism" och ansåg att "det judiska inslaget [inom Konstnärsförbundet] borde hållas inom tillbörliga skrankor". Att han var gift med en judinna, Hanna Hirsch, hindrade inte hans uppfattning. Hon var nämligen, enligt honom, ett undantag då hon var "anti-exotisk i sin konst och linje ity hon är (dansk) intimist".²⁴

De talrika antisemitiska gliringarna i pressen låtsas Karl Otto inte om. Om de kommer från vänner tycker han att det är roligt. Som ett exempel på Heidenstams "skämtlynne" återger Karl Otto ett par brev från 1899 när Dreyfusrättegången pågick. Heidenstam, som engagerat sig på Dreyfus sida, tyckte uppenbarligen att det var opportunt att utsätta Karl Otto för litet av tidens gängse antisemitism. Det första brevet är dagtecknat "Djursholm (De hvittas villastad)" och meddelar med syftning på den fällande domen över Dreyfus: "Du tycker nog att det är lugnt och bra fast du inte tror på Jesus, men snart blir det judemassaker i Paris. Sedan kommer dylikt på modet [...] jag tänker då för min del lägga beslag på din gröna biblioteksmöbel." Undertecknat "Din antisemit Hans Alienus". Nästa brev börjar med "Tousent dack, Adolph, fer then venliche hjälp!" Givetvis menade inte Heidenstam att såra Karl Otto – som uppenbart inte heller blev sårad – men han använder sig med förtjusning av alla skämtpressens klichéer.

Några år senare avsäger sig Heidenstam ordförandeposten i Albert Bonniers stipendienämnd. När han meddelar detta nedkallar "han frid över nämndens alla ledamöter" – "undantagandes professor Levertin och vår högtförtjänte skattmästare [Karl Otto] vilka äro omskurne och följaktligen inte sortera under kristna sedvänjor och föreställningar". Visst kunde man skämta om antisemitismen, men Karl Otto kan innerst inne inte ha varit road. Det var – igen – ett tecken på att Karl Otto och hans familj aldrig kunde känna sig säkra på att bli accepterade som "riktiga" svenskar. Även i andra sammanhang slängde Heidenstam till med något antisemi-

En av de flitigaste tecknarna av antisemitiska karikatyrrer var Ludvig Kumlien, verksam i den socialdemokratiska skämttidningen Karbasen.

Här en typisk teckning med de antisemitiska koderna: den stora krokiga näsan, de stora händerna och de platta inåtvända fötterna. Väskan syftar på att "judarna lägger under sig allt i Sverige, t.o.m. konsten och Nationalmuseum".

Ur Lars M. Andersson, En jude är en jude är en jude...

tiskt, som när han beklagar sig över "den lille juden Brandes' storhet [...] så dekadentikyl, så tom".²⁵

Karl Otto ansåg aldrig att antisemitism hos hans författare var något hinder för att ge ut dem på Bonniers. Att både han och Albert kunde rycka på axlarna åt Strindbergs utfall är begripligt. Strindberg omfattade de flesta åsikter, men endast så länge de tjänade hans syften. Han var en av de första som introducerade de nya "rasteorierna" från kontinenten, men han var också en av de få som offentligt tog avstånd från antisemitismen. Däremot var tre andra Bonnierförfattare, Ossian Elgström, Ola Hansson och Bengt Lidforss, ledande antisemiter. Elgström t.o.m. kallade sig själv nazist. Bonniers var ofta föremål för hans antisemitiska utfall, vilket inte hindrade att Bonniers gav ut en lång rad böcker av honom.²⁶

Ola Hansson, som ju ville introducera Nietzsche på svenska, tolkade Nietzsches kult av övermänniskan så att han själv tillhörde

de ensamma, utvalda, en högre "ras". Han introducerar Langbehns antisemitiska bok, där den germanska rasen prisas i motsats till den lägre stående judiska. Ola Hansson gav ut sina första böcker på Hæggströms förlag och *Sensitiva amorosa* år 1887 hos Österling i Helsingborg. Han försökte flera gånger ge ut sina böcker på Bonniers, men Albert satte sig på tvären. Karl Otto som tyckte att Ola Hansson tillhörde de mest spännande av de unga författarna fick till slut sin vilja igenom. Men då hade Ola Hansson redan skrivit sina bästa böcker. Trots att Karl Otto kände på sig att här fanns en begåvning, blev relationerna alltmer ansträngda. Ola Hansson, som emigrerade till Tyskland, led alltmer av paranoia och ansåg att han blev förföljd i Sverige. Karl Otto visade sitt sedvanliga tålmod och gav ut ett antal av de skönlitterära böckerna, men refuserade också en hel del med argumentet att de var osäljbara. Om Ola Hanssons antisemitism skriver Karl Otto inte ett ord, den tycks inte ha stört honom.

Den första skrift av Hansson som Karl Otto ger ut år 1892, *Materialismen i skönlitteraturen*, är direkt riktad mot Brandes och hans idéer och grovt antisemitisk och antidemokratisk. Ola Hansson angriper i Langbehns efterföljd "likhetsprinciperna med afseende på klasser och kön, kosmopolitismen, massherraväldet, judebörsen". Georg Brandes angriper han för att han som jude inte förstår den "germanska folksjäl": "Beröringen med en utpräglad personlighet af annan ras [känns] ofta såsom ett fysiskt och psykiskt obehag."²⁷ Efter decenniernas påhopp från Ola Hanssons sida tar dock även Karl Ottos tålmod slut. Som svar på ett korrektur som Karl Otto sänder 1910 – efter nästan tjugo års samarbete – kommer ett brevkort från Ola Hansson med texten: "Ut, tjuv-jude!" Därmed avbryter Karl Otto alla förbindelser med honom.

När det gällde Bengt Lidforss, som var en framstående botaniker och socialistisk kulturdebattör, tvingades Karl Otto motvilligt att ta ställning. Lidforss hade inte bara introducerat H.S. Chamberlains skrifter i Sverige. Han hade som naturvetare legitimerat den "vetenskapliga antisemitismen" och dessutom gjort den accepterad inom arbetarrörelsen.²⁸ Hans fräna antisemitism hindrade inte Karl Otto från att ha nära och hjärtliga förbindelser med honom. Lid-

forss hade förutom allmänt förtal av den europeiska judenheten – "man vet t.ex., att i Galizien 87,5 % av straffade procentare äro judar"²⁸ – gjort rasande personangrepp på de judiska litteraturhistorikerna och författarna Oscar Levertin och Karl Warburg. Så här skrev Lidforss t.ex. 1902 om Levertin som litterär kritiker: Han "är typen för den semitiska parvenyn med dennes poserande affektation och pretentiösa halvbildning" med "den begränsning, som med nödvändighet följer av hans främlingsbörd [...] Därför vimlar hans framställning av mesopotamiska konstruktioner." Och tre år senare: Ingenting är "löjligare" och "osmakligare" än den "semitiska nationalism", "judesvenskheten", eftersom "judarne" tillhör "ett främmande folk, vars livslinjer och ideal lika litet [...] kunna sammanfalla med våra egna".²⁹

Detta hindrar inte Karl Otto att 1904 erbjuda sig att ge ut böcker av Lidforss. Denne är mer realistisk än Karl Otto när han skriver att "jag anser mig böra räkna med möjligheten att Ni av en eller annan orsak föredrar att icke träda i förbindelse med under-tecknad". Karl Otto svarar att han gärna blir Lidforss förläggare, trots att denne "några gånger skarpt polemiserat mot två av mina personliga vänner prof. Warburg och prof. Levertin". Tvärtom väntar han sig en "både kvick och intressant volym".

Det visar sig dock att i Lidforss manuskript finns nya anti-semitiska angrepp som inte ens Karl Otto kan acceptera. Han skriver till Lidforss att han gärna ger ut boken – en essäsamling – men vill utesluta en uppsats som heter "Semitisk nationalism". Det är dock inte antisemitismen som sådan som upprör Karl Otto, utan att Lidforss anklagar de svenska judarna för att de har en närmast total assimilering som sitt ideal. Lidforss hävdar, liksom den anti-semitiska skämtpressen, att judarna i Sverige försöker bli allt för mycket svenskar. Att bl.a. Henrik Schück och Karl Warburg året innan, 1905, under unionsupplösningen "gått i elden för Sveriges ära [...] En undersåte bör ej vara mera rojalistisk än kungen och en jude icke svenskare än Sveriges kung [...] Ännu osmakligare", skriver socialisten Lidforss, "är det när en ung jude vid namn Hirsch träder upp och beskyller Hjalmar Branting för 'en pervers brist på nationalitetskänsla'." Samtidigt anklagar Lidforss de sven-

ska judarna för att "vägra uppgå i den ariska urbefolkningen, såsom redan skett delvis i Frankrike och England".³¹

Karl Ottos upprörda svar blir inte ett försvar för judars rätt att få vara judar, utan för "judarnas rätt att uttala sig och känna som svenskar". Detta gäller särskilt familjer som Marcus, Warburg, Schück och Hirsch som alla etablerat sig i Sverige redan 1770–1790. Dessutom: "Warburg och Schück äro för *goda*, Hirsch och Marcus för obetydliga för att tagas i upptuktelse." Lidforss, som gärna vill få ut boken, går genast med på att stryka uppsatsen, vilket inte hindrar honom från att vara antisemit även i fortsättningen. Karl Otto är nöjd. Boken kommer ut och han blir allt bättre vän med Lidforss, något som inte tycks ha varit helt ömsesidigt. Nästa bok ger Lidforss ut på ett annat förlag. Det påverkar inte Karl Ottos vänskapliga inställning. Han råkar av en slump träffa Lidforss vid ett besök i Lund, där de hade "några timmars samvaro [...] Han var på sitt älskvärdaste." Till Karl Ottos förvåning återsåg han honom aldrig mer. Lidforss behövde inte Bonniers längre.

Två av de framstående svenskar vars tyskvänlighet från första världskriget övergår till entusiasm över Hitlers och nazisternas framgångar, och som prisar det tusenåriga riket, är Sven Hedin och Fredrik Böök. De båda blir symboler för den inte obetydliga nazismen inom det svenska kulturlivet. Kanske uttryckte estradören Karl Gerhard på det mest pregnanta sättet hur antinazisterna bland de intellektuella såg på de båda, sedan Hitlers avsikter mot judarna manifesterats i Kristallnatten den 9 november 1938 då början till judarnas totala rättslöshet inleddes. Synagogor brändes, judiska affärer förstördes och tusentals judar misshandlades och skickades till koncentrationsläger. Både Fredrik Böök och Sven Hedin tog visserligen avstånd från förföljelserna, men på ett sådant sätt att Karl Gerhard kommenterade: "Är icke de senaste dagarnas händelser den klara konsekvensen av det program, som Tyskland regeras efter och som utlöst så mycket öppen och dold beundran i Sverige? De gangsterprinciper, som i Tyskland ersätta rättssväsande, äro mig för välbekanta för att jag skall uppsätta klädsam förvåning [...] Jag avstår från att ställa mig i samma kondoleanskö hos den mänskliga kulturen, där Sven Hedin och Fredrik Böök för

säkerhetens skull placerat sig. Jag vill inte ha sällskap med de herrarna. Om några dagar är denna nya tyska busaktighet glömd, och de äro beredda att applådera nästa 'friska initiativ' från 'den gamla kulturnationens' sida."³²

Sven Hedin och Fredrik Böök är och förblir Karl Ottos och Bonniers uppskattade författare, och de ger ut så gott som samtliga sina böcker där, även under trettio- och fyrtiotalen. Redan 1887 debuterar Sven Hedin, tjugotvå år gammal, på Bonniers med sin första reseskildring *Genom Persien, Mesopotamien och Kaukasien*. Albert hade hört talas om den unge, driftige orientforskaren och frågade fadern, stadsarkitekten Ludvig Hedin. Jo, försäkrade pappan, Sven skulle säkert skriva en betydande bok. Även C.G. Wrangel, författare till en av förlagets bestsellers, *Handbok för hästvänner*, som hade träffat den unge Sven i Konstantinopel, rekommenderade honom. Rådet var gott och det blev "en rätt vacker framgång, tryckt i 3.800 exemplar" och, som Karl Otto skriver nästan femtio år senare, Sven Hedin blev "ett av [Bonniers] värdefullaste och stoltaste namn".

Sven Hedin kom mycket riktigt att bli Bonniers viktigaste fackboks-författare. Hans böcker hade enorma framgångar både i Sverige och utomlands – inte minst i Tyskland. Den första verkligt stora succén i bokhandeln kom 1903 med *Asien, tusen mil på okända vägar*, som trycktes i tolv upplagor och översattes till nio språk. När Hedin återkom från sin tredje stora upptäcktsfärd i Asien 1909 erbjöd Karl Otto honom 100.000 kronor (summan omfattade även utländska rättigheter och skulle täcka all royalty) – det största belopp en levande svensk författare hittills fått för en enstaka bok. Det kan jämföras med de 200.000 kronor som Strindberg fick för hela sitt livsverk något år senare. Att summan blev så stor berodde dock på att alla förlag nu var på jakt efter Hedin, och det gällde att slå ut alla konkurrenter. Karl Otto skriver i januari 1909 till Sven Hedin, som just anlänt till Moskva på resan hem: "Som den, som ända sedan 20 år tillbaka haft hedern och glädjen att få publicera dina arbeten i Sverige liksom att få vara mellanhanden mellan dig och dina utländska förläggare, hoppas jag naturligtvis på, att äfven denna gång få bli utgifvaren af din nya och mest

betydelsefulla reseskildring [...] Ryktena ha här berättat, att du redan under din vistelse i Ryssland möjligen skall få mottaga anbud om förlaget från andra håll. Jag ber dig endast, att du ej fattar något beslut i denna angelägenhet förr än jag haft glädjen få råka dig personligen och vi fått talas vid.””

Boken *Transhimalaya, upptäckter och äventyr i Tibet* i två stora band blev också en stor framgång, inte minst i utlandet där den översattes till tolv språk. Karl Otto lyckades också en gång för alla bli Sven Hedins förläggare, vilket visserligen var ekonomiskt framgångsrikt men bekymmersamt ur andra synpunkter. Sven Hedins enorma berömmelse gav honom också ett unikt inflytande som opinionsbildare. Eftersom hans ledstjärnor var Gud, Konung och Fosterland – det sades att han stod till höger om högern – blev han en ledande företrädare för militarism och antiliberalism. I bilden ingick att det wilhelmska Tyskland var hans stora ideal. För den liberale och proengelske Karl Otto blev det ett problem, som framgick tidigare. Sven Hedins förkärlek för Tyskland och så småningom för nazismen och för Hitler personligen synes däremot inte ha påverkat Karl Ottos sympatier för Sven Hedin.

Hedins hållning till det judiska var egendomligt bisarr. Han hade ett avlägset judiskt påbrå, vilket han t.o.m. kunde skryta med. Så sent som 1937 – då han var en glödande anhängare till Hitler – skrev han: ”i mitt blod är var sextonde droppe av judisk härkomst. Jag håller på min sextondel och vill inte mista den.”” Trots att boken där han anför detta var en lovsång till nazismen var det en av de få böcker av Hedin som aldrig kom ut i Tyskland. Hedins minimala anknytning till det judiska räckte paradoxalt nog för att den vänsterorienterade delen av skämtpressen skulle utsätta honom för våldsamma antisemitiska angrepp.

Samtidigt som Hedin själv angreps för att han var ”jude” kunde han till Heidenstam rekommendera den klassiska antisemitiska skriften ”Sions vises protokoll” – en ökad förfälskning som vill visa hur judarna planerar att förinta kristenheten. Hedins svärmeri för allt tyskt blev allt starkare under trettioalet. År 1933, sedan nazisterna tagit makten, besökte han personligen Hitler för att lyckönska honom, men uttryckte samtidigt sin oro över antisemi-

tismen. När han förstod att Hitler var orubblig på den punkten ställde han sig på Hitlers sida. Hedins berömmelse i Tyskland var så stor att han fick tillträde till både Goebbels och Göring. I ett brev så sent som 1943, då nazisternas förintelsepolitik hade blivit känd, skrev Hedin till ärkebiskopen Eidem: "Hitler och hans män betrakta judarna och deras närmaste avkomlingar i blandade äktenskap som vampyrer och parasiter, vilka utsugit germanskt blod och genom sin maktställning inom bankväsendet, pressen, filmen, radion, litteraturen sökt sänka moralen hos det tyska folket, förlama och uppmjuka det. Utan att på något sätt ansluta mig till den nationalsocialistiska världsåskådningen, *måste jag likväl anse dessa farhågor och anklagelser fullt berättigade* [min kurs.]."³⁵ Till och med efter krigsslutet 1945 ansåg Hedin, när han såg bilder från koncentrationslägret Buchenwald, att man "bör vara mycket skeptisk mot sådana bilder [...] Man vet inte vad som är sant och vad som är konst [...] propagandan bör tas med en viss försiktighet."³⁶

Karl Otto fortsatte oförtrutet att ge ut Sven Hedins reseböcker under trettioalet. Däremot gav Hedin ut sina politiska – och pronazistiska – böcker på annat förlag. *Tyskland och världsfreden* utkommer 1937 på Medéns förlag, som gav ut Hitlers *Min kamp*. Uppenbarligen var det inte Bonniers som refuserade Hedins politiska böcker, utan Hedin som själv valde ett annat förlag för några av dem. I varje fall tyder några rader från Tor Bonnier till Fredrik Böök på detta: Hedin "tycker [inte] att hans bok passar för vårt förlag (kanske att vårt förlag inte passar för hans bok)". 1939 ger dock Hedin ut en biografi över Chiang Kai-shek med en lovsång över Hitler. När Karl Otto ber honom stryka denna vägrar Hedin. Karl Otto ger ut boken oförändrad. När Bonniers firar sitt grandiosa hundraårsjubileum 1937 är Sven Hedin hedersgästen som för värdinnan till bordet. Han får hålla tacktalet i sin egenskap av "vår firmas äldste och berömdaste författare och på samma gång personligen en av våra äldsta vänner", som Karl Otto uttrycker det i brev till Hedin.³⁷

Karl Otto vägrade att ta ställning mot Sven Hedin in i det sista. År 1940 reagerar dock Tor Bonnier. När Dagens Nyheter intar en alltför neutral hållning mot det ockuperade Norge efter den 9 april,

skriver han till chefredaktören Sten Dehlgren den 4 december samma år: "Skulle man inte kunna försäkra norrmännen om att Quisling och hela hans anhang alltjämt här betraktas som förrädare [...] Finns det inte i samband med det anledning att uppmärksamma, att Sven Hedin och Quisling medarbetar i samma tysk-norska tidskrift?"²⁸ När kriget är så gott som över, finns det ingen sympati kvar hos Bonniers för Sven Hedin, som dock har haft samma positiva syn på Hitler och nazisterna sedan trettioalet. När Dagens Nyheter den 2 maj 1945 intervjuar Hedin som ståndaktigt talar om att Hitler var "en av de största män världshistorien ägt", blir Tor Bonnier upprörd. Han skriver i ett brev till redaktören Ivar Ljungquist att DN inte borde ha intervjuat Hedin. Och nu är Hedin inte ens något värd som upptäcktsresande: "Lika världsberömd som Hedin kan ha blivit på äkta eller falsk kompetens – det kan jag inte avgöra – lika narraktig har han med åren visat sig vara. Under kriget har han inte endast varit en av våra trognaste Dagspostmän. [Dagsposten var de svenska nazisternas språkrör under kriget.] Fastän han har en tyskjudisk extraktion har han inte haft ett uns känsla för det ohyggliga som övergått den tyska judendomen. Det är det jag kanske har svårast att förlåta honom. Nu är gubben dekripit och han gör sig löjlig med intervjuen."²⁹

Fredrik Böök debuterade 1902 hos Bonniers redan som nitton-åring. Han hade två år tidigare sänt några diktförsök till Heidenstam och sedan uppvaktat den store skalden med sådan framgång att Heidenstam bjöd studenten från Kristianstad att bo hos sig i Djursholm. Heidenstam utsattes vid den tiden för ett angrepp av reaktionära krafter. Han betecknades som ungdomens förförare med dikter "så tarfliga, smaklösa eller rent af vidriga" att hela den svenska diktens framtid var hotad. Den unge Böök erbjöd sig att skriva en svarsskrift som Heidenstam såg till att Karl Otto gav ut.

Böök gjorde snabbt karriär som litteraturkritiker och blev efter Levertins död 1907 hans efterträdare på Svenska Dagbladet och därmed Sveriges ledande kritiker. Samtidigt var han lika framgångsrik i det akademiska livet och blev professor i Lund 1920. Han övergav sin radikala hållning i takt med framgångarna och

blev liksom idolen Heidenstam snart starkt konservativ. Liksom Sven Hedin var han en övertygad vän av Tyskland, och liksom Hedin använde han sin briljanta litterära stil till att prisa allt tyskt, även efter att Hitler och nazismen hade tagit makten.

Bööks förbindelser med Karl Otto var till att börja med täta och nära. Böök var ovanligt nog även skicklig när det gällde pengar och lyckades t.o.m. få Karl Otto att trycka hans doktorsavhandling. Böök översköljer efter debuten förlaget med essäer, översättningar av tyska klassiker, egen skönlitteratur och litteraturhistoriska arbeten. Karl Otto ger ut det mesta, men Bööks ekonomiska anspråk ökar i takt med hans berömmelse. Karl Otto däremot ser inte några större försäljningsmöjligheter för Bööks produktion. När han 1910 får ett manuskript till en essäsamling är han, milt uttryckt, kallsinnig vad gäller såväl innehåll som Bööks honoraranspråk. Han meddelar honom att han "först och främst [vill] upplysa Er om, att essaysamlingar, som den nu av Er föreslagna ingalunda kunna betalas efter [...] 50 kronor per ark och tusen, vilken betalning endast användes å böcker af våra förstklassiga och mest säljbara författare af skönlitteratur. – Tvärtom är det tyvärr så, att dylika essaysamlingar säljas rentaf miserabelt och följaktligen måste honoreras med mycket små honorar där de öfverhufvudtaget kunna honoreras alls!" Efter att ha berättat för Böök hur litet en annan, betydligt intressantare essäsamling har sålts, och åsamkat förlaget en förlust av 1.005 kronor, är Karl Otto trots allt beredd att ge ut boken "om jag därmed kan tjäna Er och möjliggöra, att Ni får ytterligare en bok för att konkurrera om möjligen blifvande professurer". Till detta kan Böök få ett honorar av 400 kronor.

I Böök har Karl Otto dock fått en värdig motpart. Istället för att acceptera det snåla anbudet meddelar Böök med stor älskvärdhet att han har gjort upp med Norstedts om boken: "Det var egentligen tänkt som en artighet mot firman Bonnier [...] eftersom ni på förhand voro öfvertygade om att essayböcker inte såldes. Eftersom Stridsmän och sångare [en essäsamling av Böök utgiven av Bonniers 1910] inte gick så dåligt, hade Ni kanske icke varit ovillig att taga äfven denna." Böök avrundar fräckt med frågan: "Vore det förmätet att tänka på en andra upplaga [av Stridsmän och sångare]

om ett par år ifall de tusen exemplaren ha gått åt något så när."

Det är ju alldeles tydligt att Karl Otto innerst inne inte gillade Böök, som ju var djupt konservativ och negativ både mot Strindberg och de unga författarna. Karl Otto skriver i augusti 1910 till Heidenstam att det finns en kritiker som söker hindra den nya generationen författare att etablera sig: "Det är mot Böök, som oppositionen vänder sig, och jag kan ej neka, att jag tycker med rätta. – De unga ha, rent intuitivt, i honom vädrat den nya tidens Wirsén. – Det är rätt olyckligt att denne unge herre, med sin såväl litterära som politiska konservatism [...] och sin dåliga litterära smak skall sitta som konstdomare på en plats, som Oscar Levertin gjorde till den främsta i sitt slag i vårt land."⁴⁰

Men när Böök har övergått till ärkefienden blir Karl Otto djupt upprörd. Nu är det andra tongångar: "Det var onekligen för mig en öfverraskning att Ni träffat öfverenskommelse med Norstedts om en ny essaybok utan att först erbjuda den åt mig. – Det är dock kutymin att en författare ej lämnar ett förlag om han ej antingen har blifvit refuserad eller ock ej blifvit hyggligt behandlad. Jag vågar påstå, att Ni i intet af dessa afseenden har något att anmärka mot mig. Jag har med betydlig pekuniär uppföring tryckt Er stora afhandling, och jag har aldrig nekat Er de förskott, som Ni anhållit om." Karl Otto säger sig inte uppleva det som en "artighet" att övergå till en konkurrent, snarare som en "oartighet, lindrigt sagt".

Bortsett från Karl Ottos ganska okänsliga behandling av Böök känner denne sig uppenbarligen mer hemma på det konservativa Norstedts, som förblir hans huvudförlag under lång tid. (Böök hävdade trettio år senare att orsaken till brytningen var att Karl Otto ville refusera en anti-Strindbergessä, men den ekonomiska tvisten och Karl Ottos allmänna inställning låter mer bestickande som förklaring.)"

Karl Otto grämer sig över att han "förlorat" Böök, trots att han bara ett år tidigare var lindrigt intresserad av honom. Uppenbarligen har han blifvit medveten om Bööks alltmer dominerande ställning i den svenska kulturen. Nu tar han vara på varje tillfälle att få tillbaka Böök. Karl Otto ger ut en biografi av honom över Stagnelius 1919, trycker – faktiskt – en andra upplaga av *Stridsmän*

och sångare 1922 och erbjuder Böök att redigera en fullständig upplaga av C.J.L. Almqvist. Arbetet pågår från 1920 till 1938 och ger Karl Otto en kontinuerlig kontakt med Böök. Dessutom redigerar Böök andra upplagan av *Sveriges Nationallitteratur* i 30 delar och serien *Världslitteraturen* i 50 delar och samlingsverk av Atterbom och Stagnelius. Redan 1926 dyker Böök mycket riktigt åter upp bland Bonniers författare, och från och med trettioalet – man frestas nästan hävda i takt med Bööks allt större entusiasm för Hitlers Tyskland – blir Böök Bonnierförfattare igen och ger ut nya böcker så gott som varje år.

Böök var, liksom Hedin, en passionerad anhängare av det wilhelmska Tyskland. Böök ansåg sig dessutom i ännu högre grad än Hedin som en politisk expert. Redan nu blir Bööks kärlek till Tyskland viktigare än hans relationer till vänner. Känslorna svalnar t.o.m. inför den dyrkade Heidenstam, som enligt Böök inte visar tillräcklig entusiasm för Tyskland. Bööks beundran hade redan nu inslag av rasmystik: "tyskar och svenskar var bröder, grenar på samma germanska stam", och de skulle skydda civilisationen mot det ryska barbariet.⁴ Det paradoxala inträffar att Böök, som korrespondent för Svenska Dagbladet, reser till Tyskland och Polen, där han får kontakt med de polska judarna. Liksom Hedin grips han av en bisarr sympati för judarna och tar upp sionismens idéer: "Judarna skulle kunna räddas från rotlöshet, från revolutionära tendenser, från andlig nihilism genom att ges ett fosterland", som hans biograf uttrycker det.⁵

Under tjugotalet skriver Böök böcker från ett antal reportageresor genom Europa och till Konstantinopel och Jerusalem. Till Jerusalem är han inbjuden för att tala vid invigningen av universitetet, bl.a. för att han visat sig vara positiv till sionismen. Det resulterar t.o.m. i påhopp från antisemiter. År 1930 får han de första kontakterna med nazisterna. Han hör Hitler och Goebbels tala men är föga entusiastisk. De är intellektuellt för undermåliga. 1933, sedan nazisterna kommit till makten, gör Böök en ny resa till Tyskland. Han träffar både Hitler och Göring och meddelar dem att han sympatiserar med deras politik, men att han ogillar judeförföljelserna. Till Bööks – naiva – förvåning blev Hitler, när han

påpekade det, "nästan ond, röt till slut ganska svårt, och utvecklade med folkmötespatos sin ståndpunkt".⁴⁶ Det hindrade inte Böök från att kraftfullt berömma det nya tusenåriga riket. Visserligen skriver han från Tyskland till Karl Otto att "Det viktigaste för oss svenskar är att förhindra nationalsocialismens spridning till Sverige",⁴⁷ men när han väl sammanfattar sina intryck i en bok, *Hitlers Tyskland maj 1933*, är det en glödande skildring av nazisterna. Han bevittnar ett av de första bokbålen, där böcker av antinazistiska och judiska författare bränns offentligt, och tycker att det är lika bra att böcker av Freud och ett antal skönlitterära författare eldas upp: "Elden är ett renande element, och midnattsbålet framför universitetet får utan tvivel många verkningar, *som blott den förtorkade fackmannen, den bornerade estetiske specialisten kan vara hågad att beklaga* [min kurs]."⁴⁸

Böök erbjuder Bonniers manuskriptet, men nu ingriper Tor. Han var visserligen också tyskvän under första världskriget, men Bööks inställning till "judeproblemet" kan han inte acceptera: "Hela din inställning till detta problem leder konsekvent till [...] att judarna i sina respektive 'nya' fosterland måste finna sig i att bli betraktade, behandlade och beskyddade som en väsensskild minoritet. De skola alltså avstå från den ställning deras förmåga skaffat dem för att i själva verket tillhöra ett – visserligen – välvilligt beskyddat ghetto. Enligt vår mening är, självklart nog, slutsatsen lika motbudande som vi finna problemställningen oriktig." Tor tillägger att hans far och bröder instämmer, men att de är beredda att ge ut boken på villkor att Böök lägger till att han och förlaget "icke äro ense i väsentliga stycken".⁴⁹

Böök tar konsekvenserna och låter Norstedts ge ut boken. Den får en fullständigt förödande recension i Dagens Nyheter av tidningens utrikesredaktör Johannes Wickman. "En Hitler-apolog", lyder rubriken och recensionen inleds med att påpeka att Bööks bok utkommer samma dag, den 6 juli 1933, som Hitler låter häkta samtliga riksdags- och lantdagsmän ur det katolska folkpartiet i Bayern. Wickman citerar Bööks avslutning: "Går vägen åter uppåt? Skall Hitlers seger och nationalsocialismens tredje rike en gång betecknas som den stora vändpunkten? Det finns i Europa

Fredrik Böök med hustru Tora och hund i sitt bibliotek. Kungl. biblioteket

ännu en och annan som önskar och hoppas det och till dem bekänner jag mig höra." Böök ogillar visserligen antisemitismen men motsäger sig själv – det är en "mycket virrig produkt", skriver Wickman, som avrundar med några välformulerade invektiv som att Böök "är den tyska chauvinismens vrålapa" och hans "sjukliga fantasier om Versaillesfreden [...] återkommer i dessa utbrott lika regelbundet som den urinerande kroggästen på Teniers genremålningar".⁴ (David Tenier, flamländsk genremålare från 1600-talet, som ofta målade burleska kroginteriörer.)

Nu reagerar Karl Otto. Inte, som man skulle tro, med glädje över Wickmans starka ställningstagande mot Hitler utan mot Wickman själv och hans recension. Karl Otto, som har gjort det till sin livsprincip att respektera författares och journalisters åsikter, även om han ogillar dem, skriver ett brev, som saknar motstycke, till Dagens Nyheters chefredaktör: "Varav hjärtat är fullt talar munnen, och du måste förlåta mig att jag lättar mitt raseri mot Wickman med dessa rader. Jag fruktar, att denna veckas starka värme har kommit honom att mista jämvikten annars vore hans artikel idag om Böökska boken oförlåtlig! Hur kan en bildad journalist annars förgå sig så, att han mot Böök använder den, ur alla

synpunkter, opassande liknelsen med Teniers urinerande kroggäst [...] Wickmans rasande artikel kommer att hos alla bildade människor – även de som annars starkt kritisera Böök och hans politiska åskådningar, och jag räknar mig till dem – väcka avsmak mot Wickman (och mot Dagens Nyheter) [...] Man behandlar icke en man som Böök på det viset.” Och Karl Otto skriver ytterligare: ”Jag hatar säkert Hitler lika mycket som Wickman, men varför nedsätta denne ovedersägligt mycket begåvade man, som visserligen icke är fil.doktor [som Wickman] men dock har förskaffat sig en för en målargesäll storartad bildning, med att göra honom till en okunnig best som tror Carlyle vara en kapplöpningshäst och Ruskin ett råttgift. Sådant påhopp är plumpt och dumt.”⁹

Böök hyllar nazisterna under trettioalet i alltmer glödande ord. När en av Tysklands ledande antinazister, författaren och journalisten Carl von Ossietzky, får Nobels fredspris 1936, hävdar Böök att priset därmed kommit i vanrykte. Priset hade delvis givits för att söka rädda livet på Ossietzky som hade kastats i koncentrationsläger. Ossietzky nekades att mottaga priset och mördades av nazisterna. Efter Kristallnatten i november 1938, som kan betecknas som början till Förintelsen, skriver Böök i Svenska Dagbladet att antisemitismen är judarnas eget fel. De utgör en ”explosionsrisk” i Tyskland. Lösningen är att skicka iväg alla judar till ett nytt bosättningsområde.¹⁰

Bonniers fortsätter, med enstaka undantag, att ge ut Bööks böcker under hela kriget. Man fortsätter också att försvara Böök mot angrepp. När den framstående författaren Knut Jaensson kritiserar Böök i en Verdandiskrift 1939, beklagar Tor att Bonniers givit ut den. Han framhåller att Bonniers endast är distributörer och inte har fått läsa texten innan den publicerades. År 1940 angriper den starkt antinazistiske journalisten Åke Thulstrup Böök i ett manuskript som Kaj Bonnier vill ge ut. Kaj tvingas av ”andra i firman” att avstå, då man inte vill ge ut en bok som ”direkt vänder sig mot en av våra författare”.¹¹ Bööks stöd för nazismen blir allt starkare. Han anser att om bara Hitler och Göring följer hans råd så blir allt bra. Han lovar t.o.m. att skydda familjen Bonnier mot tyskarna, om han får bli chefredaktör för Dagens Nyheter och där

föra "tysk politik".³² Tors fru, Tora Nordström-Bonnier, antecknar i sin dagbok den 28 maj 1940: "Leopold kapitulerade i morse. Böök här på middag. Lovade ta oss under sitt beskydd om han fick bli huvudredaktör i DN och föra tysk politik. Han tyckte väl att dagen var väl vald."³³

Det finns ett egendomligt, kanske desperat, brev från Tor Bonnier till Böök, skrivet den 15 augusti 1941 då många, liksom han, trodde att nazisterna skulle vinna kriget. Just då är Böök, med sina goda förbindelser hos nazisterna, Bonniers hopp: "Jag vet att detta brev är meningslöst, men måste ändå i min vanda skriva det [...] Tyskland kan förmodligen icke besegras, men det kan icke heller vinna kriget [...] Vad som återstår är en utnötning, är Europas totala förintelse." Och Tor uppmanar Böök att ta kontakt med Göring och få honom att sluta en separatfred bakom Hitlers rygg: "Just nu, några veckor, kanske någon vecka, kan det ännu slutas en försoningsfred, som ger Tyskland en dominerande ställning på kontinenten. Men Hitler kan icke sluta fred. Det finns bara en som kan göra det, det är Göring, stödd på de icke nazistiska generallerna. Jag vet att du har Görings öra [...] Res ner till honom och säg att hans stund är inne."³⁴ Böök vill först resa men förklarar sedan att han inte har tid! Han är för upptagen med Övralidsstiftelsen och arbetet med Heidenstamutgåvan.

Böök fortsätter under fyrtiotalets första år på ett Don Quijote-artat sätt att försvara Tyskland och blir alltmer isolerad från kulturkretsarna i samma takt som krigslyckan vänder. Bonniers tar dock aldrig avstånd från honom som de till slut gjorde med Hedin. När Herbert Tingsten angriper Böök 1947 för ett akademital han hållit och skriver att "Hamsuns och till och med Quislings försvarstal verkar hederliga vid sidan av denna förljugna alibism",³⁵ beklagar Tor angreppet i ett brev till Böök. Att direkt ge sig på Tingsten, som man gjorde med Wickman knappt femton år tidigare, var det dock ingen som vågade.

Den av de tre "sönerna" som klarast tog ställning mot nazismen var Kaj. Han drog sig inte heller för att – i familjekretsen – kritisera både Böök och Dagens Nyheter. I mars 1938 skriver han till Tor, som är i Sydfrankrike: "Du har väl läst Bööks vidriga, tårdrypande

panegyriker. En sån otäck kappan-efter-vind-vändare han är!" Det gäller också Dagens Nyheter: "D.N. [är] verkligen minst lika knäfallande, som alla tidningar här i stan [...] Så om det fortsätter på det här viset så har jag ingenting emot ditt förslag om D.N:aktierna. Men vad jag absolut inte skulle vilja vara med om, det är en försäljning till sossarna eller till T.K. [Torsten Kreuger]."

Böök fick en rad stora uppdrag från Bonniers även under kriget. Framförallt ombads han att efter Heidenstams död 1940 redigera hans skrifter. Böök började också den stora biografen över Heidenstam, skrev en ny biografi över Stagnelius och – bisarrt nog – en biografi över Levertin. Där hyllar han, 1943, det judiska och svenska hos skalden. Det "blandar sig ett 'sus från Libanons cedrar och Kanaans palmer' i den svenska storskogens stämma".⁵⁶

Bonniers lojalitet mot Böök var obruten även under hans sista år, då han var sjuk och föraktad inom kulturlivet. På Bööks eget förslag köpte Bonniers 1955 Bööks brevsamling och skänkte den till Lunds universitetsbibliotek – allt för att hjälpa Böök med ekonomin. För att citera Bööks biograf: "Tor Bonnier accepterade, Böök fick en summa för sina papper, Gerard och Albert Bonnier rekommenderades av överbibliotekarien enligt överenskommelsen för en ordensutmärkelse och Lunds universitetsbibliotek erhöll ett utomordentligt innehållsrikt arkiv."⁵⁷

En annan glimt av Karl Ottos lojalitet och hänsyn mot sina författare får man när han på Lisens initiativ beslutar sig för att inte ge ut den femte och sista delen av sina memoarer 1937. Tanken var att den skulle komma ut till hundraårsjubileet det året, men utgivningen inställdes bl.a. "på grund av kapitlet om Heidenstam, som han med sin nuvarande (senila och) nazistiska inställning skulle bli mycket sårad av och kanske protestera offentligt emot", som Tora Nordström-Bonnier uttrycker det.⁵⁸

Karl Otto skulle aldrig överge sin inställning att han och hans familj i första hand var svenskar. De svenska judarna hade "frigjort sig från specifikt judiska traditioner och därigenom blivit – jag vågar påstå det – rent svenska". Detta har skett genom blandäktenskap och "genom de svenska judarnas så gott som totala bortkastande av judisk tradition i kult, språk, seder och bruk samt

genom deras helt och fullständiga anammande av svenskt tänkande och kännande. [...] Han får icke ha, och han har ej heller, andra intressen än svenska", skriver Karl Otto i sina minnen. Vad som nu kan menas med "svenskt tänkande och kännande"! När han med sin familj besöker förfädernas gravar på judiska kyrkogården, där Adolfs gravsten bär hebreisk skrift, säger han ifrån till den medföljande familjen: "Ja, ni vet; inte ett enda ord hebreiska på min begravning!" Till och med Lisen "suckade bekymrat: Nej ni vet ju att Pappa inte vill det, men jag tycker att den judiska ritualen är så stämningsfull."⁵⁹

Karl Otto Bonnier och hans familj var Sveriges mest kända och inflytelserika judar. Familjen utsattes därför för mer antisemitisk förföljelse än några andra svenska judar. Bonniers kunde aldrig känna sig säkra – och aldrig så svenska som de önskade. Utöver de ständiga antisemitiska nålsticken i skämtpressen kom det med jämna mellanrum direkta angrepp mot familjen. Under sommaren 1916 hade skandaltidningen Fäderneslandet en serie artiklar med rubriken "Rikt folk". Där skildrades de svenska judarnas historia och nuvarande position ur grovt antisemitisk synvinkel. Familjen Bonnier fick det största utrymmet som rika och prominenta judar. Där är typiska exempel på alla de traditionella antisemitiska koderna, hållna i en högst obehaglig och insinuant ton. Familjen Bonnier anklagas för att låtsas att stamfadern var en "tvättakta fransman bekännande sig till den allena saliggörande katolska kyrkan medan [...] Gerhard Bonnier [...] var en otvättad, odöpt och omskuren jude från *Tyskland*". Albert började sitt "eget lilla privata geschäft [...] som snart blev en liten guldgruva" för att han var "ytterligt hushållsaktig – ja vi våga säga: snål". Och längre fram: Albert tjänade "pengar som gräs [...] förläggarna kunde räkna sig tillgodo 1,000 procent på sina självkostnader!" Huvudnumret är dock en ingående och obehaglig beskrivning av Alberts förbindelse med Ebba Hennings och deras två söner – i hopp om att även kunna chikanera familjen socialt.⁶⁰

Karl Otto berör i sina minnen endast ett fåtal gånger de antisemitiska angreppen mot honom och hans förlag. År 1911 angriper en pastor Gasslander i en recension i det kyrkliga Svenska

Morgonbladet "Albert Bonniers små författarkladdar, som i väsentlig grad ha sin förläggares tryckande inflytande över bokhandlarna att tacka för att deras lika tråkiga som smutsiga alster få någon åtgång". Den ständigt förekommande dolda antisemitismen bryr sig Karl Otto inte om, men här är hans författare angripna. Det är framförallt den nya generationen realistiska författare som Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström, Hjalmar Söderberg och Sven Lidman som Gasslander betecknar som "usel dekadansdiktning". När Karl Otto svarar kommer det underliggande motivet fram. Gasslander avslutar sin replik på följande sätt: "innan er sol går ned skall ni kanhända ändå få röna, ni, som endast förlitar er på penningens makt, att det finns livsmakter här i världen, starkare än gud Mammon, först och sist edra fromma faders Gud Herren Jehovah". Givetvis kommer andra reaktionärer till pastorsn hjälp, som en överste som i en insändare frågar: "Är manne en israelitisk bokförläggare förmer än en svensk pastor?"

Det bittra för Karl Otto är att istället för att få känna sig som svensk och inte något annat, blir antisemitismen värre och värre. Han konstaterar att på tjugotalet blir angreppen allt vanligare – inte bara i skandaltidningar – och huvudmålet blir Bonniers: "Det gällde att peka ut bland de svenska judarna några som syntes mer än flertalet och göra dem till skottavlor, och så blev det jag och min förlagsfirma, som [...] utsattes för en skändlig smutskastning och lögnkampanj av allra grövsta mått." När Karl Otto någon gång går i svaromål får han ett värmande stöd av många, men även anonyma brev med innehåll som "stryk skall du ha" och "en kula eller ett knivhugg i ryggen".

Karl Otto, som inte vill eller kan förstå att det gamla "fina" Tyskland inte längre finns kvar i och med att nazisterna tagit makten, med bokbål, legitimerade mord och koncentrationsläger, blir speciellt upprörd när han och den "judiska Bonnierkoncernen" 1933 av nazistisk press framställs som fiende till Tyskland. Han svarar upprört genom TT att det är en "infam lögn" att han skulle vara tyskfiendlig – Bonniers med sina gamla förbindelser med Tysklands ledande förlag och utgivare av Tysklands främsta författare. Resultatet blir att inte bara försäljningen av Dagens Nyhe-

Med anledning av dagens högtidliga promotion i Stadshuset

Stor Jätte- pris- tävlan!

I likhet med den av

Doktor Karl Otto Bonnier

utgivna tidningen Vårt Hems prisvinnare "När Huddes Kronblom!"
avslödas vi en stor Jättetävling

När blir Aschberg hedersdoktor?

OBS!

Härigenom ge vi också Svenska folket ett enastående tillfälle att visa sin sympati för denne allmänt aktade medborgare.

OBS!

Härigenom ge vi också Svenska folket ett enastående tillfälle att visa sin sympati för denne allmänt aktade medborgare.

1:a pris: "NÄR JAG VAR ANTISEMIT" av

Doktor Arthur Engberg

OBS! Om andatsningen blir stor komma vi event. att som nödspris undela ett större antal exemplar av den värdefulla boken "100 olika sätt att bli hedersdoktor", av samma författare.

Vårdsamt **NATIONALSOCIALISTISKA STUDENTFÖRBUNDET**
STOCKHOLMSAVDELNINGEN. SEKTION AV
Nationalsocialistiska Arbetarepartiet.
TEL. 41 0336 - 42 0281 HÖRNINGGATAN 19 POSTGÅRD 1044
28 Ög. 2. Gröndalsvägen 134A. Södra 1336

*"Den Svenske Nationalsocialistens" kommentar
till Karl Otto Bonniers – överst t.h. – utnämning
till hedersdoktor. 30.5.1936*

ter förbjuds i Tyskland utan även försäljningen av Vecko-Journalen. När nazistpressen påstår att Karl Otto Bonnier utgör en fara för freden i Europa, menar han att "Hela Sverige hade fått sig ett gott skratt [...] och jag själv skrattade inte minst".

Även i Sverige pågår en motbudande smutskastning av Karl Otto och Bonniers i nyetablerade svenska nazisttidningar som Den Svenske Nationalsocialisten och Nationalsocialistisk Tidning. När Karl Otto 1936 blir hedersdoktor – en utmärkelse som han satte stort värde på – skrivs det om "missbruk av högskolans rätt att dela ut vetenskapliga heders titlar". Och "donationsdoktorn juden Karl Otto Bonnier", en "typisk representant för den judiska imperialismen och en av de mäktigaste främlingar i Sveriges land och samtidigt den största distributören av pornografi och kulturförstörelse".

På ett liknande sätt uppmärksammas Bonniers stora hundraårsfest 1937 med en smutsig skandalartikel och en teckning av Karl Otto som har alla de antisemitiska kännetecknen.⁶¹

De antisemitiska angreppen på Bonniers finns nu, under trettio-talet, inte bara i skandal- och nazistpressen utan även i välrenommerade Stockholmsstidningar som Aftonbladet och Nya Dagligt Allehanda. År 1933 angrips Bonniers av författaren K.G. Ossiannilsson som ett av "de svenskjudiska förlag" som "vägra ge ut sådant som ej är kultur-bolsjevistiskt anstucket" och som finansierat de senaste årens lyrik som "speglar vårt lands litterära förfall".⁶² Ossiannilsson var sedan 1901 författare på Bonniers och hade givit ut sina allt svagare böcker där sedan dess. Varken Karl Otto eller han själv tycks ha velat bryta samarbetet, trots de utomordentligt obehagliga angreppen från Ossiannilssons sida. Nya böcker av Ossiannilsson kommer ut på Bonniers praktiskt taget varje år även under hela trettio-talet.

Nya Dagligt Allehandas chefredaktör – och dessutom Publicistklubbens ordförande – Leon Ljunglund inleder 1934 en presskampanj som varar i åtskilliga månader. Där hävdas att den tyska regimens angrepp mot Bonniers är "fullständigt befogat" och att "smädekampanjen" mot Tyskland leds inte av svenska utan av "judiska finansintressen". Bakom Ljunglunds kampanj låg en personlig konflikt med Karl Otto – och då är Karl Otto inte längre svensk utan jude. Till slut, efter nästan ett års angrepp, svarar Karl Otto med ett kraftfullt genmäle som rensar luften. Och det stöds av tjugo framstående kulturpersoner med Verner von Heidenstam och prins Wilhelm i spetsen.

En egendomligt positiv upplevelse av att vara jude i Sverige i slutet av tjugotalet har Tor och Åke, när någon av dem erbjuds att bli medlem i Skandinaviska Bankens styrelse för att de är judar. Bankens chef Oscar Rydbeck ansåg att det var, som Tor uttrycker det, "en viss fördel för en stor bank att det i dess styrelse sitter en semit. Han har sålunda sett sig om bland stadens judiska köpmän och hittat oss."⁶³

Karl Otto är dock mer oroad än vad som framgår av hans memoarer. I maj 1933, några månader efter att nazisterna tagit makten

i Tyskland bjuder han in ett antal framstående svenska judar till Manilla. De representerar olika läger. Det ena med Karl Otto själv i spetsen med söner Tor, Åke och Gert samt professorerna Eli Heckscher, ekonomi, Oskar Klein, fysik, Martin Lamm, litteratur, och Adolf Lichtenstein, medicin. De var samtliga representanter för en total assimilation av de svenska judarna. Den motsatta gruppen, som ville bejaka sin judiska härkomst, bestod av Hugo Valentin, historiker och sionist, bokhandlaren Gunnar Josephson, som några år senare skulle bli föreståndare för judiska församlingen och vara det i över tjugofem år, tonsättaren Moses Pergament, konstnären Isaac Grünewald, psykiatriprofessorn Sander Izikowitz och redaktören för Judisk krönika, Daniel Brick.

Utgångspunkten är en uppsats som Gert Bonnier skrivit: "Judarna, fosterlandet och antisemitismen". Gert Bonnier som var ärftlighetsforskare pläderar där för en total assimilation, "judarnas *förintelse* [min kurs.] genom assimilation i den svenska folkgruppen med tillhjälp av blandäktenskap".⁴ Gert Bonnier hävdar att det inte finns någon genetisk särart som skiljer judar från svenskar, utan att "fosterlandskärleken och känslan för samhörighet med land och folk, vilar framförallt på det kulturarv, som från generation till generation överföres genom tradition och sålunda alls ej på det genetiska arvet". Det är den stränga judiska religionen som skapar judiskt beteende och som alienerar judarna från den övriga befolkningen. "Någon särskild judisk kultur finnes icke. Den tillhör historien." Han går så långt att han särskiljer de fattigare och mer religiösa "östjudarna": "Att denna invasion [av östjudar] åsätts med en viss oro av många tyskar måste även judarna försöka att förstå."

Något resultat blev det inte av sammankomsten – var och en fortsatte att hålla på sin sida. Det vill säga Karl Otto och de sedan decennier etablerade judarna ville som Gert uppgå totalt i det svenska samhället. Eli Heckscher menade att den judiska särarten skulle tillföra de "tröga" svenskarna något positivt, samtidigt som den borde försvinna. Isaac Grünewald, Moses Pergament, Sander Izikowitz och framförallt Hugo Valentin ville däremot bevara den judiska kulturtraditionen, "vilken ju blott kan uppbäras av dem,

som vilja vara judar".⁶⁶ De menade att det var orealistiskt att medlemmar i den judiska församlingen "skulle framstå som blågula svenskar" inför nazisterna. Samtalet gällde även om Gerts uppsats skulle publiceras, och man kom fram till, bl.a. på Åkes inrådan, att det inte vore lämpligt. Diskussionen fortsatte per brev mellan de olika deltagarna – dock inte från Karl Ottos sida – åtskilliga år framåt.

Det är framförallt Eli Heckscher och Hugo Valentin som intar oförenliga ståndpunkter – de skulle efter åtskilliga års korrespondens bli ovänner. Hugo Valentin ger där bl.a. uttryck för sin bitterhet över Karl Ottos "svek", dvs. hans avståndstagande från det judiska, vilket han menar skadar samtliga judar: "Och skall man väl anlägga en taktisk synpunkt", skriver han till Heckscher, "– det kan man ju i ett förtroligt brev – så synes det mig uppenbart, att t.ex. K.O. Bonnier, som alstrat mer judehat i Sverige än samtliga andra svenska judar tillsammans, skulle utsatt sig själv och oss andra för långt mindre hat, om han haft en viss judisk distanskänsla med vad därav följer av taktfullhet och återhållsamhet. Det förbittrade hat mot honom, som man möter överallt, även i frisinnade, ej antisemitiska kretsar, är det bästa beviset mot riktigheten av den extremt assimiloriska uppfattning som är hans."⁶⁷

Den ende av herrarna i familjen – dottrarna var inte närvarande – som visade störst förståelse för den projudiska falangen var Åke Bonnier, vilket kanske berodde på att Åke var den ende av syskonen som gift sig judiskt.⁶⁸ I ett brev till Tor, skrivet strax efter mötet, den sista maj 1933, framhäver Åke den judiska egenarten. Familjens framgångar beror på att de är skickliga affärsmän, men också på de "lyckliga egenskaper, som gjort våra förfäder och oss särskilt överlägsna i kampen mot konkurrenterna. Att därvid typiskt judiska egenskaper hjälpt fram dem *tror* jag men det *tror* inte Du." Åke vill i motsats till Karl Otto, Tor och Gert vara både svensk och jude: "Jag tänker och känner precis lika svenskt som någonsin Du eller Kaj eller Pappa. Jag älskar Sverige, jag älskar Stockholm – som jag älskar lika högt som en gymnasist älskar sin första flamma [...] Men jag kan icke känna ett nationellt svenskt patos på samma sätt som Du *påstår* att Du kan." Och Åke påpekar, inte utan bitterhet,

att han saknar sin judiska tillhörighet på grund av föräldrarnas avståndstagande: "Men i dessa dagar känner jag som om jag gått miste om en *kunskap* som jag *borde* haft. Det är icke utan att jag skulle vilja förebrå Pappa och Mamma att vi som barn ingenting fått veta om det judiska folkets historia och dess traditioner. Jag inbillar mig verkligen att en *kunskap* om dessa saker, som troligen också skulle förbundits med en *känsla* för det folk som vi trots allt – och det kan Du ju icke förneka – tillhöra, skulle ha gjort mitt liv rikare och skulle ha hjälpt mig att *nu* känna mig mindre desorienterad. Jag avundas dig och Kaj och Pappa om ni känner er så bergfasta i den svenska historien och den svenska traditionen att ni skulle kunna gå vakt på Skansen i Karl XII:s kyller." Och Åke avslutar brevet med några rader som avslöjar hans ibland kända främlingskap, kanske inte bara i familjen utan i tillvaron: "När allt kommer omkring så är kanske den oroliga trang som jag har efter ett rotfäste – som jag tyvärr icke finner *helt* och *fullt* i det svenska – ingenting annat än min judiska egenart!!" Han ber Tor visa brevet för föräldrarna och bröderna, som han dock inte tror förstår honom. Han vet däremot att Elin och Greta gör det.

Karl Otto bar på en dröm, som under trettioalet blev alltmer orealistisk. Att sammansmälta det judiska med det svenska, att judarna skulle gå upp i det svenska folket och där bidra med sina "egenskaper". Tor Bonnier berättar hur hans far förklarade sin inställning för honom. Sverige var hans älskade fosterland: "vi behövs i Sverige, vi judiska bokförläggare, vi har känslor för litteratur och konst i blodet, vi har de europeiska förbindelserna och vi har också affärserfarenheterna. Han citerade både Bismarcks påstådda ord om judarna som kolsyran i champagnen och Ernst Josephsons 'Friska konstens källa': att bära den europeiska kulturens vatten till vår mor vårt land." Att det inte var helt lätt att bli accepterad som svensk framgår också av hans råd till barnen: "Låt inte förskräcka er, då de ropar judar efter er. Vi är svenskar."⁴⁸ Till slut skulle dock verkligheten ge svaret. Nazisterna skilde inte mellan assimilerade och troende judar – alla skulle förintas.

Karl Otto vill inte se verkligheten. Så sent som i mars 1939 får han ett brev från Moa Martinson. Hon hade lämnat Bonniers två

är tidigare men alltid uttryckt sin stora uppskattning av Karl Otto. "Jag beundrar Eder kolossalt hr Förläggare som vid Edra år förmår arbeta och intressera Eder för allt inom förlaget", hade hon skrivit nästan tio år tidigare, och till Tor Bonnier skriver hon ett par år senare: "Eder av mig högt värderade fader hr K.O. Bonnier".⁶ Emotionell och spontan som Moa Martinson är, vill hon visa sin solidaritet mot den judiska familjens överhuvud. Hon ser också likheter i den förföljelse som judarna utsätts för i Europa och hennes eget utanförskap i samhället: "Enär jag förstår hur djupt bedrövad Ni hr förläggare måste vara över vad som sker i närvarande tid i Europa, vill jag betyga Eder min djupaste sympati. – Ingen kan djupare fatta orättvisan och barbariet i vad som sker, än de som i likhet med mig blivit hånad, hädd och ohörd för något man ej rår på – eller rår för – fattigdom – okunnighet. Den som kommer från dessa skikt kan verkligen förstå den förfärande innebörden i att förfölja människor på grund av deras ras [...] Ni är en gammal och vis man Ni har alltid varit en modig man Edert mod har alltid varit utan brask." Men, skriver hon, nu gäller det att kämpa: "Ni och Edert förlag betyder mycket, hållningen hos Edert förlag. Det är tid nu att visa stramare linje. Demokrati är inte detsamma som att låta barbarers sympatisörer få fritt spelrum i spalterna. Demokrati betyder även förnuft. Försvar för rätt och mänsklighet. Demokrati är inte makt och pengar [...] Nu är det för sent. Inte ens pengar kan hjälpa edra olyckliga stamfränder i Prag eller mina socialistiska kamrater." Visserligen, fortsätter Moa något inkonsekvent, är rika judar och socialister oftast fiender, men nu måste alla bekämpa barbarerna: "Jag ber och besvär Eder hr förläggare, uppmuntra Edra söner, Eder släkt, Edra rika bekanta att ej falla undan, att gå i kamp mot odjuret [...] Vi måste ställa om vår myntfot, humanité hjälper inte, nu måste vi låta tungan bli lika skarp, om inte skarpare än svärdet. Och var och en bör vara redo att dö för sin frihet." Och hon lägger till: "Det är förfärligt att skriva så här till en gammal man. Men jag har en känsla av att Ni förstår mig."⁷

Det gjorde Karl Otto absolut inte. Ändå är Moa Martinsons synpunkter desamma som bl.a. Hugo Valentins. Karl Otto vill inte

se att han och hans familj skulle dela de förföljda judarnas öde. Han tackar Moa för hennes "sympatiska och vänliga rader" och är "liksom alla andra djupt bedrövad över de händelser vi uppleva nu, men jag måste tyvärr säga, att jag icke vet några medel att hindra händelserna att utveckla sig på den linje som de gjort under de sista veckorna. *Ni skriver: jag har en känsla av att Ni förstår mig, men tyvärr måste jag svara Er, jag förstår icke vad Ni menar med Ert brev till mig* [min kurs]." Moa, som är mer klarsynt än Karl Otto, svarar vänligt men bestämt att när nazisterna kommer, så betyder det slutet för både socialister och judar. "Jag hoppas innerligt att Ni och Eder hustru skall få slippa det helvete som en invasion av tysk nazism skulle innebära, ty då är vi i samma båt, och jag vet något om inredningen i den båten."⁷¹

Under trettioalets sista år, när en liten ström av judiska flyktingar lyckas komma in i Sverige, får Karl Otto ett stort antal vädjanden om ekonomisk hjälp.⁷² I maj 1938 skriver litteraturprofessorn i Uppsala Anton Blanck att jag "vet hur mycket ni gjort och gör för edra stamfränder i denna hemska tid", och han ber om inte förlaget kunde finna "någon liten syssla" för en fröken Stern, flykting från Österrike. Karl Otto svarar att denna förfrågan kom i rätt ögonblick – han har en kontakt som kan anställa henne.⁷³ Vid samma tid frågar professorn i juridik Nils Alexanderson om Karl Otto kan hjälpa en trettioettårig judisk advokat och hans bror som är underläkare i Wien att komma till Sverige. Advokaten är ytterst musikalisk, så han kunde kanske bli biträde i en musikhandel, men han kan också arbeta som chaufför eller "vad som helst". Ekonomisk hjälp kan ordnas. Karl Otto svarar att han är "överburen [...] i liknande frågor" – samma dag som han erhållit brevet har han haft två besök i liknande ärenden: "Jag och mina söner anstränga oss så gott vi kunna med att hjälpa, men det är rent omöjligt att kunna ha platser eller arbete för hela detta judiska Österrike, som nu strömmar hit. Det är ohyggliga förhållanden, men hur skall man kunna möta dem." Han är dock beredd att anställa advokaten "pro forma" så att han kan räddas till Sverige.⁷⁴ Martin Lamm skriver i oktober 1939 att en doktor W. Steinitz har räddat sig till Sverige och föreläser i "ostjakiska och etnologi" vid högskolan. "Han är en

manlig och stilfull personlighet" och skiljer sig "från den något svampiga typ av intellektuella trosfränder som vi fått hit de sista åren". Hans inkomster är minimala: "Jag vet att farbror är mer än anlita i dessa tider", men saken "är synnerligen behjärtansvärd." Även där hjälper Karl Otto till med 500 kronor om året.⁶

Karl Otto engagerar sig också aktivt, när det är någon som står honom nära. I ett brev till Bo Bergman berättar han att Mia Franzos, som översatt inte bara denne utan även Selma Lagerlöf, Fredrik Böök och Per Hallström "har det eländigt". Hon är arbetslös, "hennes judiske förläggare har upphört med sin verksamhet", hon är nästan blind "och hon lider nöd". Bonniers betalar henne ett årligt underhåll på 700 kronor, men frågar om inte Bo Bergman även kunde bidra med ett årligt belopp. De nämnda författarna – inklusive Böök! – har redan lovat detta.⁷ Samtidigt som man gav denna hjälp till judiska flyktingar, kommer den gamla ambivalensen fram – man är framförallt svensk. När Gunnar Josephson, föreståndare för judiska församlingen, ber om ett bidrag till judiska flyktingar på 50.000 kronor med orden "det är ett mycket stort belopp [...] Men man måste göra det omöjliga för närvarande [...] Du vet säkert att Bonniers intar en nyckelposition vid ett insamlingsarbete av detta slag", så svarar Tor utan att det tycks vålla honom någon samvetskonflikt att man endast kan ge 24.000 kronor. Man hade inte råd med mera, då man lovat att skänka 150.000 kronor till Finland för vinterkriget.⁸

Mot trettioalets slut inser Karl Otto att kriget är oundvikligt och att Sverige kan dras in i det med oöverskådliga följder för dess judar. Han samlar sina barnbarn hos sig och erbjuder dem att emigrera. Man diskuterar t.o.m. vilken flyktväg som är den bästa, som t.ex. med transsibiriska järnvägen österut. Några barnbarn berättar att det dock formulerades på ett sådant sätt att ingen vill ge sig iväg.⁹

Även om Karl Otto är stark i sin tro på Sverige och det godas seger, upplever han stunder av djup förtvivlan. Det är igen Åke som han projicerar den på. I ett brev från 1940, endast daterat "Onsdagen den 13, olyckans dag", som uppenbarligen skrivits samma dag som freden med Sovjet undertecknades i Moskva, kommer

hans bitterhet, förtvivlan och även ångest fram. Men det är inte nazismens segertåg i Europa han syftar på med "olyckans dag". Det är Finlands nederlag som i hans ögon är den stora katastrofen, och att Sverige, dvs. Per Albin Hanssons regering, inte har gripit in på Finlands sida. Hela familjen är starkt engagerad på Finlands sida, med undantag för Åke. Han är i USA med Eva och har tydligt försvarat Finlands separatfred med Sovjetunionen. För Karl Otto är detta det slutgiltiga sveket – både världens och Åkes:

Kära Åke!

Du, Per Albin och Hitler! ett skönt triumvirat! har segrat. Finland är krossat; Sverige är *inför världen* utpekad och med rätta, som den skyldige till detta ohyggliga faktum! – Jag lyckönskar dig! Och jag sörjer över Finland, skäms över Sverige och beklagar England, som lidit ett så avgörande nederlag; *detta är blott förspelet till det avgörande stora världsnederlaget för allt som man älskat och hoppats på* [min kurs.].!

Runeberg skrev "Det är skam att tappra männer täckas tala om en sådan" och det är med sorg i hjärtat, som jag tänker på att du ställer dig på linje med en man, som Per Albin, som genom sin enfald bidragit till Rysslands och Hitlers seger. Han och du ha satt det dumma ordet "neutralitet" på er fana, och resultatet ser ni i dag. Världsolycka!

Jag citerar här dina ord till mig i ditt sista brev: "En obrottslig officiell neutralitet tjänar vår egen, Finlands och till slut även mänsklighetens sak bäst. En rätt förd svensk politik skall kunna skaffa Finland den fred Finland, visserligen med hårda uppoffringar, behöver, oändligt mycket mer än flygplan och kanoner". Jag tycker mig höra Ribbentrops och Hitlers Mefistofeliska hånskratt! *Nu är världen förlorad för 100 år och mera! Hitler är världens härskare! Förutom allt annat – farväl med Bonniers* [min kurs.].! – Men nu nog om politiken, jag kan ej tänka på allt detta utan att gråta [...] Nu gäller det att arbeta – Kom hem och gör

din – på ren svenska – *förbannade skyldighet!* Här stunda tider då det gäller att alla, som ännu hoppas på rättens seger, skola förstå vad det är fråga om: att rädda oss från ett *förtyskat Sverige!* Du behövs absolut här hemma, hos Å&Å, hos Albert Bonnier, i Dagens Nyheter, som inflytelserik och dugande, kunnig *svensk!* Du får ej sitta som amerikansk åskådare och blott någon gång skriva ett litet satiriskt överord mot Abbes sätt att sköta våra tidskrifter. Han gör dock så gott han kan och arbetar oförtröttat. – Men om du ej är nöjd med vad han gör och gjort, så kom hem – *så mycket mera angeläget!* Jag ber, jag *bönfaller* dig härom!!

Jag har sett i senaste brevet till Gerard [Åkes son], att du just uppmanat *honom* att komma till er i Amerika. Där skriver du just att det "ej finns någon risk". Det är fullkomligt riktigt, *det finns ej någon risk!* *Han vill ej resa, men ni skola istället*, så fort nu vårstormarna äro över taga biljett och komma hem! [...] det finnes alla anledningar i världen, att du gör din skyldighet att komma hem och *arbeta*, och se till att Sverige föres på de rätta vägarna – mot Tyskland och mot Ryssland.

Kommer ni ej nu, *snarast*, så finnes intet annat än att vi i vår igen göra allvar av tanken från i höstas, att resa över och taga er i kragen och föra er hem, till ert hem, till er son, till ert arbete och till er lycka! – Jag är snart 84 år, men jag vet, att jag har ännu *en* uppgift i livet: att se till att du och Eva komma hem till oss, till Sverige igen!

Mamma hälsar och säger att *hon instämmer i allt vad jag här har sagt!* Er Pappa

I en brevväxling några veckor tidigare mellan Karl Otto och Tor, har denne försökt lugna Karl Otto och försvara att Åke stannar i Amerika. Tors brev har inte bevarats, men Karl Otto svarar att han är – för en gångs skull – av "alldeles motsatt mening". Karl Ottos rädsla för sitt och familjens liv projiceras nu på Åke. Det är inte de hemmavarande utan Åke i Amerika som svävar i livsfara och som måste komma hem till Sverige för att rädda sig: "jag vill göra allt

vad jag kan för att rädda *min son Åke*", skriver Karl Otto i februari 1940 till Tor, "ty han är min son lika mycket som du, Gert o. Kaj äro det, och jag *vill söka rädda* honom, då jag känner att hans hela liv är i fara". Tor kanske tror att detta är "en gammal mans känslösvammel" och att det inte är "livsavgörande" för Åke att komma hem, men "Hur blir hans liv i Amerika, övergiven av alla, av sina föräldrar, av sin son, av sina syskon [...] långt från allt och alla som han känner varmt och intresserat för? Det finns endast ett svar: döden! Det är detta slut som jag känner som min *plikt* att hindra – det viktigaste som ännu återstår för mig att leva för!" Åke kanske inte själv förstår sitt bästa, men han har en "brinnande längtan [...] till Sverige, till Gerard, till oss alla, icke minst till sina syskon – till *Bonniers!*"

Det är enda gången Karl Otto visar sig uppgiven. Mitt bland alla förebråelserna förnimmar man ett hjärtskärande rop på hjälp. I ödets stund vill han ha familjen omkring sig. Han vill inte ens att Gerard skall förena sig med sina föräldrar – de skall istället komma hem och "arbeta" bort hotet från tyskarna. Karl Otto vill och kan inte erkänna hotet från nazisterna, som nu står på tröskeln till Sverige, trots att Bonniers gång på gång utpekats som nazisternas främsta fiende, både som dominerande liberala publicister och som ledande judisk familj. Det bästa skyddet, tycker Karl Otto, är att *hela* familjen är samlad med varandra och med *firman*.

Ett par månader senare är det Tors tur att vilja rädda sin familj. Det gällde framförallt barnen som han planerade att sända till USA via Ryssland.⁷⁹ Han hade liksom Åke nu insett vilken fara familjen kunde utsättas för. För egen del hade han alltid ett giftpiller med sig om tyskarna skulle komma, men familjen måste iväg.⁸⁰ Att Karl Otto och Lisen reagerat häftigt mot Tors "flyktplaner" framgår av Lisens brev, skrivet den 13 juli 1940, till Greta, Tors första hustru:

Kära Greta,

Jag vill be om ursäkt för vår nervösa upprördhet vid underrättelsen om Amerikaresan, och även för de orättvisa ord som i hettan föll över dig. Tor har ju sedan varit här och med gravallvar talat om nödvändigheten av denna –

som jag vill hoppas tillfälliga – emigration. Vid mina invändningar avfärdade han mig bara med: "mamma tycks inte förstå vad saken gäller" så de –.

Jag, som tillika med en hel del av karlarna i familjen: Tor Berg, Folke Lindberg, Gert, Kaj, etc, tror på, eller kanske nästan, tror på Englands seger, tycker ju att denna brådstörtade utvandring är överdriven.

Men Tor anser att det är enda räddningen, *kanske* han har rätt, och han menar: ju förr man kan ge sig iväg dess mindre ser det ut som en flykt. Kanske måste ändå de andra *fly*, och då får de det värre. Trots min starkt avvikande mening kan jag inte opponera mot det resonemanget.

Hälsningar från din tillgivna mamma Lisen.

Uppenbarligen vill Tor att hans familj omedelbart skall emigrera till USA. Greta är omgift med konsthistorikern Sixten Strömbom sedan tolv år. Tor och Greta har tre barn tillsammans, och Tor har ytterligare två söner med sin andra hustru Tora Nordström. Det framgår inte av brevet om Tor och Tora planerar att följa med. Tor själv har efter kriget menat att det endast gällde "de yngre familjemedlemmarna". I samband med emigrationsplanerna diskuterades en försäljning av Dagens Nyheter, vilket var aktuellt sommaren 1940. Likaså undersökte Tor vid samma tid på flera håll om en eventuell köpeskilling kunde utbetalas i USA."

Redan några veckor senare är Karl Otto åter sitt gamla, starka jag. Han har förstått att Åke och Eva inte kommer till Sverige så länge kriget varar. Han skriver till dem för att "komma er i tankarna litet närmare, då det möjligen aldrig mera kan ske i verkligheten". Karl Otto tror inte att freden är nära förestående och att om det blir fred det i så fall blir "en nederlagsfred för allt vad det fria ordets och den fria tankens folk heter". Hellre då "död och förintelse i många år, än att Sverige skulle bli ett böhmiskt eller ett polskt tyskt lydland". Men trots allt är Karl Otto igen litet optimistisk – hans barn, svärsöner och t.o.m. barnbarn håller modet uppe: "Jag har nyss talat med Elias Berg [...] och i kväll skola vi äta middag hos Elin och Yngve där vi träffa Folke Lindberg. Alla dessa unga män-

niskor äro *vissa* om Norges befrielse och de allierades seger, om det än dröjer länge. Och hoppet är halva segern. Tro för övrigt ej att vi äldre äro defaitister. Yngve Larsson och Tor Berg och Gert äro alla övertygade om nödvändigheten att fortsätta kriget, som dock slutligen skall vinnas. Gerard, er egen pojke, hur föga soldat han än är, står också fullt på den förhoppningsfulla sidan!”

Sin gamla världsbild, med kärlek till kulturens Tyskland och avsky för Ryssland, det älskade Finlands huvudfiende, är Karl Otto inte beredd att ge upp under några omständigheter. I juli 1940 är hans framtidsvision att Frankrike är ”krossat för decennier framåt”, att England i bästa fall kan bli en ”halv stormakt [...] med hjälp av Amerika och Ryssland (högst osmakligt för oss!) [...] i *fredligt* samarbete med en av Tyskland dominerad europeisk kontinent”. Det han hoppas på är en ”Nordens frihet, ett Norden som består av de 4 nordiska länderna, gärna, ja *absolut i strid* mot tyskt förtryck (ja ryskt också!), tysk nazism, ofrihet och antisemitism, men i en nödvändig stark ekonomisk och även kulturell förbindelse med Tyskland som politisk *stormakt!*”

Karl Otto vill inte se att Tyskland är ett dödligt hot för honom och hela hans familj, trots att mordandet av judar redan var i full gång i de östeuropeiska länderna och att judarna i Västeuropa som förberedelse till Förintelsen hade förlorat sina medborgerliga rättigheter. Brevet som var riktat till Kaj var kanske lika ansträngt optimistiskt för att övertyga Karl Otto själv. I ett brev till Åke den 28 februari 1941, bara tre månader före sin död, skriver Karl Otto i en bisats: ”om inte Hitler kommer hit och allt går slut för oss”.

Tors familj kom aldrig iväg. Karl Otto och Lisen ville inte överge Sverige till något pris och ville inte heller att deras familj skulle göra det. Karl Otto, som avlider den 26 maj 1941, får aldrig uppleva att krigslyckan vänder vid Stalingrad julen 1942. Han fick aldrig träffa Åke igen, men han hade fått tillbaka sin framtidstro. Som Tor Bonnier formulerar det: ”Det var ju ett hemskt år, 1941, med de fruktansvärda tyska framgångarna, men vår far vidhöll, trots de allierades nederlag, ännu på dödsbädden sin orubbliga tro på deras slutliga seger.”⁸²

10. BONNIERS VÄXER I DET NYA SEKLET

"Den största och betydelsefullaste affär som jag hittills gjort – måtte den ha skett i en god stund."

När det nya seklet, 1900-talet, bryter in står Sverige inför en utveckling som ingen kunde ha anat ens de sista decennierna på 1800-talet. Den då påbörjade industrialiseringen hade gjort slut på den värsta fattigdomen, men under 1900-talet formligen exploderade utvecklingen i landet. Sveriges bruttonationalprodukt, dvs. måttet på Sveriges förmögenhet, växte mellan 1890 och 1930 med 2,5 procent varje år. En sådan tillväxt hade inte något annat land i världen – det övriga Europa och även Amerika kom långt efter. Järnet, skogen och vattenkraften, och de verksamheter som utnyttjade dem, hade försörjt Sverige under flera sekler. Nu lyckades man, inte minst på grund av elektriciteten som genom älvarna var lättåtkomlig, skapa nya industrier som förädlade dessa naturtillgångar. Ett antal geniala svenska uppfinningar utgjorde grunden i några av våra mest framgångsrika verkstadsindustrier, som Gustaf Daléns AGA-fyrar, Gustaf de Lavalns separatorer, Sven Wingquists kullager, LM Ericssons telefoner, bröderna Ljungströms ångturbiner etc. De nya industrierna krävde finansiering, som i sin tur initierade nya finansiella institutioner som banker, en riskkapitalmarknad och handel med värdepapper.

Den framgångsrika produktionen och det välstånd den skapade gav arbete åt allt fler. Sverige kom in i en nästan sagolikt positiv spiral. Sveriges industriarbetare hade snart de högsta reallönerna i världen, och en förmögen borgarklass växte fram. Detta i sin tur medförde behov av konsumtionsvaror av olika slag. Fabriker för kläder, skor och möbler etablerades, bryggerier startades för att

ersätta hemtillverkning av olika drycker, sockerindustrin ersatte handelsbodarnas sockertoppar, företag tillkom för att leverera byggnadsvaror till alla nya hus som byggdes i de snabbt växande städerna. Den konsumtionsartikel som kanske var mest spektakulär var den nya "Säkerhetscykeln" utrustad med både fotbroms och gummidäck. I början av seklet tillverkades det inte mindre än 100.000 cyklar av företag som Monark i Varberg och Husqvarna Vapenfabrik. De förmögnare svenskarna skaffade sig den nya bilen, som började tillverkas av Vabis i Södertälje 1897 och av Scania i Malmö 1901. Till både bilar och cyklar krävdes gummidäck, alltså startades en tillverkning i Gislaved av Svenska Gummifabriken 1905. I samma takt som industrierna utvecklades krävdes en snabb utbyggnad av transporter och kommunikationer, dvs. av järnvägar, rederier, post, telegraf och telefon.

Denna ekonomiska tillväxt kom städerna tillgodo på bekostnad av landsbygden. Städerna växte så det knakade. Stockholms 90.000 invånare vid 1800-talets mitt hade till sekelskiftet vuxit till 300.000. Men även landsortsstäderna växte i samma rasande takt. Göteborg och Malmö tredubblade sina invånarantal under samma tid, och städer som Borås, Helsingborg, Västerås, Örebro och Halmstad dubblade befolkningen. Vid sekelskiftet bodde mer än halva befolkningen i städer. Detta i sin tur medförde en ny social struktur. Städernas invånare dominerades av industriarbetarna och den allt starkare medelklassen. Arbetarna fick en ökande självkänsla och började organisera sig med Landsorganisationen som samlande kraft 1898. Arbetsgivarna skapade 1902 Svenska arbetsgivareföreningen som motpart. Vänster-höger-skalan gjorde sitt intåg i den svenska politiken.

De nya alltmer självmedvetna stadsinneväånarna krävde bättre och snabbare information. Bristande läskunnighet var inte längre något problem vid sekelskiftet. Nittio procent av befolkningen kunde nu läsa och skriva, vilket kan jämföras med en tredjedel 1850. Det medförde ett snabbt ökande behov av tidningar och böcker. Även produktionen av dessa industrialiserades på alla plan. Pappersmassan ersatte det hantverkstillverkade lumppappret, och därigenom sjönk papperspriset kring 1900 till en femtedel

av vad det hade varit trettio år tidigare. Under 1880-talet infördes den snabba och billiga rotationspressen, och 1898 installerade Svenska Dagbladet den första maskinsättstolen, som ersatte den mödosamma handsättningen. Likaså utbyttes ångan mot elektricitet som drivkraft för tryckpressarna. Som vi sett planerade Karl Otto detta 1906 för sin nya officin på Mäster Samuelsgatan. I första hand kom denna förnyelse dagstidningarna tillgodo. Nu kunde priserna pressas rejält och därmed upplagorna gå upp. Den av Anders Jeurling 1889 grundade Stockholms-Tidningen, med bl.a. Anna Branting, signaturen "René", som teaterkritiker, kostade så litet som 3 kronor och 60 öre i årsprenumeration – eller "ett öre om dagen" som man annonserade. Det var inte mer än priset för en nytutgiven bok – Strindbergs *Sömnängarnätter* kostade 3 kronor och 25 öre. Tidningen nådde en rekordupplaga om 100.000 exemplar år 1900 – att jämföra med Dagens Nyheters 30.000 exemplar. Även på detta område kunde Sverige tillgodogöra sig en positiv kretsgång: läskunnigheten blev förutsättningen för ett ökande kunskapsbehov och urbaniseringen bidrog till ett utbyte och jämförande av kunskap, som i sin tur krävde ytterligare information, dvs. flera tidningar och böcker. Läsning blev en vardagsvana och ett behov.

År 1900 är Karl Otto ensam ägare till Albert Bonniers förlag. Han är nu fyrtiofyra år gammal och övertar en affär som är uppbyggd med sällsynt noggrannhet och fasthet. Utgivningen har en imponerande bredd med hörnstenar som Adelskalendern från 1855, Handelskalendern, med första årgång 1859, som kommer i ständigt nya årgångar, med stora serier av samlade verk och med nya böcker av guldålderns författare – Verner von Heidenstam, Gustaf Fröding, Selma Lagerlöf och Oscar Levertin, ja, även August Strindberg – som en färgstark panache i den glänsande hjälmen. Nu får Karl Otto äntligen bestämma över Albert Bonniers förlag. Alberts allt större försiktighet och ovilja att släppa kontrollen de sista tjugo åren, då Karl Otto stått vid hans sida, hade uppenbarligen känts frustrerande, i varje fall tyder den febrila aktivitet som nu kommer igång på detta. Samtidigt kändes ansvaret stort. Karl Otto själv kommenterar det med att citera ur ett brev

till en av Alberts vänner: ”jag vill ej neka till att det ibland hissnar för mig vid tanken, att jag nu ensam skall bära ansvaret för hela den stora affären”.

Karl Otto börjar med att göra en kraftfull kulturpolitisk markering. Nu skulle en av de värsta motståndarna sättas på plats, Svenska Akademien, personifierad av Carl David af Wirsén ”som år 1884 blivit utsedd att vara Akademiens ständige sekreterare, och som alltifrån detta år och sedan konsekvent under hela sin livstid, tydligen satt som sin främsta uppgift att bekämpa [den nya, unga litteraturen]”, som Karl Otto uttrycker det. De enda stipendier som fanns för författare var det statliga anslaget om totalt 6.000 kronor per år. Även om det var statens pengar, så bestämde i praktiken Svenska Akademien över stipendierna, och Wirsén såg till att de inte kom till den unga, avskydda litteraturen. Tillsammans med sina systrar avsätter nu Karl Otto 150.000 kronor, vilket skulle ge 7.000–8.000 kronor årligen i stipendier – en summa som 1912 ökades med 75.000 kronor och därmed gav en avkastning om 12.000 kronor per år – det dubbla mot Akademien. Stadgarna skrivs som ”ett direkt spjut mot den wirsénska akademien”. Därför fick det inte finnas någon ständig sekreterare – han fick sitta högst sex år – ingen fick vara kvar i stipendienämnden som fyllt femtiofem år, som en demonstration mot Akademiens ”gubbvälde”, och minst halva stipendiebeloppet skulle gå till författare under fyrtio år. Och inte minst viktigt: vid utdelningen skulle endast det konstnärliga värdet av ett verk gälla ”utan att därvid hänsyn tages till dagens auktoriserade meningar vare sig i fråga om framställningssätt eller idéinnehåll”. Fonden skulle självfallet kallas ”Albert Bonniers Stipendiefond för svenska författare” till minne av förlagets grundare.

Stipendiefonden fyllde flera uppgifter förutom att markera mot Akademien. En var att understryka att Bonniers var det djärva, framåtblickande förlaget för nya, begåvade författare. Stipendierna var inte bara ett viktigt stöd för unga författare, det kunde även locka författare till förlaget och lättade dessutom Karl Ottos börda att ständigt bistå en mängd författare med förskott. Han utsåg sig själv till kassaförvaltare, en post som alltsedan dess upprätthållits

Stipendienämndens sammanträde på Nedre Manilla 1906. Fr.v. E.A. Karlfeldt, Per Hallström, Verner von Heidenstam, Selma Lagerlöf och Tor Hedberg. Stående Georg Nordensvan och Karl Otto Bonnier.

av en medlem av familjen, som alltid skulle vara representerad med en person. Denna skulle inte heller behöva falla för åldersstrecket femtiofem år. Fyra generationer ur familjen har varit med i nämnden under de första hundra åren: Karl Otto (1901–1924), Tor (1925–1940), Kaj (1941–1956), Gerard (1957–1987), Karl Otto (1988–2001), Albert (2002–).

De övriga sex ledamöterna skulle vara författare, och då man hade majoritetsbeslut hade författarna ett helt dominerande inflytande. De kanske utgjorde "ett slags kamratdomstol", som en sentida kassaförvaltare, stiftarens sonsonsson Karl Otto Bonnier, uttryckt det, men, tillägger han, författarna i "nämnden", som stipendiefonden kom att heta, har visat "vidsynthet, framsynthet och samtidskänsla".² Det var naturligt för Karl Otto att vända sig till

sina närmaste vänner bland författarna för den första nämnden. Det blev Oscar Levertin, Heidenstam, Tor Hedberg och Ellen Key. Mera perifera i den första uppsättningen av nämnden var Per Hallström och Georg Nordensvan. I och med valet av Per Hallström kunde Karl Otto använda nämnden till att få en nära kontakt med en författare som *inte* kom ut på Bonniers – men helst borde göra det. Denna kontaktverksamhet kunde gälla både nämndens ledamöter och stipendier. Mycket riktigt dröjde det inte mer än ett år förrän Hallström kom ut på Bonniers. Likaså fick Erik Axel Karlfeldt – den andra åtråvärda författaren som kom ut på annat förlag – redan andra året stipendium och kom dessutom snabbt in i nämnden. Han efterträdde Oscar Levertin vid dennes förtidiga död 1906. Men som har framgått tidigare blev Karlfeldt trots locktonerna sitt gamla förlag, Wahlström & Widstrand, trogen.

Stipendienämnden var en utomordentligt lyckad idé. Man fördelade stipendierna bland relativt många författare. Det förhindrade konflikter och gav en god bredd i urvalet. Från första årets fem stipendiater ökades antalet till åtta och t.o.m någon gång tio författare. Så gott som alla Sveriges mer kända författare återfinns i nämnden eller bland stipendiaterna. Att Bonniers författare var helt dominerande var ganska givet. Man övergav också snabbt principen att endast det konstnärliga, och helst låg ålder, skulle vara avgörande – inte behovet. Så fick Hjalmar Söderberg stipendium fyra gånger under de första tio åren. Bland andra behövande författare återfinns man Ola Hansson, Sven Lidman, Vilhelm Ekelund och de inte helt unga Gustaf Fröding och August Strindberg. Det viktiga var inte att främst uppmuntra unga begåvningar utan att belöna sådana författare som Wirsén bekämpade.

Nämndens sammanträden blev också snart mycket populära hos både författarna och förläggaren. Slutsammanträdet ägde alltid rum hemma hos Lisen och Karl Otto, där en opulent middag serverades efter mötet – det var också den enda ersättningen. Selma Lagerlöf, som blev ledamot redan 1905, efter Ellen Key som fallit för åldersstrecket, berättar att efter ett som vanligt trevligt sammanträde kom hon och några av hennes kolleger tillbaka till

Grand Hôtel i bästa humör: "Herrarna skulle lämna av mig vid Royal, det var Hedberg, Heidenstam, Hjalle [Hjalmar Söderberg], så flög det i dem, att de skulle fira nachspiel. Kl. var 12 på Lördagkväll och vi gingo in på Royals matsal och sutto där och drucko vin till 2 på natten." När Hjalmar Söderberg som nämndens sekreterare meddelar sin nära vän Bo Bergman att denne blivit ledamot är också hans kallelse smittad av det goda humör som medlemskapet tydligen ger: "Min Herre. Att Nämnden för Alb. Bonniers Stipendiefond i ett anfall af vansinne behagat till sin Ledamot kalla Litteratören Herr Bo Bergman, har jag härmed den smärtamma plikten tillkännagifva. Stockholm den 8 april 1914. Sekreteraren. Hjalle. P.S. Groggen väntar." Lisen tycks dock inte ha varit lika road av den nya ledamoten. Hon rapporterar till Åke i New York i december 1914: "I fredags var nämnden här, god middag och god stämning, men glansen över tillställningen var borta med Verner [Heidenstam hade samma år ersatts av Sigfrid Siwertz]." Och hon tillägger, med en något överraskande bild av den prudentlige Bo Bergman, att han "var en tung kluns, som till min förgäelse hela tiden låg med ryggen i stolen istället för att sitta på stjärten".

När Karl Otto och Lisen är i USA vintern 1923-24 äger ett sammanträde rum utan dem. Istället presiderade Tor och hans fru Greta, som rapporterar till svärföräldrarna att "Nämndens domslut" var diskutabla, men att sammanträdet var "särdeles lyckat vad det materiella beträffat [...] Underbar mimosa på bordet, spetsdukar, Yngve Bergs porslin, Kaviar i silverskålar, smör, rostat bröd, brännvin. Det var någon soppa, stark, brun med små petit choues, fyllda med ostkräm. Alla åt två gånger. Av Kakorna tre. Sen rökt ål med stuv. spenat. 2 ggr. Sen rådjurssadel med stuvade murklor, nej det var färska champignoner, macaroni med tomat-sås, gurka. 2 ggr. Laurin 3. [Carl G. Laurin var nämndmedlem 1918-24, trots att han var både delägare och författare hos Norstedts.] Ingen mellanrätt. Så glace med färsk fruktcompott. Efteråt konfektyrer. Champagne, rödvin, sherry. Bo Bergman måste kalla medlemmarna från bordet. Laurin ville inte resa sig."

Traditionen att avsluta sammanträdet med en oförglömlig middag med ledamöterna iförda smoking har upprätthållits i alla

de hundra åren. P.C. Jersild, ledamot 1974–1990, har skildrat sådana nämndmiddagar, som bara en hungrig författare kan, från tiden då Gerard Bonnier var kassaförvaltare. De ägde rum i hemmet, liksom på Karl Ottos tid, och den inhyrda kokfrun förtjänade inte tre utan fyra Michelinstjärnor, enligt Jersild. Efter välkomstchampagnen med laxsmörgås så är "ena året [...] förrätten till exempel hummersoppa – och nästa kanske skaldjurssufflé, eller ett annat år pocherade sjötungsfiléer. Till detta drickes kanske sherry eller ett utmärkt rhenvin. Varmrätten kan vara rådjursadel, kapun, snöripa eller annan vildfågel. Därtill kanske kulpotatis, små gröna ärtor, gelé förstås, sallad på ett litet fat bredvid – och en ljuvligt len sås. Vinerna varierade, men vem kan undgå att minnas den bästa av emillioner, en Cheval Blanc [...] Den klassiska efterrätten är en sorbet på svartvinbärsblad plockade på familjens sommarställe på Dalarö – varför inte med ett glas vitt portvin till."

Karl Ottos frihetskänsla, när han nu ensam fick bestämma över förlaget och dess resurser, manifesterades på flera sätt. Inrättandet av stipendienämnden blev startpunkten för honom att öppet demonstrera sin radikala inställning. Med förtjusning berättar han att allmänheten helt förstod mot vem udden var riktad med stipendienämndens tillkomst. Ja, att det polemiska draget uppmärksammades mer än det goda syftet. "Svenska akademien [var] fienden!" skriver Karl Otto upprymd. Ett nytt tillfälle kom när det första Nobelpriset i litteratur skulle delas ut 1901. Eller med Karl Ottos ord: "Utdelningen av det litterära Nobelpriset lades därigenom i händerna på C.D. af Wirsén och hans dåvarande, i det stora hela rätt så illitterata kamrater i akademien." En av de nyvalda medlemmarna, Gustaf Retzius, hade meriterat sig genom att vara starkt konservativ, äga Aftonbladet och ha en professur i anatomi. Levertin kommenterade hans inval med att "han har låtit trycka en resebeskrivning och diletterat med några rimmerier som ingen har läst". Akademiens val – eller snarare Wirséns – blev Sully Prudhomme. Hans främsta merit var, utom att han hade skrivit några filosofiska dikter, att han var medlem av Franska akademien och man ansåg att det var en lämplig gest från akademi till akademi att välja honom.

De radikala författarna och konstnärerna protesterade våldsam. Karl Otto skriver förtjust att hans "lilla kontorskrypin" blev "intrigernas centralhärd". Med Heidenstam som anförare samlades fyrtyotvå namn som representerade den nya konsten och litteraturen. De författade ett upprop där man hyllade Leo Tolstoj och offentligen bad honom om ursäkt för att han inte fått Nobelpriset. Han fick veta att "den institution, hvilken har att bestämma öfver sagda pris, i följd af sin nuvarande sammansättning hvarken gifver något uttryck för den konstnärliga eller allmänna meningen". Tyvärr gjorde uppropet inte något annat intryck än att det retade Wirsén och hans akademi så mycket att Tolstoj inte heller senare fick Nobelpriset.

Redan några år därefter kom ett nytt tillfälle för Karl Otto att demonstrera sitt frisinne och sin vilja att engagera sig i ideologiska strider. I juni 1905 hade norska stortinget ensidigt förklarat unionen med Sverige upphävd. De konservativa rasade och de mest extrema ansåg att man skulle gå i krig mot Norge, medan de radikala stod på Norges sida. Karl Otto skriver omedelbart bl.a. till Heidenstam och Ellen Key att de måste använda allt sitt inflytande för Norges sak. Heidenstam – då ännu radikal – skriver en dryg vecka senare i Svenska Dagbladet en artikel som väcker stort uppseende. Dess budskap var att det är dags att släppa Norge. Ytterligare en vecka senare möts Ellen Key och Richard Bergh hemma hos Karl Otto. De beslutar att skriva ett upprop som skall undertecknas av "den svenska kultureliten", en text som går ut på att "det skulle vara Sverige och dess frihetsälskande folk ovärdigt att söka med tvångsmedel kvarhålla Norges folk i en union [...] som icke längre omfattas med kärlek af någondera utaf dem". Texten sätts upp i Bonniers sätteri och sänds ut till några hundratal personer. Man får snabbt ihop 180 namn, som representerar de främsta författarna, konstnärerna och vetenskapsmännen. Den ende som krånglar är Heidenstam. Först telegraferar han ett "ja", för att redan efter några minuter ångra sig. Hans ambivalens – och kanske opportunism – har visat sig igen. Kanske det gör större skada än nytta att han skriver på, meddelar han från Naddö. Karl Otto lyckas till slut övertala Heidenstam, men då har också opinionen

Tryckerikontoret på Ålandsgatan. Fr.v. faktor Knut Rinman, tryckerichefen Lars Brolin, bokbinderiföreståndaren Robert Lindner och faktor Emil Andersson.

hunnit svänga ganska rejält till Norges förmån.

Karl Ottos nya känsla av att vara fri och äntligen själv få bestämma gällde naturligtvis inte bara det ideologiska ställningstagandet utan framförallt firman. Alberts allt större försiktighet hade visserligen konsoliderat företaget på ett utomordentligt sätt, men samtidigt hade det börjat stagnera. År 1899 minskade t.o.m. omsättningen för att först 1903 komma tillbaka på 1898 års nivå. Nu sätter Karl Otto igång med full kraft. Han köper de två bokbinderier som sedan länge arbetat för förlaget och äger därmed hela produktionskedjan med sätter, tryckeri och bokbinderi. Likaså utvidgar han verksamheten med ett antal uppköp av konkurrerande förlag. Han börjar med att 1904 köpa farbrodern Adolf Bonniers förlag av sin kusin Isidor Bonnier och övertar därmed

rättigheterna till några av de främsta klassikerna, bl.a. Carl Michael Bellman och Anna Maria Lenngren. Det stora lager som han samtidigt blir ägare till säljer han ut med god förtjänst genom ett antal "auktioner", en föregångare till vår tids realisationer. År 1911 övertar han läroboksutgivaren Billes förlag och 1913 Sigfrid Flo-dins och 1917 Beijers förlag – det senare ett av landets största. Det hade i sin tur byggts upp genom köp av ett stort antal mindre för-lag, som Gleerups, Ivar Hæggströms, Z. Hæggströms, Hjalmar Kinbergs förlag m.fl. På ett drygt decennium hade Karl Otto in-förlivat både 1800-talets stora svenska författare och med Billes ett stort antal läroböcker som konkurrerade med Norstedts, den gamla motståndaren. Totalt hade Karl Otto 1917 köpt upp tio för-lag.⁶

Samtidigt expanderar utgivningen framförallt i form av olika bokserier. I *Nordiskt Familjebibliotek* ger man ut nyskrivna kort-romaner av förlagets främsta författare, som Oscar Levertin, Per Hallström, August Strindberg och Selma Lagerlöf – en intressant demonstration av att ett förlag med framgång kan beställa ny-skrivna böcker av framstående författare. Vidare en serie folkbild-ningsböcker under namnet *Svenska medborgarens oundgängliga uppslagsböcker*, *Svenska memoarer och brev* redigerade av Henrik Schück och Oscar Levertin och ett veritabelt storverk: *Sveriges nationallitteratur 1500–1900* i tjugofem volymer.

Ett annat stort företag startade Karl Otto dock högst motvilligt, nämligen en serie billighetsböcker. I slutet av 1890-talet hade en ung, skicklig förläggare från Danmark vid namn Henrik Koppel etablerat sig i Sverige med sitt förlag Ljus. Han hade mängder av nya idéer och blev snart en allvarlig konkurrent till Bonniers, när det gällde svensk skönlitteratur. År 1904 etablerade han en billig-bokserie, Ljus enkronasböcker, som omedelbart blev en stor fram-gång och såldes i tiotusentals exemplar. Koppel gav ut böcker inte bara av Strindberg utan även av Gustaf af Geijerstam, Hjalmar Sö-derberg, Hjalmar Bergman, Henning Berger, Gustaf Janson, Ma-rika Stiernstedt och Albert Engström.⁷ Karl Otto tvingades medge att "Henrik Koppels ljusa huvud hade insett, vad vi mer trögtänkta svenska bokförläggare ännu ej fått klart för oss, att det fanns en

stor publik i vårt land, som ingenting högre önskade än att få komma i besittning av bästa läsning, om den blott kunde överkommas till ett verkligt billigt pris". Det var inte bara utgivnings-idén som irriterade Karl Otto, utan också att Koppel hade funnit ett sätt att med stor framgång ge ut verk av Bonniers författare.

Motvilligt – "mer eller mindre tvungen" – inser Karl Otto att om han vill behålla sina föfarrättigheter måste han kunna erbjuda något motsvarande. Karl Ottos framgångar var baserade på tunga ekonomiska satsningar på trygga, inmutade områden – för djärva nyskapande idéer hade han varken lust eller håg. Nu var han tvungen att följa Koppel i spåren. År 1906 startade han en motsvarande utgivning för en krona per volym, *De Bästa Böckerna*. I rask takt kom böcker av klassiker som Bellman, Lenngren, Blanche och Viktor Rydberg, men också av samtida författare som Heidenstam, Per Hallström, Geijerstam, Ellen Key och inte mindre än tolv volymer av Strindberg. Till Karl Ottos förvåning blev utgivningen en formidabel framgång, inte minst Strindbergsböckerna, som såldes i mellan 15.000 och 35.000 exemplar vardera, och totalt trycktes i Bonniers serie 1,3 miljoner exemplar. Koppel och Bonniers fick inte ha sin utgivning ifred någon längre tid. Snart blandade sig ännu en konkurrent i leken, den kraftfulle entreprenören Erik Åkerlund. Med sin bakgrund i veckotidningsutgivning var han van vid stora upplagor av billiga trycksaker. Han började en liknande serie billigböcker 1907, året efter Bonniers, och 1912 hade han publicerat 129 titlar som tryckts i totalt en miljon exemplar.*

Även andra förlag hakade på denna första svenska billigboksrevolution. Redan 1907 kom ytterligare nya serier billigböcker på sex andra förlag. Marknaden översvämmades av billiga böcker; på några år fördubblades bokutgivningen i Sverige. Det nya samhälle som växte fram i industrialiseringens och urbaniseringens Sverige hade skapat tiotusentals nya läsare, inte minst i den framväxande arbetarklassen: "Till undanrödjande af det förnämsta hindret för litteraturens nedträngande till folket – böckernas dyrhet – ha våra förläggare på senaste tiden tillgripit det enda medlet – att göra böckerna billigare", skriver Dagens Nyheter.⁹ Enkronasböckerna

blev en så stor framgång för Bonniers – man hade ju de bästa och de flesta gångbara författarna – att Tor Bonnier minns att ”de bidrog i hög grad till de goda åren under det första decenniet på århundradet”.¹⁰

Men marknaden tålde inte den stora utgivningen. Snart blev konkurrensen så stor att de mindre aktörerna, som inte kunde konkurrera med några författare, istället sänkte priset på sina böcker. År 1910 kom de första tjugofemöresböckerna hos ett ”outsiderförlag”, och Koppel följde efter ett halvt år senare. Snart dyker även tioöres- och femöresböcker upp. Även Bonniers tvingades att följa med i karusellen och lanserade egna tjugofemöresböcker. Nu var Karl Otto med rätta ovillig. Redan 1911 skriver han till Strindberg: ”De fördömda 25-öres-böckerna, som ruinera både sin upphofsman och hela svenska bokhandeln, ha haft till följd att försäljningen af 1-kronas-böckerna betydligt minskats.”¹¹ Mycket riktigt skriver Tor ett drygt halvår senare till Karl Otto som är på resa om de nytryckta tjugofemöresböcker som Bonniers givit ut, att ”minst 2000 ligga oexpedierade. Detta är ju tillsvidare inget lysande resultat.” Ett år senare avgår ett brev från Karl Otto till Heidenstam – alla författare var ivriga att komma ut i billigbok men ville samtidigt ha bra betalt – att han ”nedlägger” sin utgivning av tjugofemöreböcker på grund av den ”alldeles ruinerande konkurrens, som ägt rum på billighetsbokområdet de senaste två åren”.¹² Karl Otto har istället gjort en överenskommelse med Åhlén & Åkerlund, som har ett överlägset distributionssystem genom sina tidskrifter. Överenskommelsen går ut på att Bonniers överlåter sina författarrättigheter till Åhlén & Åkerlund för utgivning i deras billighetsserie. Bonniers skall få sitt förlagsnamn tryckt ”innanför titelbladet” – det skall vara med men inte synas för mycket. I gengäld skall serien endast innehålla Bonniers författare och Karl Otto slipper att ”alls behöfva tänka på de förhatliga 25-öres-böckerna” som han skriver till Erik Åkerlund.¹³

Förlagen formligen dränkte marknaden med tjugofemöresböcker. Man har beräknat att mellan 1910 och 1912 producerades det 10 miljoner billigböcker, eller 90.000–100.000 böcker i veckan. De flesta i branschen förstod att det skulle leda till en katastrof.

"Hvarthän skall godtköpsraseriet leda?" frågar en insändare i bokhandlarnas tidning."

Denna prispresskarusell kunde inte annat än sluta illa. Man började försvåra för de lönsamma enkronasböckerna med överutgivning och tog sedan död på dem med tjugofemöresböckerna. Koppel tvingades att sälja sitt förlag med förlust 1914 – han anger själv billigböckerna som skäl – och de mindre förlagen försvann mer eller mindre ur bilden. Kriget bidrog slutligen till billigböckernas försvinnande, när papperspriset femdubblades.¹³ Bonniers var åter dominerande på marknaden och kunde lägga ned den utgivning som inte var lönsam utan att riskera konkurrens.

Det på sikt djärvaste beslutet efter Karl Ottos övertagande av firman kom enligt honom själv till mer eller mindre av en slump. "En vacker dag i februari 1906", skriver Karl Otto, fick han ett anbud att ta över en bok med titeln *Första läseboken*. Läseboken hade utkommit året före, tryckts i 6.500 exemplar och inte sålts. Den hade skrivits och givits ut av två framsynta lärare, som med rätta ansåg att de läseböcker som fanns var föråldrade och inte motsvarade de krav som skolan i det nya samhälle som växte fram krävde. Det kanske inte var ett så djärvt beslut att ta över utgivningen av en enda bok, men Karl Otto insåg att här öppnade sig enorma möjligheter för nya läroböcker i framtidens skola. Han hade några år tidigare börjat arbetet med den nya geografiboken för folkskolan, som skulle bli *Nils Holgerssons underbara resa*. Genom kontakterna med Alfred Dalin och Fridtjuv Berg hade han en förstahandskunskap om det missnöje som fanns hos moderna pedagoger med de föråldrade skolböckerna.

Å andra sidan skulle *Nils Holgersson* komma ut först till hösten samma år, och ingen kunde ana vilken framgång den skulle bli och vilken betydelse den skulle få för en helt ny syn på läroböckerna för folkskolan. Skolboksmarknaden dominerades helt av Norstedts. G.B.A. Holm hade med sedvanlig kraft och skicklighet lagt skolboksmarknaden under sig: "Alltsedan en rätt långt tillbaka-liggande tid hade P.A. Norstedt & Söner [...] erövrat skolboksmarknaden, och förtroendet från allt skolhåll för 'Norstedts' och deras i det stora hela så utmärkta läroböcker, skrivna av framstå-

ende författare [...] hade blivit så stort, att all konkurrens på området var omöjliggjord", skriver Karl Otto. Någon erfarenhet på skolboksområdet hade han inte. Albert hade givit ut några enstaka läroböcker, men vid denna tid hade Bonniers endast fyra godkända skolböcker – en fransk grammatik, en "kartbok", en "geometrisk övningsatser" och Topelius *Läsning för barn*.

Här kom nu en möjlighet att göra en kraftfull inbrytning på skolboksmarknaden i samarbete med Dalin och Berg. De hade själva tänkt sig en fortsättning på *Nils Holgersson*. Den hade ju blivit en läsebok i svensk geografi. Nu ville de ha liknande böcker i historia, jordens länder m.m. Karl Ottos hela förläggarskicklighet kom nu till sin rätt. Vem skulle skunna skriva en läsebok i historia om inte Verner von Heidenstam, som just avslutat romanerna *Folkungaträdet* 1–2. Karl Otto bearbetar nu Dalin och Berg å ena sidan och Heidenstam å den andra. Brevet till Heidenstam, som Karl Otto återger i sina minnen, är ett mästestycke av diplomati. Det är ingen enkel sak att be Heidenstam skriva en skolbok och dessutom att den store, frie diktaren skall skriva ett beställningsarbete. Karl Otto förekommer alla invändningar: "Vill du ej tänka på saken – åtminstone ej genast säga nej! [...] Visserligen har saken sina skuggsidor: dels är det en *beställning* [...] vidare är det på sätt och vis en *skolbok*, där du måste följa ett bestämt program [...] Men å andra sidan: vilken uppgift att få bli hela svenska folkets lärare och diktare, att få tala till varje barn under många generationer framåt och lära dem älska Sveriges historia, dess stora tider och dess stora män!" Och så kommer den oemotståndliga slutklämmen: "Det gäller här en stor fosterländsk angelägenhet, där *endast det bästa är gott nog!*"

Heidenstam kan inte avböja, det här är i själva verket en önskesituation för honom. Den store hövdingen som talar till och undervisar folket. Efter ett besök av Dalin är han ytterligare smickrad och när Karl Otto och Lisen besöker honom på Naddö är saken klar. Karl Otto är helt medveten om att rätt sorts smicker är avgörande. När de på promenad med Heidenstam passerar traktens folkskola och barnen strömmar ut, påpekar Karl Otto: "Jag ser redan hur om ett år ungdomen från alla landets skolor

komma med *din* bok i handen." Självfallet var heller ingen av dem omedveten om de materiella möjligheterna: "Den boken – skall du få se – blir dig och mig och hela svenska folket till glädje, och *den* blir det, som kommer att giva dig den ställning, som måste tillkomma dig, som vår *förste!*" I ett tidigare brev är han mera konkret: "Det kan komma att inbringa under årens lopp både 50 och 100 tusen."¹⁶

Även i fortsättningen visar Karl Otto vilken betydelse förläggaren kan ha vid en boks tillkomst. När diskussionen blir mera konkret blir Dalin och Berg oroliga att Heidenstam skall romantisera Sveriges historia, vilket de absolut är emot. Det är ju en av grundstenarna i deras nya pedagogik att verkligheten skall komma in i barnens läroböcker. *Nils Holgersson* hade angripits för zoologiska (!) felaktigheter, nu fick det inte hända att det blev historiska fel i Heidenstams bok. Dalin vågar inte själv diskutera med Heidenstam – "endast Herr Bonnier kan göra det", skriver Dalin. Det kunde herr Bonnier och resultatet blev en svensk klassiker, *Svenskarna och deras hövdingar*. Heidenstam påverkade med den mycket riktigt generationer av skolbarn, dock framförallt i nationalromantisk riktning trots Bergs och Dalins bemödande.

Karl Otto ser, med rätta, vilka möjligheter som öppnar sig, när skönlitterära författare får i uppdrag att skriva skolböcker. Hans nästa förslag är att be Sven Hedin att skriva en motsvarande bok i världsgeografi. Även detta förslag antogs och visade sig bli lika lysande. Boken – *Från pol till pol* – blev en strålande framgång, som dessutom gav Hedin en helt ny publik bland skolungdomarna. Den fjärde av dessa böcker kom dock ej till genom Karl Otto. Tvärtom var han ytterst tveksam när Dalin föreslog att Anna Maria Roos, som hade blivit känd genom visor och barnrim, skulle skriva en läsebok för småskolan. För Karl Otto var detta okänt territorium, både att ge ut läsning för barn och rena nybörjarböcker för skolan. Dalin hade fått ett sådant förtroende för Karl Otto att han insisterade på att Bonniers skulle ge ut två böcker av henne. Det blev *Sörgården* och *I Önnemo*. In i det sista var Karl Otto tveksam. Han tryckte endast 3.500 exemplar av vardera boken. När han skriver sina minnen 1936 kan han meddela – med

dubbla utropstecken – att han sålt en miljon exemplar av vardera boken: "Dalin har fått rätt! Jag undrar huru många på svenskt språk tryckta böcker som kunna uppvisa jämförliga siffror!!"

På några år hade Bonniers blivit en aktör att räkna med även på skolboksmarknaden. Det som saknades i bredd ersattes med nästan svindlande stora upplagor. *Nils Holgersson* kom ut 1906, *Svenskarna och deras hövdingar* 1910, *Från pol till pol* 1911 och Anna Maria Roos böcker 1913. Även om hennes upplagor var oslagbara, så hör även de tre andra till Sveriges mest sålda böcker. På trettioalet hade *Svenskarna och deras hövdingar* sålt i 200.000 exemplar, *Nils Holgersson* i närmare 800.000 exemplar och *Från pol till pol* i cirka 100.000 exemplar. Det är svårt att veta hur pass medveten Karl Ottos satsning på att bli en ledande skolboksförläggare var, men hans känsla för marknaden och de erfarenheter han hade gjort i samarbetet med Berg och Dalin tyder på att han måste ha sett stora möjligheter. Den 1906 tillsatta "folkundervisningskommittén" hade just Fridtjuv Berg som ordförande. Dess huvuduppgift var att skapa en modern, enhetlig skola av den mångfald av olika skolor som kommunerna självständigt hade ansvaret för. En enhetlig skola krävde enhetliga böcker, vilket i sin tur innebar stora upplagor av dessa böcker. Så blev det också – 1920 var den sexåriga folkskolan, lika för alla, helt genomförd.

Karl Otto fortsatte utbyggnaden av skolboksutgivningen genom en metod som egentligen först i vår tid blivit aktuell, genom förvärv. Genom köpen av Billes, Normans och Beijers förlag täcktes ganska väl olika behov av skolböcker, från flickskola till läroverk. I början av 1920-talet var skolböckernas andel drygt tjugo procent av omsättningen.¹⁷ Man var högst tillfreds med utgivningen – Bonniers hade på kort tid blivit den enda större skolboksförläggaren utom Norstedts. 1914 skriver Karl Otto till Åke att man expedierade "dagligen kolossalt mycket skolböcker", och i ett annat sammanhang meddelar han att man börjat göra Norstedts "en ej så obetydlig konkurrens".¹⁸

Norstedts tog upp den kastade handsken och svarade med att kraftfullt öka sin aktivitet, både när det gällde utgivning och när det gällde jakten på lämpliga författare "för att om möjligt åter-

erövra vad som gått förlorat". Bonniers svarade med att också öka sin aktivitet. Resultatet blev visserligen att åtskilligt "gott och av bestående natur" gavs ut, men också att man gav ut en hel rad onödiga böcker. G.B.A. Holm hade efter sin död 1910 efterträts av Conrad Carleson, en vänlig och kompetent chef för Norstedts. Karl Otto och han hade, trots konkurrensen, goda personliga relationer. När så Åke på en bokhandlarfest föreslår för en av Norstedts yngre chefer att man istället för denna mördande konkurrens borde slå sig ihop, tar Carleson redan dagen därpå kontakt med Karl Otto. Om det inte rörde sig om ett skämt under festliga former var han beredd att omgående diskutera ett samarbete. Redan efter några veckor är man överens och på hösten 1928 bildar Bonniers och Norstedts ett gemensamt företag för läromedel, Svenska Bokförlaget. Det kommer att vara det helt dominerande förlaget på sin marknad i åtskilliga decennier.

Från det att Karl Otto blir ensam ägare är Bonniers i särklass Sveriges största allmänlitterära förlag. Det växer så att Karl Otto ibland känner att han inte hinner med. Han skriver till Tor i Paris i februari 1906 om sina olika projekt: "Det är så mycket att göra på tryckeriet, att jag starkt funderar på en sättmaskin till – men hvart skall det taga vägen? Det växer mina krafter öfver hufvudet – och så är jag rädd att utgifterna ökas för starkt utan motsvarande inkomster." Men han tillägger omedelbart att han kan rapportera en "glädjande ökning i år [...] af den s.k. lilla kassan. 1904 *hela* årets lilla kassa uppgick till 100.000 kronor, som då ansågs för en mycket vacker siffra, förra året ökade med 10.000 upp till 110.000. – I år äro vi redan nu 10.000 öfver förra jan-febr [...] hvilket om hela året håller jämna steg [...] skulle göra 150.000 i år. – Få se." Och slutligen är man i färd med att köpa ett "tredje hus" till den nya förlagsbyggnaden på Ålandsgatan/Mäster Samuelsgatan. I april 1913 tackar Tor sin far för en "generös beräkning" av sin andel av vinsten: "Vad jag inte kan förstå är binderiets vinst. Vi fick ju den [...] till 14.000. Hur kan han få upp den till 36.900?" Året därpå rapporterar Karl Otto att julhandeln har gått "riktigt bra för *vår räkning*" trots att bokhandeln totalt sålt sämre än året före. "Vi har sålt kopiöst" av Selma Lagerlöfs höstbok *Kejsarn av Portugal-*

lien och det finns endast 500 exemplar kvar. I augusti skriver Tor att "Skolboksrekvisitionererna äro kolossala", på två veckor har man nästan sålt lika mycket som hela augusti året före.

Åren går och affärerna är lysande. Från det att Karl Otto övertog firman 1900 till 1920 tiodubblas omsättningen, från 600.000 kronor till 6 miljoner. Investeringarna är enorma. Billes förlag kostar 1912 200.000 kronor, Heidenstam får de första 100.000 av sina 150.000 kronor för sina rättigheter samma år, rättigheterna för Strindberg kostade året före 200.000 kronor, och Frödings arvingar får 150.000 kronor 1916. Samtidigt har man påbörjat flera stora verk som *Svenskt Biografiskt Lexikon* och *Nordisk Familjebok*. Vi har många "dyra järn i elden", som Tor konstaterar från semestern i Florens i maj 1913.

Den våldsamma expansionen frestar hela tiden på firmans likviditet. Till Heidenstams honorar lånar Karl Otto av systemen Jenny, och året därpå fattas 100.000 kronor till julen, som Karl Otto lånar från sina privata medel. År 1917 föreslår Tor att bolaget skall göra en "aktieemission" för att finansiera expansionen: "Vi behöva sätta in åtminstone 300.000 och kanske betydligt mer." Tryckeriet hinner inte med längre. "Firman missköts på grund av otillräckliga tekniska resurser. Vi måste snarast utvidga oss, lokalt och maskinellt." Åke har föreslagit att ett helt nytt tryckeri och binderi skall byggas "utanför stan", i vilket Tor nu instämmer.

Vid denna tid går Bonniers också in som delägare i ett filmbolag tillsammans med danska förlaget Gyldendal. Det är Tor som är entusiasten. Han skriver 1913 från semesterresan i Italien: "Naturligtvis *kan* det förtjänas pengar. I varje skithåla finns det ju dussintals biografer – i Siena såg vi Asta Nielsens porträtt på väggarna – och t.ex. Gösta Berling förföljd av vargarna skulle nog rullas i alla byar, åtminstone i den germanska världen."

Investeringarna för filmverksamheten var dock relativt blygsamma. Man fortsatte med olika filmbolag fram till 1928 med motiveringen som känns igen från det tyska äventyret, att andra inte skulle tjäna på Bonniers författare. Däremot glömde man Karl

Tor och Karl Otto Bonnier på förlagets sjuttiofemårsdag 1912.

Ottos löfte att "bliva vid sin läst". Så blev det också en rejäl förlust på det samlade engagemanget i filmens förtrollade värld. På en omsättning av drygt 800.000 kronor förlorade man mellan 1913 och 1928 drygt 300.000 kronor.¹⁹

Den ökande verksamheten kräver ständigt större utrymme. Albert hade lagt grunden till lokaler för verksamheten genom köpet 1865 av två tomter på Ålandsgatan, senare omdöpt till Mäster Samuelsgatan. Sedan köptes tomt efter tomt till, nya byggnader restes och lägenheterna i gathuset blev kontorslokaler. De nya fastigheterna användes huvudsakligen för uthyrning, men de allt större tekniska avdelningarna, dvs. tryckeri och bokbinderi, krävde också nytt utrymme. Idealet var att all Bonniers utgivning skulle produceras inom företaget. Mellan 1912 och 1928 fördubblades antalet anställda enbart på de tekniska avdelningarna från 176 till 340 personer. Till slut blev utrymme för lagret det största problemet. Även de färdiga böckerna skulle finnas inom huset. År 1921 förvärvade man huset på Sveavägen, där förlaget fortfarande har sina lokaler. Huset blev helt färdigt för alla avdelningar 1928. Branschtidningen *Sortimentaren* rapporterar därifrån djupt imponerad: "Huset som är ett ståtligt palats [...] är byggt av storborgaren och bagaren August Reinhold samt har en synnerligen vacker fasad åt Sveavägen; fastigheten sträcker sig tvärs igenom kvarteret och har även hus, fast av anspråkslösare dimensioner, åt Luntmakaregatan." Man får också veta att lagret är inrymt i det gamla bageriet i gårdshuset, "sju etager, fyllda med böcker från golv till tak. Kommunikationen våningarna emellan förmedlas förutom av personhissar, av bokhissar där varje våning har sin, så att ej sammanstötningar skall uppstå eller expeditionen fördröjas. Varje våning har sin art av böcker. Så till exempel inrymmer första våningen skolböcker, den andra moderna författare, den tredje Strindberg och så vidare."²⁰

Karl Otto utvidgar konsekvent och målmedvetet sitt imperium. En av de största satsningarna är förvärvet av aktiemajoriteten i *Dagens Nyheter*. Albert hade på sitt försiktiga vis avböjt att finansiera *Dagens Nyheter* vid starten, men köpte sedan några aktier i taget. Vid hans död ärvde Karl Otto aktier motsvarande 6,5 procent av

aktiekapitalet, vilket var ett av de största innehaven. År 1903 kom Karl Otto in i styrelsen och 1909 köper han ytterligare aktier. Aktieköpen skedde inte i första hand av ekonomiska skäl, tvärtom ansåg Karl Otto att han betalat ett kraftigt överpris. Han antecknade, enligt vad Tor minns, i sin kassabok: "au fond perdu", förlorat kapital. Karl Otto bör också ha kommit ihåg Alberts kommentar om tidningen: "Stick aldrig handen i det getingboet. Man blir stucken från alla håll." Det huvudsakliga skälet till köpet var att chefredaktören Otto von Zweigbergk ville att aktierna skulle placeras hos pålitligt liberala personer.²¹ Som Karl Otto uttryckte det: "Jag har sedan D.N. ju själv ej vill placera pengar i sina aktier, beslutat mig att – trots det enorma priset – taga posten för att dessa aktier icke skola komma på händer som ej smaka mig eller D.N."²²

I samband med detta köp blir Karl Otto 1909 styrelseordförande. Från och med det köper Karl Otto och även Tor och Åke systematiskt DN-aktier. Tidningen får ett lyft i och med första världskriget. Den blev, skriver Karl Otto, "vad den var under Walls tid, och i ännu högre grad, ett mycket inkomstbringande affärsföretag". Karl Otto fortsätter, trots det, att med viss tvekan köpa ytterligare aktier som erbjuds honom, men sönerna Tor och Åke insisterar och köper också aktier för egen räkning. Till och med Lisen köper några aktier. Motivet var både ekonomiskt och ideologiskt – det såg ut att bli en god affär och det gällde att bevara tidningens linje. År 1924 äger Bonniers exakt hälften av aktierna. Man lånar under dessa år nästan 800.000 kronor för dessa transaktioner, något som Karl Otto säkerligen tyckte mycket illa om. Han hade ju finansierat förlagets stora expansion utan några större lån. Efter ytterligare aktieköp blir Bonniers majoritetsägare 1929.²³

Under åren blev interna stridigheter på Dagens Nyheter liksom Tors och Åkes alltför expansiva planer då och då ett bekymmer för Karl Otto. Med sin vanliga försiktighet lyckades han dock balansera de stridiga viljorna. Och han uppskattade i hög grad sin ställning som Dagens Nyheters styrelseordförande, särskilt när den av honom beundrade Otto von Zweigbergk var chefredaktör. Dagens Nyheters allt större lönsamhet var naturligtvis en stor tillfredsställelse. Den investering på cirka en miljon kronor som Bonniers

hade gjort för aktieköpen kunde 1929 värderas till cirka fyra miljoner." I mars 1923 ger Lisen en liten glimt i brev till Tor av Dagens Nyheters betydelse för Karl Otto: "Det var styrelse i D.N. i går, det ekonomiska resultatet för 1922 var 'lysande' så att herrarna tillät sig aväta efter sammanträdet en högst lukullisk middag på Operakällaren. Pappa hade hållit en liten moralpredikan för Dehlgren [DN:s dåvarande chefredaktör] om skötseln; isynnerhet gjorde han anmärkningar på det utrikespolitiska där Dehlg. på den punkten instämde fullständigt."

För utbyggnaden och konsolideringen av Albert Bonniers förlag gör Karl Otto ytterligare en stor affär. Han blir delägare i Svenska Pressbyrån. Detta företag som grundats vid sekelskiftet hade monopol på att sälja tidningar på tåg och järnvägsstationer. Med tidningspressens kolossala utveckling blev också Pressbyrån ett allt större företag. Från en försäljning av drygt en miljon exemplar vid grundandet sålde man 1916 36 miljoner tidningar. På sommaren det året vänder sig Karl Ottos släkting, bokhandlaren Otto Hirsch, till honom och frågar om de tillsammans skall köpa Pressbyrån av den nuvarande ägaren som vill dra sig tillbaka: "Jag hade den gången ett ytterst vagt begrepp om vad 'Pressbyrån' var för slags affärsföretag", minns Karl Otto. Han ser dock genast vilka stora framtidsmöjligheter ett sådant ägande kan ge och köper två tredjedelar, medan Otto Hirsch köper den återstående tredjedelen. Totalt kostade Bonniers andel 660.000 kronor. Karl Otto ville alltid ha total kontroll över sin verksamhet, att gå in i samägda företag passade honom inte. Anledningen till att köpet trots det görs med Otto Hirsch var både att erbjudandet hade gått genom honom och att köpet innebar en stor ekonomisk satsning. När Karl Otto skriver om köpet till Åke, som är i Danmark på semester, framgår det att Lisen också var förvånad över samgåendet. I ett tillägg märkt "konfidentiellt" och understruket med två kraftiga streck skriver Karl Otto: "Vet du hvad mamma frågade mig i morgse! Kan du säga mig hvad det första blir som ni få göra sedan ni köpt Pressbyrån och hunnit betala af lånen? Nej, det visste jag ej. Jo, göra er af med Otto H. – Ja, det får framtiden utvisa hur det går att arbeta tillsammans med honom. Men det skall nog gå – han

är ju snäll, och jag tror han rättar sig efter den som begriper denna affär bättre – och det gör ju vi!”

Albert hade tidigt integrerat den tekniska produktionen i förlaget, sedan utbyggd av Karl Otto, och nu fick man kontroll över en viktig del av distributionen. Karl Ottos tanke var inte bara att det skulle gynna Dagens Nyheter, utan också att man skulle kunna sälja böcker genom Pressbyrån. I de stora europeiska länderna hade järnvägsbokhandeln en betydande del av bokförsäljningen. I England hade W.H. Smith ett liknande monopol som Pressbyrån i Sverige, liksom Hachette i Frankrike – monopol som lever kvar ännu i vår tid. I England, Frankrike och Tyskland gav man ut billiga inbundna romaner särskilt med tanke på tågresenärer, som Traveller's Library eller La Bibliothèque des Chemins de Fer.

Någon större bokförsäljning lyckades man inte åstadkomma genom Pressbyrån, men genom den enorma expansionen av tidningarna och inte minst veckopressen blev Pressbyrån en utomordentligt lönsam affär. Karl Otto skriver i augusti 1916 till Åke som är i Amerika: ”Som födelsedagspresent åt dig kan jag meddela dig att i all hufvudsak torde Pressbyrå-affären nu vara klar!! Jag gratulerar oss härtill och hoppas att denna stora sak – den största och betydelsefullaste affär sannolikt som jag hittills gjort – måtte ha skett i en god stund och att vi aldrig skola behöfva ångra den.” Och han tillägger att det inte är fråga om en vanlig aktiespekulation, ”utan direkt en utvidgning af vår egen affär, som härmed – synes det mig – tagit ett stort och betydelsefullt steg framåt i sin utveckling.”

Köpet av Pressbyrån visade sig vara ett lyckokast ur ekonomisk synpunkt. Inkomsterna därifrån uppgick under tjugotalets sista hälft till en fjärdedel av förlagets totala intäkter, vilka i sin tur användes till ytterligare investeringar. Dessutom tog familjemedlemmarna ut dolda vinster i form av betydande löner till sig själva. Bortsett från de goda vinsterna tycks ägandet av Pressbyrån dock mest ha varit ett bekymmer för Karl Otto och hans familj. Någon bokförsäljning lyckades Pressbyrån aldrig med i motsats till sina europeiska förebilder. Den nya verkställande direktören, Sven Wijkman, kom visserligen från Torgny Segerstedts Handelstid-

ning i Göteborg, men betecknades i en hyllningsskrift 1934 som "en riktigt grann nazist"! Någon reaktion från familjens sida finns inte dokumenterad.

Karl Otto och Tor, som var vana att sköta sina affärer självständigt, kände sig alltmer motarbetade av Pressbyrån under Sven Wijkmans ledning. Företrädarna för de tidningar som konkurrerade med Dagens Nyheter och Åhlén & Åkerlund, som Bonniers hade förvärvat 1929, ansåg att Bonniers dubbla lojaliteter innebar stor risk för maktmissbruk, att Bonniers i distributionsledet skulle gynna sina egna produkter. Dessutom var de upprörda över att Bonniers skulle tjäna pengar på att distribuera konkurrenternas tidningar.²⁵

En grupp tidningsägare ville 1927 starta ett eget distributionsföretag. De leddes av chefredaktören för kvällstidningen Nya Dagligt Allehanda, Leon Ljunglund, som var starkt konservativ och vars tidning såldes allt sämre på grund av – som han ansåg – konkurrensen från Dagens Nyheter. Ljunglund som satt i första kammaren tog striden dit och påstod om Pressbyrån att denna "helt på enskild vinning inriktade affär" innebar "stora faror för pressens självständighet och oberoende". Andra tidningar såg Dagens Nyheter framgångar med allt större avund, och Bonniers ägande av Pressbyrån blev symbolen för en maktställning som kunde angripas. För några tidningar var det lätt att ta till den nu allt vanligare antisemitismen. År 1931 hade Aftonbladet en artikel som belyste Bonniers makt och hur den användes för att publicera falska och nedsättande artiklar mot nazisterna, som var på väg att rädda Tyskland. Karl Otto svarar med en kraftfull artikel, som tystade angreppen tillfälligt.

När den nya nazistregeringen tillträdde 1933 angreps Bonniers "maktställning" med ännu grövre tillmälen. Det var "Karl Otto Bonnier och hans anhang, som intrigerat ihop det motstånd, som nazismen rönt" i Sverige.²⁶ Nu såg Leon Ljunglund, som under tiden blivit ordförande i Publicistklubben, sin chans och slöt upp på nazisternas sida: "Den tyska aktionen är fullständigt befogad", skrev han, men det var inte svenska intressen utan judiska som låg bakom dessa tarvliga angrepp på det nya Tyskland. Andra med-

TRYCKFRIHETEN hotad med undergång

I. En frihetsgarantis fiender av Leon Ljunglund

I vår svenska republikens 18:a paragraf uppräknas de frihetsgarantier som givits åt landets tryckfrihet. Dessa gämnas till oss som en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Men i dag så vi de som främst äro förespråkare för tryckfriheten, som gämnas till oss som en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Då i början av förra seklet statsmakterna garanterade åt svenska folket tilltryckning av alla slags grundlagar, som de äro förespråkare för tryckfriheten, som gämnas till oss som en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Genomlikar man med återseende till dessa tryckfrihetsgarantier, så finner man att dessa till och med äro en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

2. F. och vilka skulle kunna tillryggeliggöra för alla, gjordes till i främsta rummet, som tryckfrihetens skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten.

Något tillägg kan skötas till, men mera behövs dock. Redaktörerna för den tillfälliga tryckfriheten i 18:a paragrafen, som gämnas till oss som en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Men i dag så vi de som främst äro förespråkare för tryckfriheten, som gämnas till oss som en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Genomlikar man med återseende till dessa tryckfrihetsgarantier, så finner man att dessa till och med äro en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Men i dag så vi de som främst äro förespråkare för tryckfriheten, som gämnas till oss som en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Genomlikar man med återseende till dessa tryckfrihetsgarantier, så finner man att dessa till och med äro en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Genomlikar man med återseende till dessa tryckfrihetsgarantier, så finner man att dessa till och med äro en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Men i dag så vi de som främst äro förespråkare för tryckfriheten, som gämnas till oss som en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Genomlikar man med återseende till dessa tryckfrihetsgarantier, så finner man att dessa till och med äro en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Genomlikar man med återseende till dessa tryckfrihetsgarantier, så finner man att dessa till och med äro en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Men i dag så vi de som främst äro förespråkare för tryckfriheten, som gämnas till oss som en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Genomlikar man med återseende till dessa tryckfrihetsgarantier, så finner man att dessa till och med äro en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Genomlikar man med återseende till dessa tryckfrihetsgarantier, så finner man att dessa till och med äro en "konstgjord och icke naturlig skyddsvägg mot alla slags åsidosättningar, som kunna komma till stånd genom tryckfriheten".

Tryckfrihetens kamp mot statsmakterna.

Leon Ljunglunds smädeartikel i Nya Dagligt Allehanda. Karl Otto Bonnier i tvekamp med Ivar Kreuger. (26.11.1934)

lemmar i Publicistklubben reagerade mot Ljunglunds attacker mot Bonniers och ville avsätta honom som ordförande, vilket ytterligare ökade hans hat mot Bonniers – det var naturligtvis Karl Ottos fel att han skulle avsättas. Karl Otto återger i sina minnen den upprörda stämningen med återhållen vrede: "Nu skulle det bli krig, ett krig mellan ljus och mörker, mellan hederlighet och mammon-

ismen, mellan ariern Ljunglund, ljusets och sanningens riddarvakt, och det internationella kapitalets representant, juden Bonnier. Och det blev krig! Det blev en lögn- och hetskampanj sådan som svensk press väl sällan sett dess make." Karl Otto härdar ut i nästan ett år men skriver sedan en sällsynt kraftfull insändare i Ljunglunds tidning. När denna följs upp av en storartad protestskrivelse undertecknad av Karl Ottos vänner och författare, med Heidenstam och Selma Lagerlöf i spetsen och inte minst med prins Wilhelm bland undertecknarna, tystnar de antisemitiska angreppen för denna gång.

Pressbyrån fortsätter under trettioåret att ge Bonniers problem. Det är ständigt bråk om konkurrens, nu mest mellan Bonnierägda Åhlén & Åkerlund och Aller-koncernen. Politiska sammanstötningar blir också allt vanligare. När Pressbyrån vill stoppa distributionen av Den svenske nationalsocialisten 1938 reagerar Karl Otto mycket skarpt *mot* beslutet att stoppa nazisttidningen. Han måste till vilket pris som helst visa sin opartiskhet. Däremot ingriper Karl Otto inte när de kommunistiska Ny Dag och Arbetartidningen avstängs vid krigsutbrottet. År 1940 säljer Bonniers Pressbyrån till en grupp tidningsägare, Pressbyråns Intressenter AB, där Dagens Nyheter och Åhlén & Åkerlund ingick (!) – ett salomoniskt beslut. Förtjänsten är avsevärd. Först köper man den tredjedel av aktierna som Otto Hirsch äger. I motsats till vad Lisen trodde hade samarbetet inte varit något problem, Otto Hirsch nöjde sig med att inta en passiv roll. Sedan sålde man hela bolaget för cirka 11,5 miljoner. Att Hirsch genom dessa transaktioner för sin tredjedel endast erhöll en summa som var 22 procent av hela beloppet kan tyckas orättvist.²⁷ Kanske var det Lisens gamla spådom att göra sig "af med Otto H." som påverkade uppgörelsen.

Förutom den goda förtjänsten behåller Bonniers över 40 procent av ägandet genom Dagens Nyheter och Åhlén & Åkerlund, som ju var stora delägare i Pressbyråns Intressenter. Men även detta ägande blir ett problem, när Pressbyråns protyska ledning genom ett dotterbolag under kriget ger tyska nazisttidningar speciellt stöd. Tor Bonnier protesterar gång på gång men har inte längre något avgörande inflytande.²⁸

Karl Otto ansåg 1916 med rätta att köpet av Pressbyrån var den största och viktigaste affär han dittills hade gjort. År 1929 gjorde han dock en affär av mångdubbelt större omfattning och betydelse för framtiden. Inte heller i det här fallet var det Karl Otto som tog initiativet, utan det kom från Erik Åkerlund. Det var nämligen sitt förlag, Åhlen & Åkerlund, som han erbjöd Karl Otto att köpa. Åkerlund ville sälja sitt livsverk. Den så levnadsglade entreprenören hade gripits av en depression och trodde att förlaget skulle gå omkull.²⁷ För Bonniers var det ett gyllene tillfälle. Åkerlunds verksamhet hade ju länge blivit alltmer irriterande för Bonniers. Genom den idériakedom och dynamik som Erik Åkerlund visade, dök han allt oftare upp som en allvarlig konkurrent. I början av 1900-talet var det billighetsböckerna som störde Karl Ottos systematiska byggande av verksamheten, men på senare tid hade Åkerlunds växande veckotidningsimperium allvarligt börjat oroa Bonniers. De såg det som en betydande risk att den nya "massan" av människor helt enkelt föredrog underhållande läsning i tidskriftsform framför bokköp. Bonniers hade själva börjat ge ut några tidskrifter men utan större framgång.

Det var alltså med beundran och oro som Karl Otto såg på Erik Åkerlunds framfart: "En stor framgång följde snart sagt allt vad Åkerlund lade handen vid [...] Förlagets tryckerier, binderier och reproduktionsateljéer [...] överträffade nästan allt vad som hittills förekommit i vårt land. – Och allt detta hade skett under en hisnande kort tid!" Och Karl Otto medger att det inte "bara förvånade allt vad bokhandlare och förläggare i vårt land hette, utan även sågs av dem med en viss misstro". Erik Åkerlund hade insett före någon annan att med samhällets snabbt stigande levnadsstandard räknades inte läsarna längre till "i bästa fall några tiotusentals bildade personer", som Karl Otto och hans kolleger trodde, utan här fanns "möjligheten att skapa en läsande millionpublik". Nu kunde Karl Otto plötsligt bli ägare till denna framtidsfabrik. Och det var verkligen inte några små verksamheter det rörde sig om. De fyra veckotidningar som Å&Å gav ut, Vecko-Journalen, Husmodern, Allt för alla och Hela Världen, hade då en upplaga på 700.000 exemplar i *veckan*! Allt som allt begärde Erik Åkerlund

drygt 9 miljoner kronor kontant. Det var mer än familjens samlade förmögenhet. Karl Otto kände med all rätt tvekan inför en sådan jättelik affär. Nu var det Tor som tryckte på, han skulle också senare hävda att det var han som hade gjort affären trots Karl Ottos och Åkes tvekan. Eller med Karl Ottos ord: "Det var den i vanliga fall så ytterst försiktige Tors entusiasm för tanken, som ryckte med även mig och mina två andra i förlagsverksamheten sysselsatta söner" – och på en vecka var affären genomförd.

Senare har det ansetts att det var nära att Bonniers hade gått miste om affären. Erik Åkerlund själv hävdade efteråt att någon av bröderna Kreuger samtidigt hade bjudit på företaget, något som dock aldrig har bevisats. Mera sannolikt är kanske påståendet att Ruben Rausing, en skicklig entreprenör som då var direktör på SLT, försökte köpa Åhlén & Åkerlund. Rausing, som var på väg att förlora sin position inom SLT, hörde ryktet om att Erik Åkerlund ville sälja sitt företag. Rausing som kände Jacob Wallenberg väl tog kontakt med honom. Det visade sig att Tor hade gjort detsamma några dagar tidigare. Tor i sin tur kände inte till Rausing's försvagade position på SLT, utan trodde att den stora tryckerikoncernen blivit hans medtävlare. Den snabbhet med vilken denna stora affär avgjordes kan alltså ha berott på en mer eller mindre hypotetisk konkurrenssituation.³⁰

Karl Otto tycks dock inte ha känt sig helt lycklig med denna affär. Han ringde upp sin gode vän och släkting, arkitekten Erik Josephson, och sade: "Nu har jag gjort mitt livs sämsta affär." (Enligt vad sonsonen Hans Josephson minns från sin barndom.) Ekonomiskt visade det sig dock vara ett lyckokast. Erik Åkerlund hade givit med sig och nöjt sig med två miljoner kontant – och pengarna lånades hos Enskilda Banken. Återstoden avbetalades under ett antal år därefter.³¹ Ruben Rausing kommenterade affären med att Bonniers så småningom "tjänade igen köpeskillingen ett par gånger om året".³² Omsättningen i Å&Å var mer än dubbelt så stor som Albert Bonniers förlags omsättning och vinsterna mångdubbelt större.

Det egendomliga är att 1930 är det sista året på flera decennier som Albert Bonniers förlag ger någon egentlig vinst. Det är ju för-

laget som är hjärtat i verksamheten, men det verkar som om man inte längre bryr sig om bokutgivningens ekonomi. Karl Otto hade ju lämnat den dagliga ledningen till sina söner, och i varje fall Tor och Åke förefaller ha varit nöjda med att vinstmaskinen Åhlén & Åkerlund fungerade utan större problem. Visserligen var den känslomässiga hjärtpunkten hos Albert Bonniers förlag, men känslorna omsattes inte i någon närmare omsorg om förlagets ekonomi. Vinsterna i Å&Å var mer än tillräckliga för att ersätta de vinster som bokförlaget tidigare haft och gav dessutom ett betydande överskott.

Det känns frestande att så här många år efteråt fundera över hur Albert Bonniers förlag hade utvecklats om man inte hade köpt Åhlén & Åkerlund. Förlaget hade säkerligen utvecklats med större kraft och till större allsidighet. Trots att man tidvis gav ut både skolböcker, uppslagsverk och andra fackböcker, barnböcker etc. blev de aldrig en integrerad del av verksamheten. Den ena utgivningsgrenen efter den andra försvann, återkom, för att försvinna igen – det var bara skönlitteraturen som fortsatte att vara den helt dominerande utgivningen. Denna koncentration på en utgivningsgren var förmodligen orsaken till den allt sämre lönsamheten under trettio- och fyrtio- och femtiotalen. Förlaget blev på ett olyckligt sätt under dessa perioder alltför beroende av tillskott från Å&Å.

II. NYA FÖRFATTARGENERATIONER

"Är detta lilla stycke verkligen ett helt års arbete för Eder? Är det den framtidslitteratur, som Ni vill anses representera? Är det konst, så tyckes den mig vara på afvägar."

År 1895 debuterar Hjalmar Söderberg. Han är tjugosex år, urstockholmare och visste redan som gymnasist att han ville bli författare. Före debuten försörjde han sig bl.a. som journalist i landsortspressen och publicerade några noveller i Dagens Nyheter och en essä i Ord och Bild, den då tongivande litterära tidskriften. Tre år före debuten sände han ett litet prosastycke till Svea, vilket också trycktes. Samma år skickar han ett urval dikter till Oscar Levertin som ger honom ett uppmuntrande svar. Några försök från Karl Ottos sida att få närmare kontakt med Söderberg gjordes inte, trots publiceringen i Svea och att Oscar Levertin upprepade gånger hade påpekat att man kunde förvänta sig mycket av Hjalmar Söderberg i framtiden.

Det är alltså inte en helt okänd blivande författare som den 27 maj 1895 skickar ett manuskript med titeln *Förvillelser* till det unga förlaget Wahlström & Widstrand. Varför han inte tog kontakt med Karl Otto Bonnier vet man inte – någon uppmuntran från honom hade han dock inte fått. I fölgebrevet skriver han att "mitt namn för den litterärt intresserade delen av allmänheten ju icke är nytt". Han påpekar också att manuskriptet är "som titeln angifver, nämligen pikant moralisk; dock är det möjligt, att det pikanta elementet åtminstone vid en ytlig läsning något litet öfverväger det moraliska". Wahlström & Widstrand tackar snabbt nej,

man är orolig att boken "kan väcka moralisk anstöt".¹ Först då sänder Hjalmar Söderberg *Förvillelser* till Bonniers, med exakt samma foljebrev. Förläggaren P.K. Wahlström kan inte ha haft manuskriptet mer än ett par dagar. Det är fortfarande maj när Bonniers får manuskriptet. Karl Ottos kommentar i sina minnen är att både han och Albert läste manuskriptet "med intresse" och att Levertin mycket ivrigt tillrådde utgivning. Dessutom var ju Söderbergs honoraranspråk "små".

Karl Otto och Lisen är på semester och det är Albert – och Jenny – som läser manuskriptet redan den 5 juni. I ett brev till Karl Otto samma dag är Albert ganska ointresserad: "Hj. Söderbergs är intet mästestycke. – Jenny tyckte den var *rysligt* klen – till stilen är den dock icke så galen." Albert vill inte avgöra utgivningen på egen hand utan skriver att "jag vill att *Ni* först skall läsa boken". Karl Otto och Lisen tillråder, och Albert går motvilligt med på att ge ut den. Trots författarens låga honoraranspråk tycks Albert ha prutat de trehundra kronor Söderberg begärde med tjugofem kronor. I oktober skriver Albert från Franska rivieran, där han firar sin sjuttiofemårsdag, till Karl Otto: "Var inte 275 kr för dyrt för hr Söderbergs förvillelser? Skall bli roligt att se hur den går." Boken kommer ut i oktober och någon framgång tycks inte *Förvillelser* bli. I november rapporterar Karl Otto föga entusiastiskt att "Söderbergs bok går hittills icke alls, men så är den ej heller recenserad någonstans", och en vecka senare: "Söderbergs bok rekvireras hittills ej en smul."

Så kommer äntligen den första recensionen i november i Aftonbladet författad av Harald Molander, generationskamrat till Söderberg. Till både förläggarens och författarens chockartade överraskning är den ett häftigt, moraliserande angrepp: denna roman "torde vara ett bland de okyskaste alster af svensk penna, som i våra dagar smugit sig ut i bokmarknaden", här finns "dekadensformer af människans lägre drifter [...] en fantasi, till synes sjukligt förvriden och barnsligt affekterad". Recensionen var speciellt obegränsad, eftersom Molander var känd för att vara en fördomsfri person. "Hans konversation var den skabrösaste och trevligaste jag dittills hade hört", sade Söderberg om Molander långt senare.

Molander, som även var regissör, satte också ett par år senare upp flera av Strindbergs omdebatterade pjäser.

Molander påverkade flera kritiker som tog upp samma tråd. "Det ligger dekadans öfver denna bok", skrev t.ex. en annan recensent. Levertin kommer till slut till Hjalmar Söderbergs hjälp. Han avvisar i en utförlig recension i Ord och Bild den negativa kritiken och framhåller att boken är ett litterärt konstverk. Han pekar just på de drag som med tiden har gjort *Förvillelser* till en svensk klassiker; den utsökta Stockholmsskildringen och den eleganta prosan. Nu ger även den alltmör konservative Karl Warburg Hjalmar Söderberg sitt stöd och kritiserar Molanders inställning.⁷

Hur någon ens på den tiden kan ha tagit anstöt av *Förvillelser* är svårt att förstå. Visserligen påpekade ju Hjalmar Söderberg i sitt följebrev att det fanns ett "pikant" element, och bokförläggaren Wahlström kände tydligen på sig att boken kunde väcka debatt. Men de "förvillelser" bokens huvudperson, den unge Tomas Weber, gör sig skyldig till torde ha varit alltför vanliga i samtiden för att kunna göra någon upprörd. Han har två kärleksförhållanden, ett med en flicka i en handskaffär och ett med en "familjeflicka". Han överger flickan i handskaffären och väntar barn med den andra flickan, som skickas utomlands av sin mor för "en tids obemärkthet". Dessutom lever Tomas Weber över sina tillgångar och förfalskar en namnteckning på ett bankpapper. Han misslyckas med att ta livet av sig och allt slutar i försoning. Man kan möjligen tycka att intrigen är banal men knappast omoralisk. Än idag är det den utsökta miljöskildringen och den mästerliga stilen som är bokens styrka.

Hjalmar Söderberg hade inte en tanke på att tyst ta emot kritiken. Han inleder en polemik mot Molander i halvt skämtsamt ton. Han kallar Molander "en gammal ravailiac", påpekar att Molander är "författare, och bearbetare af diverse ekivoka farser för småteatrarna", och att hans kritik kan liknas vid "en regnby, som var så häftig att alla svin blevo rena och alla människor smutsiga".⁸

Molander blev klar förlorare i striden – Söderberg var inte Strindberg och nittitalet var inte åttital. Debutanten Hjalmar Söderberg hade också ett kraftfullt stöd från sina författarkolleger.

Hjalmar Söderberg omkring 1900. Foto Ferd. Flodin

Sju av de främsta – med Heidenstam, Levertin och Ellen Key i spetsen – publicerade en protestskrivelse mot Molander.

Nu blir Molander litet mer återhållsam i sin polemik mot Hjalmar Söderberg. Istället angriper han förläggaren – eftersom författaren saknar självkritik borde inte förläggaren då ha tvekat att ge ut denna bok? I stället ser denne möjlighet att göra "geschäft" på detta "nya namn". Det är nog ordet "geschäft", det gamla vanliga antisemitiska ordvalet, som gör att Karl Otto skriver ett rasande svar. Han försvarar inte i första hand sin författare och hans bok. Den var "ej i alla afseenden [ett] lyckadt arbete", och "Att jag icke ansåg manuskriptet som något mästerverk har jag icke underlåtit att säga till författaren", skriver han, men det var tillräckligt

talangfullt för att ges ut. Med "harm" tillbakavisar Karl Otto att han skulle göra "geschäft", dvs. tjäna pengar på boken, tvärtom är det "en oerhördt dåligt lönande spekulation i vårt land att förlägga debutarbeten af originalförfattare". Som alltid är Karl Ottos huvudlinje att förläggaren inte skall vara censor – det är författarens och inte förläggarens åsikter som framförs i boken.

Albert som fortfarande är på resa är lätt irriterad på bråket, men han bevarar sitt vanliga lugn. Hans kommentar är: "Det är ju visserligen icke mycket med den men icke är den sämre än många andra." Några mer stormar blev det inte efter denna sammandrabbning. Tvärtom skriver Karl Otto till Albert att äntligen börjar boken säljas: "Den Söderbergska-Aftonbladiska konflikten hoppas jag att pappa ej förargat sig vidare öfver. – Den har verkligen orsakat att boken sålts litet, det är hela resultatet af den Molanderska kritiken. – Om jag begrepe, hvad det är som egentligen herr M. är så förbittrad på oss för?"

Något av Karl Ottos bristande entusiasm kan säkert ha berott på att boken kändes främmande mitt i guldålderförfattarnas stora framgångar. Söderbergs knappa, iakttagande prosa var långt ifrån Heidenstams och Levertins romantiska visioner. Hjalmar Söderberg var så tidigt ute med nya litterära signaler att det efter hans debut 1895 blev en djup svacka i den nya svenska litteraturen. Någon sekelskiftesgeneration uppenbarade sig inte, utan det dröjde tills de s.k. tiotalisterna debuterade. Hjalmar Söderberg förblev en solitär i svensk sekelskifteslitteratur, samtidigt som han nästan ensam överbryggar det litterära tomrummet mellan nittitalet och tiotalet. Anders Österling, som i början av 1900-talet var gymnasist och drömde om att bli poet, berättar att hans litterära favoriter var Herman Bang, Knut Hamsun, Sigbjørn Obstfelder och Ola Hansson – en ensam svensk bland två norrmän och en dansk författare. Ännu så sent som 1909 skriver Ludvig Nordström om den litterära situationen i Sverige att det "är en mörk tid just nu", människor lever som i ett mörkt rum, när de talar eller skriver. Marika Stiernstedt, som debuterade obemärkt och under pseudonymen Mark Stern på 1890-talet, instämmer i sina minnen: "Det finns ett tomrum runt själva sekelskiftet fram tills tiotalisterna

började strömma in på allvar." Som författare har hon länge svårt att hitta ett fotfäste i detta "mörka rum". Hon kände sig som i ett vakuum, utan generationskamrater. Hon tyckte att hon själv skrev ytliga romaner. Hon var så missnöjd med dem att hon höll upp med att skriva i sex år, mellan 1899 och 1905: "Säkerligen var jag inte ensam bland unga skribenter om känslan av rotlöshet, av att vara utan, om än aldrig så löst sammanhållet gemensamt program."³

När det gällde kulturens och smakens inriktning präglades tiden kring sekelskiftet av osäkerhet, sökande och omställning. Strindberg och sedan Heidenstam, Fröding och Lagerlöf hade förnyat litteraturen på ett så revolutionerande sätt att en ny generation författare och läsare hade svårt att direkt anknyta till dem. Hjalmar Söderberg bröt sig en egen väg genom att gå utanför Sverige och hämta sina intryck från dansk och fransk litteratur – J.P. Jacobsens realism, Herman Bangs melankoli och de franska fin de siècle-diktarna – istället för att ha de svenska föregångarna som förebild. Den nya borgerligheten, som med Sveriges ökande rikedom blev alltmer dominerande, befann sig ännu i ett formativt skede – man hade ännu inte formulerat sina ideal och sin livshållning. Marika Stiernstedt minns att "den bildade över- eller medelklassen" i stort sett inte läste ny svensk litteratur. Man läste antingen klassikerna – "Där låg Wallins Dödens ängel, eller Tegnér's Frithiofs saga i klotband med guldtryck trofast på förmaksborden" – eller så läste man romaner i översättning. Visst skrevs det och en hel del gavs också ut. Men begåvade debutanter hade ingen möjlighet att utvecklas utan en fruktbar miljö och en intresserad läsekrets. "Av mina diktande uppsalavänner [...] lämnade många snart skaldebanan; men tillsammans tagna ger de ifrån sig en säregen tidsbild, över vilken dimman sänkt sig och snart blir ogenomtränglig", som Marika Stiernstedt uttrycker det. Upplagorna av det som gavs ut var små. Tusen exemplar var redan bra – "En andra upplaga var en direkt framgång", det var "de bedrövligt små upplagornas ännu obrutna dominans".⁴

Så plötsligt är samhället redo. Kring 1910-talet stormar de nya författarna in och intar den litterära scenen, både manliga och

Marika Stiernstedt och Ludvig Nordström 1933 i Uppsala.

kvinnliga. Nu skapas den svenska borgerliga, realistiska romanen som skall dominera litteraturen och bokhandeln under resten av Karl Ottos levnad. De unga författarna skildrar den nya svenska framgångsmänniskan. Sigfrid Siwertz, Hjalmar Bergman, Henning Berger, Marika Stiernstedt, Elin Wägner, Ludvig Nordström, Gustaf Hellström och Sven Lidman förnyar och moderniserar den svenska prosan. Den i sin tur kompletteras med en likaså borgerlig lyrik, som inleds med Bo Bergmans *Marionetterna* och Anders Österlings lyriska idyller och fullföljs av diktare som Hjalmar Gullberg, Harriet Löwenhjem, Karin Boye och Edith Södergran. Till det kommer solitärer som går sin egen väg. Den ene, Vilhelm Ekelund, blickar bakåt mot klassicismen och den andre, Pär Lagerkvist, experimenterar med modernismen. Och nu strömmar publiken till. Nu är upplagorna inte längre "bedrövtligt små" – tryckningar på femtusen till tiotusen exemplar är inte ovanliga. Nu kan författarna leva på sina böcker.

Under 1900-talets första decennium fyller Karl Otto femtio år. Hans dröm att vara "den unga litteraturens vårdare och förläggare" har i hög grad gått i uppfyllelse. Inte i första hand genom entusiasm utan genom ihärdighet och tålmod. Nu sedan han blivit ensam ägare till firman ägnar han sig i första hand åt att konsolidera och samtidigt utvidga verksamheten. Han gör stora djärva "industriella" investeringar, samtidigt som han ägnar sig åt minsta debutant. Tor och Åke är fortfarande unga. Tor blir delägare 1912 och Åke fyra år senare, men inte heller efter det har Karl Otto någon tanke på att släppa den slutgiltiga kontrollen. Visserligen skriver han i sina minnen, som han avslutar 1937, att "ifrån den gång, då min äldsta son blev min medhjälpare, intill nu, så har inom förlaget ingenting av betydelse inträffat, intet beslut fattats, intet nytt företag satts igång, intet manuskripterbjudande antagits eller avböjts, utan att beslutet, antagandet eller avböjandet föregåtts av en allsidig, kollegial diskussion mellan mig och mina söner, där vi varit samlade vid vårt stora konferensbord". Karl Otto är säkert övertygad om att det är så det har gått till, men hans fasta patriarkaliska hand vilade över varje beslut in i minsta detalj, inklusive manus- och korrekturläsning.

Denna dubbelhet – de stora affärerna och de små detaljerna – gav honom en ständig närhet till författarna, även de unga. Detta var dock inte liktydigt med förståelse och inlevelse i den unga litteraturen. Det finns åtskilliga dråpliga skildringar av förläggaren och hans författare. En av dem återfinns i ett brev från den unge Fredrik Böök till hans fästmö. Böök, som behöver inkomster, har besökt Karl Otto hösten 1904 för att få översätta Heinrich von Kleists berömda berättelse "Michael Kohlhaas":

Böök: Hade han öfversättningsarbete? K.O.B.: Nej, tusen gånger nej, öfverhopas af öfversättare. Hade jag något att föreslå? – F.B.: Kolhaas. – K.O.B.: Gudbevars. Okänd, komplett okänd. Tung, dyster bok. Ingen publik. – F.B.: Tvärtom. Hallström förtjust. Essay af mig i O. o. B. strax före publicerandet af öfversättn. Modern, spännande. Andlös. Stor publik. [...] I Tyskland folkbok. Fin affär. –

K.O.B.: Dålig affär. (Ser på klockan. Det ringer i telefon. Efter ringningen:) *Kan* hr. Böök öfversätta den? – F.B.: *Om!* Kännare af Kleists språk. [...] K.O.B. (ser på klockan, vrider sig på stolen, det knackar på dörren. F.B. sitter lugnt och ödmjukt, men energiskt kvar utan min att gå.) [...] K.O.B.: Och den där Kolhaas, öfversätt den då, det blir väl någon råd. Adjö! Ursäkta, jag har så brådt. – F.B.: Tack så mycket. (Går, blek och lidande, men energisk.)

Sven Lidman berättar om ett liknande möte med Karl Otto vid samma tid, hösten 1903. Han kommer upp på förlaget med manuskriptet till en diktbok, *Pasiphaë*, som han ämnar debutera med. Karl Otto har läst den, förstår den inte och vill absolut inte ge ut den. Men, för att citera Knut Ahnlunds framställning av mötet:

Den unge gänglige poeten låter sig inte avfärdas av förläggarens många och växlande argument. Hans strategi är att anfall är bästa försvar och han uppträder hövligt men offensivt. Han har svar på alla invändningar. Herr Bonnier påpekar att samlingen inte verkar äkta och övertygande. Herr Lidman svarar genast: tvärtom! här finns något alldeles nytt och originellt i svensk poesi, nya strängar anslås här. Herr Bonnier: "Ack nej, neej herr Liidman. Det är just det det inte är, det är gamla saker. Det påminner ibland för mycket om Bertel Gripenberg." Men Gripenbergs dikter kom ju för fem månader sedan och de flesta av hans egna är ju mer än två år gamla!. – Hm. – Ser inte herr Bonnier det hela för mycket ur affärssynpunkt? Herr Bonnier kanske inte har läst *Pasiphaë* i den rätta dispositionen?"

Det hela slutar med att förläggaren frågar om inte herr Lidman istället kan debutera med en prosabok, och när en sådan utlovas efter dikterna ger sig Karl Otto. Och både Fredrik Böök och Sven Lidman blir viktiga författare för Bonniers.

Sven Lidman sammanfattar Karl Ottos attityd till nya, unga författare med hans "avvärande, förtvivlade gester med båda hän-

derna". Det "avvärjande" belyser just Karl Ottos ambivalenta inställning. Han vill nog gärna ge ut alla dessa nya författare, men dels har han allt svårare att vara entusiastisk för deras manuskript, dels innebär det nästan alltid för många år framåt en stor ekonomisk insats. Förskotten var oftast mångdubbelt större än författarnas inkomster på böckerna. Det gällde även de nya författare som lyckats. När Hjalmar Söderberg, som ständigt hade ont om pengar, lämnar upp ett nytt manuskript har han en skuld till förlaget på drygt 3.000 kronor, en årslön för en lektor. När Karl Otto ger honom 300 kronor "till hyran" blir Hjalmar Söderberg upprörd. Han framhåller att han hittills givit ut *Förvillelser*, *Historietter* och *Martin Bircks ungdom* som sålts i två upplagor. Om Karl Otto inte ger honom ett rimligt honorar "inställa vi boken, och jag får se mig om efter någon annan utväg att skaffa pengar".¹ Naturligtvis fick Hjalmar Söderberg det han önskade.

Gustaf Hellström skildrar – i romanform – en liknande upplevelse av Karl Ottos ambivalens. Stellan Petreus, Hellströms alter ego, diskuterar – det är i början av 1900-talet – med en äldre författarvän vad han skall göra med sitt debutmanuskript. Han får rådet att börja med den största förläggaren: "Det ska man alltid göra. De har råd att vara välvilligare. Gå till Mästersamuelsgatan. Fortast möjligt." Före besöket "ska du gå hem och klä om dig! Du ska klä dig i redingot och cylinder. Det ger säkerhet." Det visade sig att rådet kanske inte var så lyckat. Hellström berättar om Petreus: "Hans hjärta bultade och han kände sig fysiskt illamående. Redingoten hade inte skänkt honom den förnimmelse av säkerhet, som den erfarne romanförfattaren hade förespeglat honom. [...] Helst skulle han ha velat komma som en dörrknackare: 'Snälla förläggaren, köp en bok! Köper ni den inte, står jag på gatan! Snälla förläggaren!'" När Petreus kommer till förlaget visar det sig att förläggaren är på Nordkap, men Petreus får träffa sonen, dvs. Tor, "en ung man med ett rödblont skägg, som han ännu inte vuxit i. Petreus tyckte att [...] den unge mannen log. Men Petreus tänkte: 'Har jag klätt ut mig i redingot, har du klätt ut dig i skägg!'"

Efter elva dygn hörs en duns i Petreus brevlåda. Han rusar ut

och öppnar brevet: "Han var antagen... De tog hans bok... Nordens största förlag var villigt att... [...] Han var inte en fullständig odugling längre. Han var antagen." Nu skall det skrivas kontrakt. Han kommer in i förläggarens rum och sitter "i en låg skinnklädd länstol vid ett litet skrivbord i det lilla förläggarrummet inåt gården vid Mästersamuelsgatan [...] På andra sidan skrivbordet satt den store förläggaren, som var du och bror med både åtti- och nittitalets store och små och som nu avgjort Petreus öde [...] Där stod Rydbergs byst över bokhyllan mittemot [...] Topelius porträtt. Detta skrivbord som var så löjligt litet. Dessa enkla bokhyllor, antagligen med dyrbara dedikationsexemplar. Denna lilla låga länstol i vilken han själv satt. Tapeterna på väggarna som var gamla och lite mögliga uppe vid gesimsen. Han tänkte: 'Det ligger något av Diogenes tunna över detta lilla kyffe.' Här, i denna länstol, har de suttit alla: Topelius, Victor Rydberg, Strindberg, Heidenstam [...] Och nu satt han, Stellan Petreus, här! På det lilla löjliga skrivbordet hade legat åtti- och nittitalets flesta manuskript. Nu låg hans eget där. Antaget!"

Och åter får man en skildring av att Karl Otto egentligen inte tyckte om den "nya" litteraturen, att ingenting gick upp mot Heidenstam och Levertin och Lagerlöf: "Han blåddrade i manuskriptet: – Den har onekligen förtjänster... Den har stil... Den har ett ärligt patos... Den är intressant... Den ger löften, förefaller det mig... Det kommer inte att säljas mycket av den... En sjuhundra-femti exemplar kommer nog att räcka... Men vi ger, som sagt, gärna ut den... [...] Nu såg förläggaren upp och betraktade honom med sin sorgsna blick: – Men uppriktigt talat tycker jag inte om den. Jag har en känsla av att ni själv om ett par år vuxit ifrån den... [...] Det är en sorglig bok. Jag förstår inte varför alla böcker av ungdomar de sista åren ska vara så sorgliga." Petreus hör på allt detta stum, generad och rodnande. Så fortsätter förläggaren: "Om ett par år tror jag, att ni kommer att skriva på ett helt annat sätt. Jag undrar till och med, om ni inte i grund och botten har en humoristisk begåvning." Petreus/Hellström lämnar förläggaren djupt sårad: "Tio minuter senare stod Petreus åter ute på trottoaren. Han hade fyra hundralappar i plånboken. Han var antagen. Nordens

största förlag hade... [...] Men känslan av lycka och framgång? Vart hade den tagit vägen?"¹⁰

Som så många andra författare ger Hellström till slut en positiv bild av förläggaren/Karl Otto. Debuten, novellsamlingen *Ungkarlar* 1904, hade inte väckt något större uppseende. Inte heller en följande novellsamling tre år senare blev någon framgång. Hellström såg ingen möjlighet att försörja sig på sina böcker och erbjuder sig att bli Dagens Nyheters korrespondent i London. Tidningen går med på det, men på Hellströms egen risk. Den enda utlovade inkomsten var femton öre per publicerad rad. Resan och uppehållet måste han betala själv. Han berättar i sin självbiografiska roman *Det var en tjugande idyll* ... om sitt alter ego Stellan Petreus: Han har inga pengar och beslutar sig för att gå upp till förläggaren. Istället för att, som han först planerat, ljuga om ett nästan färdigt manuskript, säger han som det är, att han inte har skrivit något men behöver pengar till resan. Till hans förvåning är förläggaren positiv. Han tycker det är utmärkt att Petreus kommer ut i världen. Petreus hade hoppats på att i bästa fall få 500 kronor, när förläggaren säger: "För min del tycker jag fördenskull att ni skall beräkna lite längre tid, innan ni sätter er ner att skriva de första artiklarna. Jag föreslår att ni tar tusen kronor i stället. Petreus kunde inte ens stamma fram ett tack. Han var blossande röd i ansiktet. [Kassörskan kommer in.] Förläggaren sade: – Kandidat Petreus ska ha tusen kronor. – Ska de skrivas upp som lån? – Ja, vi skriver dem väl som förskott på kommande litterärt arbete? Petreus samlade tillräcklig sinnesnärvaro för att säga: – Ja, men antagligen kommer jag aldrig att skriva en bok mera i mitt liv. Förläggaren såg på honom med sin sorgsna, vänliga blick. Så suckade han: – Ja... Då ser jag ingen annan råd än att... jag får ta risken... Och så log han."¹¹ Som vi vet blev Gustaf Hellström en av sin tids mest betydande författare. När han påbörjar sin självbiografiska svit om Stellan Petreus knappt tjugo år senare så kallar han dock de tre första delarna *En man utan humor* – kanske en liten hälsning till Karl Otto och deras första möte.

Att förhållandet till Karl Otto trots det inte var enkelt framgår av att Hellström övergick till Ljus förlag med dess dynamiske för-

läggare Henrik Koppel efter två böcker. Hellström återvände till Bonniers sedan Koppel tvingats att sälja förlaget som var konkursmässigt. Tor var också ivrig att få tillbaka Hellström som under tiden fått sitt genombrott. Tor träffar Hellström i Paris 1913 och frågar Karl Otto om man inte kan be Hellström skriva en bok om Paris. Karl Otto är inte särskilt entusiastisk, "det får ej vara så att vi gå i vägen för Koppel. Han har ju öfvertagit i sin tid vår fordran på Hellström och därmed ha vi ju frivilligt afsagt oss förbindelserna med Hellström. Jag vill i alla händelser reservera mig och du får taga ansvaret gentemot Koppel på dig." Så försiktig brukade inte Karl Otto vara när han var angelägen. Liksom Gustaf Hellström säkert var sårad över Karl Ottos negativa inställning, trots det generösa förskottet, tog Karl Otto illa upp att Hellström bytte förlag samma år som Karl Otto hjälpte honom ekonomiskt. År 1911 skriver han med en ovanligt stark formulering till sin kusin Knut Felix Bonnier: "Om Gustaf Hellström sagt att han gick från mig för att jag var för njugg mot honom så ljög han, med respekt att säga. – Han hade af mig behandlats på det allra hyggligaste sätt – hade ett förskott på cirka 1.400 kronor – och nekades ingenting af hvad han begärde. – Det var en nyck af honom – det var allt. – Han ansåg visst att jag ej uppskattade honom fullt, hvilket var ett misstag." Men så tillägger Karl Otto: "Han är en utmärkt journalist och en god författare; blir dock aldrig något riktigt förstklassigt."

Hellströms inställning till Bonniers, när han återvänder dit 1914, framgår av några rader i ett brev till väninnan Ulla Bjerne. Hellström reser till Sverige för att "klara upp med Bonnier. Jag måste innan jag gör upp kontraktet med honom höra mig för hos andra, hur högt – eller lågt – mitt litterära namn för närvarande står i Sthlm. Detta för att framprässa bästa möjliga villkor [...] Med judar måste man vara försiktig."¹² Sedan Tor övertagit kontakten med Gustaf Hellström utvecklades relationen med Bonniers på bästa sätt.

Vilhelm Ekelund var en annan författare vars verk Karl Otto inte bara hade svårt för utan tyckte direkt illa om. Så var Ekelunds poesi – som tog sin utgångspunkt i tysk och fransk symbolism för att senare alltmer präglas av en antik livssyn – för Karl Otto en

fullkomligt olidlig kombination av obegriplighet och osäljbarhet. Dessutom var Vilhelm Ekelund till på köpet antisemit. Han hade år 1900 publicerat en diktsamling, *Vårbris*, på eget förlag, som tydligen hade uppmärksammats av likasinnade i hemstaden Lund, bl.a. av Bengt Lidforss. Nu skriver Karl Otto till Vilhelm Ekelund, som har ett nytt manuskript färdigt, i februari 1901 föga entusiastiskt att han blivit "övertalad" att ge ut den nya diktsamlingen. Här finns visserligen "en omisskännlig talang", men det gäller att Ekelund övertalar sina vänner "där nere [att] vara afnämare af ett antal exemplar". Och han hoppas att "kritiken här uppe, för hvilken Ni hittills är fullkomligt okänd skall uppmärksamma Er och Er verksamhet".¹³ Det går inte bättre än att ingen Stockholms-tidning recenserar *Syner* som diktsamlingen heter, medan den enda skånska recensionen är absolut negativ under rubriken "Dekadant poesi".

När Ekelund sänder in manuskriptet till sin nästa diktsamling, *Melodier i skymning* är Karl Otto fortfarande förhoppningsfull. Trots "det oerhört nedslående resultatet" med föregående bok är han beredd att ge ut manuskriptet då dikterna "synes mig bära vittne om vackra framsteg" trots att de fortfarande är "dunkla och oklara och de bli nog ej mera populära än den förra samlingens".¹⁴ Vilhelm Ekelund lever i ständig penningnöd och får redan samma år ett stipendium från Bonniers stipendiefond. Karl Otto är tydligt imponerad av att "nämnden", bl.a. Heidenstam, Ellen Key, Lever-tin och Per Hallström, anser att Ekelund är en lovande diktare. "Privat kan jag upplysa Er om att [...] samtliga ansågo Edra senast publicerade dikter så förtjänstfulla." Han tillägger att "Kritiken har på det hela taget varit riktigt vänlig mot Er bok".¹⁵

När Karl Otto året därpå får en ny diktsamling, *Elegier*, har han svårt att dölja hur litet han tycker om Ekelunds dikter: "Jag, med min något gammaldags smak, uppfostrad af den musik som låg i Heidenstams-Levertins-Frödings välljud, rytm och rim, har litet svårt att förlika mig med den form- och färglösa lyriken, som Ni fört med Eder från Tyskland."¹⁶ Stipendienämnden är även detta år, 1903, mer positiv än Karl Otto, och ger Ekelund ovanligt nog ett stipendium för andra året i rad. När Karl Otto meddelar detta,

åtföljs gratulationerna med att nämnden igen varit "enhällig": "Det visar, att Ni har de verkligt konstförståndigas öra", men han kan inte låta bli att lägga till sin egen uppfattning: "om också publiken visar sig absolut kallsinnig".¹⁷

En liten glimt av Vilhelm Ekelunds betydelse för de invigda ger den tjugoårige Anders Österling, som var student i Lund vid den tiden. Han blir djupt imponerad av den fyra år äldre skalden, som just hade publicerat *Melodier i skymning* och *Elegier* – "två av den svenska lyrikens ädlaste verk": "Det blonda huvudet avtecknade sig mot ljuset från trädgården [...] de allvarsamma ögonen, den egensinniga munnen och den gossaktiga klara hyn gav ett intryck av klosterbroder."¹⁸

Redan nästa vår skickar Vilhelm Ekelund åter en ny diktsamling att utges till hösten. Karl Otto svarar att han inte har tid att läsa den, sänder trehundra kronor på grund av kritikens "varma uttalanden" över förra boken, men tillägger att försäljningen har varit "mycket" dålig. Han hoppas att Ekelund nu har något "nytt" att säga. Titeln *In Candidum* är alldeles omöjlig: "Nog får Ni finna på något *svenskt* som begrips av folk."¹⁹ Nu börjar Ekelund ilska till. När det gäller titeln – i boken är en lång dikt tillägnad en venetiansk gosse vid namn Candidus – så "Utan tvifvel är det få som ej begriper att det är fråga om något slags namn!" Och när det gäller den yttre formen, dvs. det "gammaldags välljud" Karl Otto efterlyser, så borde man förstå "att den där 'formlösheten' kanske i grunden ej är så formlös som man trott, att åtskillig slätkammad rimvers som den okultiverade smaken anser formfulländad i själfva verket endast har den inre fattigdomen, ljumheten och svagheten i gemüetet att tacka för sin prydliga regelmässighet. Stod en grek ur sin graf nu och diktade i chor-vers och dithyramb skulle han säkert inte anses på långt när så formfulländad som – herr Karlfeldt!"²⁰

Karl Otto tar angreppet med en nypa salt. Ekelund var klok nog att drämma till med Karlfeldt och inte med Heidenstam eller Fröding, så Karl Otto svarar ganska hovsamt: "tyvärr är det allmänhetens dåliga, eller rättare okultiverade smak som Ni skall bli ond på, och ej på mig". Men nu har han undersökt försäljningen av

Elegier vilken är "förbluffande dålig". Vad värre är så är försäljningen på nedåtgående jämfört med tidigare böcker. Som mest har det sålts 283 exemplar, den senaste i endast 135, "ingen enda af dessa böcker har på långa vägar betalat tryck- och papperskostnader, mycket mindre honorarkostnader". Men Karl Otto vill inte vara för hård – trots allt är Ekelund ju uppskattad av de "konstförståndiga": "Nå, alldeles förlora modet därför gör naturligtvis icke Ni, och får jag heller ej göra." Och han erbjuder sig att ge ut *In Candidum*. Det är dock meningslöst att trycka 1.000 exemplar som förut, utan "500 är fullt tillräckligt". Det kan inte heller bli fråga om något högre honorar än 300 kronor: "Vill Ni det ej, utan föredrar att söka annan förläggare, som betalar Er mer – men jag vet ej hvar han skulle stå att finnas – så har jag naturligtvis intet däremot."²¹

Vilhelm Ekelund vet att han inte har någon möjlighet att finna en annan förläggare – efter Gernandts konkurs är Bonniers i stort sett ensamma om att ge ut ny skönlitteratur – och accepterar ett nytt förskott och lockar dessutom med att det kan hända att "en prosabok med tiden ser dagen".²² Karl Otto kontrar med att han "beklaggar att poetens verksamhet ger så liten ekonomisk vinst". Detta är dock de sista vänligheter som utbyts mellan författaren och förläggaren. Ekelund som lever på svältgränsen ber om och får små förskott under ytterligare ett år. På hösten 1905 är det dags igen för nya dikter: "det traditionella årshäftet af min poetiska konfession". Inte utan bitterhet skriver Ekelund till Karl Otto att denna diktsamling är "kanske mer 'populär'" och lägger till att han "ser af recensionerna att man är grundligt trött på mig och att man ej längre hoppas på någon 'utveckling' [...] Man skall vara underhållande och instruktiv. Eller också skall man vara svensk."

För en gångs skull försöker Ekelund här förklara sin poesi för Karl Otto och försvara sin påverkan av framförallt samtida tyska modernister, som Richard Dehmel och Stefan George. Han menar att svenskarna är insulära, och att han skriver för dem som växer upp, hans jämnåriga och de helt unga. Lyriken är ny i landet: "Sverige har ju inte haft någon lyrik mer än sedan 20 år tillbaka eller så (från Bååth upp till Stagnelius fanns väl ingen); det är således ej

underligt att man inte riktigt hunnit vänja sig.”²³ Trots att Ekelund denna gång aktade sig för att namnge misshagliga poeter tänder Karl Otto till ordentligt denna gång. Att den nya samlingen skulle bli ”mer populär än de föregående är naturligtvis hopplöst att antaga”. Vad gäller recensenternas omdömen ”ställer [jag] mig helt utanför, ty jag erkänner mig som *helt oförstående* för den nyaste tidens lyrik – men hvad som synes tydligt är att man som Ni själv säger ’är grundligt trött på Er’”. Och vad gäller svenskarnas vana vid lyrik – ”Tillåt mig erinra om Nyblom, Malmström, Wennerberg, Topelius, Rydberg, Snoilsky /Wirsén, Bäckström, Björck, Gellerstedt m.fl/ – att förneka dessa lyriker rang vore väl djärft.” I upprördheten upphöjer Karl Otto åtskilliga av honom föraktade poeter till oanade höjder. Brevet slutar trots allt försonligt. Ekelund får vänta till våren, men i februari ”finns utsikter till åtminstone *någon* uppmärksamhet för Er bok”.²⁴

Vilhelm Ekelunds kamp för att bli erkänd sätter spår i hans poesi vid den här tiden. Ett par strofer ur *In Candidum* vittnar om hans osäkerhet om framtiden och kanske tillvaron:

Ären I milda
tröstfulla budskap,
bådande seger
och makt åt min bana,
skönhetens lugn
och sångens mognad
i det stigande, stigande lifvet?

Eller bleknen I redan – måhända –
i det bristande mörkret,
i det ljusnande blå,
som flämtar där bakom?
Lider det fram mot morgonen?

I april 1906 orkar inte Vilhelm Ekelund längre. När han undrar hur boken mottagits svarar Karl Otto: ”Er bok har [...] fått ett rätt ovänligt mottagande, eller, rättare sagt, knappt något mottagande

Inbjudes att med sin närvaro hedra
Loflig restauration ombesörjes:

+

Herr K. O. Bonnier
Samlingen sker vid
Förnuftets gräns.

+

+

Vilhelm Ekelunds "begravningsinbjudan" till Karl Otto Bonnier,
daterad 9 april 1906.

alls."²⁵ Ekelund är utfattig, bor för tillfället i Berlin och blir djupt upprörd. Han sänder ett egendomligt meddelande till Karl Otto, troligen skrivet i "uppgitaterat och berusat tillstånd". Det är en inbjudan till en begravning med texten: "Inbjudes att med sin närvaro hedra" och "Loflig restauration ombesörjes" samt "Samlingen sker vid förnuftets gräns". Papperet pryds med tre svarta kors och namnet "Herr K.O. Bonnier".²⁶ Ett par månader senare följs det av ett sakligt brev, där Vilhelm Ekelund, fattig som han är,

säger upp bekantskapen med Bonniers: "Som jag icke vidare kommer att taga Edert förlag i anlitande för mina produktioner /troligen ej heller något annat/ önskar jag en uppgörelse af mina affärsförbindelser med Eder", och han hänvisar också till att Karl Otto skrivit "att om något 'mottagande' var absolut ej tal", vilket tycks ha sårat honom djupt. Brevet avslutas med att Ekelund i fortsättningen inte heller vill ha något stipendium från Bonniers stipendiefond.²⁷

Karl Otto känner inget medlidande med den stolta och bittra skalden: "jag vill ej kvarhålla Er vid min firma om Ni har förlorat förtroendet för mig. – Jag vet mig hafva gjort hvad jag kunnat för Edra arbeten, vilka *samtliga* tills dato gifvit mig förlust." En sista sårad brevväxling förekommer i oktober samma år. Ekelund har tydligen sänt in en dikt till Svea, men när han får en postanvisning på 25 kronor skickar han tillbaka den med kommentaren: "Jag beklagar att en tillfällig störning gaf mig denna naiva idé att besvara Er med mina ökända produktioner [...] Om det ännu är möjligt att ersätta med annat /sundare/ är jag naturligtvis glad att slippa från en ny schock på Er publiks för mina enkla talanger alltför nobla smaksinnen."²⁸ Det sista brevet från Karl Otto är kärnfullt: "Att ingå på Edra skrivelser tjänar säkert ingenting till, då de alltjämt äro mig lika obegripliga."²⁹

Mellan 1906 och 1912 är kontakten bruten mellan Bonniers och Vilhelm Ekelund. Han ger 1906 ut sin kanske finaste diktsamling, *Dithyramber i aftonglans*, på Ljus förlag och samma år en samling översättningar av grekiska poeter på Wahlström & Widstrand och ytterligare tre böcker – nu essäer och de första aforismerna – i Malmö på Framtidens förlag. Det är ett socialdemokratiskt förlag, vars främsta författare är vännen Bengt Lidforss. Säkert säljs inte böckerna bättre där, snarare tvärtom, men Ekelund slipper i alla fall höra att han är obegriplig. Redan 1909 har han, trots allt, erhållit ett nytt stipendium från Bonniers stipendiefond och ännu ett 1912. Det finns dock ett brev från 1909 där han undanber sig att förekomma i Bonniers kataloger.³⁰ Han har fortfarande nästan inga läsare, men hans rykte som betydande författare stiger.

År 1912 uppkommer tanken att ge ut ett urval dikter på Bon-

Vilhelm Ekelund i Köpenhamn 1913.

niers. Kontakten har förmedlats av Sigurd Agrell, språkforskare och poet och nära vän till både Tor Bonnier och Vilhelm Ekelund. I och med detta är samarbetet återställt och normaliserat mellan honom och Bonniers. Ekelund är en så pass viktig svensk författare att Bonniers vill ha honom på sin lista, och han har i sin tur inte något annat förlag av betydelse att vända sig till. Från och med nu har Tor hand om allt samarbete. När Karl Otto någon gång skriver så är det ytterst formellt och med hänvisning till att Tor är bortrest. Bonniers tar också över ansvaret för de allt större förskotten, så som man har för vana när det gäller författare som "tillhör" förlaget. Samtidigt övertar man rättigheterna för allt som utkommit på andra förlag, för att en dag kunna ge ut hans samlade verk.

Någon bestseller blir Vilhelm Ekelund aldrig, men hans valda verk utkommer i många nya upplagor och förskotten är sedan länge återbetalda. Någon närmare personlig kontakt får Vilhelm Ekelund aldrig med Bonniers. Anledningen är säkert både att han är bosatt i Lund och att inte heller Tor är intresserad av Ekelunds modernism. Dessutom påverkas hans författarskap av en nietzscheansk genikult, av utvaldhet och ensamhet, som kunde utmynna i regelrätt antisemitism. Bertil Malmberg har skrivit om Ekelund, Lidforss och deras krets: "Den antisemitism som blåste från chamberlainska höjder, insöps med välbehag av cenaklet i Lund, där Ekelund tronade, och den gav Levertinhatet dess accent."³¹ I Vilhelm Ekelunds skrifter kan man också finna plötsliga utfall som "gränsen mellan arisk-klassisk livsvärdering och semitisk-skeptisk förtorkning", "Apollon och Athene föddes icke i judeland", om Bellman, "denne filosofiske urmakare, åt vilken Levertin ville att de dumma svenskarne skulle resa en staty: för att juden skulle få sig ett godt skratt på de dumma svenskarnes bekostnad!"³² Vilhelm Ekelund angrep aldrig Karl Otto eller Tor personligen, därtill var han för upphöjd över det världsliga. Men när en av hans judiska vänner och gynnare meddelar honom efter andra världskriget att han har fått nog av Ekelunds stöd till aktiva nazister svarar han: "Skulle det verkligen behöfva påpekas för Dig, att – det är frågan om smak! Ingen kan vara hårdare antisemit än jag vill och måste vara! Jag var stundom nog naiv att tro, att jag just hos någon intelligent jude kunde finna förståelse för denna nödvändighet."³³ Trots allt fortsatte Bonniers att ge ut Ekelund till hans död 1949.

Karl Otto har svårt med den nya litteraturen efter sekelskiftet. Ingenting är riktigt bra jämfört med Strindberg och de stora nittitalisterna. Men modernisterna varken kan eller vill han förstå. Nästan ännu mera problematisk är hans relation till Pär Lagerkvist – den andre store modernisten. Karl Ottos korrespondens med Pär Lagerkvist och deras alltmer sammanflätade relation är ett bra koncentrat av Karl Ottos inställning till 1900-talets nya, banbrytande författare som han ger ut. Han vet och känner att de skriver något som är intressant och viktigt och han vill inte släppa taget,

Den unge Pär Lagerkvist, 1910-talet.

men samtidigt förstår han inte vad de skriver och tvekar i det längsta att ge ut det.

Pär Lagerkvist bestämde sig redan i skolan att han skulle bli författare, och det var Bonniers som skulle bli hans förlag. Femton år gammal skriver han några teaterpjäser och antecknar att han skall "skicka dem till A. Boniers [sic!] förlag. Får se. Gud hjälpe mig."³⁴ Fyra år senare, 1910, gör den nittonårige Pär Lagerkvist allvar av sin föresats och skickar in en novell till Bonniers. I foljebrevet på fyra sidor vänder han sig storvulet direkt till förlagets chef, dock med inledningen: "Jag måste börja med att bedja om ursäkt för att jag på detta sätt vänder mig till Er personligen", men denna novell ingår i en "samling noveller vilka jag f.n. håller på att jiva en sista avputsning".³⁵

Karl Otto svarar personligen att berättelsen är "omogen", vilket är begripligt med en så ung man, dessutom är den "svulstig" och stilen "konstlad": "Ni skulle göra Er event. framtida litterära bana en otjänst med att söka få en samling så pass omogna berättelser

[...] utgivna." Pär Lagerkvists försök till en hemmagjord nystavning gjorde förmodligen inte Karl Otto mer positiv. Året därpå uppvaktar Pär Lagerkvist Bonniers igen, denna gång med en pjäs och blir åter avspisad – ganska bryskt om man får tro vad han skriver till sin bror Gunnar: var hos Bonnier "men det var ett artigt och oförskämt fä! (Det är ju alltid omöjligt att komma till förl. med pjäser – 'nä, si då går inte!'"

Vid den tiden är Pär Lagerkvist inte längre helt okänd. Han har skrivit pjäser, dikter och noveller i flera år och även fått en del publicerat i olika tidskrifter. Av den socialdemokratiska journalisten Fredrik Ström och av John Landquist har han fått positiva utlåtanden. Till slut debuterar Pär Lagerkvist 1912 med en novellsamling, *Människor*, inte på Bonniers utan på förlaget Fram, Fredrik Ströms socialistiska förlag. Nästa år kommer ytterligare en novellsamling på samma förlag. Redan från början tycks Pär Lagerkvist ha haft en ganska aggressiv inställning till förläggare. Isaac Grünewald hade ritat en vinjett till omslaget, som refuserades. Hans kommentar till Isaac Grünewald är: "– kan du tänka, de fördömda idioterna [på förlaget] vill inte kosta på boken någon vinjett och en så stor som din vilken skulle gå till en 30–35 kr. efter vad de sa kom då aldrig på fråga!" Året därpå ger han ut *Ordkonst och Bildkonst* med den talande undertiteln "Om modärn skönlitteraturens dekadans – Om den modärna konstens vitalitet", denna gång på Bröderna Lagerströms förlag. Den är en djärv och framsynt presentation av modernismen i Europa, av bl.a. kubism och surrealism, men även en uppskattning av primitivismen, av isländska sagor och svenska landskapslagar. Allt detta sätts i motsats till den samtida litteraturen. Pär Lagerkvist inleder boken med stridsropet: "Man skulle med viss rätt kunna påstå att det ej existerar någon modärn skönlitteratur, som speglar den modärna människans uppfattning av livet, hennes sätt att tänka, se och känna." Boken har en inledning av kritikern August Brunius och den här gången på omslaget en teckning av Isaac Grünewald. Två av de främsta representanterna för den moderna ord- och bildkonsten omger Pär Lagerkvists skrift.

År 1914 utkommer Pär Lagerkvist till slut på Bonniers förlag.

Boken heter *Motiv* och är en blandning av lyrik och lyrisk prosa. Det är ett försök att praktisera idéerna i *Ordkonst och Bildkonst*, att skriva "modärn" litteratur. *Motiv* måste ha varit betydligt svårare för Karl Otto att ge ut än de berättelser han tidigare refuserat. Att han inte gav ut boken med någon speciell glädje tyder ett brev ifrån honom till Isaac Grünewald på. Denne skulle göra en omslagsteckning och fick följande beställning av förläggaren: "Av herr Pär Lagerkvist fick jag låna häromdagen en fransk bok som skulle tjäna till mönster för en *liten* bok av herr Lagerkvist som jag har under tryckning. [...] Herr Lagerkvist nämnde om att Ni möjligen skulle göra en *liten vinjett* för omslaget. Har Ni gjort det eller förfaller den saken?"³⁸

Karl Otto har uppenbarligen blivit medveten om att Pär Lagerkvist kunde bli en författare att räkna med, därför kommer boken ut, men med en suck. Bland andra hade säkert Heidenstam påverkat Karl Otto. Märkligt nog gav nämligen Heidenstam sitt stöd till den unge modernisten, som var hans absoluta motsats som författare. Redan som sextonåring fick Pär Lagerkvist uppmuntran från Heidenstam sedan denne läst en novell som den blivande författaren sänt honom "med näsvis förfrågan om det möjligen fanns något i den". Heidenstam rådde honom då att "med några år till på nacken slutgiltigt bestämma sig för att bli författare". När Heidenstam får *Motiv* tycker han att *Ordkonst och Bildkonst* var en bättre bok, men att även denna bok "i vissa stycken" förtjänar "högt beröm", bara Ni vill "skaka af Er adjektiven, språkets sminkade och efterhängsna slinkor".³⁹ *Motiv* får beröm av både Fredrik Böök och August Brunius, ja, t.o.m. av Ellen Key, medan Lagerkvist själv så småningom fann boken misslyckad.⁴⁰

Karl Otto fortsätter att ge ut Pär Lagerkvists verk – men med vända. Den 25 mars 1915 skriver Lagerkvist till Karl Otto att han arbetar på en novellsamling, men att han har det "ekonomiskt så svårt ställt att jag inte ser någon möjlighet att kunna reda mig, ännu mindre arbeta lugnt på det jag till hösten skulle bli färdig med". Boken skall omfatta cirka trehundra sidor och han ber att få ett förskott på två- eller trehundra kronor. Det är svårt för honom att skriva detta brev, han har försökt alla andra utvägar att låna pengar.

Karl Otto har gjort klart för honom att han inte tycker om det som Pär Lagerkvist skriver, för han fortsätter: "Jag är övertygad om att Ni, ehuru Ni icke personligen tilltalas av det jag skriver, tror på ärligheten i min strävan som författare. Jag ber Er nu hjälpa mig i denna min strävan. [...] Jag ber Eder: tag icke detta brev illa upp! – Hade ej omständigheterna absolut tvingat mig därtill skulle det aldrig blivit skrivet." Två dagar senare sänder Karl Otto honom tvåhundra kronor.

Den novellsamling Pär Lagerkvist nämner, *Järn och människor*, som handlar om kriget, får Karl Otto i september med ett brev som slutar att "det vore mycket bra för mig ifall jag [...] kunde få veta vad Hr Bonnier tycker om boken, men härpå kan jag ju inte ha några anspråk".⁴ Novellsamlingen kommer ut på hösten och får hygglig uppmärksamhet och några goda recensioner. Även den boken beröms bl.a. av Ellen Key. Nu får Pär Lagerkvist tusen kronor av Albert Bonniers stipendienämnd vid utdelningen 1915, av en nämnd som måste betraktas som ganska konservativ, med Karl-feldt, Per Hallström, Siwertz, Hjalmar Söderberg och Bo Bergman som ledamöter.

Hösten 1916 ger Karl Otto ut diktsamlingen *Ångest*. För första gången är han positiv – han finner dikterna "personliga och starka". Tyvärr blir boken ingen succé. I den mån den recenserades, mottogs dikterna mestadels hänfullt av kritiken, inte minst inledningsdikten. Samtiden ville – mitt under brinnande krig – ha idyll, inte skräck. Samlingen inleds med denna strof ur en av våra mest kända och citerade dikter:

Ångest, ångest är min arvedel,
min strupes sår,
mitt hjärtas skri i världen.
Nu styvtnar löddrig sky
i nattens grova hand,
nu stiga skogarna
och stela höjder
så kargt mot himmelens

*Nils von Dardels omslagsförslag till Ångest.
Det kom aldrig till användning.
Boken fick ett textat omslag i svartvitt.*

förkrympta valv.
Hur hårt är allt,
hur stelnat, svart och stilla!

Och längre fram läser vi dessa kända rader:

Kärleken är intet. Ångesten är allt,
ångesten över att leva.
Gör du mitt liv ödsligt och kallt!
Efter solen vill jag ej treva.

Luta dig inte så varm mot min kind,
Jag vill frysa! Jag vill svälta!
Glädjen, glädjen är ingenting
för den som känt sorgens sälta.

Det är svårt att idag förstå hur recensenterna kunde undgå att gripas av sådan dikt – med de tydliga allusionerna på Heidenstam och Karlfeldt. Anders Österling, ung, skånsk idylldiktare, tyckte att det fanns centrallyrik med "ofta utsökt använda folkvisemotiv", men för övrigt "handlar boken om människokroppens [...] delar, kött, nerver och skelett".⁴ Karl Otto är, trots det ursprungliga berömmet, besviken. Han meddelar författaren att "försäljningen varit mycket obetydlig, vilket också är naturligt, då knappast någon enda recension över arbetet förekommit. [...] Det tyckes som om intresset för Eder person vore slut för herrar recensenter." Han utlovar trots det ytterligare tvåhundra femtio kronor under våren. Men det är "icke utan rätt stor tvekan [...] Det blir nu 4:e boken, vilket ju nästan är mycket då de andra misslyckats."⁵

I januari 1917 väddar Pär Lagerkvist om nya förskott. Denna gång femhundra kronor för ett prosaarbete "vari jag vill söka verkligen utforma det som rör sig famlande och skyggt i 'Ångest', vilken bok för mig betyder det första steget mot ärlighet och mot allvarliga och verkliga uppgifter. [...] Och nu har jag äntligen kommit till tro på att jag har något att giva och säga, vilket jag förut alltid tvivlat och tvivlat och åter tvivlat på, trots de självsäkra orden. – Naturligtvis är det löjligt av mig att begära Edert intresse för något som ännu blott existerar i min egen fantasi! Och Ni kan vara övertygad om att jag känner det förnedrande i att behöva bedja om hjälp. Jag gör det heller inte förrän just i det ögonblick jag är piskad till det. Nu står jag utan alla medel."⁶ Karl Otto översänder tvåhundra femtio kronor utan kommentar.

Pär Lagerkvist lever nära svältgränsen vid denna tid, något som Karl Otto inte riktigt kan göra sig en föreställning om. Hans uppgift är ju inte heller att försörja sina författare, men i allmänhet är han generös med mindre förskott. När han får ett nytt brev om pengar samma vår, så svarar han dock irriterat och kort att Pär Lagerkvists skuld nu är uppe i 1.150 kronor: "Ni får försöka skaffa pengar på annat håll."⁷ Den gången räddas också Lagerkvist av sin vän konstnären Edward Hald, som skickar honom en summa pengar – t.o.m. mer än han hade bett om.

När Pär Lagerkvist i oktober samma år sänder Karl Otto ett

manuskript med titeln "Barnet utan värld", ilsknar denne till på allvar. Visserligen skickar han ytterligare trehundra kronor – "En af Edra vänner, målaren Hald, har varit uppe och talat vackert för Er" – men när det gäller manuskriptet så är "Ert opus så obetydligt [...] Är detta lilla stycke verkligen ett helt års arbete för Eder? Är det den framtidslitteratur, som Ni vill anses representera? Och tror Ni att det är sådan litteratur som skall glädja och uppbygga människorna? Jag måste som *min* mening säga, att jag ej förstår denna kväljande fulhet, hvarmed Er bok sysslar. – Är det konst, så tyckes den mig vara på afvägar."

Pär Lagerkvist låter sig inte kväsas. Märkligt nog känns det som om den mäktige, framgångsrike förläggaren och den utfattige bondestudenten och knappt erkände författaren är två jämnstarka personligheter. Det är med ett starkt självmedvetande som Pär Lagerkvist svarar på detta förkrossande brev: "Att Ni anser resultatet av mina föregående böcker så bedrövt att Ni redan innan Ni läst min nya bok kunde veta att Ni ej torde kunna trycka den, det förstår jag ej riktigt. Själv tycker jag mig ha mötts av så stort intresse och välvilja som en ung författare någonsin kan begära. Tvärtom är jag villig erkänna att intresset varit större än mitt arbete – åtminstone hittills – förtjänat, och den utförlighet varmed mina ännu tyvärr alltför tunna böcker behandlats har ofta gjort mig förlägen och blygsam. Men när Ni nu plötsligt ej ens anser mig värd trycksvärtan, då blir jag en smula självmedveten, hur mycket jag än har emot att inta denna pose. Ni får förlåta mig, men jag anser att ett arbete av mig när jag verkligen lämnar det ifrån mig, vilket jag aldrig gjort eller kommer att göra förrän efter allvarligt övervägande, är värt att tryckas."

Och så övergår Pär Lagerkvist från försvar till angrepp. Trots goda recensioner för t.ex. novellsamlingen *Järn och människor* har förlaget inte gjort några ansträngningar att sälja boken, eftersom man inte trodde på den – det har andra förläggare påpekat för honom! Man har inte annonserat eller gjort andra åtgärder för att den skall "bli känd av publiken". Och att han inte åstadkommit mer "än detta lilla stycke" beror faktiskt på att han levt på svältgränsen. Pär Lagerkvist hade tillbringat några vintermånader i Norge under

*När Pär Lagerkvists bok äntligen blir
annonserad är hans namn felstavat!*

svåra förhållanden. Jag fick "ligga i en ödemark där jag ej kände en människa under en hel vecka utan mat, varav jag som man kanske kan förstå blev sjuk och nedbruten. [...] Men Ni begär vackra böcker, goda, uppbyggliga, vänliga böcker! [...] Ni begär stora volymer, lugna, avrundade verk som göra sig i marknaden. Av en het-sad uppsliten människa som aldrig känner fast mark under fötterna." Och Pär Lagerkvist slutar med att påpeka att det kanske är en fördel att hans bok inte liknar alla andra, "som man finner dus-sinvis av på bokhandelsdisken". Han gör också en viktig marke-ring. Han "skäms" över att behöva försvara sitt arbete enbart ur försäljningssynpunkt. Han vägrar att "göra direkta publikböcker som förläggaren tror på". *Innehållet* i böckerna kommenterar Karl Otto aldrig: "den ekonomiska synpunkten är ju den *enda* Ni f.n. lägger på mig, och jag kan ej tro att Ni ens skall höra mig om jag formulerar mitt försvar på annat sätt".

Karl Otto låter sig inte påverkas utan svarar först en månad senare – något ovanligt för honom – att han inte haft tid att tänka på hans manuskript. Nu har han låtit två andra personer läsa det – säkerligen Tor och Åke – och även de finner det "obetydligt". Det kunde möjligen duga som "inledning till ett större arbete". Men Karl Otto stänger inte dörren: "Har Ni den begåfning, som jag – och Hald och kanske andra – trott Er sitta inne med – så skrif ett dugande verk och bjud mig!" Manuskriptet återsändes och blir aldrig utgivet. Uppenbarligen rör det sig om en förstudie till *Gäst hos verkligheten* som kommer ut först 1925. Till saken hör att Pär Lagerkvist efter refuseringen läser igenom manuskriptet på nytt och tycker att det är förskräckligt: "Häpnad och äckel [...] Att jag skrivit något dylikt förefaller mig så fullkomligt obegripligt att jag vill neka tro det."⁴⁸

Pär Lagerkvists bitterhet mot Karl Otto är tidvis så stor att han inte drar sig för rena tarvligheter. I ett brev till David Sprengel berättar han att han sett Karl Otto och Lisen på gatan i hållregn: "in-krupen i en port under det värsta ösrägnen, i en liten skitig port i en gammal skitig gata – vem uppdagar mitt sura öga i en lika trång och skitig port på andra sidan gatan? Jo skitgubben Bonnier, liten, hopkrupen, taskig, i alla avseenden löjeväckande. Och med gumman bredvid. Jag langade över en ondskefull blick som han dock med en israelitisk handrörelse lät försvinna i judasskägget. Men jag tank: där står du din stackars gubbsate, lika dyvåt och ynklig som jag [...] Du kan stå där och njuta doften av surkål från den snaskiga beværtningen i källarn. Jag känner den, för jag åt där en hel vinter engång när du behagade tvivla på den unga mannens talang. [...] Jo du, din gamla schackrarjude, så går det till i livet, när det rägnar. Förövrigt var det uppbyggligt att iaktta i hans långa rödhåriga ansikte alldeles samma ängslan och hjälplöshet som när han sitter och bänder på ett manuskript som han inte vet vad det är för något. Samma primitiva ängslan för naturkrafterna."⁴⁹

Tvekampen mellan Karl Otto och Pär Lagerkvist fortsätter följande år, 1918. Trots Karl Ottos allmänna skepsis ger han ut en volym med tre enaktare, *Teater*, och en essä om teater detta år – en garanterat olönsam utgivning. Pär Lagerkvist är inte det minsta

tacksam för att Karl Otto ger ut boken: "För övrigt är ju boken på förhand dödsdömd, tack vare dessa Bonniers", skriver han till August Brunius.³⁰ Men han tackar sin vän, den norske konstnären Henrik Sørensen, som berömt *Teater* och vill hjälpa honom med pengar. Han tar emot pengarna då de ger honom möjlighet att arbeta vidare med dramatik. Karl Otto har nämligen uppmanat honom att ägna sig åt journalistik – Pär Lagerkvist hade börjat skriva om konst och teater bl.a. i Svenska Dagbladet: "Ty du skall veta att det bara är några dar sen jag lovade Bonnier att nu ägna mig åt journalistik, för att förlaget inte skall gå omkull. Han blev mycket glad häröver och skrev ett älskvärt brev till mig, där han gratulerade mig till mitt beslut. (Han har också måst ge 500 för 'Teater', och jag förstår honom väl, stackars gubben.) [...] Som sagt, kunde jag slippa journalistiken så skulle jag vara lycklig. Och jag har gått här och närt stora planer att ge helt fan i den där lilla skitgubben Bonnier – planerna ha bara varit helt utförbara! Men nu äro de det inte längre, tack vare dig."³¹

År 1919 utkommer *Kaos*, Pär Lagerkvists genombrott hos kritiken. Det är en blandbok som innehåller en enaktare, en prosaavdelning och en samling dikter. Boken visar hela den bredd Pär Lagerkvist nu har som författare och innehåller några av de vackraste och mest citerade dikter som skrivits under 1900-talet, som "Nu löser solen sitt blonda hår" och

Det är vackrast när det skymmer.
All den kärlek himlen rymmer
ligger samlad i ett dunkelt ljus
över jorden,
över markens hus.

Allt är ömhet, allt är smekt av händer.
Herren själv utplånar fjärran stränder.
Allt är nära, allt är långt ifrån.
Allt är givet
människan som lån.

Allt är mitt, och allt skall tagas från mig,
inom kort skall allting tagas från mig.
Träden, molnen, marken där jag går.
Jag skall vandra –
ensam, utan spår.

Karl Otto ger ut *Kaos* men är egendomligt nog lika kallsinnig som tidigare. De tidigare böckerna var "svåra" och man kan förstå Karl Ottos ointresse. Men inte heller de storartade dikter som finns här påverkar honom. Han kallar boken "Eder lilla pjäs" och blir djupt upprörd när Pär Lagerkvist inte är nöjd med honoraret, 580 kronor. Men Lagerkvist tvekar inte att nu sätta hårt mot hårt. Han är lika fattig som tidigare, nygift och har en liten dotter. Han vill helst enbart ägna sig åt sitt – hittills helt olönsamma – författarskap. Han börjar också bli alltmer känd och uppskattad av Sveriges intellektuella. Han räknar August Brunius, Nils Dardel, Isaac Grünewald, David Sprengel, Ellen Key och inte minst Per Lindberg bland sina vänner och beundrare. Per Lindberg var en framstående regissör och kom att sätta upp en hel rad av Lagerkvists pjäser. Och inte minst viktigt, han tillhörde Karl Ottos familj, som Tor Bonniers sväger.

Pär Lagerkvist begär 1.500 kronor i honorar – ett mycket högt belopp för tiden – och tar till sitt starkaste argument. Om inte Karl Otto går med på det så finns det andra förläggare som är villiga att betala detta rimliga honorar. Men Pär Lagerkvist vill inte lämna Bonniers: "Jag önskar inte utan tvingande skäl byta om förläggare, då jag anser detta under alla omständigheter ofördelaktigt i vissa avseenden för en författare." Det begärda honoraret är dock avgörande, och han önskar sig en förläggare som har "personligt intresse för det jag skriver och därför att han tror att böckerna ska betala sig, även om upplagorna blott så småningom gå åt, har jag all anledning att vara honom tacksam härför". Så till slut: "vill Ni själv erbjuda mig samma villkor, skall det glädja mig mycket."² Därmed har han vidrört Karl Ottos känsligaste nerv. Det är han – Karl Otto Bonnier – som bestämmer om "hans" författare skall ges ut eller inte. Ingen annan förläggare har rätt att göra några

anspråk, knappast ens författaren. Han svarar djupt upprörd: Jag "vågar påstå att jag visat Eder ett större personligt intresse än denne nye förläggare som nu, sedan Ni så småningom under många års tid lyckats förskaffa Eder ett namn, plötsligt visar intresse för vad Ni skrivit. Jag föreställer mig att om Ni har någon att vara tacksam emot, så är det mig och ingen annan." Trots det är han villig att göra Pär Lagerkvist "samma *exorbitanta* [min kurs.] erbjudande av 1.500 kronor för denna lilla bok", men han förbehåller sig att dra av en del av de tidigare förskotten.³

Pär Lagerkvist ger sig inte och får sina 1.500 kronor oavkortat. Men Karl Otto är ingen elegant förlorare. Han skriver i en sista replik att honoraret "i förhållande till arbetets storlek och framförallt i förhållande till dess försäljningsmöjligheter är rent av *pyramidaliskt* [min kurs.] stort. Det får därför å min sida betraktas icke såsom ett honorar, utan snarare som ett stipendium åt Eder. Att ett annat förlag har gjort Eder ett liknande erbjudande kan jag endast förklara såsom ett försök att frångrycka mig en yngre författare, vars produktion man möjligen hoppas i framtiden skall kunna bli betydelsefull." Och han avrundar med att Pär Lagerkvist i framtiden absolut inte kan räkna på ett lika stort honorar.⁴ Att stipendiefonden samma år ger honom 2.000 kronor tyder på att Karl Otto dock blivit allvarligt orolig för att Pär Lagerkvist skall lämna förlaget.

Karl Otto och Pär Lagerkvist fortsätter att spänna sina muskler. År 1920 är Lagerkvist i Frankrike och Italien. Hans ekonomi är lika usel som hans skaparkraft är stor. Han skriver till Karl Otto från Fiesole om ett nytt förskott för att kunna lära och arbeta. "En bok som jag länge gått och dragits med har jag i Fiesole kommit ett gott stycke in i" – den bör bli färdig till sommaren. Karl Otto sänder pengar "i den övertygelsen att jag därmed verkligen hjälper Eder till en förlängd och nyttig vistelse i södern som skall bära frukt i litterärt arbete".⁵ På senhösten är Pär Lagerkvist på Sicilien och i Tunis. Åter kommer förskott från Bonniers.

Samma höst sänder Pär Lagerkvist manuskriptet till sin nya bok till Bonniers, novellsamlingen *Det eviga leendet*. Samtidigt skriver han till Sten Selander, en jämnårig poet som debuterat på Bonniers

men övergått till det nya Dahlbergs förlag där han fått anställning som litterär rådgivare. Och det var just det förlaget som Pär Lagerkvist hade hotat med att övergå till. Han kan dock inte ha menat allvar, utan bara använt det för att få det önskade förskottet. Förläggaren, Olof Dahlberg, var nämligen synnerligen spekulativ, hade dåligt rykte och gav huvudsakligen ut enkel underhållningslitteratur i stora mängder. Märkligt nog fanns också några goda författare på hans utgivningslista – förutom Selander, Karl Asplund, Erik Blomberg, Olof Thunman och inte minst Gunnar Serner som skrev under författarnamnet Frank Heller. Redan året därpå gick Dahlbergs förlag i likvidation. Det köptes av Karl Otto!

Det var dock inte för att byta förlag som Lagerkvist skrev till Selander, utan för att få ett råd om hur stort förskott han kunde kräva den här gången. Han låter sig inte slås ner av Karl Otto, utan tvärtom ökar han kraven: "Har sagt Bonnier att jag vill ha samma betalning pr ark som för *Kaos*, trots att han då sade det aldrig kunde komma på fråga för framtiden. Nu blir det väl samma evinnerliga bråk som alltid. Och det har jag vid gud inte tid till, behöver pängarna. Alltså frågar jag dig: är 3000 bagare ett för stort honorar för en prosabok på 200 sidor, upplaga 2000? Och tror du att han betalar det? Och att jag således bör stå på mig tills han ger mig dem [...] Jag förstår mig ju inte på sådana saker, vill bara söka roffa åt mig så mycket som möjligt (!!)"

Pär Lagerkvist anser att *Det eviga leendet* är hans "största" bok hittills, att den inleder ett nytt skede i hans författarskap. "Den tid jag arbetat på *Det eviga leendet* har varit den lyckligaste i mitt liv", skriver han.* Nu händer det märkliga att förläggaren tycker det samma. Pär Lagerkvist får ett positivt, ja, nästan entusiastiskt brev från Bonniers. Det är Åke, som skriver å Karl Ottos vägnar att denne är bortrest men har läst manuskriptet "och han säger mig oförbehållsamt att han funnit ditt arbete både intressant och väl-skrivet". Däremot kan de inte gå med på det begärda honoraret, men är beredda att betala samma som för *Kaos*, dvs. 1.500 kronor, "trots den avsevärda förlust vi gjort på den". Åke tillägger dock att boken borde få ett publikt genomslag och därmed finns möjligheten till en ny upplaga och ytterligare honorar. Slutet är kanske

allra bäst: "Om du nödvändigt behöver pengar utöver de 1,500:-kr. så äro vi villiga att ytterligare förskottera dig."⁵⁷

Det eviga leendet är en berättelse med nästan biblisk klang om några döda människor som berättar om sitt svunna liv. Boken får uppskattande recensioner av vännerna Sten Selander och August Brunius. Att den allt konservativare Fredrik Böök däremot inte förstår den borde inte ha varit någon överraskning: "Författaren [...] gör på mig intryck att inte alls vara obegåvad; det finns små stänk av bisarr humor här och där [...] Fantasin är det däremot inte mycket med, och idéer saknar han i hög grad."⁵⁸ Vad det än berodde på – något publikt genombrott blir inte boken, ej heller trycks en ny upplaga.

Pär Lagerkvist tycker inte att Karl Otto kan göra någonting rätt. Nu annonseras boken äntligen. Inte heller det är bra. Pär Lagerkvists kommentar till brodern Gunnar, som har skickat svenska tidningar: "Äckligt är det verkligen att idioten Bonnier skall behöva reklamera för boken på detta vedervärdiga sätt. Jag vet mig inte vara på jakt efter en större publik; om publiken vill uppsöka mig så är det dess ensak, möjliggörande för mig att avbetala något av min på grund av dess slöhet iråkade skuld, i övrigt utan intresse."⁵⁹

Pär Lagerkvists skaparkraft är oförminskad – den blir snarare större, trots förläggarens avoghet, recensenternas elakhet och publikens ointresse. Hans ekonomiska nöd är konstant. Han har helt enkelt inga andra inkomster än lån från brodern och vänner och de förskott han får från Bonniers. Han vägrar att försörja sig på annat sätt, det är författare han är – ingenting annat. Klagomålen mot Bonniers måste också ses i ljuset av hans personlighet. Redan under det första utlandsåret i Paris kallade kamraterna honom Gnäll-Pär. Hans son Bengt beskriver honom som "oerhört aggressiv" och titeln på en novell, "Den fordringsfulle gästen", som möjligen självironisk. Han har redan som tjugofyraåring drag "inte bara av hövdingen på Övralid utan också av kverulanten Strindberg för vilken inget var gott nog". Och Bengt Lagerkvist citerar ett typiskt brev som fadern skrivit från en sommarvistelse i Bohuslän: "Jag skrev visst förra gången att jag mår bra här. Skulle

denna gång vilja säga att jag mår illa. Luften och de härliga baden charmera en ju i början men sen blir man trött på sånt här naturliv.”

Karl Otto är naturligtvis i centrum för hans aggressivitet. Men den riktar sig även mot andra. När John Landquist, tiotalisternas vän och kritiker, angriper *Ordkonst och Bildkonst* med att ”hr Lagerkvist ger ett [...] högst förvirrat uttryck åt några redan i sig själv oklara och spridda [...] tendenser hos samtidens författare och i synnerhet dess kritiker”, så får han omedelbart ett svar. Den unge debutanten drar sig inte för att – med modernistisk nystavning – meddela den mäktige kritikern följande: ”Ni jer i Era artiklar [...] Er publik en skev uppfattning om min skrifts hela karaktär [...] Att Ni [...] tar munnen full med vidlyftiga och högst anspråksfulla fraser om dessa män och innebörden i deras arbete torde alldeles tillräckligt belysa värdet av Era utjutelser.” En av Pär Lagerkvists första gynnare och vänner är den unge Isaac Grünewald, som ju också gör omslagsteckningar på de första böckerna. Plötsligt tar vänskapen slut – Bengt Lagerkvist menar att det är Pär som avslutar den – och de talas inte vid förrän Isaac Grünewald tjugofem år senare generöst gratulerar Pär Lagerkvist till invalet i Svenska Akademien.⁶⁰

Med åren blir relationen till Bonniers bättre. Med Karl Otto personligen blir den aldrig bra. Det vänligaste brevet från Pär Lagerkvist är ett tack för stipendiefondens tvåtusen kronor i december 1919: ”Ber att få tacka för det vänliga brev Ni sände mig, på vilket jag satte stort värde, och även uttrycka min glädje över att mina planer för den närmaste framtiden nu tycks kunna förverkligas!”⁶¹ Redan efter ett par månader är den syrliga tonen tillbaka. Med ett nytt förskott på femhundra kronor – då hade ju Pär Lagerkvist nyligen fått stipendiepengarna – skriver Karl Otto till honom i Italien att han hoppas att vistelsen där ”skall vara av sådan art att Ni därmed även skall lyckas tillvinna Eder en uppmärksammare läsekrets än den Ni hittills lyckats nå”.⁶² Att förläggaren har en viktig del av ansvaret för försäljningen faller inte Karl Otto in. Men så tror han ju inte heller på Pär Lagerkvists författarskap. Ett av de sista breven från Karl Otto till Pär Lagerkvist, innan Tor

och delvis Åke definitivt tar över kontakten, är två rader från 1928: "Då jag erfarit, att Ni nu har erhållit 'De Nios' pris ber jag härmed få erinra om den överenskomna betalningen av det Eder till låns bekomna beloppet." Inga gratulationer eller någon annan vänlighet. Å andra sidan finns inga spår av någon avbetalning från Pär Lagerkvists sida. Istället får han 1930 åter tvåtusen kronor ur Albert Bonniers stipendiefond.

Karl Otto lägger aldrig bort titlarna med honom, trots att Pär Lagerkvist med åren blir allt betydelsefullare för förlaget. Bengt Lagerkvist har teorin att aggressiviteten kan ha varit någon form av fadersuppror. Det fanns också yttre likheter mellan Pär Lagerkvists far och Karl Otto. De var båda födda samma år, rödhåriga och kortväxta. Ett litet belägg för detta är att när Åke skriver att Karl Otto tyckte om *Det eviga leendet* så skriver Pär Lagerkvist till Karl Otto: "Gläder mig att Ni tyckt om min bok, *vilket jag hört sägas* [min kurs.]." Det dög inte att Åke meddelade det, han ville höra det från Karl Otto personligen.

Vid denna tid har Åke Bonnier tagit över en del av kontakten och den är hjärtlig från båda hållen. Troligen påverkar Åke också Karl Otto, för förskotten fortsätter att strömma till Pär Lagerkvist, som fortfarande bor i Frankrike och Italien. I slutet av 1921 får han en månatlig betalning av etthundrafemtio kronor, som året därpå höjs till tvåhundra kronor. Dessutom tilldelas han ett "statsstipendium" om etthundrafemtio kronor. Varje gång Bonniers försöker dra av något förskott eller stipendium på den snabbt växande skulden protesterar dock Lagerkvist vildsint. Egentligen var relationen mellan Bonniers och Pär Lagerkvist omöjlig. En författare som har bestämt sig för att bara leva på sitt författarskap, samtidigt som hans böcker knappast säljs, och som kräver att förlaget skall finansiera hans tillvaro är inte lätt för en förläggare att handskas med. En sammanställning från tiden mellan 1914 och 1927 visar att av de tretton olika böcker som Bonniers givit ut finns fem prosaböcker, fem diktsamlingar och tre skådespel. De flesta böcker är tryckta i tusen exemplar – den enda romanen, *Gäst hos verkligheten*, i tvåtusen. Av samtliga dessa böcker, utom de två tidigaste, finns stora restupplagor. Pär Lagerkvists skuld till Bonniers är nu uppe i cirka

26.000 kronor – omkring en halv miljon i dagens penningvärde.

På tjugotalet börjar Pär Lagerkvists liv bli lättare. Han blir alltmer känd och hans böcker kommer ut i flera europeiska länder – förutom i Norden i Frankrike, Tyskland och England. Hans pjäser sätts upp på teatrar både i Sverige och utomlands. *Den osynlige*, hans första helaftonspjäsa, har 1923 premiär på Dramaten med Greta Garbo, som då hette Gustafsson, bland skådespelarna. På hösten 1925, efter en svår skilsmässa från Karen, den första hustrun, gifter Pär Lagerkvist sig med en skeppsredardotter från Bohuslän, Elaine Sandels, änka efter konstnären Gösta Sandels. År 1926 utkommer diktsamlingen *Hjärtats sånger* – en hyllning till den nya kärleken:

Det blir vackert där du går,
marken, stigen, stranden som du följer,
allt tycks ljusna, glädjas,
allt som ser dig.

Kan väl jorden glädjas
för att någon stiger på den,
trampar på den,
en som den älskar?

Fråga inte mig. Jag ser blott skenet,
hur det dröjer kring dig,
svävar över marken,
som om jorden log.

Stig på den, som gläds att se dig lycklig.
Blott inte hårt,
som om du visste att du var älskad.

Elaine är förmögen och de kan köpa en villa på Lidingö och de ekonomiska bekymren lättar. På hösten det året som Pär Lagerkvist fått De Nios pris – inte mindre än tiotusen kronor – bor han och Elaine i Sydfrankrike, och för första gången kan han tillåta sig

att njuta av livet. Pär Lagerkvist skriver till Åke Bonnier: "Nu har vi fått det ordnat här nere, ett litet tjustigt hus att bo i, trädgård full med orange- och mandarinträd." Åke svarar: "orange- och mandarinträd, sommarvärme, medelhav. Inbillar Du dig att en bokförläggare i Stockholm har det bra vid komparation med en författare på Rivieran. Nej, avundsvärde." Och det är inte utan tillfredsställelse Pär Lagerkvist – äntligen – kan svara: "Det gläder mig att du nu måste tänka med avund på hur jag har det. Det kan vara på tiden!"⁶⁴

Pär Lagerkvist fortsätter att få betydande förskott från Bonniers. Först på fyrtioalet vänder det, när skulden är närmare fyrtiotusen kronor eller knappt en miljon i dagens pengar. Skulden avbetalas nu i rask takt.⁶⁵ Nu trycks det ständigt nya upplagor av några av hans tidigare böcker, *Gäst hos verkligheten* i tionde upplagan, *Onda sagor* i tredje upplagan och *Bödeln* i femte upplagan. *Dvärgen* från 1944, en bok om den personifierade ondskan, påverkad av kriget och Pär Lagerkvists starka antinazism, blir hans första riktiga publikframgång. Den säljs i tiotusen exemplar på några månader. År 1950 kommer *Barabbas* och säljs samma höst i över fyrtiotusen exemplar, och året därpå får Pär Lagerkvist Nobelpriset och blir under resten av sin levnad en av Sveriges mest lästa och älskade författare.

Karl Otto får bara uppleva början av Pär Lagerkvists triumf, när han 1940 väljs in i Svenska Akademien. Han efterträder Heidenstam, som ju var en av de författare som stödde Pär Lagerkvist från början. Heidenstam skall också ha önskat att få Lagerkvist till sin efterträdare – eller som Hjalmar Gullberg uttryckt det i ett brev: "Salig Herrn av Övralid lär muntligen ha sagt vid ett tillfälle, att han ville ha samma P. till sin efterträdare i Sv. Ak."⁶⁶ I början av trettioalet övertar Tor kontakten med Pär Lagerkvist, som därmed till slut har fått den förläggare han längtat efter. Till Tors sextioårsdag 1943 skriver Pär Lagerkvist och vill "tacka dig för allt du gjort för mig under de gångna åren och för den glädje du berett mig genom mötena med själva din personlighet. Därmed har du gett mig det allra värdefullaste. Mätte du få finnas till länge, för det går inte att ersätta dig –"⁶⁷

Pär Lagerkvists nu goda och vänskapliga relationer med Bonniers – nu med nästa generation – fortsätter. Med anledning av att Åke lyckönskar honom till Nobelpriset tackar han honom "för Er pojke Gerard, som jag tycker mycket om och som dessutom är den bäste förläggare jag någonsin haft". Och Pär Lagerkvist kan, trots allt, inte låta bli att tillägga om Gerard Bonnier: "Han har t.o.m. lyckats sälja mig, vilket ingen i familjen tidigare lyckats med, kanske för att de alltid utgick från att jag inte kunde säljas. Jag är övertygad om att Barabbas framgång till stor del berott på att han så absolut trodde på den i alla avseenden."⁶⁸

Att Pär Lagerkvist som modernist och oftast pessimist kan ha varit svårsmält för Karl Otto kan möjligen vara begripligt, men egentligen var det nästan ingen av de nya författarna som stod honom riktigt nära. Liksom Albert ansåg att inga författare under hans senare år kunde jämföras med Viktor Rydberg och Zacharias Topelius, så tyckte Karl Otto att litteraturen efter Strindberg, Heidenstam, Levertin, Fröding och Selma Lagerlöf var skral. I slutet av 1910-talet, då Bonniers utgivit nya böcker av Henning Berger, Hjalmar Bergman, Gustaf Hellström, Martin Koch, Agnes von Krusenstjerna, Pär Lagerkvist, Sven Lidman, Ludvig Nordström, Runar Schildt, Sigfrid Siwertz, Marika Stiernstedt, Sten Selander, Karl Asplund, Bo Bergman, Erik Blomberg, Gunnar Mascoll Silfverstolpe och Anders Österling, skriver han till Pär Lagerkvist om "den nuvarande svenska litteraturen som, sannerligen, är klen nog".⁶⁹ Än värre var det med den utländska litteraturen. När Vilhelm Ekelund i början av 1900-talet frågar om Karl Otto är intresserad av en Baudelaire-översättning svarar han att "De 'moderna' ha tyvärr ytterst liten attraktion hos publiken. En och annan finsmakare läser den på originalspråken, den större publiken intresserar sig ej för den."⁷⁰

Betecknande för Karl Ottos ointresse för den nya litteraturen är de första kontakterna med Hjalmar Bergman. Bergman hade debuterat på Bonniers med ett skådespel 1905 och året efter sänt in en romantisk berättelse, *Solivro, prins av Aeretanien*. Karl Otto meddelar honom att en "dylik saga hvarken kan intressera gamla

Karl Otto och Lisen med Hjalmar Bergman

eller unga" – enda sättet att få ut boken på Bonniers är att Hjalmar Bergman själv betalar tryckningen, för vilket han kommer att debiteras 1.050 kronor. Bergman blir arg och går till Ljus förlag. År 1910 är Bergman dock tillbaka på Bonniers och då med inget mindre än *Hans nåds testamente*. Då har också Tor övertagit kontakten. Ännu 1926 skriver Bergman till Tor att han tror att "din far [...] tycker ganska illa om mina böcker".⁷¹ 1907 begär Sigfrid Siwertz, som Tor också har hand om, 1.500 kronor i honorar för en ny roman och Tor svarar att man kan betala högst åttahundra kronor för "Du kan tro att här fasades, då du begärde 1.500 kronor".⁷²

När Sven Lidman sänder in sin första roman 1910 efter att ha publicerat några diktsamlingar på Bonniers, skriver Karl Otto

ganska avkylande att han har läst manuskriptet "med stor sympati och stort intresse [...] jag hade ej trott dig om att [...] kunna skriva en psykologiskt så pass väl tecknad figur som din hufvudperson".⁷³ Frank Heller, pseudonym för den lundensiske äventyrsförfattaren Gunnar Serner, ger Karl Otto visserligen ut men – återigen – med kritiska kommentarer. Han skriver 1913 till Frank Heller att berättelserna med titeln *Herr Collins äventyr i London* är "en smula för utdragna och här och där ganska intresselösa".⁷⁴ Boken blev en av förlagets största framgångar – de fjorton första åren trycktes den i åtta upplagor. Dan Andersson får 1916 höra om en längre berättelse att det "förefaller mig som om Ni hade rätt svårt att behärska, disponera och till en helhet sammangjuta Edra utan tvivel starka och personliga konstnärliga uppslag [...] jag vågar mig icke på att utge boken i den form den nu har".⁷⁵

Även en så populär författare som Birger Sjöberg hade svårt att bli antagen, trots att hans Fridavisor kraftfullt rekommenderades av konstnären Ernst Norlind, som vände sig till Tor Bonnier, som han kände. Tor – och säkert än mer Karl Otto – var ytterst tveksam. Han tyckte "att texten var bra tafatt, men ihop med musiken gör den sig dock bättre". När man trots allt på våren 1922 beslutar sig för utgivning erbjuds Sjöberg till sin stora besvikelse en upplaga om tvåtusen exemplar och femhundra kronor som förskott: "För en diktdebut betala vi ju i allmänhet ingenting eller en mycket låg honorarsumma." Birger Sjöberg som redan hade ett namn som vissångare fick till sin glädje uppleva att *Fridas bok* blev en omedelbar framgång – en ny upplaga trycktes redan samma höst som den kom ut, något mycket ovanligt för en debutdiktsamling. Birgers bror Gösta som skötte förlagskontakterna kunde med tillfredsställelse rapportera: "Talade med Tor Bonnier, som blir vänligare för hvar dag jag sargar honom i telefon."⁷⁶

När det är dags för *Kvartetten som sprängdes* två år senare är Birger Sjöberg en succéförfattare. Åter är det brodern Gösta som lämnar manuskriptet till förlaget. Hans skildring ger också en levande bild av hur Karl Otto och sönerna arbetade tillsammans:

Omslag av Robert Högfeldt till Fridas bok 1922.

Besökte Bonnier.

Åke: Hur är den?

Jag: (Beskrifver den.)

Åke: Hur lång?

Jag: 1 000 sidor.

Åke svimmar. Åke kallar in pappa.

Pappa: Hur är den?

Jag: etc. som ofvan.

Pappa svimmar. Pappa kallar in Tor.

Tor som ofvan.

Tor svimmar.

Gem. yttrande: Farligt med så lång bok.

Efter samtal upptäckes att *ohyggligt tråkiga* långa böcker gjort succes.

Nytt gemensamt yttrande:

Är boken bra så är det bra att den är lång. Men den kommer att kosta 20 kronor.

I en oerhörd spekulationsupphetsning och med lysande ögon mottaga alla 3 manuskriptet.

De läsa det hvar sin dag. *Måndag* ha de läst det.

De gå nu i rosendrömmar samt [-?-].

Vidare förhandlingar måndag.

Mera seriöst beskriver Gösta hur imponerad han är av Karl Otto – ”denne gamle, fint bildade, smakfulle man” – och i vilken hög grad han ägnar sig åt manuskriptet: ”Gubben B. gick igenom allt med mig och han utpekade *på pricken allt det fina*, all humorn. Det var öfverraskande hur väl han konsumerade det.”⁷⁷

På 1920-talet blir breven från Karl Otto till nya författare mer sällsynta, men han fortsätter gärna att ta den första kontakten. Den unge skalden Johannes Edfelt skickar in dikter som hittas ett år senare i en hög med glömda manuskript. Karl Ottos omtanke är alltid stor. När han skriver till den unge författaren i juli 1925 ber han inledningsvis om ursäkt och frågar förvånat varför inte Edfelt hört av sig under den långa väntetiden: ”Som regel brukar Herrar författare om svaret dröjer göra sig påminta.” Om det är på grund av det dåliga samvetet eller för att ”en av firmans delägare [...] fann det väl värt att tryckas”, så önskar Karl Otto ge ut dikterna, med dessa ord på vägen: ”Ett och annat kunde väl kasseras, då Ni upprepar Edra tankar något för mycket i några av dikterna men i det stora hela anser jag samlingen kan stå sig inför även rätt så starka kritici.” Men – ”Ni kanske har hört talas om att bland det svåraste som finnes att få en publik för är en debuterande författares första diktsamling. Jag är därför begripligtvis icke i tillfälle att bjuda Eder något större honorar ...”⁷⁸

År 1922 returnerar Karl Otto för andra gången ett manuskript med noveller till ”Herr Ivar Johansson” i Tungelsta. Han tycker de är lovande – ”ett betydande framsteg mot det manuskript Ni sände mig förra året” – men det är alldeles för tidigt för en debut. Det är klokast att vänta ”ännu en tid, även om det skulle gälla ett eller annat år”. Det gäller för ”en ung författare, som vill lyckas redan vid sin debutbok slå ett starkt slag och det kan endast ske med en roman, stark och originell”. Nästa år är Ivar Lo-Johansson, som

den unge författaren nu kallar sig, tillbaka med ett manuskript som Karl Otto upptäcker att han redan läst för två år sedan. Nu är han inte lika älskvärd. Han tycker att författaren "sannolikt sitter inne med en viss begåvning" men att "Ni gör klokt uti att vila Er från författarskapet till dess att Ni verkligen får något *annat och friskare* att skriva om än Edra mer eller mindre fiktiva lidanden". Ivar Lo-Johansson ger efter detta meddelande ut sina böcker på andra förlag, men 1932, efter nio år, är han tillbaka på Bonniers med romanen *Måna är död*, och då för gott.

Walter Ljungquist blir 1929 refuserad för att hans manuskript är olidligt långt. Karl Otto har bara läst femton av de fyrtiosju kapitlen, men gjort det "rätt grundligt". Fyra år senare tar Ljungquist revansch genom att vinna BLM:s tävling för bästa kortroman! Och efter det bli en uppburen författare på Bonniers. Tage Aurell, däremot, blir 1934 refuserad för att han skriver för kort: "Hela Edert starkt koncentrerade skrivsätt gör uppfattningen av innehållet rätt så svår, och ämnet för Eder historia är för obetydligt för att kunna tillvinna sig någon litterär publiks eller kritiks bifall." Men så tillägger Karl Otto: "Det är kanske en oriktig uppfattning av mig." Äntligen inser Karl Otto, nu sjuttioåtta år, att han kanske inte har följt med litteraturens utveckling och förändring. Och den här gången får Aurell ut sitt manuskript för att sedan under många år vara en av Bonniers – och Sveriges – mest hyllade författare, även om inte en av de mest sålda.⁸⁰

Även Eyvind Johnson blir refuserad av Karl Otto. Eyvind Johnson sänder 1924 in tre noveller till Tor, men får svar av seniorchefen. Det viktiga beslutet att anta ett nytt författarskap lämnar han inte ifrån sig. Den första novellen tyder enligt Karl Otto på "en viss begåvning", men de två andra är "så pass svaga, att det vore rätt olämpligt att utgiva dem även för författarens egen skull". Boken kommer ut på Tidens förlag, rekommenderad av DN-journalisten C.A. Bolander som skriver: "En egenartad begåvning – fortsatt bara."⁸¹ Trots detta sänder Eyvind Johnson två år senare ett romanmanuskript till Bonniers som kommer ut samma år, 1926. Två år senare har Karl Otto fortfarande sista ordet och uppmanar Eyvind Johnson att stryka i ett nytt romanmanuskript för att det

skall bli antaget. Efter två romaner är det stopp igen – den tredje blir refuserad. Denna gång är det Tor som undertecknat brevet – hur stor del Karl Otto har i refuseringen framgår inte. Säkert har han dock sagt sitt. De trehundra kronor som medföljde refusingsbrevet är typiska för Karl Ottos sätt att reagera. Han vill inte ge ut boken men både hjälpa författaren och hålla honom kvar på förlaget. Sedan fortsätter man att ge ut Eyvind Johnson, men 1931, efter fem böcker, får han ett "Lagerkvistbrev" av Karl Otto. Han får veta att hans böcker inte säljer och att förskotten nu är uppe i 8.000–9.000 kronor: "Det gäller alltså som Ni förstår, att skall jag fortfara att ge ut Edra böcker, så måste Ni söka slå ett verkligt slag så att Ni kan finna publikens öra." Fortfarande anser Karl Otto att det är författarens angelägenhet att finna en publik – inte förläggarens.⁸²

Med arbetarförfattarna, eller proletärförfattarna, kom en helt ny värld in i Karl Ottos tillvaro. Jan Fridegård, som efter många refuseringar, bl.a. av Bonniers, fått ut debutdiktsamlingen *Den svarta lutan* 1931 på Tidens förlag, återkommer med en roman, *En natt i juli*, till Bonniers två år senare. Denna gång blir han antagen och Tor skriver i ett positivt brev att "både som bondeskildring och litterär roman avviker den fördelaktigt från det allra mesta i genren [...] det är oss en glädje kunna gratulera Er till en rätt betydande litterär sak". Tor hade tillfogat i det positiva brevet att man länge varit tveksam om utgivningen: "Det är ju nämligen en ganska ruskig bok och det är en mörk och ohygglig historia Ni berättar."⁸³ Året därpå refuserar dock Kaj en roman och 1935 får man manuskriptet till *Jag Lars Hård*. Fridegård var orolig för vad förlaget skulle tycka. Han berättar i den självbiografiska boken *Här är min hand* att "när boken var färdig och jag läste igenom den, blev jag både beklämd och skamsen. Jag undrade vad som tvingat mig att ställa mig naken mitt ibland människorna och visa på varenda fläck och fel. Men jag kunde inte annat ..."

Fridegård får beskedet i telefon från "bokförläggaren" – det bör ha varit Karl Otto – att "Inte bara jag utan vi alla, hela familjen" har läst boken, "men vi kan nog inte ge ut den". När Fridegård kommer upp till förlaget tas han emot av Tor – och Fridegård fort-

sätter: "Jag anser boken en litterär fullträff, sade han och jag undrade om han drev med mig. Han ville ju inte ge ut fullträffen [...] – Men jag kan ändå inte ge ut den så gärna jag ville [...] Det skulle väcka ett fullkomligt ramaskri." Sedan gör Tor ett unikt erbjudande: Boken "kommer att misstydas och troligen kvävas. Och den kommer att göra er själv stor skada. Kan ni inte vänta med utgivandet till en lämpligare tidpunkt? Jag köper den gärna." När Fridegård avslår erbjudandet fortsätter förläggaren: "Jag tycker om boken [...] Jag vet inte hur ni kan ha det ställt, men jag skulle önska att ni tog emot lite pengar av mig och i alla fall ha er frihet att ge ut boken hos någon annan." Fridegård får femhundra kronor. "En hel årslön för en statare hade jag fått till skänks."

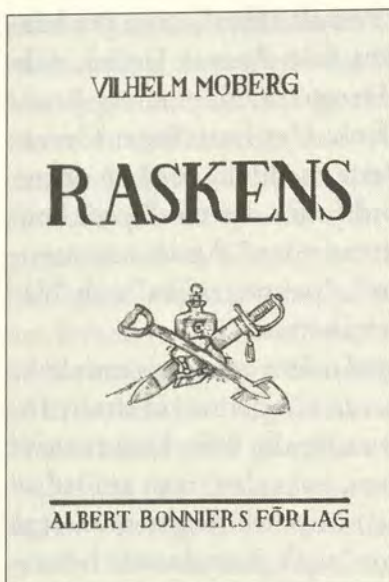
Det var den finaste refusering man överhuvudtaget kunde tänka sig, och den gav Fridegård hans självförtroende åter. Hela veckan efteråt "tillbringade jag som triumfator".⁸⁴ I bakgrunden till den positiva bedömningen av *Jag Lars Hård* fanns också Georg Svensson, den unge redaktören för Bonniers Litterära Magasin. Han erbjöd sig att trycka ett avsnitt av den förgripliga boken: "Om nu herrarna Bonnier på grund av romanens – ja, ömtåliga karaktär, inte vågar ge ut den, vill dock jag gärna publicera mitt stycke. Sällan har jag läst något så bra på svenska."⁸⁵ Även han önskade dock de värsta uttrycken borttagna. Fridegård skriver nämligen till honom: "Här korrekturet åter. Jag vill gärna ha orden om den moderna befruktningen kvar [...] Koskit tycker jag också kan stå kvar, men håller inte absolut på det."⁸⁶

Uppenbarligen var Bonniers helt klara över att *Jag Lars Hård* var ett betydande verk. Samtidigt förstod man också att reaktionen mot det "fula" språket och de naturalistiska skildringarna skulle angripas. Men man hade knappast föreställt sig hur rasande angreppen skulle bli, när den efter ett stort antal refuseringar till slut kom ut hos Holger Schildt, en djärv förläggare som tidigare i Finland givit ut modernister som Elmer Diktonius och Edith Södergran. Att den konservativa pressen, som Nya Dagligt Allehanda, skulle ogilla den var givet. Där hette det också: "Boken får anses representera något av det vidrigaste, som under de senaste åren sett dagen i vårt land." Svenska Dagbladet ansåg att den borde hetat

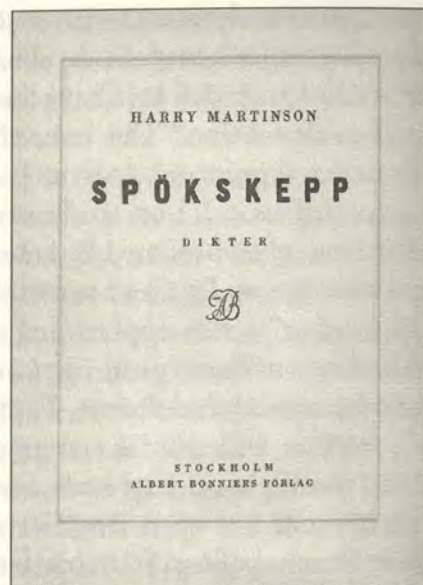
”Porträtt av en lymmel. – En studie i svensk råhet”, men det hårdaste angreppet kom från de egna leden, från Ragnar Jändel, själv arbetarförfattare och kritiker i Social-Demokraten, Hjalmar Brantings gamla tidning: ”Det är en dålig bok. Det finns inget försvar för att den skrivits och utgivits [...] Detta meddelas med en otrevlig nonchalans och i ett språk som torde vara det tarvligaste som förekommit i en bok med litterära pretentioner.” Andra recensenters uttryck som ”starka brunstkänslor”, ”pornografika” och ”dåliga kvinnor” ger en uppfattning om kritikens nivå.

Bonniers ovilja att ge ut *Jag Lars Hård* måste också ses mot bakgrunden av tidshändelserna. Familjen var vid denna tid utsatt för allt starkare antisemitiska angrepp framförallt från konservativt håll. En sedlighetsdebatt hade året innan, 1934, brutit ut anfordrad av den blivande biskopen Bo Giertz, med krav till justitieministern på att denne skulle gå fram hårdare mot ”sedlighetssårande litteratur”. Man gick så långt att man samma vår som *Jag Lars Hård* gjorde sin runda på förlagen inrättade ”Den kristna ungdomens litteraturnämnd”, som var ett formligt försök till moralisk censur.

Karl Otto har vuxit upp med skönlitteraturen, och ingen dag går utan att han läser manuskript eller korrektur. Det var fullständigt självklart för honom att inte släppa greppet om litteraturen, även om framförallt Tor, men även Åke och på sena tjugotalet Kaj, hade den närmare kontakten med de nya författarna. Som har framgått var Karl Otto ganska oförstående inför åtskilliga av de nya författarna. Det var också ljusårs avstånd mellan Selma Lagerlöfs herrgårdsskildringar och Fridegårds och Lo-Johanssons statarberättelser, vilka handlade om miljöer och människor som Karl Otto aldrig kommit i närheten av. Samtidigt hade de unga författarna som debuterade på tjuugo- och trettioalet återgått till en realistisk berättarstil som han både kunde förstå och tycka om, som Birger Sjöberg i *Kvartetten som sprängdes*. Än lättare var det med debutromanen *Raskens* som kom till Bonniers i början av 1927. Karl Otto skriver till författaren Vilhelm Moberg: ”det gläder mig att kunna säga Eder att jag icke på länge läst någon svensk folklivsskildring som jag anser så lyckligt gjord som denna”. Karl Otto åtar sig dessutom att ge förslag till strykningar, något som Moberg

Omslaget till Vilhelm Mobergs
Raskens 1927.

Omslaget till Harry Martinsons
Spökskepp 1929.

själv bett om. Han får en detaljerad lista och – den sedermera så bångstyrige Moberg – är mycket nöjd: "Har som Ni finner i huvudsak följt Edra råd."⁸⁷

En annan författare ur den nya trettiotalsgenerationen som Karl Otto redan från början är nöjd med är Harry Martinson. Han debuterar 1929 med en diktsamling, *Spökskepp*, efter en "positiv" refusering året innan. Från början är det Tor som har kontakten, men det är Karl Otto som sänder kontraktet. Nästa diktmanuskript blir refuserat av Tor med motiveringar som har en stark klang av Karl Otto: "Uppriktigt sagt, jag tycker den är svagare än allt vad jag hittills sett av Eder. Några av dikterna äro för mig alldeles obegripliga och verka rena struntpratet."⁸⁸ Harry Martinson tar kritiken positivt, bearbetar sina dikter, skriver nya och sänder manuskriptet till Karl Otto: "Vid ett samtal jag hade äran att hålla med hr K.O. Bonnier i våras lovade jag komma med en samling närmaste tiden."

Visst förstår man att en dikt som "Vattenfallen" – trots att den är orimmad – talar direkt till den entusiastiske fjällvandraren Karl

Otto, och känns för honom som en välgörande motvikt mot all experimenterande modernism och socialt omstörtande arbetarskildringar:

Vattenfallens silverstrimor,
som slingra sig högt på gröna bergssidor,
ha tjugat oss vandrare och gjort oss bättre än vi är.

Vi ha druckit deras vatten
ur medförda nötskal och hattar.
Vi ha stått vid de håliga grottorna i bergen
och hört vattnet störta ned
– i de bottenlösa klipptunnor. –

Ja, vi ha, kylda av kitteldalarnas dimmor,
känt de hetsade, vita vattenfallens ständigt
överspända liv.

Dikterna kommer ut med titeln *Nomad* 1931 och får recensioner som berömmar honom som "en äkta poet" i motsats till "det överreklamerade världsstormande eller pigintimistiska tingeltangel, som hans kolleger bland 'de unga' sökt förvända folks syn och hörsel med". "En av årets märkligaste böcker" eller "Här möter en äkta och djup poesi" är andra berömmande utrop i pressen." Vid samtalet med Karl Otto har Martinson också utlovat "ett större prosaverk som jag har liggande i slarvigt blyertsmanuskript men ännu inte haft kraft att renskriva med läslig stil och bläck".

Karl Otto är påtagligt förtjust i den unge sjömannen och poeten. År 1931 får Martinson 1.500 kronor från Albert Bonniers stipendiefond och lika mycket året därpå. Dessutom gör Karl Otto något ovanligt. Han skriver ett brev till två av sina vänner i Samfundet De Nio, Martin Lamm och John Landquist, och ber dem att ha Harry Martinson i åtanke för stipendium. Harry Martinson är enligt Karl Otto "utan jämförelse den mest begåvade av hela det yngre släktet, ett verkligt geni, visserligen en mycket suddig och omogen tänkare, men en poet av guds nåde, som skriver ett språk

vars like i originalitet vi icke haft sedan Strindbergs och Frödings dagar".⁸ Äntligen känner Karl Otto igen sina gamla idoler i en ny ung diktare.

Året därpå skickar Harry Martinson manuskriptet till *Resor utan mål* till Karl Otto och skriver optimistiskt: "som jag är relativt säker på att Herr Bonnier kommer att tycka om boken tänkte jag be Herr Bonnier om 150 kr, omedelbart, om det går för sig". *Resor utan mål* blir en ögonblicklig framgång. Harry Martinson och Karl Otto har en från båda håll älskvärd kontakt. Karl Otto skriver i november 1932 till Martinson: "Pressen har varit mycket vänlig, men ännu har inte upplagan tagit slut. Kanske vi i alla fall litet längre fram kunna räkna med ett tilltryck. Det vore ju roligt." Kritikerna hälsar Harry Martinson som den mest begåvade av de unga författarna och läsarna är förtjusta. Boken utkommer i sex upplagor på två år. Redan nästa år kommer en ny bok av Martinson. Den blir en ännu större framgång. Det är *Kap Farväl!* som trycks i tolv upplagor på två år. Redan vid denna tid börjar Harry Martinson även bli välkänd utanför Sverige. Hans böcker utkommer nu i flera europeiska länder och i Amerika.

Samma år skriver han till Karl Otto att han "skrivit hälften av en roman avsedd att heta 'Nässlorna blomma', avsedd att bli rätt stor, avsedd att bli rätt bra". Det är musik i Karl Ottos öron. Han svarar redan dagen därpå: "det skall bli mig ett nöje att ta del av Er nya bok" – ett svar som knappast någon annan av de unga författarna har fått.⁹ I april 1933 återkommer Harry Martinson, som varit allvarligt sjuk, till Karl Otto: "Herr Bonnier må tro att jag har en roman som mognar i min själ. En vacker dag om ett par år presenterar jag den. Den blir tjock som en tegelsten och sprängfylld av eviga lärdomar." Så kommer *Nässlorna blomma* starkt försenad ut 1935 och blir även den en omedelbar och stor framgång. Samma höst trycks den i inte mindre än sju upplagor.

Nu tar först Tor och sedan Kaj över kontakten med Harry Martinson, och med båda förläggarna har han ett nära och harmoniskt samarbete. Karl Otto, nästan åttioårig, kan äntligen glädja sig åt att ha fått ge ut en ny ung författare som han reservationslöst kan tycka om. Dessutom – vilket inte gör saken sämre – blir Harry

*Moa och Harry Martinson musicerar i sitt sörmländska torp Johannesdal.
Å&Å/Pressens Bild*

Martinson en nästan sagolikt älskad författare, vars böcker säljs i hundratusentals exemplar. År 1949, tjugo år efter debuten, blir vagabonden och sjömannen ledamot av Svenska Akademien och 1974 blir han Nobelpristagare.

Relationen till Harry Martinsons första hustru, Moa Martinson, var betydligt mer komplicerad, men de första åren hade Karl Otto och hon en nära och insiktsfull kontakt. I början var det Tor som skötte korrespondensen, men som alltid fanns Karl Otto i närheten. Moa blir refuserad åtskilliga gånger men känner sig uppmuntrad av att Tor "och Eder av mig högt värderade fader hr K.O. Bonnier [som] funnit bra saker i min novellsamling". Året därpå är det en roman som blir refuserad. Det är fortfarande Tor som skriver: till slut är det "så mycket brännvin och slagsmål att man inte längre kan följa med". Året därpå skickar Moa oförtrutet in ett nytt romanmanuskript: "Jag har på känn att Ni vill ha detta manus

för Ert förlag." Jo, manuskriptet verkar lovande. Nu är det dags för Karl Otto att ta över. I ett långt brev går han in på alla detaljer. Förutom honom har naturligtvis både Tor och Kaj läst det. Inledningen är "bra", sedan till sidan åttio är boken "mycket bra", men därefter "går kompositionen alldeles sönder och rinner ut". Så kommer en hel rad detaljanmärkningar, som att det vore "rätt så lämpligt att putsa bort en del *utfall mot* gud, religion och frälsningsarmé, och *för* bolsjevism". Likaså ordet "en stor manslem. *Osmakligt* och alldeles överflödigt."

Moa tycker i stort sett att kritiken är nyttig och bra: "trots de till en del avvikande meningar vi har Ni hr bokförläggare och jag [...] så är jag Eder gränslost tacksam för den grundliga översikt Ni gjort av manuset". Men hon påpekar också att livet på landet avviker ganska mycket från stadsmiljön: "Jag bor på en trakt där folket är till den grad underligt trots det bara är sju mil till Stockholm att jag skulle kunna skriva tjugo sanna bonderomaner och inte en enda skulle bli trodd. Här finns kvinnor som på grund av anormalitet helt öppet lever ihop. Här finns homosexuella bönder som är fast förenade med män som de älskat sen barndomen. Och här finns mängder av självmördare. Just i går kom budet om en rik bonde som hängit sig. (De flästa är barnlösa.) Denne bonde var bara 45 år. Han var den femte i släkten som begått självmord genom hängning på de sista tio åren. En kusin till honom går man nu och vaktar om nätterna, en ståtlig karl i sina bästa år. En piga är omgift för tredje gången med honom som nu [är] vaktad, hon har förut varit gift med båda hans bröder som båda begått självmord, barn finns i detta fall i alla tre äktenskapen." Moa får ut romanen som fick titeln *Kvinnor och äppelträd* och blev en omedelbar framgång. Karl Ottos insats som förlagsredaktör hade varit av stor betydelse."

När nästa manuskript inkommer i november 1934 tar Tor åter över kontakten, men Moa "hoppas att Eder fader som hade ett så tålamodsprövande arbete med mitt förra manuskript [även] tar del av denna bok". Efter den boken, *Sallys söner*, skär det sig mellan Moa och Bonniers. Till stor del beror det på en personlig kris mellan henne och Harry Martinson, som slutar med skilsmässa. Men

hon menar att hennes socialism gör det svårt för henne att komma ut på ett "kapitalistiskt" förlag: "med den tendens jag har, kanske vore lämpligt jag bytte förlag? Jag har på känn liksom att hr. förläggaren inte har så mycket emot den saken." Tors svar är ganska svalt, man får en känsla av att han tycker det är skönt att slippa Moa om det blir slut på äktenskapet med Harry. År 1936 skriver Moa att hon vänt sig till det socialdemokratiska Tidens förlag och ger följande motivering: "Det är en hoper bagateller som retat mig och jag känner mig så pass bra att jag vet att dessa bagateller kommer att växa till berg, om jag inte byter förlag och låter förgelsen blekna bort." Till saken hör att hon med rätta var missnöjd med honoraret. Medan Harry och flera andra framgångsrika författare fick en royalty på 16 2/3 procent fick hon endast 10 procent.³¹ Bonniers ger ut ännu en roman av Moa, men från 1937 ger hon ut sina böcker på Tidens förlag. Moas tillgivenhet mot Karl Otto har trots det inte minskat, och 1939 skriver hon det tidigare nämnda, djupt kända brevet om judarnas utsatta situation till honom.

Karl Otto var alltid försiktig, inte minst på äldre dagar. Men skönlitteraturen var något så självklart i hans tillvaro att han till slut ändå valde rätt. Han gav ut de bästa och de flesta bra författarna, och om han missade åtskilliga i början, så kom de nästan alltid tillbaka. I och för sig är det förbluffande hur många av Bonniers författare under 1900-talets första hälft som *inte* gav ut sina första böcker där. Sten Selander, Erik Blomberg, Karl Asplund, Ludvig Nordström, Marika Stiernstedt, Pär Lagerkvist, Eyvind Johnson, Hjalmar Bergman, Ivar Lo-Johansson är några namn. Karl Otto kunde vara småskuren, oförstående och okänslig, men till slut dominerade de goda sidorna. Hans starka känsla och engagemang för god litteratur var avgörande för hans beslut, trots att han ofta hade svårigheter att verkligen känna för den nya litteraturen.

Märklig är också den respekt och beundran som de unga proletärförfattarna kände för "den gamle patriarken". Det gällde som framgått både Vilhelm Moberg och Harry och Moa Martinson. Jan Fridegård berättar att när han ringde till Bonniers för att höra om sitt manuskript till *Jag Lars Hård* fick han tala med Karl Otto

själv: "Hans röst var vänlig och intresserad." När han kom upp på förlaget blev han glad att det var Tor Bonnier och "inte patriarken den här gången och det glädde mig för den händelse boken var dålig".⁴ Ivar Lo-Johansson ger i sina minnen samma intryck:

Karl Otto Bonnier betraktades av de unga författarna som den mest ungdomliga och vitala på förlaget och som den bästa att ha att göra med. Han höll på att bli eller var redan en legend. [...] I författarkretsar gick talet om hur de tre bokförläggarna tog emot författarbesök. Kaj som den yngsta kom ut i den långa förlagskorridoren och hälsade i hand. Tor tog emot på tröskeln till sitt rum och hälsade avmätt varefter han anvisade den som kommit att ta plats. Gubben Bonnier däremot stannade kvar vid sitt bord och i sin stol tills den äldsta och mest moderliga av de kvinnliga sekreterarna fört in författaren som om det varit en barnunge som hon lett till doktorn. Då först reste sig den nära åttiårige patriarken och hälsade. Nyfikenhet tillsammans med värdighet spelade i hans ögon. [...] De andra unga författarna dolde aldrig att de beundrade och såg upp till Gubben Karl Otto. [...] Han hade varit med om vad som hänt i den svenska litteraturen under de bägge sista decennierna av artonhundratalets så kallade guldålder.

Ivar Lo-Johansson bekräftar att Karl Otto fortfarande hade kontakt med nya unga författare:

Jag hade av en slump från allra första början fått att göra med seniorchefen Karl Otto Bonnier som den som tog hand om mina manuskript och skötte förhandlingarna. [...] Karl Otto Bonnier hade kvar mycket av sina enkla manér. Fast förlaget höll sig med en stab av lektörer och konsulenter ville han själv läsa så mycket han hann med av de ungas manuskript. Och fast han hänvisade till "sina herrar söner" var det han som avgjorde utgivandet av de manus som han själv hade läst. [...] Det var bekant för författarna

att han låg i sängen och läste deras manus om kvällarna. Han rafsade ibland ner blyertsskrivna brevlappar med anmärkningar och skickade anteckningarna till vederbörande utan att ens bry sig om att låta renskriva dem.

Karl Otto gjorde ett imponerande intryck på den unge författaren:

Han var fortfarande högre och gav intrycket av magnificens. Kinderna var rosiga. Det rödblonda håret hade inte blivit vitt, utan lyste i solen med guldglans. Det korta hel-skägget skiftade också det i guld och pekade med spetsen optimistiskt framåt. Han höll huvudet bakåtkastat och det tycktes ytterligare förädla gestalten. Röst, rörelser och sätt var fullkomligt fria från ansträngning, allt genomdat av kultur.⁹⁵

Karl Otto ägnade sig verkligen åt alla manuskript även av de yngsta författarna. När Karin Boye ger ut en ny diktsamling 1935 tackar hon Karl Otto för att han underkände titeln: "Bokförläggare K.O. Bonnier tyckte namnet Martall var dåligt och jag instämde", skriver hon till Tor. "Nu har jag hittat ett bättre [...] FÖR TRÄDETS SKULL."⁹⁶

Bonniers var det förlag som de unga författarna ville komma ut på. En av orsakerna var just den dragningskraft förlaget hade genom sin stolta tradition från 1880- och 1890-talen. Eller som Lo-Johansson uttrycker det: "Också om arbetarförfattarna inte betraktade Selma Lagerlöf annat än som en sagotant, Gustaf Fröding som en bygdepoet med handklaver, Verner von Heidenstam som litet smått löjlig om inte annat så för vonets skull, och Oscar Levertin som en allmänt klen författare som inte ens kunde skriva felfri svenska, så hade Gubben Bonnier trots allt varit den som fört August Strindberg till förlaget."⁹⁷ En annan orsak var att det inte fanns något annat förlag som kunde konkurrera med Bonniers när det gällde skönlitteratur. Norstedts, som var jämnstort, var fortfarande måttligt intresserat av unga svenska författare. Man var fortfarande framförallt Kungligt Boktryckeri, utgivare av juridik och

andra fackböcker. Övriga förlag, som Gebers, Hökerbergs, B. Wahlström och Natur och Kultur, var relativt små och inte heller särskilt inriktade på skönlitteratur. Den största konkurrenten var Wahlström & Widstrand som gav ut författare som Karlfeldt, Karl-Erik Forsslund, Elsa Beskow, Klara Johansson, Stefan Zweig, Thomas Mann, Evert Taube, Edith Unnerstad och Oscar Wilde. Men inte heller där stod skönlitteraturen i centrum. Wahlström & Widstrand var främst ett kulturhistoriskt förlag som gav ut vackra och påkostade illustrerade böcker.

Bonniers representerade uthållighet och soliditet. De djärvare förlagen gick förr eller senare omkull. De var bättre på att finna spännande nya författare än på att sköta sin ekonomi. Även om åtskilliga av de unga författarna refuserades på Bonniers återkom de i allmänhet så snart de blev accepterade. På det sättet byggde Bonniers upp en alltmer stabil position som det överlägsna skönlitterära förlaget, med Karl Otto som självklar medelpunkt. Bonniers var ett levande förlag för en skönlitterär författare. Karl Otto och hans söner hade hela tiden synpunkter på manuskripten. Även om synpunkterna var negativa så fick författarna i alla fall diskutera sitt manuskript. De kände, trots den ofta okänsliga kritiken, att man brydde sig om dem – detta var inte så vanligt hos de andra förlagen.

Ivar Lo-Johanssons mödor att bli utgiven ger en bra bild av tjugotalets förlagsvärld och den nya författargenerationens kamp för att bli publicerad. Han tillhörde de författare som fick ge ut sina första böcker på andra förlag innan han kom ut på Bonniers. Karl Otto hade ju 1923 ansett att den icke publicerade författaren skulle "vila från författandet". År 1927 var den tjugosexårige Lo-Johansson åter redo att debutera. Som "social författare" vände han sig då först till Tidens förlag som ägdes av socialdemokraterna. Förläggaren var dock – på kapitalistiskt sätt – obenägen att ge ut arbetarförfattare, för han hade upptäckt att de inte sålde. När Lo-Johansson går upp med sitt manuskript till Tidens förlag är förläggaren "på sin vakt inför hotet att få en ny proletärförfattare på halsen", skriver Lo-Johansson: "Jag satt med manuskriptet i ett paket i mitt knä när han frågade vad min bok handlade om. – Franska arbetare,

sa jag stolt. Avslaget kom ögonblickligen. – Arbetare läser ingen om. Allraminst om franska.” Nästa besök var på Wahlström & Widstrand. Boken blev antagen efter en vecka, mest för att man trodde Lo-Johansson skrev reseböcker, vilket man var intresserad av. Förläggaren, P.K. Wahlström, hans son och hans svärson som även arbetade på förlaget fick Lo-Johansson aldrig någon kontakt med, fastän han gav ut sju böcker på fyra år: ”Det var det tystaste affärsföretag jag någonsin sett. [...] Någon författare syntes inte ha färdats fram där på år och dag. [...] Det kändes fel för mig att jag inte kommit ut på ett arbetarförlag. Jag hade inbillat mig att man där skulle ha förstått mig bättre.”⁹¹

*

I slutet av 1920-talet ägde ett paradigmskifte rum av minst lika stor betydelse som när nittitalet avlöste åttitalet, när romantiken kom efter naturalismen. Nu var det dags för modernismen. Den berörde inte bara litteraturen utan fann sitt uttryck i alla delar av samhället och kulturen – den politiska radikalismen, den sexuella frigörelsen, funktionalismen i arkitekturen, tolvtonsmusiken, den abstrakta konsten, surrealismen, psykoanalysen. Man gjorde rent hus med resterna av 1800-talets historicism och akademism, med härmandet av det ”verkliga” och stilimitationerna. I Sverige manifesterades modernismen, eller dynamismen som den nya rörelsen också kallats, med full kraft genom Stockholmsutställningen 1930 och dess programskrift *acceptera*. Den nya vitaliteten uttrycks i det avslutande manifestet:

acceptera den föreliggande verkligheten [...] Vi har inte behov av en gammal kulturs urvuxna former för att upprätthålla vår självaktning. – Vi kan inte smyga oss ut ur vår egen tid bakåt [...] Vi kan inte annat än se verkligheten i ögonen och acceptera den för att behärska den [...] Det är de trötta och pessimistiska, som påstår att vi håller på att skapa en maskinkultur, som är sitt eget ändamål [...] Den som icke vill acceptera han avstår från medarbete i kulturens utveck-

ling. Han skall sjunka undan i en betydelselös pose av bitter heroism eller världsvis skepticism.”

Stockholmsutställningen slog ett slag först och främst för den funktionalistiska arkitekturen och inom inredning för ”vackrare vardagsvara”. Inom litteraturen var det två linjer som dominerade, dels vitalismen med D.H. Lawrence i spetsen som propagerade för fri sexualitet och överskridande av sociala gränser, dels en formernas förnyelse med orimmad vers och ett associativt bildspråk, som tog sig uttryck i ett otal nya, mer eller mindre kortlivade riktningar som surrealism, dadaism, futurism, imagism, konkretism och vorticism. Många författares verk blev lika kortlivade som deras ismer, men samtidigt kom det fram några av 1900-talets främsta, som Ezra Pound, Marcel Proust, James Joyce, T.S. Eliot, Franz Kafka och Virginia Woolf.

I Sverige togs många av de nya idéerna upp av unga, entusiastiska författare. Ett antal tidskrifter startades som introducerade de nya utländska och svenska författarna. Främst Spektrum 1931–33, politiskt radikal och psykoanalytiskt orienterad, där Gunnar Ekelöf och Karin Boye debuterar och där T.S. Eliots *The Waste Land* – *Det öde landet* – för första gången publiceras på svenska. Fönstret från 1930 representerade den unga socialdemokratin, där framförallt ”5 unga” med Artur Lundkvist i spetsen publicerade sig och där Walt Whitman och D.H. Lawrence översattes. Bonniers måste självklart vara med och helst dominera även när det gällde den nya litterära generationen. År 1932 startade man BLM, Bonniers Litterära Magasin, med Georg Svensson som redaktör, men det blev snarare en uppföljare av tidskriften Bonniers Månadshäften än en tummelplats för modernismen. Man hade inte heller sådana ambitioner. I den ”Anmälan” som inleder första numret anger redaktören som sin målsättning att man söker en bred publik, från professorer i litteraturhistoria till ”personer som icke ha möjlighet att läsa mer än ett dussin böcker om året”. Man vill gärna presentera nya författare, men framförallt vill man ”spegla” det som händer i litteraturen. Man vill ha en journalistisk syn på det nya som skrivs. Det sägs inte något om modernism eller

avantgardism; man har inte något behov av att anförä den nya litteraturen, snarare av att försiktigt bevaka utvecklingen.

Under åren 1931 och 1932 ger Bonniers också ut tidskriften *Fronten* med Sven Stolpe som redaktör. Han var något så udda som en konservativ modernist med religiösa inslag och stod därför så långt det tänkas kan ifrån de radikala modernisterna kring *Spektrum*. Därför fick Artur Lundkvist Bonniers uppdrag att tillsammans med Gunnar Ekelöf – han var ledig sedan *Spektrum* lagts ned året innan – 1934 starta tidskriften *Karavan*. Nu när andra hade tagit initiativet ville Bonniers inte stå utanför. De flesta svenska och utländska modernister publicerades där. Förutom de unga svenska författarna finns där namn som G. Apollinaire, L.-F. Céline, Arthur Rimbaud, William Faulkner, D.H. Lawrence, Paul Éluard och André Breton. Men man var ute för sent. Efter två årgångar lades tidskriften ned. Ingen av de utländska författarnas böcker gavs samtidigt ut på Bonniers. Till och med William Faulkner fick vänta till 1944 då *Ljus i augusti* kom i Erik Lindgrens översättning.

Något självklart intresse för den nya modernistiska litteraturen fanns inte på Bonniers – i varje fall inte så länge den befann sig på experimentstadiet. Att Karl Otto inte förstod sig på modernismen är begripligt. Men inte heller någon av de tre sönerna var särskilt förstående för den nya litteraturen, då den försökte sig på nya vägar i form och innehåll. Visserligen gav man 1929 på Artur Lundkvists initiativ ut den nya litteraturens mest omdebatterade manifest "5 unga", med ett tidsenligt funkisomslag med bara små bokstäver. Det berodde dock säkert på att tre av de fem redan hade debuterat på Bonniers, nämligen Harry Martinson, Erik Asklund och Artur Lundkvist. Ingen av dessa tre och inte heller de återstående två, Josef Kjellgren och Gustav Sandgren, var egentligen någon förnyare av formen, det de hade gemensamt var att de var autodidakter, att de angrep den borgerliga livssynen med en ny vitalitet och dynamik: "Vad är symfonier, sonater, Beethoven, Schubert – ? / Men en neger med saxofon! / Men en jazz som lindrar smärtor och hugsvalar hjärtan!" utropar t.ex. Artur Lundkvist med ett mera programmatiskt än poetiskt tonfall.

Fyra av de fem blir framgångsrika författare hos Bonniers, medan den femte, Josef Kjellgren, som är den som minst förmår att utvidga arbetarskildringens motivkrets, blir refuserad av Tor och tvingas söka sig runt på ett flertal förlag. De andra författarna gör sig snart av med den mest extrema modernismen, kanske påverkade av förlaget. Artur Lundkvist försöker i fem år bli utgiven innan han debuterar med en diktsamling 1928. Då har han bland annat fått veta av Tor att han är så påverkad av Pär Lagerkvist "att en del av Edra saker nästan skulle kunna rubriceras som plagiat".¹⁰⁰ Efter debuten kommer i rask takt sex böcker till, men när han sänder in ett romanmanuskript 1934 får han besked av Tor att boken är "ett mer rent läkarvetenskapligt program än ett litterärt eller kulturellt sådant [...] de sexuella förbindelser och de sexuella scener Ni skildrar [blir] på något vis opersonliga och omänskliga och därigenom rena diskussionsinlägg, som icke höra hemma i ett skönlitterärt verk".¹⁰¹ Det är inte endast moraliska aspekter som orsakar refuseringen. Liksom när det gäller Fridegårds *Jag Lars Hård* tvingades man ta hänsyn till de antisemitiskt färgade angreppen på Bonniers i den s.k. sedlighetsdebatten. "Vi hoppas att den agitatoriska stämning som för närvarande råder, om något år skall ha förändrats så pass att vi då kunna tänka på en utgivning. Under nuvarande förhållanden är det tyvärr omöjligt."¹⁰² Boken kommer ut på Tidens förlag, men redan nästa år är Lundkvist tillbaka på Bonniers med en bok som är ganska lik den refuserade.

År 1931 ger man också ut en antologi "modern lyrik". Det är den unge, dittills opublicerade Erik Asklund som i januari skickar manuskriptet till Tor Bonnier. Antologins syfte är, skriver Asklund, att "bana väg för den lyrik, de poeter av liknande slag, som säkerligen kommer efter. Amerika är över oss, likaväl dess danser och rytm som dess diktsamlingar och romaner."¹⁰³ Det är en bred presentation med både mer konventionella poeter och djärva avantgardister, som Nils Ferlin, Hjalmar Gullberg, Alf Henrikson, Johannes Edfelt och ett urval finlandssvenska modernister som Elmer Diktonius, Gunnar Björling, Rabbe Enckell och Edith Södergran.

Trots att det är Tor som får erbjudandet att ge ut antologin

kommer svaret från den nu sjuttiofemårige Karl Otto. Tor är bortrest, men det framgår att Karl Otto känner att det här är viktigt. Han vill vara med när det gäller den nya generationen – men inte för mycket. Svaret är ambivalent och entusiasmen inte påtaglig, som alltid i detta sammanhang: "Jag skulle inte vara alldeles ointresserad av att utge en antologi 'Modern lyrik'. Huruvida Ni har lyckats att träffa i det manuskript, som Ni förelagt oss, vet jag icke och det krävde väl kanske närmare genomsyn än jag har kunnat hinna med." Och han ber Asklund att komma till förlaget och besöka honom personligen eller Tor. Karl Otto fortsätter dock att intressera sig för antologin. Ett par månader senare skriver han till Erik Asklund att han har läst i tidningen om "den nyupptäckte poeten Englund" som tycks vara "en betydande begåvning". Karl Otto föreslår att "vore det inte skäl att han finge några bitar med i antologien? Har han funderingar på att erbjuda någon bok, så kanske jag kunde få lära känna honom."¹⁰¹ Karl Otto lyckas inte få med några dikter av Carl-Emil Englund i antologin, men redan samma höst kommer hans andra, föga modernistiska diktsamling ut på Bonniers – den första hade kommit på ett annat förlag. För övrigt vågade man trots allt inte fullfölja ansatsen. Ingen av de riktigt modernistiska poeterna, som finlandssvenskarna, fick sina böcker utgivna på Bonniers.

Lika svårt att komma ut på Bonniers är det för de författare som ägnar sig åt formexperiment som de surrealistiskt påverkade Gunnar Ekelöf och Folke Dahlberg. Ekelöf ger ut *sent på jorden* 1932 på förlaget Spektrum. Det förefaller inte som om han erbjudit manuskriptet till Bonniers. Ekelöf var medlem i tidskriften Spekt-rums redaktion och det var naturligt för honom att komma ut på det tillhörande förlaget. Georg Svensson, som ju blivit Bonniers litterära rådgivare, ogillade dikterna. I en recension i BLM nr 5 samma år skriver han att här är de "första svenska proven på surrealistisk vers. Det sker i grevens tid, ty man har en bestämd känsla av att surrealismen i konst och litteratur börjat förlora sin tjusning utomlands." Se på T.S. Eliot som "redan är föråldrad". En framstående engelsk kritiker "har sagt några kloka ord om det dubiösa värdet av att låta den babblande dåre, som vi alla bära inom oss mer

eller mindre säkert inspärrad, komma till tals i dikten". Georg Svensson erkänner att diktsamlingen "är långt ifrån talanglös" och att "författaren förefaller att ha stora poetiska möjligheter", men det irriterar att han isolerar sig i en så exklusiv form. Slutsatsen blir inte uppmuntrande – "uttrycksformen" som är baserad på "desorganisation och intellektuell och emotionell viljelöshet är esteticism av osundaste sort". Och Georg Svensson avslutar med att som exempel på detta citera några rader: "krossa bokstävlarna mellan tänderna gäspa vokaler elden brinner i helvete kråkas och spotta eller aldrig jag och svindel du eller aldrig svindel nu eller aldrig".

Man kan förstå att man då uppfattade dessa rader som något chockerande, rader som numera tillhör vår citatskatt. Det är troligt att recensionen även speglade herrarna Bonniers uppfattning. Redan nästa diktsamling, *Dedikation*, kommer dock ut på Bonniers två år senare. Nu gjorde också de flesta recensenter en helomvändning, med den konservative Sten Selander i spetsen. Han hade skrivit om *sent på jorden*: "jag begriper inte ett dugg det fina i kråksången";¹⁰⁵ nu bad han Ekelöf om ursäkt. Nu ansågs inte Ekelöf längre vara surrealist, nu var han en äkta poet även i de borgerliga kritikernas ögon. Även Georg Svensson sällade sig till Ekelöfs beundrare. Eller som hans nära medarbetare på förlaget skrev i en vänbok till hans femtioårsdag 1954: "jag minns hur du muttrade många gånger: 'fan vad det är vackert men jag begriper inte ett förbannat dyft'"¹⁰⁶.

Och visst hade "bokstävlarna" nu ordnat in sig i ledet. En dikt som "Sång" har de omisskännliga Ekelöfska tonfallen; den anknyter till gammal svensk tradition och är samtidigt något fullständigt nytt i svensk poesi.

Väck mig till sömns i dig,
Väck mina världar till dig,
Tänd mina döda stjärnor
Närmare dig.

Dröm mig bort ur min värld
Hem till lågornas hem,

Föd mig, lev mig, döda mig
Närmare dig.

Närmare mig till dig,
Närmare födelsens härd,
Tag mig varmare, tag mig
Närmare dig.

En författare som förgäves under många år knackade på den Bonnierska dörren var Folke Dahlberg. Hans milda och djupt poetiska surrealism blev aldrig godtagen. Det är Georg Svensson som har kontakten med poeten, som under åren får enstaka dikter publicerade i Bonniers Litterära Magasin. Någon hel bok blir dock aldrig utgiven. År 1936 skriver BLM-redaktören: "Jag finner, att Ni fortfarande fasthåller vid surrealismen, och jag kan naturligtvis inte avråda Er därifrån, vill endast säga, att marknaden helt naturligt för denna sorts litteratur är ytterst begränsad." Några månader senare lägger Georg Svensson till: "Intet av Edra manuskript finner jag publicerbart. Ni är alltför exklusiv och sluten inom Eder krets, men jag respekterar Eder uthållighet och tror [sic!] på Eder själv." Och han avslutar ganska avväpnande: "Jag är också övertygad om att Ni äger poetisk begåvning och tror visst att felet mest ligger hos mig, när jag icke helt förmår uppskatta vad Ni skriver."¹⁰⁷

Under åren får Folke Dahlberg ett alltmer positivt bemötande från Georg Svensson. Han får in dikter i BLM och ibland några hundra kronor i förskott. I gengäld går han inte till något annat förlag med sina manuskript. Men 1940 skriver han bittert: "I något brev rekommenderade Ni mig tålmod, och jag har haft tålmod från den 24.11.1934, då en diktsamling sändes. Om den skrev Ni att 'versen borde rensas från krystade vändningar och makabra smaklösheter'."¹⁰⁸ Folke Dahlberg fick vänta med debuten i fjorton år. 1948 kom hans första bok, *Cartesiansk dykare*, och då inte på Bonniers utan på Wahlström & Widstrand.

Försiktigheten från Bonniers sida måste ses i ett större sammanhang. Den kontinentala avantgardismen slog aldrig igenom med

full kraft i Sverige. Några barrikader revs inte. Modernismen inom måleriet, som i Halmstadgruppens surrealism eller hos kubisterna Gösta Adrian-Nilsson och Otto G. Carlsund, bemöttes med samma oförstående, ilska eller ligkiltighet som den nya experimentella litteraturen, trots att deras verk inte var särskilt utmanande. Publiken var fullkomligt oförstående när Carlsund visade avantgardistisk konst på Stockholmsutställningen med målningar av bl.a. Léger, Arp och Mondrian. Det blev ett omskrivet fiasko där inte ett enda verk såldes, trots att man kunde få en Mondrian för 400 kronor och en Léger för 350. När Picassos främsta verk, "Guernica", visades på Liljevalchs konsthall 1938, ett år efter målningens fullbordan, försökte några engagerade konstvänner köpa in målningen. Man lyckades inte uppdriva de 18.000 kronor som den skulle kosta.¹⁰⁹

Kritiker från alla läger var genomgående negativa mot modernismen. Borgerlighetens estetiska företrädare Carl G. Laurin skrev om "Det ohägn de kubistiska och de futuristiska riktningarna i måleriet ha gjort".¹¹⁰ Det vänsterpolitiska lägret å sin sida var lika negativt. Man menade att modernismen inte uppfyllde de socialistiska kraven. Erik Blomberg ansåg att "om konsten hängav sig åt formupplösning och formförnyelse hamnade den i 'tanke-tom esteticism'". När Otto G. Carlsund försvarade det kubistiska formspråket som "ett nytt alfabet som kan läsas av alla lika" svarade Gotthard Johansson, en av männen bakom Stockholmsutställningen, att det snarast var "ett estetiskt chifferspråk".¹¹¹

Det var alltså helt riktigt, när Georg Svensson skrev till Folke Dahlberg, att det endast fanns ett minimalt intresse för modernismen i Sverige. Detta ointresse fanns inte bara hos allmänheten, utan likaväl hos de flesta författare, konstnärer och kritiker. Den realistiska skildringen dominerade fortfarande litteraturen från tiotalister som Hjalmar Bergman, Sigfrid Siwertz, Anders Österling till senare berättare som Gösta Gustaf-Janson, Dagmar Edqvist, Irja Browallius, Vilhelm Moberg och Jan Fridegård. Inom konsten var de rena avantgardisterna likaså sällsynta. Även där hade man företrädare för social protest och borgerlig realism. Proletärförfattarna motsvarades av konstnärer som Albin Amelin,

Sven Erixson och Olle Olsson, "Hagalund", och de borgerliga av Otte Sköld, Axel Nilsson, Arvid Fougstedt och Hilding Linnqvist.

Bonniers bristande förståelse för modernismen fortsätter ända in på fyrtiotalet. Relationen till Erik Lindegren börjar på bästa sätt. Det är Tor Bonnier som på våren 1934 tar kontakt med den unge poeten och är intresserad av att publicera honom. Han har blivit rekommenderad av Anders Österling. Lindegren svarar omedelbart att han "tacksamt accepterar Edert förslag". Han vill dock komplettera sitt manuskript och sända in det i början av hösten. Problemen börjar genast. En dikt ur samlingen som han sänder till BLM tycker redaktören Georg Svensson uppenbarligen inte om. Han erbjuder sig att köpa in den, men "vad publiceringen beträffar vågar jag inte göra några utfästelser". När så manuskriptet, *Posthum ungdom*, inträffar på förlaget så är det inte Tor utan åter Georg Svensson som svarar. Man är inte nöjd, trots att där finns "verkliga poetiska egenskaper". Språket är "schablonmässigt poetiskt" och "vi ha en känsla av att den orimmade, av språkbilder överfulla versen börjar förlora sitt grepp över sinnena". Och "ordprakten försvårar tillägnandet av dikterna". Manuskriptet återgår till författaren för "rensning och förnyelse".

Först efter ett halvår hör Lindegren av sig igen. Han sänder in manuskriptet "föga omarbetat". Kritiken finner han felaktig. Det handlar inte om ordprakt utan om "skulpterad extas" och en "visionär stil". Nu svarar Tor Bonnier, föga förtjust: "Det förefaller mig alltför stort som om Ni hade en lust för alltför stora intetsägande ord, att Ni gör Edra bilder alltför dunkla med onyanserade ordbroderier." Men Lindegren insisterar och till slut kommer ett kontrakt, eftersom han ändå har en "betydande lyrisk begåvning" och man hoppas att det skall resultera i framtida "säkrare saker". Honoraret "måste bli mycket blygsamt" dvs. tvåhundra kronor. Den negativa inställningen kan tyckas något egendomlig, då dikterna i *Posthum ungdom* är ganska konventionella med reminiscenser från borgerliga lyriker som Bertil Malmberg. Dikterna, som är ungdomligt romantiska, har ofta en påfallande rytmik och är i många fall t.o.m. rimmade! Så här inleds samlingen:

Nu sår en gud av daggens säd.
 Nu ammar jorden vårens träd.
 Ett vårblått dunkel väntar mig
 vid slutet av en stig.
 O liv, du bränner mig!
 Du sjunger rus i skymning sval.
 Du jublar, när min kärlek föds.
 Du är mitt hjärtas näktergal,
 som sjunger sig till döds!

Medan Lindegren arbetar på sin nästa diktsamling översätter han T.S. Eliot, dock utan att få något publicerat. Georg Svensson returnerar i mars 1938 en översättning av *Ash Wednesday* avsedd för BLM, såsom alldeles för exklusiv att "taga up 6-7 sidor av tidskriften". Men året därpå accepteras Lindegrens och Karl Vennbergs översättning av T.S. Eliots pjäs *Mordet i katedralen*. Nu är det den tjugotvåårige Gerard Bonnier som skriver och med honom kommer en djärvare syn på modernismen. Den räcker dock inte till när Lindegren 1939 sänder in några dikter, som av allt att döma kommer att ingå i *mannen utan väg*. Gerard skriver i augusti att han inte "à priori tyckte illa om surrealistisk dikt", men jag måste "tillägga att jag står främmande för det mesta i genren och tyvärr måste jag tillstå att jag gör det inför de dikter Du lämnade".

I juni 1940 sänder så Lindegren in manuskriptet till *mannen utan väg*. Den bryter med den romantiska och ganska konventionella stilen i den föregående boken. De små bokstäverna i titeln anger att Lindegren nu anknyter till den surrealistiska traditionen lanserad av "5 unga", men dikterna är så mycket mer. Lindegren presenterar samlingen i sitt följebrev – denna gång ställt till Georg Svensson – och skriver att dikterna "bär alla spår av att vara tillkomna i en antipoetisk tid". De är "ärliga, utan överord eller förhastade paroller. Samtidigt är de tyngda av den oundvikliga komplicerade vanmakt som återstår när förkrigstidens alla känslor och illusioner störtat samman." När inget svar kommit efter två månader påminner Lindegren. Han är medveten om "den sorgliga ekonomiska sidan av saken", vilket är hans diskreta sätt att uttrycka

Den unge Erik Lindegren. Kungl. biblioteket

att han vet att förlaget anser den här sortens dikt som osäljbar. I slutet av augusti 1940 svarar Georg Svensson. Anledningen till dröjsmålet är att man är förbryllad: "Det är ju tydligt att detta är poesi, men å andra sidan är formen inte blott genomgående ovanlig utan dessutom ställvis meningslös, så att man fullkomligt känner hur det slår knut på hjärnvindlingarna." Han tillägger att han inte anser sig "inkapabel att reagera för modernistisk poesi", det är därför inte det avgörande skälet till den negativa bedömningen. Tydligen anser man dikterna överhuvudtaget inte värda en publicering. Därmed har Bonniers sagt sitt. När Lindegren året därpå sänder in två prosadikter till BLM, refuseras de med några rader av redaktören. Ännu snävare blir svaret ett år senare när Lindegren

dessutom vädjar om ekonomiskt stöd: "Beklagligtvis är jag inte istånd att anta Er dikt och därigenom rädda Er ur Ert ekonomiska bryderi. Jag är inte säker om att jag kan uppskatta dikter [sic!] till dess rätta värde."

Samtidigt trycktes en del av dikterna i Horisont, Bonniers nystartade tidskrift för ung litteratur, som Gerard Bonnier ansvarade för. Han tycks ha varit ambivalent till dikterna. Dels påverkad av författare som Johannes Edfelt, Thorsten Jonsson och Artur Lundkvist att ge ut dikterna, dels motarbetad av kolleger inom förlaget. Artur Lundkvist minns om *mannen utan väg*: "den refuserades obevekligt, efter att ha behandlats som ett dåligt skämt i förlagskorridorerna där valda partier deklamerades under hånskrat".¹¹² Något annat förlag fanns inte heller för en banbrytande bok som *mannen utan väg*. Lindegren förhandlade med Tidens förlag om en utgivning, som Lindegren erbjöd sig att själv bekosta. Inte ens det var man intresserad av.

Erik Lindegren ger ut *mannen utan väg* 1942 på eget förlag. Upplagan är tvåhundra exemplar och räcker länge. Endast tre år senare tar Gerard Bonnier initiativet till en nyutgåva på Bonniers. Han skriver till Lindegren: "Det är aldrig särskilt lustigt med efterklokhet, men ändå. Jag har just läst om Din diktsamling. Jag är oerhört imponerad. Jag tycker att dikterna är utomordentligt vackra och intressanta."¹¹³ Med detta accepterade Gerard Bonnier inte bara modernismen, han verkade för att Bonniers för första gången i sin historia aktivt blev de modernistiska författarnas förläggare. Redan året därpå, i samband med uppståndelsen kring *Camera obscura* – den modernistiska provokation som två unga medicinare satte i scen på Bonniers – sade Gerard i en intervju att Bonniers var "ett förlag med ambitionerna att presentera experimentell lyrik".¹¹⁴

Det visade sig snart att *mannen utan väg* var ett av 1900-talets mest betydande litterära verk i vårt land. Därmed öppnades definitivt dörren till modernismen i Sverige, det blev slutet för den rimmade borgerliga dikten. Svensk dikt tog steget ut i världen och kom i nivå med den internationella dikten i T.S. Eliots spår. Ingen kunde

Gerard Bonnier och Axel Liffner – en av Gerards 40-talsförfattare.

längre skriva poesi i Sverige utan att vara påverkad av Lindegren och Ekelöf. Många av deras dikter ingår numera i vår poesiskatt. Även åtskilliga dikter ur *mannen utan väg* förtjänar att finnas med:

att älska utan att veta det att stilla lyssna
till ljudet av sanningens outtröttliga dyrkar

att dölja en smekning inom sig och känna
febern falla mjukt under stormens tröskel

att sluta sig inom sina vidder och spränga
ett skal för att klarare glida med molnen

att minnas allt som gjort ont med ett leendes
slöja och kasta en sten långt in i evigheten

att kunna sätta ihop allt man plockat sönder
och åter höra syrsor som tidens eggande småljud

att känna smärtan brusa i lågande glorioer
att ha savens utsikt högst upp i trädets krona

att skjuta sin önskan framför sig som en vårens mur
och veta att det värsta och det bästa återstår

Även Lindegrens vän och samtida, Karl Vennberg, blir refuserad. Tor Bonnier skriver i september 1937 att han och två medarbetare har läst hans manuskript. "Vi erkänna alla att det är allvarlig centralryk, skriven med en viss intensitet, men vi frukta att Ni allvarligt överskattar Er originalitet och självständighet." Detsamma gäller Lars Ahlin som samma år blir refuserad med ett romanmanuskript. Georg Svensson på BLM tyckte att Ahlins bidrag var "uppskruvat till stämningen". Både Karl Vennberg och Lars Ahlin debuterade på andra förlag, men båda blev så småningom – det skulle dröja arton år för Ahlin – uppburna författare på Bonniers. Ty trots den ofta oförstående hållningen från förläggarna var Bonniers det enda förlag där de litterära författarna kände sig hemma. Lars Ahlin skriver, när han skickar sitt debutmanuskript till Georg Svensson: "Jag har burit en svindlande stor önskedröm genom åren – att låta mig 'upptäckas' av redaktören för B.L.M." Eller som Karl Vennberg skriver till Tor på hösten 1937 efter att han refuserats: Bonniers "behöver inte ta någon onödig hänsyn [...] Detta så mycket mera som det så här års inte finns möjlighet att uppbringa något annat förlag, som kan misstänkas ha tid eller lust att läsa poesi."¹¹⁵ Och det gällde utan tvekan inte bara just "så här års" utan överhuvudtaget.

*

För Karl Otto och hans söner var det ganska konfliktlöst att avvisa de nya strömningarna i litteraturen. Man förstod helt enkelt inte modernismen från Pär Lagerkvist och framåt. Betydligt mer kom-

plicerat blev det när de fick manuskript som överskred de moraliska gränserna. Karl Ottos grundprincip var ju att inte "censurera" sina författares manuskript. När det gällde diskutabla politiska uppfattningar följde han denna princip. I fråga om en ny moraluppfattning hade man redan en lång erfarenhet. Albert och Karl Otto hade ju ridit ut stormarna kring Strindberg och Fröding och även Hjalmar Söderberg utan att svikta. Självfallet prövade även 1900-talets unga författare gränserna. Ludvig Nordström, som hade blivit refuserad 1903, återkom till Bonniers 1909 med en novellsamling som blev en hygglig framgång. Två år senare skrev han *Landsortsbohème*, en färgstark och osande småstadssatir – en historia om dåliga affärer, lögner, våldsamma spekulationer, lösa förbindelser och allmän tarvlighet. Karl Otto tyckte om den och skriver ett ganska uppsluppet brev till författaren: "Jag lyckönskar Er att ha skrivit något så alldeles ovanligt roligt, som detta [...] Men – jag ryser, då jag tänker på det skri, som kommer att uppstämmas, och icke utan skäl öfver den nakenhet, den ogenerade, för att ej säga oanständiga ton, hvarmed Ni behandlar de erotiska förhållandena." Karl Otto hade varit så entusiastisk över boken, innan han greps av onda aningar, att han redan hade tryckt en del av den, så "det tjänar väl därför ej något till att tala om Petternicklas eller om förförelses scenen mellan Harplin och Ester Tyberg", men i de återstående arken finns det "åtskilligt som jag måste be Er justera och putsa". Dessutom önskar Karl Otto den sedvanliga namnsedeln, "ty om jag också får bära *ovettet* för att ha tryckt denna bok, så vill jag åtminstone slippa det juridiska obehag, som kan följa med ett åtal – om det blir ett sådant".¹⁰⁶ Ludvig Nordström "justerade och putsade", men den konservativa pressen protesterade trots detta vildsint. Några påföljder blev det dock inte. Oscar II:s tid var över och just vid den tiden hade Karl Staaff och hans frisinnade regering makten.

Tjugo år senare har Karl Otto svårare att acceptera nya utvidgningar av moralen. När Lo-Johansson 1935 lämnar sitt manuskript *Kungsgatan*, en roman om storstadsprostitutionen, meddelar Karl Otto att boken inte kan komma ut om inte stora partier stryks, som de "ruskiga kräkningsscenerna" och uttryck som "syfilisens

röda ros". Lo-Johansson berättar i sina minnen att han vid ett besök hos Karl Otto vägrade att stryka någonting: "Ni vill inte stryka? sa han. Det betyder att vi inte kan ge ut boken. – Ja. Det blev en kort paus. – Ni går inte med på strykningarna? frågade han som för säkerhets skull än en gång." Men Karl Otto vill inte att Lo-Johansson går sin väg. Han kallar in Tor, som tycker att då kan författaren gärna lämna förlaget. Men Karl Otto vill inte släppa Lo-Johansson. "Romanen borde nog komma ut i alla fall, sa den gamla bokförläggaren. Vi får väl ta risken? Jag ska låta sätta upp ett kontrakt."

Karl Otto fick helt rätt. Boken vållade stor uppståndelse och inte bara författaren utan även förlaget angreps, dessutom med antisemitiska glosor: "Man tvingas faktiskt efterlysa censur, litteraturcensur. Och bidar en svensk Hitler eller Goebbels, som snarast arrangerar en stor fyrverkerifest med 'Kungsgatan' och gelikar på det svenska litteraturbålet." Så kunde det låta i svensk press i mitten av trettio-talet. Men Karl Otto fick också rätt genom att ge ut boken. Den blev en stor försäljningsframgång och Bonniers fick behålla en av Sveriges stora författare.¹¹⁷

Värre var det med två volymer i Agnes von Krusenstjernas romanserie om fröknarna von Pahlen. Hon hade debuterat på Bonniers redan 1917 med en konventionell ungflicksroman, *Ninas dagbok*. Man kunde inte ana att hennes böcker ett drygt decennium senare skulle bli symbolen för sedernas förfall. Den romantiska författarinnan av lätta underhållningsromaner fick ett litterärt djup och moralisk kraft genom äktenskapet med den fjorton år äldre David Sprengel, översättare, kammarlärare och "en av de mest gallsprängda författare som uppträtt i svensk litteratur".¹¹⁸ Samarbetet mellan dessa två resulterade i några av tidens mest omdebatterade böcker.

År 1930 påbörjar Agnes von Krusenstjerna en romansvit, *Fröknarna von Pahlen*, som utlovas bli "en bred överklasskildring ur de sista årtiondenas liv". Där skall också skildras "kärlekslivets och sexualitetens alla arter och avarter", som David Sprengel utlovar.¹¹⁹ Redan början av serien gör herrarna Bonnier bekymrade. Tor skriver sedan han läst de två första delarna, *Den blå rullgardi-*

nen och *Kvinnogatan*, att den första "icke endast [...] är Er bästa bok, utan att det är en av de bästa skönlitterära böcker som på länge utkommit här". Den andra däremot kan göra folk upprörda, "där finns scener, som även på mig verkat så ruskiga att jag bestämt måste råda Er till en del strykningar [...] Är den ruskiga syskonkärleksscenen verkligen nödvändig? [...] Den nattliga hundkärleken, så utförligt skildrad som den är, är, enligt min mening, enbart osmaklig." Och han tillägger: "Min önskan är dikterad icke av någon moralisk rädsla, men därför att jag tycker att Ni överskridit vad som även litterärt kan kallas den goda smakens gräns."

Man vill dock under alla omständigheter ge ut böckerna. Kontrakt medföljer brevet och Tor skriver till avslutning att han tror på "en betydande framgång både litterärt och försäljningsmässigt".¹²⁰ Agnes von Krusenstjerna accepterar inte kritiken. Hon hänvisar, uppenbarligen inspirerad av Sprengel, till D.H. Lawrence, André Gide och Marcel Proust – som hon dock inte har läst – de "lära [min kurs.] ha fyllt stora delar av sina verk *uteslutande* med vad man hittills i vår tid ansett vara 'ruskigheter' som den goda smaken förbjuder att ens röra vid". Hon lovar dock till slut att "söka göra möjliga retuscher".¹²¹ De två första delarna av romansviten kommer ut 1930 liksom en tredje del året därpå.

När Agnes von Krusenstjerna lämnar ytterligare två delar, *Porten vid Johannes* och *Älskande par*, till förlaget blir det tvärstopp. Bonniers kräver kraftiga strykningar och Krusenstjerna, med David Sprengel i bakgrunden, vägrar. Karl Otto skriver – nu i krisens ögonblick tar han över – ett handskrivet brev, där han försöker få henne att ge med sig: "Jag är mycket ledsen över att min begäran om strykningar i Edra två böcker gjort Er så förtvivlad. Det oaktat måste jag stå fast vid vad jag begärt." Och han tillägger med det finaste beröm han kan ge: "Ni vet nog hur högt jag värderar Er som författarinna. Det finns *ingen* av de nu levande kvinnliga författarna (jag räknar då ej Selma Lagerlöf) som jag sätter så högt som Er." Men, fortsätter han, det går inte att acceptera "Er sjukliga lust att behandla perversa undantagsfall ock icke mindre Er lust att så detaljerat skildra erotiska scener, vilka man – även utan något slags pryderi, måste bannlysa ur litteraturen". Och slutsatsen blir: "I det

skick Edra båda volymer nu föreligga varken *vill* eller *törs* jag utgiva dem dels därför att jag avskyr osmakligheter och allt vad som mot naturen är, dels därför att mitt förlag skulle *skadas* i högsta grad, och dels slutligen därför att jag sätter Er som konstnär så högt, att jag ej vill, att Ert namn för all framtid skall dragas ned i smutsen.¹²²

Karl Otto vädjar till Krusenstjerna att de tillsammans skall gå igenom vad som bör strykas, men utan framgång. De båda romanerna erbjuds andra etablerade förlag, som alla tackar nej. Till slut ges de återstående volymerna i *Fröknarna von Pahlen* ut av Spektrum, centrum för den radikala gruppen kring Gunnar Ekelöf, Karin Boye och syskonen Riwkin. Kontakten med Bonniers, även om den är infekterad, hålls under hela denna tid vid liv. Agnes von Krusenstjerna som var i dåligt skick både fysiskt och psykiskt uppenbarar sig en vinternatt 1933 utanför Manilla, Karl Ottos och Lisens bostad på Djurgården. Hon är berusad och kräver att bli insläppt. Det gamla förläggarparet tar vänligt hand om henne och Lisen tvingar henne ned i ett varmt bad. Agnes von Krusenstjerna blir så rörd av mottagandet att hon sänder Lisen en ärvd oljelampa som hade köpts i Rom. Någon tid senare skickar hon dock en räkning på lampan till Lisen!¹²³

Karl Otto och Tor hade fullkomligt rätt i antagandet att de nya romanerna i von Pahlen-serien skulle vålla uppståndelse. Sedlighetsivrarna i "Den kristliga ungdomens litteraturnämnd", i konservativa och frikyrkliga tidningar och inte minst i de mer eller mindre nazistiska grupperna utsatte böckerna och dess författare för våldsamma angrepp. Bonniers blev den viktigaste måltavlan, trots att man avstått från utgivningen. De moraliskt upprörda, inte minst ett stort antal ungdomsorganisationer, angrep Bonniers för dess allmänt liberala attityd. I angreppen ingick Åhlén & Åkerlunds "kolorerade veckopress" som ansågs fördärva ungdomen. De antisemitiska dragen i aktionerna var påfallande, liksom hyllandet av de "moraliska" nazisterna som sedan maktövertagandet hade rensat Tyskland från vänsterliberal moralupplösning. De olika ställningstagandena kring framförallt von Pahlen-böckerna var dock ibland överraskande. Moraluppfattningen hos olika skri-

benter stämde inte alltid överens med en liberal-radikal respektive konservativ uppfattning. I det liberala lägret angrep Ivar Harrie, Anders Österling, Torsten Fogelqvist och John Landquist böckerna, medan Krusenstjerna försvarades av bl.a. Eyvind Johnson, Johannes Edfelt och Elmer Diktonius liksom av Torgny Segerstedt och den konservative Sven Stolpe.

I ett brev från september 1933 bekräftar Tor Bonnier att man är orolig för de nazistinspirerade angreppen på Bonniers. Han medger att *Porten vid Johannes* är en "utomordentligt stark bok", men innehåller "scener av en hittills i svenskt språk okänd nakenhet och uppriktighet – det är sant att den moderna engelska litteraturen har att visa motsvarigheter, men vad man kan tillåta sig i de stora landen går icke i vårt lilla land *där var och en är påpassad på ett annat sätt – utan hela boken är av den art som det nya Tyskland kallar zersetzend och som ju hela den 'anständiga' publiken även här hemma betraktar som 'upplösande'*. Särskilt sitter vår firma i glashus, där vi inte bara bli övervakade av tusentals ögon, utan där det sannerligen finns massor av människor som gärna vilja kasta sten [min kurs.]." Det är uteslutet att Bonniers kan publicera boken.¹²⁴

År 1947, knappt tjugo år senare, ger Kaj Bonnier Olof Lagercrantz i uppdrag att skriva en biografi över Agnes von Krusenstjerna. När Tor Bonnier har läst den skriver han till Lagercrantz att han har läst boken med speciellt intresse: "det dåliga samvetets". Han menar att det var Bonniers utsatta läge som var orsaken till refuseringen, att det var ett nödvändigt självförsvar: "Man kan inte riktigt nu sätta sig in i hur svår vår ställning den gången var. Vi kunde inte utvidga vår front ytterligare i den s.k. sedlighetsstriden utan allvarlig skada för vår firma och kanske också för den litteratur vi ville hjälpa fram."¹²⁵

12. ÄRVET

"Nu har festen tagit slut."

I och med Karl Ottos – och förlagets – stora kris 1920 blir Tor den egentliga ledaren av Albert Bonniers förlag. Efter nästan ett halvt års bortovaro – från hösten 1920 till senvåren 1921 – erkänner Karl Otto att Tor var den som de senaste åren hade tagit ett antal stora och avgörande beslut. Det var Tor, och även Åke, som i stort sett på egen hand hade tagit företaget ur krisen och snabbt fått det att blomstra igen. De fick också allt stöd från en ledande tjänsteman som Hjalmar Kinberg och en trotjänare som Erik Lagerkrans. De tycks fullständigt ha accepterat att sönerna tagit över den ekonomiska och administrativa ledningen. Som den senare skrev till Karl Otto i mars 1921, medan Karl Otto och Lisen fortfarande var utomlands: "herr Tor representerar kraften och herr Åke fantasien".

Under tjugotalet fungerar samarbetet mellan Tor och Åke i stort sett friktionsfritt. Tor har det övergripande ansvaret för verksamheten och sköter större delen av bokutgivningen, framförallt de stora verken och kontakten med tiotalisterna. Åke ägnar sig främst åt översättningslitteraturen, marknadsföringen och Bonniers Veckotidning, som hade efterträtt Bonniers Månadshäften. När den ene av bröderna är borta på sina många och långa resor tar den andre över. De skriver då utförliga rapporter till varandra. Ett exempel på både den patriarkala andan och lojaliteten mot förlagets författare – dock här av mera excentriskt slag – är ett brev från Åke till Tor som befinner sig i Rom på nyåret 1929. Sven Lidman – då frälst – hade kommit upp på förlaget med sin dotter Ulla och krävt en anställ-

ning för henne. Han ansåg att han hade fått ett löfte från Tor och, som Åke skriver, "satte denna fråga i relation till sina olovligt intagna dikter i Sten Selanders antologi och lät mig förstå att han godhetsfullt icke skulle göra någon affär av denna sak om blott Ulla fick plats!!" Åke förutsätter självklart att man måste göra som författaren säger och föreslår att man skall avskeda en Ulla Löfmarck, hemmahörande i Borås, för att bereda plats åt fröken Lidman. Dessutom är ju Ullas mor Karin deras kusin. Tor är helt överens och svarar med en liten vers:

Ulla Löfmarck, stackars pulla,
får väl fara till Borås
för gunås,
Lidmans Ulla,
– som blir ingens hjärtegull –
måste vi för Jesu skull,
och för Karins, ge ett bås.
Förstås?

Karl Otto tycks själv ha varit närmast lättad av att vid sextiofem års ålder slippa ifrån det övergripande ansvaret. I samband med Tors svåra äktenskapliga kris 1925 – han och Greta Lindberg skall skiljas efter nästan tjugo års äktenskap – får Tor en djup depression. Han tycker att han har misslyckats med allt. Nu är det han som blir sängliggande. Det ger Karl Otto anledning att räkna upp allt som Tor gjort för förlaget och hur "otacksam mot sig själv" Tor är som inte vill ta åt sig äran. Nu vill Karl Otto visa vilken värdig – ja, kanske t.o.m. överlägsen – efterträdare han fått i Tor. I den stora lokaffären har Tor visat att han är en "glänsande" affärsman, och när det gäller aktieköp var det Tor som gav de goda råden, som dock Karl Otto inte alltid följde: "Jag som själv ju är ett måttligt affärshuvud (om det också mera av ren slump gått mig bra!) har ofta, ofta sagt mig, att det är du som ärft din farfars skarpa och klara huvud." Det var Tor som 1922, just efter krisen, genomdrev utgivningen av *Konversationslexikonet*, som såldes i 100.000 exemplar och som blev förlagets största framgång dittills. Karl Otto

däremot var tveksam om projektet och "rätt så nere och nervös". Karl Otto fortsätter att räkna upp alla de stora projekt som Tor har genomfört, men det är framförallt hans känsla för litteratur som resulterat i att han har blivit tionalisternas förläggare och lyckats "samla kring sig helt enkelt allt av sin generations begåvade män och kvinnor". Det är Tor som kommer att föra förlaget vidare: "har jag någon gång varit ängslig för att det har gått kanske något för fort med vårt förlags stora utveckling, så har det varit den lugna känslan av att efter min bortgång allt skulle vila i dina säkra händer och styras av ditt förstånd, ditt goda omdöme och ditt intresse för svensk litteratur och Albert Bonniers eviga förbindelse".

Hur stort förtroende Karl Otto hade för Tor och ibland Åke – och i vilken grad han släppte taget under sin stora kris – framgår av att förlagshuset på Sveavägen köptes i mars 1921 under hans långa utlandsresa, och helt utan hans medverkan. Man måste beundra Tors och Åkes djärvhet att göra denna stora affär, när man ännu inte ens vet om krisen är övervunnen. Men de kunde helt enkelt inte motstå köpet, som inte bara var idealiskt för framtiden utan också omedelbart en lysande affär. Huset kostade inte mer än vad man kunde tänkas få för sin gamla fastighet på Mäster Samuelsgatan, och det fanns lokaler som tills vidare kunde hyras ut för en årlig summa av 52.000 kronor. Som Åke skriver på vårvintern 1921 till Karl Otto i Italien: "Vi ha sett ett hus. Ett utmärkt hus! Ett hus, som vid ett lugnt och moget övervägande måste betraktas som ett – om också icke just nu så dock blivande – idealhus för oss." Karl Otto får knappt veta vad som händer. Ett utförligt brev från Tor om huset kommer aldrig fram till Rom. Men som trotjänaren Kinberg skriver: "Bankdirektör Nachmanson [...] förklarade, att det var vansinnigt att köpa hus i dessa tider – och tillrådde köpet!" Hela köpet görs under Karl Ottos frånvaro och det sker på tre veckor!

Tors allt större inflytande och affärsintressen blir allt tydligare under 1920-talet. Krisen är knappt övervunnen förrän det satsas som aldrig förr på nya investeringar. Köpet av fastigheten på Sveavägen, även om det var en ekonomisk fullträff, kostade 1.275.000 kronor – varav dock endast 100.000 kontant – och skulle kräva

Det nya förlagshuset på Sveavägen.

ganska stora kostnader för ombyggnad och renovering. Året därpå, 1922, fullföljde man köpet av konkurrenten Dahlbergs förlag. Priset var drygt 300.000 kronor. På köpet fick man poeter som Sten Selander, Gunnar Mascoll Silfverstolpe, Karl Asplund och Erik Blomberg och inte minst den populäre Frank Heller. Samma år gick Bonniers också på allvar in i filmbranschen, som ju Tor hade intresserat sig för tidigare. Nu startade man "Bonnierfilm", främst för att utnyttja sina föfattarettigheter för filmen. Ännu en verksamhet tillkom samma år. Man bildade på Åkes initiativ tillsammans med Nordiska Kompaniet och Åhlén & Holm ett företag för försäljning av premieobligationer på avbetalning.

Den största affären vid denna tid var dock Bonniers köp av aktiemajoriteten i Dagens Nyheter på hösten 1923. Även där var Tor drivande. Karl Otto ville egentligen inte, han hade året innan köpt en aktiepost till "överpris" och ville inte ha det ansvar och inflytande som ett majoritetsäggande innebar. Både Åke och Tor

önskade genomföra affären och det är nu som Tor definitivt visar att han har tagit över. Jytte Bonnier, Tors tredje hustru, skriver att han berättat att han gjorde köpet "delvis mot faderns vilja". Till slut överlät Karl Otto åt Tor och Åke att fatta det avgörande beslutet, eftersom han själv reste på en lång resa till USA.¹ När Tor och Åke har avancerade planer på att hösten 1927 starta en internationell tidskrift – en investering på flera hundra tusen kronor – är Karl Otto i Italien. Han är inte mer involverad än att han på ett vykort skriver: "Jag är oerhört nyfiken få höra litet [...] vad som Ni beslutat om de illustrerade." Karl Otto distanserar sig vid denna tid så mycket att han när han 1928 sänder sin stora bok om familjen Bonnier till Sven Lidman skriver: "numera roar det mig långt mera att skriva än att förlägga böcker!"

De stora affärerna fortsatte under tjugotalet. När man 1928 slog samman skolboksutgivningen med Norstedts till Svenska bokförlaget, var Bonniers investering drygt tre miljoner kronor. Så kom förvärvet av Åhlén & Åkerlund 1929 – en gigantisk och riskfylld affär. De nio miljoner som köpet betingade var mer än Bonniers hela förmögenhet – i varje fall den officiella. Denna gång var inte bara Karl Otto skeptisk utan även Åke. Trots det drev Tor igenom köpet på endast en vecka.²

Tors ledande roll från och med Karl Ottos kris medförde att förlaget grenade ut sig alltmer. Förutom bokutgivningen hade man majoriteten i Svenska Pressbyrån och Dagens Nyheter, var helt dominerande tillsammans med Norstedts på läroboksmarknaden, liksom på tidskriftsutgivningen efter köpet av Åhlén & Åkerlund. Tor själv skriver i sina minnen: "Under det senare 1920-talet blomstrade vår firma." I själva verket gick kärnverksamheten, dvs. bokförlaget, inte särskilt bra under tjugotalet och allt sämre under trettioalet. Intresset flyttades alltmer till den totala affärsverksamheten – bokutgivningen var inte längre avgörande för ekonomin. Tor var framförallt intresserad av att bygga upp en koncern, och Åke hade blivit chef för Åhlén & Åkerlund. Karl Ottos roll hade, med ålderns rätt, alltmer blivit "seniorchefens", att upprätthålla kontakten med författarna och att representera firman utåt. 1936 fyllde han åttio år – då hade under femton år Tor och Åke i allt

högre grad tagit över ansvaret för den dagliga driften och ekonomin. År 1932 hade Kaj också blivit delägare, men han var för ung för att kunna få ett lika stort inflytande som sina betydligt äldre bröder.

Medan *koncernen* Albert Bonniers förlag "blomstrade", låg omsättningen på bokförlaget stilla under hela tjugotalet – strax över eller under sex miljoner kronor. Under trettioalet går omsättningen t.o.m. ned. År 1939 är försäljningen 20 procent lägre än 1926. Trettioalet medför dessutom fyra förlustår. Allt detta kompensades mer än väl av vinsterna från Dagens Nyheter och Å&Å, men Karl Otto måste ha känt oro och kanske bitterhet för att Alberts och hans verk inte längre var den trygga medelpunkten i företaget. Karl Ottos lojalitet mot och tillit till sönerna är nästan obegränsad, men i ett brev till Tor så sent som 1940 skriver han i en bisats att "det kastas tyvärr nu mera så oerhört inom Albert Bonniers med pengar".

Sönerna såg till att han inte skulle oroas. Så här skriver Åke till Tor, som på vintern 1928 är i Rom, dit Karl Otto och Lisen reser för att träffa honom: "då Pappa och Mamma i går morse lämnade Stockholm [var] Pappa ovanligt nere, trött och ängslig. Om dom skall få nytta av sin resa får Pappa inte gå och oro sig för affären och penningställningen [...] Du kanske tycker jag verkar löjligt farbroderlig som skriver detta." Med andra ord, Karl Otto skall hållas utanför de ekonomiska bekymren. Tor är helt med på noterna och svarar att "pappa och mamma äro vid storartat humör [...] Om affärer eller affären talar vi inte utan lådsa som om allt vore utmärkt."

När Karl Otto var hemma var han självfallet varje dag på sitt kontor. Han deltog i alla viktiga beslut, men han *styrde* inte firman längre. Han stannade kvar som ordförande i Dagens Nyheter till sin åttiofjärdeårsdag 1938, övertalad av bl.a. änkan till förre huvudredaktören Otto von Zweigbergk, eftersom "ingen annan kan ge den känsla av trygghet som Karl Otto på den posten ger". Men det viktigaste i hans liv förblev författarkontakterna, manuskriptläsningen och inte minst den dagliga korrekturläsningen. På sina resor är han i ständig kontakt med tryckeriet som sänder korrek-

Karl Otto och Lisen i Mon Reale, Palermo 1921, med bl.a. Ulla Bjerne och Hanna Pauli. Bonniers privata arkiv

tur till honom. Från Taormina på Sicilien i januari 1929 skriver Karl Otto till tryckerifaktorn Lars Brolin att han har medfört arken 23–31 på Svenskt Biografiskt Lexikon och ger detaljerade anvisningar om ändringar och tillägg. Just korrekturläsningen måste ha givit honom en viktig känsla av obruten kontakt med förlaget och utgivningen, samtidigt som han slapp de dagliga bekymren.

Karl Otto och Lisen blev mycket förmögna och levde därefter. Karl Otto hade alltid haft en privilegierad tillvaro. Först som son till den förmögne borgaren Albert och sedan som chef och först ensam ägare till Albert Bonniers förlag. Som framgått ansåg han dock att hans lön från Albert kunde ha varit större. Först efter Alberts död börjar Karl Otto och hans familj med sex barn leva som

den välbeställda familj de var. På Karlavägen hade man fyra "pigor" – en på två medlemmar av hushållet. Det definitiva steget från en förmögen borgares livsstil till en tillvaro bland Sveriges rikaste män togs 1909 i och med byggandet av en magnifik villa på Djurgården, Nedre Manilla, eller Kruthuset som den först kallades. Det var ingen slump att bland de nära grannarna var svågern Ernest Thiels palatsliknande villa, som sedan skulle bli museet Thielska Galleriet och Wallenbergs Täcku udden. Senare lät även Torsten Kreuger bygga sig en stor villa i närheten.

Fastigheten hade goda kulturhistoriska traditioner, och olika hus hade byggts där sedan 1700-talet. Bland andra hade skalden Johan Gabriel Oxenstierna hyrt en lägenhet där, vilket säkert glädde Karl Otto. Oxenstierna tackade på sin tid sin värd med en något lättviktig dikt där han beskrev Manillas historia. En av de tidigare ägarna, diplomaten del Coral, hade lämnat stället för uppdrag i Turkiet. Det hade förfallit, men stallet stod kvar:

Men ödet ville likväl spara
Ett af de verk du gjort, Corall!
Att för din framtid uppenbara
Allt hvad Manilla kunnat vara.
Om du ej i din konungs kall
Till stora Turken nödgats fara:
Och detta verket var ditt stall
Som i det öfrigas förfall
Din tankes storhet återkallar.⁵

Nu var det dags att bygga ett helt nytt hus. Det ritades av Ragnar Östberg som sedan skulle bli Stadshusets arkitekt. Det byggdes samman med en äldre byggnad, Kruthuset, som samtidigt gjordes om till bostad för Tor. Karl Ottos och Lisens bostad inrymde femton rum, två badrum och åtta "övriga" rum, som det uppges i mantalslängden. Det var ingen slump att Karl Otto och Lisen och deras barn anlätade Ragnar Östberg för sina villor. Han var den arkitekt i sin generation som var mest nationellt inriktad. Husets paradrum, den stora salen, är också mycket riktigt i fornnordisk stil,

*Kruthuset på Djurgården när det köptes 1909. T.h. syns arkitekten Ragnar Östberg.
Bonniers privata arkiv*

med tunga träbjälkar synliga i det höga innertaket. Åter markerar Karl Otto och Lisen sin svenskhet.⁶

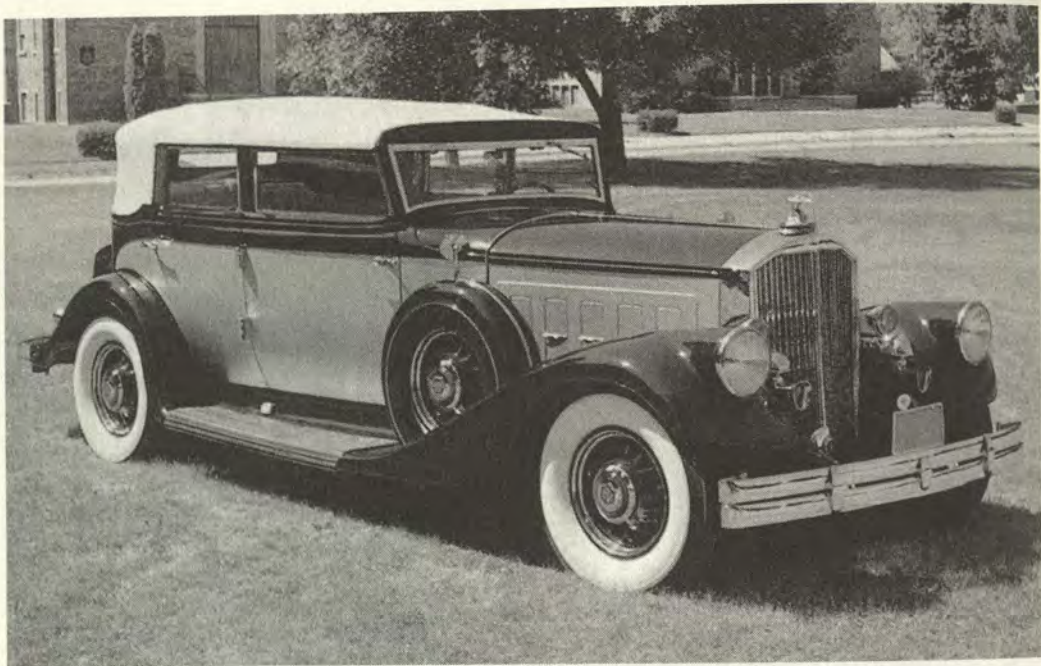
Det stora huset var avsett endast för Karl Otto och Lisen. Barne-
nen, utom Kaj som var nio år, hade hunnit flytta hemifrån. Men
det krävdes många rum för representation och den omfattande tjä-
narstaben. Den bestod som mest av husfröken, kokerska, två jung-
frur, en trädgårdsmästare, en medhjälpare till denne samt en
chaufför. Villan fylldes snabbt med storartade konstverk, domine-
rade av den porträttsamling av Bonniers författare som Karl Otto
hade börjat förvärva tidigare. Karl Otto levde trots det på en rela-
tivt blygsam nivå. Han hade varken lustjakt eller sommarpalats
som de andra miljonärerna. Den enda synliga lyxen som han tillät
sig var en ståtlig representationsbil. År 1921 köpte han en Cadillac
från firma Fr. Wagner för 22.000 kronor – en halv miljon i dagens
värde. Året därpå blev han medlem i KAK, Kungliga Automobil-

Nedre Manilla sammanbyggt med Kruthuset. Foto Margareta Lindroth

klubben, där man endast accepterades genom rekommendation av två tidigare medlemmar. 1931 var det dags för en ny amerikansk lyxbil av märket Lincoln, och i mitten av trettioalet köptes den kanske finaste bilen, igen en amerikansk bil, en Pierce Arrow. Det märket hade högsta status i USA och användes av landets president.

Den finske förläggaren Heikki Reenpää minns fortfarande denna bil, som gjorde ett outplånligt intryck på honom, när han som femtonåring besökte Karl Otto och Lisen, som var vänner och kolleger till hans föräldrar. Ännu sextiofem år senare kan han beskriva bilen i detalj. Både Karl Otto och Lisen mötte honom vid Finlandsbåten med "den bonnierska representationsbilen [...] och herr Jansson, som var en äldre herre som rörde sig och körde bilen i en mycket maklig takt! Det var en bil vars make jag aldrig efteråt upplevt! Bilen var hög, fyrkantig och mycket rymlig inuti. Färgen

*1933 års modell av Pierce Arrow med V-12-motor på 175 hästkrafter,
av samma märke som Karl Ottos representationsvagn.*

var mörkgrön nästan svart, men inne var det mera färg. Baksätet var uppbolstrat med himmelsblå mockatyg, gardinerna var ljusrosa och på golvet en persisk matta [...] Förarsätet var ljusbrunt läder likaså de små sitsarna som var framme i bakre rummet. Förarsidan var bakom en glasvägg som dock Jansson alltid höll öppen.”

Karl Otto tog varje år ut ur firman så mycket pengar som han behövde. Hans utgifter mellan 1919 och 1929 låg på cirka 250.000 kronor om året, ungefär fem till sju miljoner i dagens penningvärde.⁸ En stor del av pengarna gick till understöd till barnen, till släkt och andra behövande och inte minst till de långa, påkostade resorna. Ett år som 1924 är hans sammanlagda utgifter 270.000 kronor, varav 73.000 kronor till den dagliga tillvaron, barnen får 95.000 kronor. Till det kommer konst för 16.000 kronor och resor för inte mindre än 67.000 kronor. Det höga beloppet är dock ovanligt stort och gäller den långa USA-resan. Övrigt understöd är cirka 18.000 kronor. Under hela sitt vuxna liv betalade Karl Otto understöd till olika släktingar, delvis årligen, delvis som tillfällig

hjälp. Han hade svårt att säga nej, men prutade gärna ned den begärda summan.

Karl Ottos inkomster ökar successivt, dock i löpande penningvärde. År 1931 taxerar han för 663.000 kronor – Staffan Sundin har beräknat den verkliga inkomsten till cirka 900.000 kronor – att jämföra med K.A. Wallenberg som samma år taxerar för 831.000 kronor. Detta kan jämföras med vid denna tid normalt höga löner som 15.000 kronor för en professor eller 31.000 kronor för Dagens Nyheters chefredaktör. Karl Ottos förmögenhet ökar likaså. Främst genom inkomster från förlaget men även genom fastighetsköp och aktiespekulationer. Den dryga miljon han ärvt av Albert vid sekelskiftet hade ökat till fyra miljoner 1920, eller cirka 80 miljoner i dagens penningvärde. Det året gör Karl Otto en beräkning av sin finansiella ställning, troligen påverkad av krisen och oron för förlagets ekonomi. I dessa fyra miljoner ingår dock inte hans innehav i Albert Bonniers förlag och Pressbyrån, vilket kanske var värt lika mycket till.

Karl Otto och Lisen vill ha sin familj så nära sig som möjligt. Alla sex barnen bosätter sig på Djurgården. De båda favoritbarnen Tor och Elin bor närmast föräldrarna. Tor med familj i det gamla Kruthuset, som är sammanbyggt med föräldrarnas ståtliga villa, och Elin med sin man Yngve Larsson i en angränsande villa, Mullberget, ett äldre hus, som liksom Nedre Manilla byggts om av favoritarkitekten Ragnar Östberg. Greta med sin man, historikern Tor Berg, bor i Franska värdshuset, mitt emot Skansen, en fastighet som Karl Otto förvärvade i början av 1900-talet. Gert med familj flyttar i mitten av tjugotalet in i en 1700-talsbyggnad vid Albertet något längre österut längs samma väg. Åke väljer att bo litet för sig själv i Diplomatstaden. I gengäld blir det den ståtligaste villan – och dyraste. Den kostade 345.000 kronor 1929.⁹ Så har den också "de magnifika dragen av ett litet barockslott" inspirerat av Tessin.¹⁰ Ragnar Östberg gör ritningarna till den. Kaj, den yngste, bygger i början av trettioalet en funkisinspirerad villa väster om Franska värdshuset. Den har ritats av Kurt von Schmalensee, en av Stockholmsutställningens arkitekter.

Denna höga levnadsnivå krävde motsvarande inkomster. De tre

sönerna Tor, Åke och Kaj, som var verksamma i förlaget och även delägare, tog ut mycket höga utdelningar från firman. Under 1920-talet erhöll Tor och Åke 110.000 kronor om året från firman, motsvarande cirka 2 miljoner. Då måste man också ta hänsyn till att skatterna var betydligt lägre, liksom kostnader för hushållet, för resor etc. Dessutom hade framförallt Tor betydande extrainkomster från aktiespekulationer och andra affärer. År 1929 var Tors sammanlagda inkomst 321.000 kronor. Åke som hade en mera sangvinisk syn på tillvaron fick – trots en inkomst samma år på 335.000 kronor – inte pengarna att räcka till. Han hade bl.a. lånat till husbygget i Diplomatstaden, och det kostade en del i räntor och amorteringar. Han lånade stora summor ur företaget för att det hela skulle gå ihop, vilket inte tycks ha bekymrat honom. Hjalmar Kinberg, som ofta skriver rapporter till Karl Otto under dennes resor, är medveten om detta när han i januari 1929 skriver ”att herr Åke Bonnier nu såsom ofta är ’ruinerad’ bevisar ju endast att han är på gott humör”.

De övriga syskonen hade även de en mycket hög levnadsstandard, dock betydligt blygsammare än vad Tor och Åke hade. Kaj blev ju inte delägare förrän 1932 och fick på tjugotalet, då han var i tjugooårsåldern, nöja sig med inkomster mellan 19.000 och 36.000 kronor. Gert, som hade valt att bli vetenskapsman istället för att gå in i firman, fick ett väl tilltaget årligt underhåll, som 1929 uppgick till 60.000. De två systrarna fick nöja sig med något mindre; Elin, den äldsta systemen erhöll samma år 58.000 kronor och Greta 50.000 kronor. Hur svärsönerna ställde sig till det är svårt att veta. Förmodligen var situationen inte så lätt – att bli underhållen av svärfar, samtidigt som man inte hade lika stora inkomster som svågrarna. Man får en glimt av detta i ett brev från Elins man, Yngve Larsson, när han 1924 – han skulle bli borgarråd samma år – skriver till Karl Otto och Lisen som är på resa i USA: Jag har ”en särskild anledning, varmed jag icke kan göra mig angenäm, och som jag alltså skall be att i början få göra undan. – Vi hava, de sista åren, jämte vårt ordinarie underhåll å 15.000 kronor på våren fått mottaga ett då erforderligt tillägg å 4.000 kronor. Vår budget visar icke heller, i motsats till Stockholms stads, någon större förbättring, och jag

skönjer i mars den tidpunkt då jag nödgas göra framställning om en kassaförstärkning. Om orsaken härtill kunna vi endast säga det samma som i fjol, och antagligen med mera rätt – det är vår allmänna levnadsstandard, som kostar dessa pengar. Givet: familj på sex barn, detta hus, detta antal tjänare, denna allmänna levnadsnivå.” Beroendet skulle vara hela livet och behoven bli allt större. Ett liknande brev skriver Yngve Larsson 1936. Han meddelar att hans inkomster som borgarråd är 14.000 kronor och totalt – med understödet från Karl Otto – uppgår de till 70.000 kronor – ett belopp som absolut inte räcker. Nu behöver han omedelbart pengar till skatt och en avbetalning till NK, där han är skyldig 10.000 kronor. En lektorslön var vid samma tid 9.000 kronor, men jämfört med svågrarnas inkomster kanske 70.000 kronor kändes futtigt.

Under trettioalet ökade delägarnas inkomster från firman något – Tor och Åke erhöll i genomsnitt 420.000 kronor och Kaj, nu delägare, 330.000 kronor. Först 1938 erhöll delägarna dessutom löner – Tor och Åke 100.000 kronor, Kaj 75.000 och Albert, Tors äldste son, som detta år blivit delägare, 57.500 kronor, allt skattefritt. År 1932 hade Karl Otto en bokförd förmögenhet på 8,3 miljoner kronor. Där ingick aktier för 4,5 miljoner – hälften i Dagens Nyheter – och tillgångarna i Albert Bonniers förlag.

År 1932 beslutade Karl Otto sig för att fördela huvudparten av sina tillgångar bland barnen. Hans ambition var att det skulle ske med största möjliga rättvisa, vilket var en omöjlighet. De tre syskon som inte var delägare hade av naturliga skäl redan en sämre utgångspunkt. Och att dela upp firman ytterligare var otänkbart. Ju fler delägare det blev, desto svårare skulle det bli att komma överens. Varje barn erhöll en miljon, cirka 20 miljoner i nuvarande penningvärde. Pengarna skulle stanna kvar i firman och ge var och en en årlig ränta på 1,5 miljoner kronor i nuvarande penningvärde. Den goda tanken blev dock i praktiken inte så rättvis som Karl Otto hade tänkt sig, eftersom den allt större inflationen kraftigt minskade värdet på beloppen. För delägarna i firman ökade däremot värdet med företagets starka tillväxt. Med åren ökade ojämlikheten alltmer. Karl Otto tycks ha varit medveten om detta. Vid sin död 1941 efterlämnade han 2,5 miljoner, där hälften ärvdes av

Lisen och den andra hälften helt tillföll de tre "syskonen" – de av barnen som inte var delägare i firman. År 1952, när deras tillgodo-havanden hade minskat med 50 procent genom inflationen, gjorde man en uppgradering av avkastningen på deras fordringar – dock endast med en fjärdedel."

I och med att Karl Otto alltmer dragit sig tillbaka blev de båda äldsta sönernas position starkare. Tor hade med den äldste sonens rätt i praktiken tagit över ledningen av firman. Åke ägnade sig alltmer åt marknadsföring och tidskrifterna. Erik Lagerkrans iakttagelse att Tor representerade "kraften" och Åke "fantasien" betydde i praktiken att Tor dominerade i hög grad. Samarbetet fungerade dock hyggligt, mycket beroende på att Åke i de flesta motsättningar lät Tor få sin vilja fram. Belysande är Tors sätt att lägga beslag på en styrelsepost i Enskilda Banken, något som han hett eftersträvade. När Åke i januari 1929 får en förfrågan om huruvida han eller Tor skulle vara intresserade av att ingå i Skandinaviska Bankens styrelse, skriver Tor, som är i Rom, till Åke att man borde tacka nej. Styrelsen är byråkratisk och tungrodd. Bakom erbjudandet ligger att man vill locka över Bonniers som kunder till banken. Här finns nu chansen, utropar Tor, att spela ut erbjudandet mot Enskilda Banken, som ju var Bonniers huvudsakliga bank. Om man hotar Enskilda med att man skall gå in i Skandinaviska Bankens styrelse, så kommer de att kontra med att själva erbjuda en styrelsepost. När det gäller vem som skall få den eventuella styrelseposten, så har Åke visserligen fått den ursprungliga förfrågan, men, skriver Tor, "jag vill uppriktigt säga att jag skulle bli förfärligt avundsjuk. Jag har i alla år drömt om och rätt långt inne hoppats på den möjligheten, och skulle bli ledsen stå där med lång näsa."

För att inte förlora någon tid så bifogar Tor ett brev till Jacob Wallenberg, som han ber Åke vidarebefordra, om han "tycker det är lämpligt". I brevet, som på ett skickligt sätt antyder att man kanske måste byta bank om man accepterar Skandinaviska Bankens erbjudande, glöms Åke bort, det handlar bara om Tor: "Jag måste uppriktigt bekänna", skriver han till Jacob Wallenberg, "att jag skulle vara mycket tjugad av att sitta i en stor banks styrelse. Jag är med liv och själ affärsman och ingenstädes förefaller det mig, får

man tillnärmelsevis en sådan överblick över den svenska affärsvärlden och dess möjligheter som från the inside av en stor bank [...] Då alltså nu en dylik möjlighet förelagts har jag varken velat svara ja eller nej, innan jag fått rådgöra med dig" – och han tillägger för säkerhets skull: "Du är dessutom ett av de klaraste huvuden jag stött på", och undertecknar "Din alltid tacksamme och tillgivne".

Åke tyckte nog att det var ett för insmickrande brev. Han meddelar Tor att han inte lämnat fram det utan istället talat med Wallenberg. Åke är övertygad om att han har ordnat styrelseposten och han har meddelat Wallenberg att det i så fall är Tor som skall ha den. Visserligen tyckte han att Tors brev var "skrivet mycket starkt i jag-form: l'état c'est moi", men han lyckönskar sin bror till denna post: "Jag har gjort vad jag kunnat för dig i denna sak och jag har – det vill jag understryka – med *fullkomligt* bibehållet gott humör strukit på foten för egen del!" Tor, som snart kom in i styrelsen, upptäckte dock att det inte var så roligt som han hade hoppats. I sina minnen kallar han det "ett misstag" – det visade sig nämligen att Tor hade valts in för att den gamle Marcus Wallenberg trodde att han därigenom kunde påverka vad som skrevs i Dagens Nyheter. Tor i sin tur trodde i sin "okunniga och romantiska uppfattning om 'haute finance'" att den kunde påverka landets och världens öden. Vi hade bäge fel, skriver Tor. Han fick sitta i tjugosju år i en styrelse där han kände sig som "femte hjulet under vagnen".¹²

Trots Åkes koncilians skar det sig dock rejält mellan bröderna. Köpet av Åhlén & Åkerlund på hösten samma år skulle få en avgörande betydelse för firmans framtid och därmed deras relation. Den ekonomiska tyngdpunkten försköts snabbt från bokutgivningen till veckotidningarna. Bokförlaget var Tors naturliga hemvist, och Åke, med sin erfarenhet av förlagets tidigare tidskriftsutgivning, kunde som chef för Åhlén & Åkerlund få en egen plattform. Därmed fanns det en naturlig grund för en delning av inflytandet. Nu hade emellertid Tors äldste son, Albert, hunnit bli tjugotvå år och praktiserade vid den tiden i USA. Här såg Tor en möjlighet att få makten över både tidskrifter och böcker. Så snart Å&Å-köpet var avklarat skickade han det inom familjen berömda

telegrammet "Vogue la galère" – "Det må bära eller brista" – till Abbe, som Albert kallades, och samtidigt ett fem sidor långt brev, där han i detalj redogjorde för köpet, de olika tidskrifternas framtidsmöjligheter och företagets ekonomi. Det var en så stor affär – även för Tor – att han inledde brevet ganska avväpnande med: "Ja, så är det gjort [...] Skall jag först tala om, att jag är alldeles slut. Man borde naturligtvis vara lika van som Kreuger med sådana affärer för att nerverna skola hålla och därför blir väl det här brevet ganska hackigt." Abbe, som redan förefaller vara beredd att ta hand om Åhlén & Åkerlund, svarar samma dag med ett telegram: "det svindlar vid denna milstolpe but I will stand by with the power I have".

Abbe kallades hem från USA för att så fort som möjligt inta en position på Åhlén & Åkerlund. Åke hade blivit verkställande direktör och den tjugotreårige Abbe kallades inköpschef, en hög men något diffus befattning. Åke känner att hans ställning är hotad. Redan i december samma år, åtta veckor efter köpet, skriver Åke till Tor att han "gärna [skulle] se att jag finge sitta kvar som ledare av tidskriftsavdelningen först i de fem uppgjorda åren, där efter om det då med fog kan anses att jag icke spruckit på saken och om jag alltiämt önskar sitta kvar". Detta skrevs tydligen med anledning av att Tor försökte placera Abbe så nära toppen som möjligt. Åke, som alltid kompromissvillig, är med på att Abbe blir "bägge firmornas tekniskt sakkunnige. Han får sålunda ett utomordentligt stort och utomordentligt intressant verksamhetsfält."

Tor svarar i ett brev som inte har bevarats, men innehållet framgår av Åkes svar dagen därpå. Tor hade tydligen påpekat att han ensam hade genomdrivit köpet av Å&Å och att det gav honom en särskild rätt att förfoga över företaget och, underförstått, ge Abbe en position som Tor ensam skulle bestämma. Nu är Åke för en gångs skull upprörd: "Jag använder inte singularisformen på tal om upphovet till 3-miljonersaffären Svenska Bokförlaget [...] och jag skall heller inte tala i singularis ifall mina underhandlingar med Kreuger eventuellt skulle leda till uppgörelse om Aftonbladet! Jag använder alltid vi-formen till skillnad mot dig (och Abbe)." Åke håller med om att han var tveksam inför Å&Å-köpet, men det berodde på att Tor för en gångs skull "slungade all tveksamhet". Det

Albert Bonnier jr.
Maskintelegrafens i bokhyllan står på full fart framåt.
Foto Lennart Nilsson

innebar inte att Åke var "mindre intresserad och mindre angelägen" än Tor. Och han påpekar att köpet inte hade blivit av om han hade satt sig emot: "Vi – pappa, du, Kaj och jag – ha icke gjort en tio-miljonersaffär för att Abbe skulle få ett arbetsfält."

Åke fortsätter med att han "begär *icke*" att få leda Å&Å, det får Tor eller Kaj gärna göra, men om han skall göra det, "om jag blir själen i och ledaren för denna betydande del av vår verksamhet, då vill jag heller icke lämna den ifrån mig på en viss dag därför att Abbe just då fyller 30 år!!!!" Den dagen är Åke endast femtiotre år och han har ingen lust att dra sig tillbaka, bara för att Tor vill det:

"Envåldshärskardömen äro på avskrivning, men i affärer representera de säkert den allmängiltiga framgångsformen", skriver han, men tillägger att det sällsynta och lyckliga är att "pappa och du och jag – och numera också Kaj – ha kunnat arbeta så kollegialt och bra tillsammans". Tyvärr är det inte längre så, nu fungerar inte samarbetet som förr. Skall man se "sanningen i ögonen" så har varken Åke eller Kaj haft det "lika lätt att samarbeta med Abbe som vi haft med pappa och dig".

Tor vill att Abbe skall bli Åkes "närmaste man". Det kan Åke inte tänka sig – en sådan position finns inte. Han föreslår istället att Abbe blir Tors närmaste man och i framtiden får Åkes son Gerard och Kajs äldste son Tomas motsvarande ställning hos sina fäder. Annars skulle Gerard, "en ytterst vek natur", som t.ex. Tors "närmaste man" kanske bli mycket olycklig. Låt oss nu göra upp i denna sak "i all vänskap", avslutar Åke, så att det inte blir onödiga friktioner mellan farbröder och brorsöner. Av ett PS framgår också hur litet Karl Otto vid det laget är inblandad i firmans affärer. Trots att det gäller något så avgörande som successionsordningen så skriver Åke till Tor: "Du har fullkomligt onödigt dragit in pappa (och mamma) i en uppgörelse som bara angår oss. Jag *begär* att detta brev stannar oss emellan."

Som alltid ger Åke med sig. En månad senare är det avgjort att Abbe kommer till Å&Å. Tor försöker jämka ihop Åke och Abbe och inleder, något okänsligt, med att skriva till Åke att han vet att "du inte tycker vidare om Abbe, ja, att du har en direkt aversion mot honom". Detta har gjort Abbe "ledsen och orolig för framtiden". Abbe – tjugotvå år – tyckte "det var självfallet att det var du som tog hand om Å&Å!" Men så kommer de positiva raderna. Abbe har skrivit att "det finns ingen vars sätt mot människor i allmänhet och vars sätt att arbeta, jag mer skulle vilja efterlikna än Åke. – Det finns heller ingen jag har större lust att arbeta med och beundrar mer – så här på avstånd. Då är det ju fan att det så lätt skall kunna skära sig." Tor vädjar till Åke att ge Abbe sitt stöd – tänk om jag i en liknande situation skulle "göra livet surt" för din son Gerard. Det är naturligt att hålla på sin egen son: "hur kallt man än försöker resonera, så ta känslorna för ens barn överhand.

Så gäller det till slut också firman!" Till slut lovar Tor också att tala allvar med Abbe, att "framhålla nödvändigheten att köra långsamt [...] Jag erkänner gärna att han har lätt att ha både händer och mun full."

Även om viljan var god från båda sidor skulle det snart skära sig igen mellan Åke å ena sidan och Tor och Abbe å den andra. År 1931 hade Abbe befordrats till chef för de "tekniska avdelningarna", dvs. sätter, tryckeri och binderi, där hundratals arbetare var sysselsatta. Han var tjugofyra år gammal och hade ingen annan arbetslivserfarenhet än praktikplatser i Paris, London och New York. Han lyckades irritera flera av de ansvariga tjänstemännen. Abbe berättar själv i sin memoarbok att chefen för klichéanstalten skrivit ett brev till Karl Otto, där han önskade att Abbe skulle "fara dit pepparn växer".¹³ Än värre var att han stötte sig med Anna Ehlin, Erik Åkerlunds syster, mäktig chef för annonsavdelningen och verkställande direktör tillsammans med Åke. Hon anser att Abbe överskrider sina befogenheter och kräver att det markeras att det är hon och Åke som leder företaget." Vad som utspelades mellan Åke och Abbe har inte framkommit, men det är lätt att tänka sig att Åke, som var tveksam till Abbe från början, blev irriterad på den framfusige unge mannen.

I februari 1931 skriver Åke plötsligt ett avskedsbrev. Det är ställt till Kaj med några sista råd: "Då jag nu lämnar Stockholm och affärerna – sannolikt för alltid – tar jag så gott som alla mina bekymmer med mig dit jag reser." Han aviserar ett "testamente" med förslag om disponering av andliga och materiella värden på Sveavägen". Åkes bitterhet lyser igenom i den litet slängiga avslutningen: "Om ni av en eller annan anledning plötsligt skulle befinna er trångbodda, så finns lediga, dels ett med falska mahognymöbler försett mindre rum Sveavägen 56 och dels ett med äkta mahognymöbler försett större rum Sveavägen 53. Var god disponera dem på obe-gränsad tid!" Adresserna är till Bonniers förlag respektive Åhlén & Åkerlund.

Avskedet blir inte av. Tor skriver till Åke i juli samma år: "Jag är utomordentligt glad att du beslöt dig för att stanna, för firmans skull, för min skull och, du må tro mig eller ej, inte minst för din

egen skull." Samarbetet skulle dock inte heller efter detta förlöpa friktionsfritt. Redan på våren 1931 vill Abbe – och Tor – att Abbe, förutom chefskapet för de tekniska avdelningarna, även skall få ansvaret för de s.k. bokserierna. Tor vill att Abbe också skall syssla med bokutgivning, underförstått att han en dag skall bli chef för hela firman. Åke svarar med att han och Tor borde byta arbete – Åke vill helst av allt gå tillbaka till "andra sidan Sveavägen", till Albert Bonniers förlag, han tycker att arbetet på Å&Å är "tarvligt". Men *om* han stannar som chef på Å&Å så är det "på livstid".

Tor förstår naturligtvis att det är Åkes sätt att tala om att Abbe inte skall gå i vägen för honom. Tors irriterade svar blir också att han själv har varken förmåga eller lust att ta hand om Å&Å, och vad gäller att han skall "godkänna någon slags form för diktatur på livstid" så föredrar han ett "tills vidare" – men Åke skall vara kvar på Å&Å. Åkes svar är – som nästan alltid – försonligt. Jo, han tycker att det är svårt att "häfta fast några förnämre epitet på Hela Världen, Ur Levande livet och Filmjournalen". Han vill helst slippa, men skall han stanna så vill han inte känna att han "sitter i vägen för Abbes ambitioner". Om han nu lägger ner sin själ i arbetet så vill han inte plötsligt lämna arbetet: "Tycker du då, att det är för mycket begärt att jag vill ha en försäkran om att jag inte skall bli bortkörd?" Tydligen får Åke inte det, för efter ett nytt samtal med Tor, skriver Åke två dagar senare att han nu definitivt bestämt sig för att lämna Å&Å. Tor kan ha det övergripande ansvaret, medan Abbe och Anna Ehlin sköter det dagliga. Själv har han inte lust att bli en "skenfigur". Till slut är det – igen frestas man skriva – Åke som är förloraren. Tor har uppenbarligen blandat in Karl Otto, som sagt till Åke att stanna på sin post: "Pappa *vill inte* att det skall bli någon förändring. Möjligen är han rädd för, att jag skall tränga Kaj tillbaka om jag kommer helt till A.B.", skriver Åke uppgivet.

Under hela trettio-talet förs mer eller mindre irriterade diskussioner mellan de tre bröderna. Kaj hade blivit delägare 1932, men endast fått 25 procent i motsats till Tors och Åkes 33,3 procent. Tor var även utanför firman den förmögnaste brodern genom sina lyckade aktieaffärer. År 1930 hade han en förmögenhet på 1,3

miljoner, medan Åke endast hade 100.000 kronor. Trots det är Tor missnöjd. Han hade redan två familjer och fyra söner, medan Åke endast hade en son och Kaj en son och en dotter. I april 1935 – då hade Tor och Kaj fått ytterligare en son vardera – skriver Tor till Karl Otto om fördelningen. Brevet angår givetvis även Åke och Kaj framhåller han, men "om pappa (o. mamma) tycka att det är för oblygt och pretentiöst så stoppa det". Det gäller min "ängslan för min framtida ställning [...] Det är klart att jag med mina två stora o. dyra familjer har mycket större utgifter än bröderna. För att komma i paritet med dem måste jag antingen lägga om mina levnadskostnader – vilket varken är roligt eller så lätt [...] eller också finna mig i att jag blir den fattigaste av de tre firmainnehavarna."

Karl Otto som hade behållit de återstående 8,3 procenten av firman, sedan Kaj hade fått sin andel, vill nu lämna resten av sitt innehav till Kaj, så att denne får lika stor andel som de äldre bröderna. Tor protesterar kraftfullt mot detta. Tor pekar på sina insatser under de tjugotvå år han varit delägare. Det är han som genomfört konversationslexikonet under den "bekymmersamma efterkrigstiden då pappa var sjuk. Att lexikonet gick så bra, och givit sådana jättevinster är väl framförallt Åkes förtjänst, liksom vi uteslutande ha Åke att tacka för att Bonnier-Bibliotek [dörrknackarförsäljning mot avbetalning] – så viktig för hela vår verksamhet – kom till o. organiserades." Men de verkligt stora affärerna, som köpet av Dagens Nyheter, samarbetet med de andra dagstidningarna, Pressbyråns utveckling, tillkomsten av Svenska bokförlaget, där "anser jag mig icke oväsentligt ha bidragit". Och när det gäller Åhlén & Åkerlund "tar jag åt mig brorsparten av äran – eller vanäran –". Nu vill Tor "övertaga-köpa" Karl Ottos andel på 8,3 procent för att ge den till Abbe, när denne fyller trettio år – något som är "både nödvändigt och rättvist". Någon orättvisa mot Kaj anser inte Tor att det är, möjligen mot Åke, men Gerard blir ju ändå "par force des choses en gång firmans *ojämförligt* största delägare".

Under hela denna diskussion om arvet är Kaj – arton år yngre än Tor och femton år yngre än Åke – den som de äldre bröderna, framförallt Tor, anser skall ha minst. Kaj försöker kämpa för sina rättigheter men får bara höra att han inte har bidragit till firmans

utveckling. Kaj påpekar att han visserligen på grund av att han är så mycket yngre inte har kunnat vara delaktig i de stora affärerna, men att han nu också hålls utanför, att han inte *får* bidra. I oktober 1936 skriver han ett sex sidor långt brev till Tor – inte till Karl Otto! – med kopia till Åke. Efter ett längre resonemang om vad som är rättvist övergår han till "ett mer känslomässigt resonerande". Han vill bli utlöst ur firman. Anledningen är "att jag känner mig i hög grad överflödig i arbetet. Låt mig tala helt uppriktigt. Du tycker – och det är möjligt att jag i ditt ställe skulle tycka det samma – att jag är en inträngling, som egentligen inte har i firman att göra. Jag vet att du förnekar att så är fallet, men jag känner det ytterligt ofta." Kaj måste "genom en för oss båda irriterande frågvishet" själv ta reda på vad som försiggår i firman, medan Tor, Åke och Abbe får veta allt. Så länge Karl Otto deltog i det dagliga arbetet så var det han som informerade Kaj, nu är det inte så längre. "Och hur det skall gå när pappa är alldeles borta vågar jag inte tänka på." Kaj känner sig övergiven av alla, även av Karl Otto: "Jag vet att allt vad jag här skrivit av pappa kallas misstänksamma inbillningar och att du kallar det hjärnsnöken, men för mig är det dock realiteter, som sedan ett år tillbaka plågar mig mer och mer för varje dag. Jag vet att jag inte är något snille, men jag orkar inte bli påmind om det jämt – visserligen inte med ord – av mina idérika och skickliga och tyvärr så mycket äldre bröder. Därav mitt förslag om inlösen."

Hur allvarligt Kajs förslag var framgår inte, men han blir kvar i firman. Kontroverserna fortsätter dock under hela 1937. De gäller inte endast Kajs ställning utan även arbetsfördelningen – eller snarare maktfördelningen – mellan bröderna, och inte minst Abbes allt större inflytande. Åke är upprörd över att Tor och Abbe gör affärer utanför firman, utan att först erbjuda de andra delägarna att vara med. Dessa privata affärer som Tor och Abbe gör utan att Åke erbjuds att vara med betyder "ingenting mindre [...] än början till slutet på vår firmas historia [...] som är knuten till vår familj. Att det kapitlet till slut måste komma har jag alltid haft klart för mig – men jag hade trott att det inte behövde komma förrän efter våra pojkars tid."

Tor å sin sida tycker att Åke är för självständig, med vilket han menar att Abbe har för liten makt på Å&Å. Åke kräver då att villkoren för samarbetet mellan delägarna skall formaliseras. Hittills har det gått bra utan skrivna regler, men förutsättningen var "Pappas patriarkaliska ledning och beskydd [...] vår respekt och våra känslor för Pappa [har] på ett naturligt sätt blivit vårt handlandes högsta instans". Men med tanke på all oenighet är det dags att skriva ned hur samarbetet skall fungera. Så påminner Åke om att Tor för länge sedan föreslagit att endast en son från vardera delägare skall tas in i firman som blivande delägare. De andra sönerna kan visserligen sysselsättas i de olika företagen men inte bli delägare: "Det är visserligen inte alltid säkert, att det är fideikommissarien som är bäst lämpad att sköta godset, men det är dock en norm att hålla i." Det är lätt att föreställa sig vad bröderna tyckte om detta. Åke hade ju en enda son, och Tor och Kaj fem respektive två söner.

Till slut tar Karl Otto till orda. I ett långt brev till Åke i augusti 1937 från Sälens högfjällshotell skriver han något som kan uppfattas som hans personliga testamente till de tre sönerna och arvtagarna till Alberts och hans firma. Det Karl Otto framförallt önskar är att bröderna kommer överens. Därför har han inte lagt sig i – och delvis inte blivit tillfrågad om – de olika turerna. Kaj hade skrivit att han talat med Karl Otto: "Pappa säger sig godkänna vilken uppgörelse vi än kan komma till." Nu vill Karl Otto ändå ge sin syn där han "alltjämt går omkring med en nervös oro över att det icke skall bli tillfredsställande för *båda* parterna". Tor och Åke skall få en "överinkomst" för sina insatser för firman före Kajs tid men "så får detta icke verka som en *mindervärdighetsstämpel åt Kaj för hela livet*, vilket skulle, jag är alldeles viss därom, förbittra hans liv och arbetsglädje och hindra honom från att utveckla alla de möjligheter till den gemensamma firmans gagn, med vilka han sitter inne. Det fanns en tid – rätt lång förresten – då jag misstvivlade om att såväl Tor som du skulle bli av något verkligt gagn för firman – jag minns att jag en gång skrev ett längre brev därom till Tor, där jag rent ut sade honom, att han hade att välja mellan ett större arbetsintresse för förlaget eller sluta – för mig, skrev jag,

måste förlagets bästa vara det avgörande. – Och jag minns likaså, att jag – tillsammans med Tor – uttryckte oss emellan vårt missnöje över att du ej hade, vad vi då antogo, det verkliga intresset, utan att du mera hade funderingar åt det 'artistiska' hållet. – Icke desto mindre gav jag er, *utan tvekan*, då ni blevo 30 år, icke endast delägarskap i firman, så som jag hade fått det vid 30 år, utan delägarskap av *en full tredjedel*, trots att ni då, varken Tor eller du, bidragit det allra ringaste till affärens utveckling utan vilken *helt* var min fars verk och *i mycket hög grad* mitt verk – det var dock *jag* som skapat *hela* firmans förhållande till 80- och 90-talets svenska författare, det vill säga, *hela* den bas på vilken affären byggts hädanefter, och utan vilken den senare utvecklingen knappast hade kunnat komma till. – Till jämförelse vill jag betona att *mitt* delägarskap aldrig gällde *äganderätten* av affären eller någon del därav, utan blott avkastningen (om jag minnes rätt) som *högst* 5% av *bruttoomsättningen* (vilken rörde sig mellan 300.000 och 500.000 och blott ett enda år (1898) gick upp över 600.000 och att jag, efter min pappas död *avköpte* mina systrar förlaget genom att tilldela dem större *kapitalarv* än som kom på min part. Det *förtroende* till Edra *framtida* insatser som jag då visade, och som väl bidragit till vad vi gjort, ett sådant framtidsförtroende är vad jag tycker vara er *skyldighet* gentemot Kaj. Ty det finnes *intet* som utvecklar en personlighets bästa egenskaper bättre än erkänsla och förtroende. – Men det är detta som Tor inte tillräckligt visar, och som tynger Kaj *så*, att han till och med anhöll att få sluta i firman. – Detta förtroende – denna 'gentiljess' – är kanske lättare att visa – som *jag* gjort det – från far till son, än mellan bröder – men, det är där det har klickat från Tor till Kajs nackdel."¹⁵

Så önskar Karl Otto att Kaj från 1938 övertar hans kvarvarande tolfedel, men att avkastningen av denna tillfaller Tor och Åke under ett antal år, liksom en större del av vinsten i Å&Å för att kompensera de äldre bröderna för deras tidigare insatser. Dessa förmaningar gjorde sin verkan. I alla kontroverser i familjen – hur allvarliga de än var – höll man samman när det verkliga gällde, i varje fall så länge Karl Otto levde. Det blir ungefär som Karl Otto önskade. År 1938 äger Tor 32,3 procent, Abbe 3,3, Åke 34,3 och

Kaj 30 procent.¹⁶ Kaj blir alltmer verksam inom Albert Bonniers förlag. Det är han som tar initiativet till Bonniers Litterära Magasin, han blir förläggare för trettiotalsgenerationen med Eyvind Johnson och Harry Martinson i spetsen, och 1941 blir han också verkställande direktör för förlaget. Samma år får Abbe en motsvarande ställning inom Å&Å, medan Åke stannar i USA under kriget.

Någon frid blir det dock icke. Tors önskan att Abbe skall bli chef för Å&Å skymtar fram i alla diskussioner mellan honom, Åke och Karl Otto. I februari 1940 vädjar Karl Otto till Tor att Abbe måste lugna sig. "Affären är så stor och där finns säkert plats för två." Abbe är självskriven att bli Åkes efterträdare, "om han lugnt väntar i ännu några år". Det är, säger Karl Otto, Tor som är problemet, "du, ledd av din önskan om *din* sons framtid som ensam-regent hos Å&Å. Abbe är endast trettio två år. Jag var fyrtiofyra år innan jag fick bestämma ensam." Tydligt tar Tor så illa upp att han känner sig hotad av både Åke och Kaj i sin självklara position som den dominerande sonen. Lisen ingriper nu och försvarar Tor. "Hur kan du inbilla dig", skriver hon, "sådana orimligheter som att vi, *vi* pappa och jag, på något sätt skulle mena att Åke eller Kaj '(löjlig tanke!)' skulle kunna bekläda de poster du innehar." Både Karl Otto och Kaj beundrar Tor, "sedan är det ett annat kapitel: förhållandet mellan dig och Kaj – en ständig sorg för mig, bådas er mamma". Och hon slutar: "Kära du, misstro inte oss för några anslag mot dig [...] men pappas ständiga tanke är 'Åke *måste* komma hem!'"

Karl Otto vill framförallt ha endräkt mellan sönerna. År 1941, de sista månaderna han lever, vädjar han till Åke att ge upp Å&Å. Nu föreslår han honom när han kommer hem från USA att "slippa" Å&Å. Du har, skriver Karl Otto till Åke, själv sagt att "Å&Å vore ett företag, som du aldrig trivts uti, som det nästan vore föraktligt att stå i spetsen för – denna kolorerade press, som du var glad åt att ha kommit ifrån och som – om den också gav pengar aldrig gav dig annat än obehag och olust". Nu när Abbe har skött Å&Å under Åkes bortovaro på ett "synnerligen lyckligt sätt" vill Åke att Abbe skall "köras bort". Istället föreslår Karl Otto att Åke skall grunda ett eget tidskriftsförlag eller bli "chef och ekonomisk

ledare i D.N.". Åke blir djupt upprörd. Han har begärt att få bli ensam chef för Å&Å, att – med en syftning på Abbe – ledningen "icke kan delas mellan två personer som äro vitt skilda till den personliga läggningen och ha helt och hållet olika ambitioner". Det är Tor som förmenat Åke detta, och det är den egentliga orsaken till att Åke och Eva åkte till USA. Han påpekar också att under hans tioåriga chefskap har Å&Å blivit ytterligt framgångsrikt.

In i det sista försöker Karl Otto förmå sina söner att leva i fred och harmoni med varandra. Nu är det krig både i världen och i familjen. I februari 1941 skriver han till Åke: "då freden kommer då är tiden inne att sluta fred inom familjen Bonnier. Måtte mina och mammas krafter stå bi så länge att vi få uppleva den stora freden och den för oss kanske ännu viktigare privata." Den 22 april skriver han sitt sista brev. Nu är handstilen inte längre den fasta och jämna som har följt honom hela livet. Det är en gammal och trött man som skriver. Hitlers Tyskland – med stöd av Mussolinis Italien – har ockuperat praktiskt taget hela Europa utom Storbritannien. Nazisterna står utanför Sveriges gränser i både Norge och Danmark. För första gången är handen som håller i pennan ostadig. Men Karl Ottos optimism är fast: "Vi tro på Englands seger till slut hur illa det än ser ut i dag, och att vi – hur det än kan gå innan segern är vunnen – *stanna här!* Din gamle far, som numera icke orkar gå ens 10 minuters promenad utan att vara förbi stannar i landet av naturliga skäl. Så gör mamma och alla dina syskon också. Den yngre generationen tror jag också är alltför fastvuxen *svensk* för att utbyta vårt land mot den västra hemisfären. Programmen för oss bli: 'Kurage' och 'stanna i landet och förbli sven-skar'."

Två dagar senare får Karl Otto en svår hjärtattack och den 26 maj 1941 somnar han stilla in i sin säng på sitt älskade Manilla. Liksom Albert på dödsbädden läste sin *Revue des deux mondes*, så är det sista Karl Otto intresserar sig för det nyaste numret av Bonniers Litterära Magasin – majnumret som riktigt nog innehåller bidrag av en rad unga författare, som Lars Göransson, Åke Janzon och Sven Alfons. Han bad att få BLM uppläst för sig – han var för trött för att läsa själv.¹⁷

*Familjen klädde gärna ut sig till fester. Här en fest på Manilla där alla är maskerade till Karl Otto som sitter längst t.v. med Lisen vid sin sida.
Bonniers privata arkiv*

Karl Ottos sista år blev inte så lyckliga som han förtjänade och som han säkert själv önskade. Yrkesmässigt och materiellt hade han uppnått allt han kunnat önska sig. Han hade utvecklat det förlag som Albert så framgångsrikt hade begynt över hundra år tidigare till Nordens ledande förlag. Han hade uppnått det han mest önskade sig i ungdomen – att "bli den unga litteraturens vårdare och förläggare". År 1936 hade han blivit hedersdoktor vid Stockholms högskola, en utmärkelse som var sällsynt för icke-akademiker och som betydde mycket för honom. Hundraårsjubileet året därpå med 1.800 gäster i Tennisstadion blev en oöverträffad fest med hela Kultursverige närvarande, hyllning av Anders Österling, Svenska Akademiens ständige sekreterare, och en kantat av Bertil Malmberg som avslutas med att man "hyllar den svenska litteraturens örtagårdsman".

Karl Otto och Lisen hade sex barn och över tjugo barnbarn och barnbarnsbarn. När hela familjen samlades på annandag jul var det till slut nittio personer. Det gamla paret tillhörde Sveriges förmögaste personer och levde ett liv i ett av stadens vackraste hus, och de företog långa angenäma resor till Södern eller den nordiska fjällvärlden. Men de sista tio åren måste ha varit tunga. Karl Otto och hans familj utsattes ständigt för råa antisemitiska angrepp, kriget hotade inte bara hans älskade Sverige utan alla de värden som han stod för. Som huvudman för Sveriges mest kända – och utsatta – judiska familj levde han och hans närmaste de sista åren under ständigt hot om undergång.

Hans älskade förlag och livsverk hade också under detta sista decennium vuxit så kraftigt att själva själen i firman, bokutgivningen, inte längre var i centrum. Grunden hade lagts till det som i dag är en mediekoncern – ett ord som han säkert hade ogillat. Familjens växt, med nya generationer, hade slutligen börjat hota sammanhållningen mellan "sönerna" och "syskonen".

Man hade unnat honom att få uppleva freden och den nya efterkrigsoptimismen. Det var betecknande för Karl Otto att han aldrig övergav sin framtidstro. Hans barnbarn minns hur han kunde stå på sin terrass och andas djupt, slå ut med armarna och prisa sitt goda liv. Med Karl Otto Bonnier gick det bästa av den borgerliga kulturen ur tiden. Lisen, som skulle överleva Karl Otto med elva år, kom från hans dödsbädd nedför trappan på Manilla och sade: "Nu har festen tagit slut."

Karl Otto på Manillas brygga våren 1914.

NOTER

Vad gäller Albert Bonniers förlags och släkten Bonniers historia har förf. följt Karl Otto Bonniers verk *Bonniers, en bokhandlarefamilj* där ej annat anges.

Privatkorrespondensen mellan medlemmar av familjen Bonnier finns samlad i Bonniers familjearkiv.

Citat ur Strindbergs brev är, där ej annat anges, hämtade ur August Strindbergs brev, utg. av Torsten Eklund.

FÖRKORTNINGAR

BA	Bonniers arkiv
DSL	Den svenska litteraturen
GHT	Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning
KB	Kungliga biblioteket
SV	Nationalutgåvan av Strindbergs samlade verk

1. BEGYNNELSEN

- 1 Å. Bonnier 1974, s. 10
- 2 Å. Bonnier 1974, s. 19
- 3 Lindberg 1980, s. 8ff
- 4 Högberg 1981, s. 53
- 5 Ottos minnen 2002, s. 37
- 6 cit. efter Högberg 1981, s. 161, 187
- 7 Johannesson 1980, s. 95ff, 134
- 8 Rinman 1951, s. 250f
- 9 Schück 1923, s. 453
- 10 Ottos minnen 2002, s. 24

2. ALBERT BONNIERS FÖRLAG GRUNDAS

- 1 cit. efter Klinge 2000, s. 91f
- 2 cit. efter Bergqvist 1950, s. 104
- 3 Svedjedal 1987, s. 29, 229
- 4 A. Bonniers förlag 100 år 1937, opag.
- 5 A. Bonniers förlag 100 år 1937, opag.
- 6 Bergqvist 1950, s. 84
- 7 Bergqvist 1950, s. 13
- 8 Bergqvist 1950, s. 10ff
- 9 A. Bonniers förlag 100 år 1937, opag.
- 10 Bergqvist 1950, s. 58
- 11 K.O. Bonnier 1928, s. 24

- 12 T. Bonnier 1972, s. 19f

- 13 T. Bonnier 1972, s. 18ff, 28

- 14 T. Bonnier 1972, s. 18

- 15 Sundin 2002, s. 18 not 2

- 16 Dagen 27.7.1900, Aftonbladet 28.7.1900

3. KARL OTTO VÄXER UPP

- 1 T. Bonnier 1972, s. 242

- 2 K.O. Bonnier 1928, s. 32

- 3 K.O. Bonnier i Idun 1917, s. 267 ff

- 4 K.O. Bonnier i Idun 1917, s. 270

- 5 Ring 2000, s. 126

4. EN FÖRLÄGGARE BLIR TILL

- 1 cit. efter Pihl Atmer 1987, s. 45

- 2 Lundin 1890, s. 44f

- 3 Lundin 1890, s. 310

- 4 cit. efter Signums sv. konsthistoria, bd 10, s. 18

- 5 cit. efter Björck 1946, s. 48

- 6 cit. efter Linder 1918, s. 144

- 7 Linder 1918, s. 11

- 8 Laurin 1929, s. 307f

- 9 Linder 1918, s. 72
- 10 cit. efter DSL III:205
- 11 Bokförläggare Karl Otto Bonnier
på femtiårsdagen 1906
- 12 cit. efter DSL, III:207
- 13 cit. efter Ahlström 1947, s. 114
- 14 Å. Bonnier 1974, s. 102

5. STRINDBERG

- 1 Strindberg 1879
- 2 Brandell I:286
- 3 SvD 6.12.1929
- 4 Brandell I:263, 287f, 325
- 5 Strindbergs kontraktspärm BA
- 6 Solomin 1994
- 7 Brandell I:325
- 8 cit. efter Solomin 1994
- 9 Solomin 1994
- 10 Brandell I:324f
- 11 Strindberg 1883, s. 108
- 12 SV 16:325
- 13 SV 16:10, 324ff
- 14 SV 16:33off
- 15 Brandell II:63; SV 16:329
- 16 Brandell II:57
- 17 Lagercrantz 1979, s. 149
- 18 Lagercrantz 1979, 149ff
- 19 Retzius 1948, s. 92
- 20 Lagercrantz 1979, s. 151ff
- 21 Brandell II:74; Lagercrantz 1979,
s. 160
- 22 Cornell 1971, s. 98
- 23 Brandell II:88ff
- 24 SV 16:336
- 25 Forsgård 1998, s. 42, 54, 57, 208,
23off
- 26 5.1.1885 BA
- 27 Sundin 1981, s. 41
- 28 SV 20:351
- 29 SV 20:366
- 30 Personne 1887, s. 1
- 31 1.3.1887 BA
- 32 22.11.1887 BA
- 33 SV 31:193f
- 34 SV 31:196ff
- 35 Brandell IV:16
- 36 Svedjedal 1993, s. 264ff

- 37 Strindbergs kontraktspärm BA
- 38 Lagerlöf 1996, s. 233ff
- 39 Svedjedal 1993, s. 276ff; Brandell
IV:354
- 40 Dahlkvist 1977, s. 4
- 41 T. Bonnier 1972, s. 35
- 42 Svedjedal 1993, s. 599

6. SCHISMEN

- 1 Laurin 1919, s. 37
- 2 Laurin 1919, s. 27ff, 30, 34
- 3 P.I. Gedin 1997, s. 99
- 4 Laurin 1931, s. 437; Peterson 1993,
s. 136
- 5 Rinman 1951, s. 345ff
- 6 Michanek 1979, s. 92
- 7 Michanek 1979, s. 98f
- 8 DSL III:182
- 9 DSL III:183
- 10 Wirsén 1901, s. 231ff
- 11 Michanek 1979, s. 370f
- 12 Michanek 1979, s. 373ff
- 13 Personne 1887, s. 9, 63
- 14 Personne 1887, s. 58ff
- 15 Personne 1887, s. 59ff
- 16 Wirsén 1901, s. 307
- 17 Rinman 1951, s. 376
- 18 Rinman 1951, s. 389
- 19 Peterson 1993, s. 226
- 20 Rinman 1951, s. 396ff
- 21 Bergkvist 1950, s. 117f
- 22 Rinman 1951, s. 413
- 23 Rinman 1951, s. 412ff
- 24 9.4.1902. Egendomligt nog ligger
K.O. Bonniers orig.brev i kopie-
boken. BA

7. GULDÅLDERN

- 1 29.9.1900 BA
- 2 27.1.1888 BA
- 3 cit. efter Ahlström 1947, s. 373
- 4 cit. efter Ahlström 1947, s. 461
- 5 Heidenstam 1999, s. 201; Ahlström
1947, s. 462
- 6 Heidenstam 1999, s. 255
- 7 cit. efter Ill. sv. litteraturhistoria
VII:175

- 8 cit. efter Böök 1945, s. 111f
- 9 Leche Löfgren 1960, s. 47f
- 10 Stiernstedt 1948, s. 400
- 11 Michanek 1982, s. 111
- 12 Heidenstam 1999, s. 18, 19, 33, 35, 36, 40, 190
- 13 Heidenstam 1999, s. 233f
- 14 SV 31:191
- 15 Brev till Levertin 20.4.1890, KB, cit. efter D. Gedin, Strindbergiana 18
- 16 Heidenstam 1999, s. 257ff
- 17 D. Gedin, Strindbergiana 18
- 18 21.9.1889 BA
- 19 Heidenstam 1889, s. 6f
- 20 Heidenstam 1999, s. 201
- 21 22.4.1888 BA
- 22 Brev H. till L. 20.4.1890 KB
- 23 GHT 20.5.1892
- 24 G-g N. Aftonbladet 21.5.1892
- 25 sign. G.F. Karlstads-Tidningen 3.12.1892
- 26 Vårt Land 13.5.1892
- 27 Böök 1945, s. 240
- 28 Ill. sv. litteraturhistoria VII:306
- 29 Böök 1945, s. 382
- 30 SvD 28.5.1895
- 31 cit. efter Böök 1945, s. 382f
- 32 Böök 1945, s. 383
- 33 GHT 9.5.1895
- 34 Stiernstedt 1948, s. 27
- 35 Böök 1945, s. 327
- 36 Gehlin 1993, s. 30
- 37 Böök 1946, s. 34f
- 38 6.8.1896 BA
- 39 6.8.1896 och odat. BA
- 40 Heidenstam 1940, s. 118
- 41 Böök 1946, s. 55
- 42 Böök 1946, s. 119ff; Wirsén 1901, s. 261ff
- 43 GHT 30.4.1897
- 44 14.5.1897 BA
- 45 Böök 1946, s. 122
- 46 Wirsén 1901, s. 261
- 47 cit. efter Böök 1946, s. 123
- 48 Bokförläggare K.O. Bonnier på femtiårsdagen 1906
- 49 Böök 1946, s. 295
- 50 Brandell IV:291
- 51 SV 68:293
- 52 Böök 1946, s. 295ff
- 53 Böök 1946, s. 303
- 54 Heidenstam 1923, s. 168
- 55 odat. omkr. aug. 1896 BA
- 56 Böök 1946, s. 171, 211, 291
- 57 Böök 1946, s. 173
- 58 Leche Löfgren 1960, s. 125
- 59 odat. ca 1895 BA
- 60 cit. efter Böök 1946, s. 165
- 61 Böök 1946, s. 287
- 62 Frödings brev I 1981, s. 162, 204ff
- 63 Frödings brev I 1981, s. 216, 246
- 64 cit. efter Nyblom 1922, s. 313
- 65 cit. efter Böök 1946, s. 127
- 66 19.3.1894 BA
- 67 Frödings brev I 1981, s. 213, 215
- 68 skildringen av diktens öden följer Michanek 1962, och K.O. Bonnier IV:231ff
- 69 29.8.1896 BA
- 70 Frödings brev I 1981, s. 246
- 71 Frödings brev II 1982, s. 158; Michanek 1962, s. 155
- 72 skrivet på baksida av brev till E. Alkman 22.8.1896, KB
- 73 D. Gedin, Samlaren 2003; Michanek 1962, s. 133ff; Landquist 1956, s. 265ff
- 74 cit. efter Michanek 1962, s. 206
- 75 9.10.1896 BA
- 76 Michanek 1962, s. 138
- 77 Heidenstam till E. Key hösten 1896. Olle Holmbergs brevsamling/E. Alkman KB
- 78 cit. efter D. Gedin, Samlaren 2003
- 79 Frödings brev II 1982, s. 272f
- 80 jfr Landquist 1956, s. 266f
- 81 Niddikten har i sin helhet länge varit okänd. Den nämns av John Landquist i hans Frödingbiografi. Han citerar strofen men f.ö. lämpar den sig "föga för trycket" som han uttrycker det. Landquist 1956, s. 266. Vilgot Sjöman fann den på KB i Edvard Alkmans papper, som förva-

- rats av professor Olle Holmberg, som likaså ansåg att dikten aldrig fick komma till offentligheten. Sjöman redogör utförligt för bakgrunden. Sjöman 2001, s. 342ff. När sigillet bröts på KB 22.7.2002 på de drygt 200 brev som Heidenstam skrivit till Levertin återfanns originalet till dikten. David Gedin har f.f.g. publicerat den i dess helhet i Samlaren 2003
- 82 Frödings brev II 1982, s. 289
- 83 Böök 1946, s. 336
- 84 cit. efter Ill. sv. litteraturhistoria VII:388
- 85 Wägner 1942, s. 117
- 86 Ill. sv. litteraturhistoria VII:388
- 87 Wägner 1942, s. 146
- 88 6.7.1892 BA
- 89 Landskrona-Posten 25.4.1933
- 90 30.7.1894 BA
- 91 29.4.1895 BA
- 92 28.5.1895 BA
- 93 Lagerlöf 1967, s. 169
- 94 29.9.1900 BA
- 95 Nyblom 1922, s. 464f
- 96 GHT 21.5.1894
- 97 Wirsén Vårt Land 18.5.1894
- 98 GHT 10.12.1897
- 99 17.1.1898 BA
- 100 brev till Herr Brausewetter 29.1.1898 BA
- 101 Edström 1985, s. 11
- 102 Lagerlöf 1996, s. 243
- 103 jfr Lagerlöf 1967, s. 265
- 104 kontrakt mellan Bonniers, Lagerlöf och Folkskolekommittén BA
- 105 Afzelius 1956, s. 9ff; S.L. brev 15.10.1906 BA
- 106 Peterson 1993, s. 219, 242, 260, 347, 363f; Ahlström 1942, s. 70ff
- 107 Afzelius 1956, s. 13
- 108 Afzelius 1956, s. 18; Edström 1991, s. 9
- 109 Böök 1946, s. 218
- 110 Lagerlöf 1996, s. 246, 291
- 111 Böök 1946, s. 291
- 112 Nyblom 1922, s. 465
- 113 Lagerlöf 1996, s. 244f
- 114 6.9.1928 BA
- 115 T. Bonnier 1972, s. 234
- 116 samtliga dokument ang. S.L. har kastats av advokatkontoret enl. upp-gift från B. Ek, Bonniers arkiv
- 117 Lagerlöf 1999, s. 198, 279, 362, 380, 442, 478
- 118 5.6, 26.6, 24.7.1923; kontrakt 15-17.8.1923 BA
- 119 Wägner 1946, s. 257, 288
- 120 Post- och Inrikes Tidningar 30.6.1885
- 121 Böök 1946, s. 218
- 122 Levertin 1947, s. 88, 102
- 123 Idun 1900, s. 767ff; Julén "O. Levertin" Sv. biogr. lexikon; Levertin 1947, s. 163
- 124 Beyer 1968, s. 381
- 125 Benedictsson 1982, s. 223
- 126 cit. efter Laurin 1919, s. 71
- 127 Laurin 1930, s. 257
- 128 Österling 1989, s. 120ff
- 129 cit. efter DN 18.5.1961
- 130 Stiernstedt 1948, s. 292f
- 131 T. Bonnier 1972, s. 27ff
- 132 Julén, "O. Levertin", Sv. biogr. lexikon
- 133 Den sv. pressens historia 2001, s. 27
- 134 T. Bonnier 1972, s. 28
- 135 Lagerlöf 1996, s. 281f
- 136 P.I. Gedin 1984, s. 56
- 137 Excelsior 1987, s. 173
- 138 DSL IV:106
- 139 Wirsén 1901, s. 395
- 140 P.I. Gedin 1984, s. 40

8. FAMILJEN

- 1 Österling 1989, s. 125ff, 201ff
- 2 Ahnlund 1996, s. 148
- 3 Sundin 1996, s. 118ff
- 4 jfr Sundin 1996, s. 122f; 2002, s. 97f
- 5 Sundin 1996, s. 39
- 6 T. Bonnier 1972, s. 95
- 7 Lengefeld 1997, s. 26. Vid redogörelsen för Albert Bonnier Verlag följs i

- huvudsak Lengefeld 1998 och Sundin 1996, s. 123ff
- 8 Lengefeld 1997, s. 58; Sundin 1996, s. 125
- 9 Lengefeld 1997, s. 55
- 10 cit. efter Lengefeld 1997, s. 69
- 11 Sundin 1996, s. 434; Lion 1962, s. 162
- 12 Svensson 1987, s. 83
- 13 L. Bonnier 1906
- 14 T. Bonnier 1972, s. 233
- 15 Ahnlund 1996, s. 148
- 16 Stiernstedt 1953, s. 230, 237
- 17 Holmbäck 1988, s. 332ff
- 18 intervju med Heikki Reenpää
- 19 cit. efter Wennberg 1993, s. 100
- 20 Bergqvist 1950, s. 25f
- 21 Lo-Johansson 1982, s. 310
- 22 se även Peurell 1998, s. 75f
- 23 16.3, 17.3, 30.7, 30.9, 7.10, 2.12.1911; 11.4.1912; 25.9, 27.9.1917 BA; Fäderneslandet 30.9.1916
- 24 "En okänd Bonnier" och intervju med Bertil Hennings okt. 2000 och Robert Hennings jan. 2002
- 25 Bergqvist 1950, s. 261
- 26 Bergqvist 1950, s. 102
- 27 cit. efter Sundin 1996, s. 151
- 28 T. Bonnier Minnesanteckningar
- 29 Excelsior 1987, s. 243
- 30 Sundin 1996, s. 325
- 31 Excelsior 1987, s. 148ff
- 32 Excelsior 1987, s. 135
- 33 jfr Sundin 1996, s. 85
- 34 Stiernstedt 1953, s. 303f, 315, 338
- 35 DSL IV:177
- 36 T. Bonnier 1972, s. 19f
- 37 cit. efter E. Bonnier 1999, s. 6
- 38 cit. efter Gynning 1999, s. 151
- 39 cit. efter Gynning 1999, s. 23
- 40 E. Bonnier 1999, s. 30
- 41 E. Bonnier 1999, s. 70, 72
- 42 brev till Julia Hasselberg, odat., ganska säkert dec. 1911 BA
- 43 Gynning 1999, s. 141, 248 not 12
- 44 Gynning 1999, s. 226 not 20; K.O. Bonnier brev till A. Lundegård 10.1.1909 BA
- 45 Nordström-Bonnier 1937
- 46 Laurin 1931, s. 424
- 47 Öhman 1994, s. 66
- 48 cit. efter Svenska Män och Kvinnor 1944
- 49 T. Bonnier 1972, s. 24ff
- 50 jfr Pihl Atmer & Schaffer 1987, s. 18ff
- 51 Lagerlöf 1992, s. 255
- 52 Öhman 1994, s. 7

9. DET JUDISKA

- 1 cit. efter Valentin 1964, s. 46
- 2 Isaac 1998, s. 15
- 3 cit. efter Valentin 1964, s. 53
- 4 cit. efter Valentin 1964, s. 62
- 5 cit. efter Burman 2001, s. 360f
- 6 Valentin 1964, s. 81, 150; Tägil 1998, s. 20; Judiskt liv i Norden 1988, s. 227
- 7 Grandien 1998, s. 70
- 8 Neumann 1998, s. 24
- 9 Andersson 2000, s. 21
- 10 Andersson 2000, s. 35ff
- 11 Andersson 2000, s. 14
- 12 Andersson 2000, s. 329, 348
- 13 Andersson 2000, s. 182
- 14 Stare 1998, s. 193
- 15 Andersson 2000, s. 9ff, 38ff
- 16 Andersson 2000, s. 70ff
- 17 Andersson 2000, s. 229
- 18 Andersson 2000, s. 90
- 19 Stare 1998, s. 192
- 20 cit. efter Andersson 2000, s. 354; Solomin 1996, s. 9
- 21 cit. efter Andersson 2000, s. 330, 558
- 22 T. Bonnier 1972, s. 22, 242
- 23 T. Bonnier 1972, s. 27
- 24 jfr Andersson 2000, s. 39, 317
- 25 Böök 1946, s. 221
- 26 jfr Andersson 2000, s. 38
- 27 Ill. sv. litt. historia VII:234; Hansson 1892, s. 6f
- 28 Andersson 2000, s. 354
- 29 Lidforss 1920, s. 42
- 30 Lidforss 1920, s. 50ff. Se även

- Andersson 2000, s. 356; Beyer 1968, s. 225f
- 31 Lidforss 1920, s. 43
- 32 cit. efter Svanberg & Tydén 1997, s. 152
- 33 cit. efter Excelsior 1987, s. 142
- 34 cit. efter Andersson 2000, s. 413
- 35 cit. efter Koblik 1987, s. 109
- 36 cit. efter Svanberg & Tydén 1997, s. 394
- 37 se Sundin 2002, s. 112f
- 38 T. Bonnier till Dehlgren 4.12.1940; se även Torbacke 1972, s. 179
- 39 T. Bonnier till Ljungquist 3.5.1945 BA; se även Torbacke 1972, s. 345
- 40 Excelsior 1987, s. 134f
- 41 6.5.1910; 8.4.10.4.1911 BA; Nordin 1994, s. 135ff; Till minnet 1941, s. 41ff
- 42 Nordin 1994, s. 139, 148
- 43 Nordin 1994, s. 151
- 44 Nordin 1994, s. 276
- 45 Böök till K.O. Bonnier 23.4.1933 BA
- 46 Nordin 1994, s. 278
- 47 T. Bonnier till Böök 6.6.1933 BA
- 48 DN 6.7.1933
- 49 K.O. Bonnier till Dehlgren 6.7.1933 BA
- 50 Svanberg & Tydén 1997, s. 149
- 51 Sundin 2002, s. 110ff
- 52 Torbacke 1972, s. 219
- 53 cit. efter Sundin 2002, s. 111
- 54 T. Bonnier till Böök 15.8.1941 BA
- 55 cit. efter Nordin 1994, s. 363
- 56 Nordin 1994, s. 348
- 57 Nordin 1994, s. 406
- 58 Nordström-Bonnier 1937, s. 6
- 59 cit. efter Nordström-Bonnier 1937, s. 20
- 60 Fäderneslandet 16.8, 23.8, 30.8, 6.9, 13.9, 20.9, 27.9, 4.10.1916
- 61 Den Svenske Nationalsocialisten 6.6.1936; 17.1.1937
- 62 cit. efter Sundin 2002, s. 34
- 63 Brev från T. Bonnier till Jacob Walenberg 3.1.1929, Familjearkivet
- 64 Referatet av detta möte är från Svante Hanssons uppsats "Antisemitism, assimilation och judisk särart. Svenskjudisk elitdebatt vid Hitlers maktövertagande 1933". Gert Bonniers uppsats finns i korrektur i Bonniers arkiv. Se även Nycop 1970, s. 184ff
- 65 Hansson 1988, s. 318
- 66 Valentin till Heckscher 29.5.1939 KB
- 67 Nycop 1970, s. 185
- 68 T. Bonnier 1972, s. 17, 244
- 69 27.10.1931; 28.7.1933 BA
- 70 17.3.1939 BA
- 71 4.4.1939 BA
- 72 se Sundin 2002, s. 35 not 36
- 73 5.5, 6.5.1938 BA
- 74 9.6, 14.6.1938 BA
- 75 18.10, 20.10.1939 BA; se även Sundin 2002, s. 417 not 36
- 76 22.12.1938 BA
- 77 25.1, 5.2.1940 BA; jfr Sundin 2002, s. 29, där uppges att beloppet var 100.000 kr vilket enl. Sundin överensstämmer med bokföringen. Man hade tydligen skurit ned summan vid utbetalningen.
- 78 intervjuer med Johan och Lukas Bonnier
- 79 enl. uppgift från Simon Bonnier genom Staffan Sundin
- 80 J. Bonnier 1979, s. 147f
- 81 Torbacke 1972, s. 220ff
- 82 T. Bonnier 1972, s. 243
10. BONNIERS VÄXER I DET NYA SEKLET
- 1 Den svenska pressens historia 2001, s. 314
- 2 manuskript i den yngre K.O. Bonniers ägo
- 3 Lagerlöf 1992, s. 372
- 4 cit. efter Wästberg 1969, s. 175
- 5 Albert Bonniers Stipendiefond 1901-2001, s. 21ff
- 6 jfr Sundin 1981, s. 49ff
- 7 Svedjedal 1993, s. 277ff; 1994, s. 140ff

- 8 Svedjedal 1993, s. 318ff
- 9 cit. efter Svedjedal 1994, s. 155f
- 10 T. Bonnier 1972, s. 96
- 11 13.5.1911 BA
- 12 8.12.1912 BA
- 13 23.12.1911 BA
- 14 Svedjedal 1993, s. 399, 403
- 15 Hirdman 1950, s. 123
- 16 Böök 1946, s. 282f
- 17 Sundin 1996, s. 148. Tabellen "övrigt" omfattar framför allt skolböcker.
- 18 cit. efter Sundin 1996, s. 78
- 19 Sundin 1996, s. 381ff
- 20 cit. efter Bergqvist 1950, s. 100ff
- 21 T. Bonnier 1963, s. 20ff
- 22 cit. efter Torbacke 1972, s. 47
- 23 Sundin 1996, s. 177ff
- 24 Sundin 1996, s. 194
- 25 Sundin 2002, s. 328ff
- 26 Sundin 2002, s. 35
- 27 Sundin 2002, s. 337ff
- 28 Sundin 2002, s. 342ff
- 29 Andersson & Larsson 1998, s. 59
- 30 Sundin 1981, s. 359; Andersson & Larsson 1998, s. 59f
- 31 Sundin 2002, s. 286
- 32 Andersson & Larsson 1998, s. 60

11. NYA FÖRFATTARGENERATIONER

- 1 P.I. Gedin 1984, s. 33
- 2 cit. efter Holmbäck 1988, s. 123ff, 126
- 3 cit. efter Holmbäck 1988, s. 127f
- 4 Österling 1967, s. 54
- 5 Stiernstedt 1953, s. 42ff, 43 not 1
- 6 Stiernstedt 1953, s. 43 not 1
- 7 cit. efter Nordin 1994, s. 69
- 8 Ahnlund 1996, s. 93
- 9 Excelsior 1987, s. 125
- 10 Hellström 1938, s. 158ff
- 11 Hellström 1938, s. 334ff
- 12 Tomson 1961, s. 103
- 13 7.2.1901 BA
- 14 7.8.1902 BA
- 15 27.12.1902 BA
- 16 6.10.1903 BA

- 17 28.12.1903 BA
- 18 Österling 1967, s. 70
- 19 14.4.1904 BA
- 20 19.10.1904 BA
- 21 27.10.1904 BA
- 22 27.11.1904 BA
- 23 13.9.1905 BA
- 24 14.9.1905 BA
- 25 7.4.1906 BA
- 26 9.4.1906 BA; jfr även Werin 1960, s. 227
- 27 31.7.1906 BA
- 28 20.10.1906 BA
- 29 22.10.1906 BA
- 30 19.4.1909 BA
- 31 cit. efter Klein 1964, s. 21
- 32 cit. efter Klein 1964, s. 14ff
- 33 cit. efter Klein 1964, s. 37
- 34 Schöier 1987, s. 68
- 35 odat., arkiverat som nov. 1910 BA
- 36 Lagerkvist 1991, s. 24
- 37 cit. efter Lagerkvist 2001, s. 55
- 38 cit. efter Lagerkvist 2001, s. 60
- 39 Schöier 1987, s. 167f
- 40 Schöier 1987, s. 162
- 41 Lagerkvist 1991, s. 54f
- 42 Lagerkvist 1991, s. 59
- 43 cit. efter Lagerkvist 2001, s. 139
- 44 Excelsior 1987, s. 193ff
- 45 Lagerkvist 1991, s. 70
- 46 Excelsior 1987, s. 195
- 47 Excelsior 1987, s. 197
- 48 Excelsior 1987, s. 197ff
- 49 Lagerkvist 1991, s. 100
- 50 Lagerkvist 1991, s. 91
- 51 cit. efter Schöier 1987, s. 234
- 52 Lagerkvist 1991, s. 121
- 53 Schöier 1987, s. 246
- 54 Excelsior 1987, s. 201
- 55 cit. efter Schöier 1987, s. 255
- 56 cit. efter Schöier 1987, s. 258f
- 57 23.8.1920 BA
- 58 cit. efter Lagerkvist 2001, s. 233
- 59 Lagerkvist 1991, s. 150
- 60 Lagerkvist 2001, s. 10, 75, 78ff, 115ff
- 61 25.12.1919 BA
- 62 28.4.1920 BA

- 63 21.9.1920 BA
- 64 5.11, 15.11, 19.11.1928 BA
- 65 bokföringskort över P.L. BA
- 66 cit. efter Schöier 1987, s. 389
- 67 cit. efter Schöier 1987, s. 408
- 68 Lagerkvist 1991, s. 386
- 69 Excelsior 1987, s. 200
- 70 5.6.1902 BA
- 71 Excelsior 1987, s. 183
- 72 Excelsior 1987, s. 188
- 73 Excelsior 1987, s. 211
- 74 Excelsior 1987, s. 236
- 75 Excelsior 1987, s. 245f
- 76 Svedjedal 1999, s. 342ff, 369ff
- 77 cit. efter Svedjedal 1999, s. 457ff
- 78 Excelsior 1987, s. 275
- 79 2.3.1922, 14.8.1923 BA
- 80 Excelsior, s. 328f, 339ff
- 81 cit. efter Lindberger 1986, s. 115, 365
- 82 Excelsior 1987, s. 305
- 83 30.8.1933 BA
- 84 Fridegård 1942, s. 149ff; Peurell 1998, s. 245 not 12, 13
- 85 Excelsior 1987, s. 583
- 86 14.8.1935 BA
- 87 Excelsior 1987, s. 293f
- 88 10.3.1930 BA
- 89 jfr Erfurth 1987, s. 206ff
- 90 Excelsior 1987, s. 348
- 91 26.11.1932 BA
- 92 7.10.1931; 23.4.1932; 10.3, 20.4, 22.4.1933 BA
- 93 22.3.1936 BA; Sundin 2002, s. 54
- 94 Fridegård 1942, s. 152
- 95 Lo-Johansson 1982, s. 307ff
- 96 Excelsior 1987, s. 418f
- 97 Lo-Johansson 1982, s. 309
- 98 Lo-Johansson 1982, s. 93ff
- 99 acceptera, s. 198
- 100 8.7.1926 BA
- 101 Excelsior 1987, s. 272f
- 102 6.8.1934 BA
- 103 23.1.1931 BA
- 104 28.1.1931 BA
- 105 cit. efter Sommar 1989, s. 101
- 106 Georgianska studier 1954, s. 48
- 107 5.11.1936 BA
- 108 9.11.1940 BA
- 109 muntlig uppgift av Per Palme på 1950-talet. Jfr Pablo Picasso 1988, s. 16
- 110 Rudberg 1999, s. 191, 204
- 111 Schaffer 1982, s. 56ff
- 112 cit. efter Cullhed 1982, s. 212
- 113 Lindegren-Bonniers 29.3, 3.4, 9.5, 23.8.1934; 20.3, 9.4.1935; 5.3, 7.9.1938; 25.8.1939; 4.6, 10.8, 24.8.1940; 1.2.1941; 9.4.1942; 12.2.1946 BA
- 114 cit. efter Luthersson 2002, s. 15
- 115 Excelsior 1987, s. 421, 440ff
- 116 Excelsior 1987, s. 218f
- 117 Lo-Johansson 1982, s. 313ff
- 118 Ill. sv. litteraturhistoria VII:500
- 119 Ill. sv. litteraturhistoria VII:502f
- 120 26.8.1930 BA
- 121 29.8.1930 BA
- 122 5.11.1932 BA; Excelsior 1987, s. 357ff
- 123 jfr Lagercrantz 1980, s. 220
- 124 21.9.1933 BA
- 125 Excelsior 1987, s. 376ff

12. ARVET

- 1 J. Bonnier 1979, s. 183; Sundin 1996, s. 183f
- 2 Sundin 1996, s. 354ff
- 3 jfr Sundin 1996, s. 150ff; Sundin 2002, s. 134ff
- 4 cit. efter Sundin 2002, s. 167
- 5 cit. efter Svenska Hem 1914, s. 237
- 6 jfr Bedoire 1998, s. 43, 50
- 7 cit. ur brev till förf. 2001
- 8 för detta och följande se Sundin 1996, s. 430ff och Sundin 2002, s. 378ff
- 9 Sundin 1996, s. 438
- 10 Cornell 1965, s. 179f
- 11 dessa uppgifter är i huvudsak från Staffan Sundins noggranna utredningar av familjen Bonniers privatekonomi. Se Sundin 1996, s. 430-442 och Sundin 2002, s. 378-382

- 12 T. Bonnier 1972, s. 207
- 13 A. Bonnier 1985, s. 138
- 14 7.4.1931 BA; Sundin 2002, s. 288ff
- 15 Sundin 1996, s. 452f
- 16 Sundin 2002, s. 26
- 17 meddelat av Sundin som fått informationen av dåvarande BLM-redaktören Georg Svensson

KÄLLOR OCH LITTERATUR

TRYCKTA KÄLLOR

- Ahlström, Gunnar, *Den underbara resan. En bok om Selma Lagerlöfs Nils Holgersson* (Stockholm 1942)
- Ahlström, Gunnar, *Det moderna genombrottet i Nordens litteratur* (Stockholm 1947)
- Ahnlund, Knut, *Sven Lidman. Ett livsdrama* (Stockholm 1996)
- Andersson, Lars M., *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930* (Lund 2000)
- Andersson, Peter & Larsson, Tommy, *Tetra. Historien om dynastin Rausing* (Stockholm 1998)
- Asplund, Gunnar, m.fl., *acceptera* (Stockholm 1931)
- Bachner, Henrik, *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945* (Stockholm 1999)
- Bedoire, Fredric, *Ett judiskt Europa. Kring uppkomsten av en modern arkitektur 1830 till 1930* (Stockholm 1998)
- Benedictsson, Victoria, *Stora boken, bd 2*, utg. av Christina Sjöblad (Lund 1982)
- Berggren, Lena, *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria* (Stockholm 1999)
- Bergqvist, Herman, *I böckernas värld* (Stockholm 1950)
- Beyer, Nils, *Bengt Lidforss. En levnadsteckning* (Stockholm 1968)
- Björck, Staffan, *Heidenstam och sekelskiftets Sverige* (Stockholm 1946)
- Bonnier, Albert jr, *Personligt* (Stockholm 1985)
- [Bonnier, Eva] *Pariserbrev. Konstnären Eva Bonniers brev 1883–1889*, utg. av Margareta Gynning (Lund 1999)
- Bonnier, Jytte, *Inblandning. Snitt ur en livshistoria* (Stockholm 1979)
- Bonnier, Karl Otto, *Bonniers, en bokhandlarefamilj. Anteckningar ur gamla papper och ur minnet, I–V* (Stockholm 1930, -31, -56)
- "Hur drömde Ni i 17-årsåldern att Eder framtid skulle gestalta sig?", *Idun* 1917, s. 267–270
- "Mina första sammanträffanden med August Strindberg", *Svenska Dagbladet* 6.12.1929
- Bonnier, Lisen, *Frihetsvännerna* (Stockholm 1906)
- Bonnier, Tor, *Längesen. Sammanklippta minnesbilder* (Stockholm 1972)
- Bonnier, Åke, *Bonniers. En släktkrönika 1778–1941* (Stockholm 1974)
- Brandell, Gunnar, *Strindberg, ett författarliv, I–IV* (Stockholm 1983–89)

- Broberg, Gunnar, *De judiska vännerna. Judiska bidrag till kulturlivet i sekelskiftets Sverige* (Uppsala 1988)
- Burman, Carina, *Bremer. En biografi* (Stockholm 2001)
- Böök, Fredrik, *Verner von Heidenstam I-II* (Stockholm 1945, -46)
- Cornell, Elias, *Ragnar Östberg. Svensk arkitekt* (Stockholm 1965)
- Cornell, Henrik, *År och människor* (Stockholm 1971)
- Cullhed, Anders, "Tiden söker sin röst". *Studier kring Erik Lindegrens mannen utan väg* (Stockholm 1982)
- Den svenska litteraturen. Del III-V*, red. Lars Lönnroth & Sven Delblanc (Stockholm 1988-1989)
- Den svenska pressens historia. Del II-III*, red. Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (Stockholm 2001)
- Det judiska Stockholm*, red. David Glück, Aron Neuman & Jacqueline Stare (Stockholm 1998)
- Edström, Vivi, *Selma Lagerlöf* (Stockholm 1991)
- Edström, Vivi, "Selma Lagerlöf och Strindberg", *Selma Lagerlöf-sällskapets småskrifter nr 2* 1985 (Malmö 1985)
- Eklund, Torsten, *August Strindberg. Från Fjärdingen till Blå tornet* (Stockholm 1946)
- Erfurth, Sonja, *Harry Martinson och Moa 1920-1931* (Stockholm 1987)
- *Harry Martinson och vägen ut* (Stockholm 1981)
- Excelsior! Albert Bonniers förlag 150 år. En jubileumskavalkad i brev, utg. o. komment. av Daniel Hjorth* (Stockholm 1987)
- Forsgård, Nils Erik, *I det femte inseglets tecken. En studie i den åldrande Zacharias Topelius livs- och historiefilosofi* (Helsingfors 1998)
- Fridegård, Jan, *Här är min hand* (Stockholm 1942)
- [Fröding, Gustaf] *Gustaf Frödings brev, I-II*, utg. o. komment. av Germund Michanek & Ingvald Rosenblad (Stockholm 1981, -82)
- *Gustaf Frödings dikter* (Stockholm 1945)
- *Samlade skrifter 1-2*, utg. o. inledn. av Ruben G:son Berg (Stockholm 1917)
- Gedin, David, "Fähundarna på Alhambra", *Strindbergiana* 18, red. Birgitta Steene (Stockholm 2003) s. 122-40
- "Vi äro stora kräk. Nya uppgifter om Heidenstams angrepp på Fröding 1896", *Sammlaren* 2003 (årg. 124)
- Gedin, Per I. *Litteraturen i verkligheten* (Stockholm 1997)
- Gehlin, Jan, *Floden och virvlarna. Linjer och episoder ur hundra års facklig historia* (Stockholm 1993)
- Georgianska studier*. Utgiven till Georg Svenssons femtioårsdag 1954 (Stockholm 1954)
- Gerentz, Sven & Ottosson, Jan, *Handel och köpmän i Stockholm under ett sekel* (Stockholm 1999)

- Grandien, Bo, "Arkitekturen" i *Signums svenska konsthistoria. Konsten 1845-1890*, (Lund 2000)
- "Synagogan vid Wahrendorffsgatan", ur *Det judiska Stockholm*, red. David Glück, Aron Neuman & Jacqueline Stare (Stockholm 1998)
- Gynning, Margareta, *Det ambivalenta perspektivet. Eva Bonnier och Hanna Hirsch-Pauli i 1800-talets konst* (Stockholm 1999)
- Hansson, Ola, *Materialismen i skönlitteraturen* (Stockholm 1892)
- Hansson, Svante, "Antisemitism, assimilation och judisk särart. Svenskjudisk elitdebatt vid Hitlers maktövertagande 1933", ur *Judiskt liv i Norden*, Gunnar Broberg, Harald Runblom & Mattias Tydén (Uppsala 1988)
- Heidenstam, Verner von, *Från Col di Tenda till Blocksberg* (Stockholm 1888)
- *Karolinerna* (Stockholm 1940)
- *Renässans* (Stockholm 1889)
- *Stridsskrifter* (Stockholm 1923)
- Heidenstam, Verner von & Strindberg, August, *Brev 1884-1890* (Stockholm 1999)
- Hellström, Gustaf, *Det var en tjugande idyll ...* (Stockholm 1938)
- Herrar Wahlström & Widstrand. Brev till förlaget 1884-1984*, red. Andreas Gedin (Stockholm 1984)
- Hirdman, Arne, *Alla tiders folkböcker* (Stockholm 1950)
- Holmbäck, Bure, *Hjalmar Söderberg. Ett författarliv* (Stockholm 1988)
- Högberg, Staffan, *Stockholms historia 2* (Stockholm 1981)
- Illustrerad svensk litteraturhistoria* av Henrik Schück och Karl Warburg, del VII Den nya tiden (1870-1914) av Gunnar Castrén (Stockholm 1932)
- Isaac, Aaron, "Varje jude skulle bära ett ylleband om halsen", i *Det judiska Stockholm*, red. David Glück, Aron Neuman & Jacqueline Stare (Stockholm 1998)
- Johannesson, Eric, *Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850-1880*. Nordiska museets Handlingar 96 (Stockholm 1980)
- Johansson, Ingemar, *Storstockholms bebyggelsehistoria* (Västerås 1987)
- Judiskt liv i Norden*, red. Gunnar Broberg, Harald Runblom & Mattias Tydén (Uppsala 1988)
- Julén, Björn, *Hjärtats landsflykt. En Levertinstudie* (Stockholm 1961)
- "Oscar Levertin", i *Svenskt Biografiskt Lexikon*
- Klein, Walter, *Var Vilhelm Ekelund antisemit?* (Stockholm 1964)
- Klinge, Matti, *Idyll och hot. Zacharias Topelius - hans politik och idéer* (Stockholm/Helsingfors 2000)
- Koblik, Steven, "Om vi teg skulle stenarna ropa". *Om Sverige och judeproblemet 1933-1945* (Stockholm 1987)
- [Krusenstjerna, Agnes von] *Förläggarna, författarna, kritikerna. Om Agnes von Krusenstjerna och hennes senaste arbeten*, red. David Sprengel (Stockholm 1935)
- Lagercrantz, Olof, *Agnes von Krusenstjerna* (Stockholm 1980)
- *August Strindberg* (Stockholm 1979)
- Lagerkvist, Bengt, *Vem spelar i natten. Den unge Pär Lagerkvist* (Stockholm 2001)

- [Lagerkvist, Pär] *Pär Lagerkvist. Brev*, utg. av Ingrid Schöier (Stockholm 1991)
- [Lagerlöf, Selma] "Brev, 1", Selma Lagerlöf-sällskapets skrifter 7 (Lund 1967)
- *Du lär mig att bli fri. Selma Lagerlöf skriver till Sophie Elkan* (Stockholm 1996)
- *Selma Lagerlöf, Sveriges klassiker*, urv. o. inledn. av David Gedin (Stockholm 1991)
- Lagerqvist, Lars & Nathorst-Böös, Ernst *Vad kostade det?* Stockholm 1984
- Landquist, John, *Gustaf Fröding. En biografi* (Stockholm 1956)
- *Som jag minns dem* (Stockholm 1949)
- Larsson, Lennart, jr, *Ett brokigt liv* (Stockholm 1993)
- Laurin, Carl G., *Minnen 1868–1888* (Stockholm 1929)
- *Minnen 1888–1898* (Stockholm 1930)
- *Minnen 1898–1908* (Stockholm 1931)
- *Minnen 1908–1918* (Stockholm 1932)
- *Människor* (Stockholm 1919)
- Leche Löfgren, Mia, *Upplevt* (Stockholm 1960)
- Lengefeld, Cecilia, *Förlaget Albert Bonniers äventyr i Tyskland 1911–1913*, Avdelningen för litteratursociologi, Uppsala universitet 1997
- Levertin, Anna, *Den unge Levertin. Minnen och brev* (Stockholm 1947)
- Lindberg, Folke, *Växande stad. Stockholms stadsfullmäktige 1862–1900* (Stockholm 1980)
- Lindberger, Örjan, *Norrbottningen som blev europé. Eyvind Johnsons liv och författarskap till och med Romanen om Olof* (Stockholm 1986)
- Lindgren, Erik, *mannen utan väg* (Stockholm 1942)
- *Posthum ungdom* (Stockholm 1935)
- Linder, Gurli, *På den tiden. Några bilder från 1870-talets Stockholm* (Stockholm 1924)
- *Sällskapsliv i Stockholm under 1880- och 1890-talen. Några minnesbilder* (Stockholm 1918)
- [Lion, Carl] *Carl Lion berättar* (Stockholm 1962)
- Lo-Johansson, Ivar, *Tröskeln* (Stockholm 1982)
- Lundin, Claës, *Nya Stockholm* (Stockholm 1890)
- Luthersson, Peter, *Svensk litterär modernism. En stridsstudie* (Stockholm 2002)
- Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm 1996)
- Michanek, Germund, *En morgondröm. Studier kring Frödings ariska dikt* (Stockholm 1962)
- *Skaldernas konung, Oscar II, litteraturen och litteratörerna* (Stockholm 1979)
- Neuman, Aron, "Stockholms judiska församling", i *Det judiska Stockholm*, red. David Glück, Aron Neuman & Jacqueline Stare (Stockholm 1998)
- Nordin, Svante, *Fredrik Böök. En levnadsteckning* (Stockholm 1994)
- Nyblom, Helena, *Mina levnadsminnen. I Sverige 1864–1898* (Stockholm 1922)
- Nycop, Carl-Adam, *Bära eller brista. En tidningsmans memoarer* (Stockholm 1970)
- Ottos minnen. En 1800-talsborgares öden och äventyr i Stockholm och på kontinenten*, utg. av Åke von Matérn (Stockholm 2002)

- Pablo Picasso, utställningskatalog, Moderna museet, katalogred. Lars Nittve (Stockholm 1988)
- Personne, John, *Strindbergslitteraturen och osedligheten bland skolungdomen* (Uppsala 1887)
- Peterson, Bo, *Boktryckaren som förläggare. Förlagsfunktion och utgivningspolitik hos P.A. Norstedt & Söner 1879–1910* (Stockholm 1993)
- *PAN på Riddarholmen, Norstedts 1910–1973* (Stockholm 1998)
- Peurell, Erik, *En författares väg* (Hedemora 1998)
- Pihl Atmer, Ann Katrin & Schaffer, Barbro, *Boken och konstnären. Albert Bonniers förlag 150 år* (Stockholm 1987)
- Pihl Atmer, Ann Katrin, *Sommarnöjet i skärgården* (Stockholm 1987)
- Retzius, Gustaf, *Biografiska anteckningar och minnen* (Uppsala 1948)
- Ring, Jim, *How the English Made the Alps* (London 2000)
- Rinman, Sven, *Svenska Bokförläggareföreningen 1843–1887* (Stockholm 1951)
- Rudberg, Eva, *Stockholmsutställningen 1930. Modernismens genombrott i svensk arkitektur* (Stockholm 1999)
- Schaffer, Barbro, *Analys och värdering. En studie i svensk konstkritik 1930–35* (Stockholm 1982)
- Schück, Henrik & Hedberg, Tor, "Bonnier" i *Svenskt Biografiskt Lexikon*
- Schück, Henrik, *Den svenska förlagsbokhandelns historia* (Stockholm 1923)
- Schön, Lennart, *En modern svensk ekonomisk historia* (Stockholm 2000)
- Schöier, Ingrid, *Pär Lagerkvist. En biografi* (Stockholm 1987)
- Sjöman, Vilgot, *Mitt personregister: Äntligen rebell* (Stockholm 2001)
- Solomin, Nina, "Strindberg och hans syn på judarna", Svenska Dagbladet 2.9 1994
- "Strindbergs judefientlighet fram till 1882", i *Strindbergiana*, elfte samlingen, red. Boel Westin (Stockholm 1996)
- Sommar, Carl Olov *Gunnar Ekelöf* (Stockholm 1989)
- Stare, Jacqueline, "Judiskt liv på Söder, en annorlunda värld", i *Det judiska Stockholm*, red. David Glück, Aron Neuman & Jacqueline Stare (Stockholm 1998)
- Stiernstedt, Marika, *Kring ett äktenskap* (Stockholm 1953)
- *Mest sanning* (Stockholm 1948)
- Strindberg, August, *Brev*, utg. av Torsten Eklund
- 4, 1884 (Stockholm 1954)
- 5, 1885–juli 1886 (Stockholm 1956)
- 6, augusti 1886–januari 1888 (Stockholm 1958)
- 11, maj 1895–november 1896 (Stockholm 1969)
- Strindberg, August, *Dikter på vers och prosa* (Stockholm 1883)
- *Röda rummet* (Stockholm 1879)
- *Samlade verk*
- 12, *Det nya riket* (Stockholm, 1983)
- 16, *Giftas I–II* (Stockholm 1982)
- 20, *Tjänstekvinnans son I–II* (Stockholm 1989)
- 31, *I havsbandet* (Stockholm 1982)

- 68, *Tal till svenska nationen* (Stockholm 1988)
- *Tjensteqvinnsans son* (Stockholm 1886)
- Sundin, Staffan, *Från bokförlag till mediekoncern. Huset Bonnier 1909–1929* (Göteborg 1996)
- *Konsolidering och expansion 1930–1954. Bonniers en mediefamilj* (Stockholm 2002)
- Svanberg, Ingvar & Tydén, Mattias, *Sverige och förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945* (Stockholm 1997)
- Svedjedal, Johan, *Almqvist – berättaren på bokmarknaden* (Uppsala 1987)
- *Bokens samhälle, Svenska Bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887–1943* (Stockholm 1993)
- *Författare och förläggare* (Stockholm 1994)
- *Skrivarens. Birger Sjöbergs liv och diktning* (Stockholm 1999)
- Svenska Män och Kvinnor*, red. Nils Bohman (Stockholm 1944–55)
- Svensson, Georg, *Minnen och möten* (Stockholm 1987)
- Söderhjelm, Werner, *Oscar Levertin I–II* (Stockholm 1914, -17)
- Till minnet av bokförläggare fil. doktor Karl Otto Bonnier* (Stockholm 1941)
- Tomson, Bengt, *Gustaf Hellström och hans väg till Snörmakare Lekholm får en idé* (Stockholm 1961)
- Torbacke, Jarl, *Dagens Nyheter och demokratins kris 1937–1946* (Stockholm 1972)
- Tägil, Sven, "Judarna i Sverige", i Gunnar Broberg, Harald Runblom & Mattias Tydén, *Judiskt liv i Norden* (Uppsala 1988)
- Ullman, Magnus, *Så levde de. Om några framgångsrika första generationens affärs- mäns liv och leverne i slutet av 1800-talet och framöver* (Mariehamn 1998)
- Valentin, Hugo, *Judarna i Sverige* (Stockholm 1964)
- Wennberg, Kåa, *Gustaf Schröder* (Uddevalla 1993)
- Werin, Algot, *Vilhelm Ekelund, 1880–1908* (Stockholm 1960)
- Wirsén, Carl David af, *Kritiker* (Stockholm 1901)
- Wagner, Elin, *Selma Lagerlöf I–II* (Stockholm 1942, -46)
- Wästberg, Per *Kära Hjalle, kära Bo* (Stockholm 1969)
- Wästberg, Per, "Slakten Hirsch i Stockholm – några porträtt", i *Det judiska Stockholm*, red. David Glück, Aron Neuman & Jacqueline Stare (Stockholm 1998)
- Öhman, Nina, *Bonniers porträttsamling. Nedre Manilla* (Stockholm 1994)
- Österling, Anders, *Minnets vägar* (Stockholm 1967)
- Österling, Karin, *Älskade Verner* (Stockholm 1989)

OTRYCKTA KÄLLOR

- Albert Bonniers Stipendiefond för svenska författare*, privattryck, utg. av Sven Barthel 1951, reviderad av Karl Otto Bonnier 2001 (Finland 2001)
- Balzamo, Elena, "Strindberg und sein Verleger", manuskript 2003
- Banck-Jonsson, Kerstin, Diverse papper om Gustaf och Maria Banck
- Bokförläggare Karl Otto Bonnier på femtiårsdagen af vänner och författare*. Tryckt i ett exemplar, KB:s handskriftssamling (Stockholm 1906)
- Bonnier, Greta (f. Lindberg), Dagbok 1920, A4:1, Bonniers privata arkiv
- Bonnier, Karl Otto (red.) "Till 100-årsdagen av Betty Bonniers födelse", privattryck, Bonniers arkiv (Stockholm 1928)
- Bonnier, Tor, "Utan titel", kåseri uppläst vid Bonnierkoncernens möte 12 december 1963. Tryckt som korrektur, Bonniers arkiv
- Bonnier, Tor, "Minnesanteckningar", odat. Låda märkt "Tor Bonnier privat" i Bonniers familjearkiv
- Dahlkvist, Birgitta, "Utgivningen av Strindbergs samlade skrifter", stencil, 1977, Bonniers familjearkiv
- "En okänd Bonnier", stencil, Bonnierföretagens arkiv, 1987
- Familjen Bonniers privatkorrespondens, Bonniers familjearkiv
- Nordström-Bonnier, Tora, Anteckningar i "När Albert Bonniers förlag firade sitt 100-årsjubileum". I Suzanne Bonniers ägo.
- Peterson, Bo, "'Hövdingen' – en biografisk skiss", otryckt avhandlingsavsnitt framlagt på Historiska institutionen, Stockholms Universitet 15.2 1991
- Strindberg, August, brev till Albert Bonniers förlag, Bonniers arkiv
- Sundin, Staffan, *Huset Bonnier. En skiss över en finansfamiljs uppgång, del 1. 1804–1930*, otryckt lic.avh., Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborg 1981
- Söderholm, Gundel, *Svea: Folkkalender 1844–1907*, lic.avh., Uppsala 2003
- Topelius, Zacharias, brev till Albert Bonniers förlag, Bonniers arkiv

PERSONREGISTER

Albert Bonnier och Karl Otto Bonnier är ej medtagna i registret.

- Acke, Eva 290, 377
 Acke, J.A.G. 377, 378, 380, 381, 388
 Adelborg, Ottilia 323
 Adlersparre, Sophie 262
 Adrian-Nilsson, Gösta 528
 Agardh, Carl Adolf 19
 Agrell, Alfild 83, 87
 Agrell, Sigurd 483
 Ahlin, Lars 534
 Alcott, Louisa M. 47
 Alexanderson, Nils 427
 Alfons, Sven 566
 Alkman, Edvard 247, 251, 253
 Almqvist, Carl Jonas Love 41, 44, 64
 Amelin, Albin 528
 Andén, Eva 270
 Andersson, Dan 505
 Andersson, Elisabeth 331
 Andersson, Lars M. 392
 André, Vicke 198
 Anrep, Gabriel 46f
 Apollinaire, Guillaume 523
 Arosenius, Ivar 392
 Aschberg, Olof 394
 Asklund, Erik 523f
 Aspelin, Karl 380
 Asplund, Karl 497, 503, 517, 543
 Atmer Pihl, Ann Katrin 16
 Aurell, Tage 508

 Bachner, Eva 315f, 399ff
 Bachner, Marion (Mary) 399f
 Balzac, Honoré de 36
 Banck, Marie (Mussa) 49f, 70, 75
 Banck, Nils Gustaf 48f, 51, 55, 75, 107,
 307, 309, 314, 343
 Banck, Rickard 309, 343f
 Bang, Herman 97, 469
 Bang, Kate 238, 290, 292
 Bauer, John 270
 Bendixson, Artur 374, 377
 Bendixson, Ivar 377
 Bendixson, Nanna 374, 377
 Benedicks, Michael 386
 Benedictsson, Victoria 87, 95, 207, 278
 Berg, Fridtjuv 180, 264ff, 330, 356,
 359, 399, 447ff
 Berg, Tor 362, 364, 399, 433, 551
 Bergegren, Hinke 93
 Berger, Henning 169, 207, 335f, 382,
 444, 470, 503
 Bergh, Gerda 377
 Bergh, Richard 85, 367, 375f, 378, 382,
 442
 Berglund, Gunilla 16
 Bergman, Bo 277, 440, 470
 Bergman, Hjalmar 378, 392, 444, 470,
 503f, 517, 528
 Bergqvist, Herman 50, 192, 344f
 Beskow, Bernhard von 20
 Beskow, Elsa 520
 Betzen, Alfred von 395
 Biberg, Jan 16
 Billmark, Carl Johan 26
 Bismarck, Otto von 384
 Björck, A.W. 89
 Björck, Albert 314
 Björck, Oscar 382
 Björkegren, Olga se Fåhræus, Olga
 Björling, Gunnar 524
 Björnson, Björnstjerne 64, 65, 72f, 97f,
 111, 126, 128, 130f, 229

- Blanche, August 35, 44, 53ff, 64, 258,
 395
 Blanck, Anton 427
 Bleichröder, Gerson 384
 Blomberg, Erik 497, 503, 517, 528, 543
 Bojesen, Ernst 261f
 Bondeson, August 196, 366
 Bonggren, Jakob 88
 Bonnier, Adolf 19ff, 23, 24ff, 31, 37f,
 40, 54, 63, 92, 338, 386, 395, 443
 Bonnier, Albert jr 553, 555-560, 562ff
 Bonnier, Albert (f. 1954) 15
 Bonnier, Betty 49f, 54ff, 63ff, 66, 69ff,
 74ff, 105, 107, 117, 119f, 162, 366f,
 369
 Bonnier, Charlotte 338
 Bonnier, David Felix 27ff, 32, 38, 40,
 63, 92, 338
 Bonnier, Elin 143, 302, 307f, 328, 362,
 366, 399, 551f
 Bonnier, Eva 54, 72, 75, 77f, 85, 97,
 103, 118, 144, 331ff, 366-371, 378
 Bonnier, Eva (gift m. Åke Bonnier)
 se Bachner, Eva
 Bonnier, Eva (f. 1945) 14f
 Bonnier, Gerard 43of, 433, 441, 503,
 530, 532, 558, 561
 Bonnier, Gerhard 17ff, 25, 31, 92, 419
 Bonnier, Gert 308ff, 335, 398, 423f,
 433, 551f
 Bonnier, Greta (gift m. Tor Berg) 301,
 308f, 330, 362, 371, 399, 551f
 Bonnier, Greta (gift m. Tor Bonnier)
 se Lindberg, Greta
 Bonnier, Helene 338
 Bonnier, Isidor 28, 63, 106, 108, 114f,
 136, 141, 153, 160, 190f, 443
 Bonnier, Jenny 54, 58ff, 72f, 75, 77,
 124, 144, 334, 351, 366f, 465
 Bonnier, Johan 338
 Bonnier, Jytte 353, 544
 Bonnier, Kaj 74, 325f, 346, 351, 381,
 398, 416, 417, 511, 539, 545, 548,
 551ff, 557-565
 Bonnier, Karl Otto (f. 1943) 14
 Bonnier, Knut Felix 339
 Bonnier, Lisen 99, 101ff, 124, 143f,
 151, 192, 270f, 280, 288-302, 307f,
 311ff, 326-336, 346, 350ff, 354, 366,
 370ff, 374, 396, 398ff, 418f, 431f, 456,
 460, 465, 554, 565, 568
 Bonnier, Margaretha (Gaga) 15f
 Bonnier, Tomas 335, 558
 Bonnier, Tor 13, 52, 59f, 106, 143, 176,
 237, 270, 284, 295, 298, 301-310,
 313f, 320ff, 324f, 338, 340, 343ff, 348,
 350f, 353f, 358-364, 377, 398, 409f,
 414, 416, 417, 422f, 428, 430ff, 440,
 446, 451, 453, 455, 458, 462f, 471,
 476, 483f, 499, 502, 504ff, 509ff,
 514ff, 524f, 534, 536ff, 540-545, 551-
 566
 Bonnier, Åke 13, 144, 301f, 307-323,
 325, 330, 334f, 347, 349, 351ff, 361f,
 365, 398, 399f, 422ff, 428ff, 451, 453,
 455, 457, 463, 471, 497, 500, 503, 511,
 540-545, 551-566
 Borchsenius, Otto 131
 Bosse, Harriet 169
 Boye, Karin 470, 519, 522, 538
 Brandes, Edvard 226
 Brandes, Georg 72f, 74, 87, 94ff, 116f,
 155, 202, 226, 251, 259, 273, 334, 404
 Branting, Hjalmar 71, 83, 113, 122,
 127f, 130f, 134, 143, 150, 246, 250,
 354, 358, 389, 405
 Braun, Wilhelm von 26
 Bremer, Fredrika 35, 81, 386f
 Breton, André 523
 Brick, Daniel 423
 Brolin, Lars 345, 546
 Brolin, Lars-Gustaf 345
 Browallius, Irja 528
 Brunius, August 486, 487, 494f, 498
 Bruzelius, Janne 249ff
 Bruzelius, Ragnar 71
 Bulwer-Lytton, Edward 37
 Byron, George Gordon 74
 Bååth, A.U. 89
 Bäckdal, Gustaf 332ff
 Börjeson, John 55, 74, 378
 Böök, Fredrik 220, 361, 406f, 410-418,
 471f, 487, 498

- Carl, prins 290
 Carleson, Conrad 451
 Carlsund, Otto G. 528
 Carlyle, Thomas 258
 Cederhielm, J.C. 384
 Céline L.-F. 523
 Chamberlain, H.S. 389, 391, 404
 Clason, I.G. 388
 Curman, Calla 83
 Curman, Carl 83, 86

 Dahlberg, Folke 525, 527f
 Dahlberg, Olof 497
 Dalin, Alfred 180, 264f, 447ff
 Danielsson, Axel 134
 Dardel, Fritz von 26
 Dardel, Nils 495
 Darwin, Charles 47
 Dehlgren, Sten 410
 Dehmel, Richard 479
 Delblanc, Sven 183
 Dickens, Charles 36
 Diktonius, Elmer 510
 Drachmann, Holger 73, 97
 Dumas, Alexandre 36, 37

 Eberling, Mathilda 54
 Edfelt, Johannes 507, 524, 532
 Ehlin, Anna 559f
 Ek, Barbro 16
 Ekelund, Vilhelm 439, 470, 476-483,
 503
 Ekelöf, Gunnar 522f, 525ff, 538
 Ekman, Gösta 329
 Elgström, Ossian 390, 403
 Elkan, Sophie 173, 264
 Enblom, Victor 395
 Enckell, Rabbe 524
 Engberg, Arthur 391, 394
 Englund, Carl-Emil 525
 Engström, Albert 247f, 392, 444
 Eriksson, Christian 370, 377, 378, 380
 Erixson, Sven 529
 Essen, Siri von 149, 152, 154, 166
 Eugen, prins 257, 382

 Falck, August 174

 Fallström, Daniel 89, 339
 Faulkner, William 523
 Ferlin, Nils 524
 Flygare-Carlén, Emilie 26, 35, 41
 Fogelqvist, Torsten 266, 330
 Forseth, Einar 390
 Forsslund, Karl-Erik 520
 Fougstedt, Arvid 382
 Franzos, Mia 428
 Fridegård, Jan 340, 509ff, 524, 528
 Fries, Elias 19
 Fröding 118, 174f, 197, 203, 207, 218ff,
 238-257, 258f, 285, 376f, 436, 439,
 469, 535
 Fröding, Cecilia 239, 252, 254
 Fürstenberg, Pontus 388, 391
 Fåhræus, Klas 163, 376
 Fåhræus, Olga 376

 Garbo, Greta 272, 501
 Geber, Hugo 115, 172f, 192
 Gedin, David 16, 573-574
 Geijerstam, Gustaf af 42f, 87, 89, 93,
 125, 128, 156, 158, 168ff, 196, 201,
 212f, 222, 251, 285, 444
 George, Stefan 479
 Gerhard, Karl 391, 406f
 Giertz, Bo 511
 Goebbels, Joseph 409, 413
 Goethe, Johann W. 45, 74
 Grandien, Bo 387
 Grieg, Edvard 55
 Grünwald, Isaac 379, 382, 423, 486f,
 495
 Gullberg, Hjalmar 470, 502, 524
 Gustaf V 356
 Gustaf-Janson, Gösta 528
 Gustafsson, Greta se Garbo, Greta
 Gustav III 384f
 Gödecke, August 74, 122
 Göransson, Lars 566
 Göring, Hermann 409, 413, 416

 Hald, Edward 490
 Hallman, Adolf 379
 Hallström, Per 169, 182, 205, 207, 251,
 285ff, 361, 380, 439, 444, 477

- Hansson, Ola 87, 89, 182, 201f, 207f,
 390, 403f, 439
 Harrie, Ivar 539
 Hasselberg, Julia 331ff, 369, 371
 Hasselberg, Per 85, 331f, 369f, 378
 Haussmann, G.-E. 81
 Heckscher, Eli 423f
 Hedberg, Frans 44, 52, 59f, 147, 193
 Hedberg, Tor 87, 92f, 122, 169, 196,
 207, 251, 266, 378, 382, 439f
 Hedin, Ludvig 407
 Hedin, S.A. 83
 Hedin, Sven 53, 198, 236, 321, 355ff,
 380, 406-410, 449
 Hegardt, Albertina 61
 Hegel, Fredrik 65, 351
 Hegel, Friedrich 95
 Heidenstam, Verner von 50, 54, 58,
 87f, 107, 118, 163, 184ff, 198, 200-
 205, 210-238, 239ff, 246ff, 251ff, 257,
 259, 268, 274ff, 279, 288ff, 292f, 359,
 378, 392, 402f, 411, 413, 418, 422,
 436, 439, 442, 448f, 453, 460, 467,
 469, 477, 487, 519
 Heine, Heinrich 74
 Hellberg, Frithiof 260
 Hellberg, Mauritz 246
 Heller, Frank (pseud. för Gunnar
 Serner) 497, 505, 543
 Hellström, Gustaf 470, 473ff
 Hellström, Inga 16
 Hennings, Bertil 343
 Hennings, Ebba 58, 61, 340f, 343, 419
 Hennings, Nils 60, 341, 343
 Hennings, Sven 60, 341ff
 Henrikson, Alf 524
 Herván, Ebba se Hennings, Ebba
 Hesse, Hermann 268
 Hierta, Lars Johan 24, 37, 45, 53, 92,
 94, 130
 Hirsch, Abraham 28
 Hirsch, Betty 296, 374
 Hirsch, Hanna se Pauli, Hanna
 Hirsch, Isaak 388
 Hirsch, Lisa 401
 Hirsch, Otto 456, 460
 Hirsch, Sophie 28
 Hirschel, Gutkind 17
 Hirschel, Löbel 17
 Hitler, Adolf 406, 409, 411, 413f, 416
 Hjortzberg, Olle 379
 Holm, G.B.A. 51, 178-183, 188-195,
 264, 266, 286, 447, 451
 Hoving, Johannes 318, 347
 Hæggsström, Ivar 89, 160, 206, 208
 Ibsen, Henrik 55, 64, 65, 72f, 96f, 111f
 Isaac, Aaron 384ff
 Izikowitz, Sander 423
 Jacobsen, J.P. 73, 97, 469
 Jacobsson, Ernst 388
 Jaensson, Knut 416
 Janson, Gustaf 169, 444
 Jansson, Eugène 382
 Janzon, Åke 566
 Jersild, P.C. 441
 Johansson, Klara 520
 Johnson, Eyvind 17, 508f, 517, 565
 Jonsson, Thorsten 532
 Josephson, Anna 106 se även Thiel,
 Anna
 Josephson, Carl David 295, 398
 Josephson, Emelie 105
 Josephson, Erik 462
 Josephson, Ernst 85, 378, 388
 Josephson, Gunnar 423, 428
 Josephson, Hans 462
 Josephson, Ida 192, 295
 Josephson, Jacob Axel 387
 Josephson, Ludvig 106, 132, 149
 Josephson, Wilhelm 60, 99, 295, 398
 Josephson, Wilhelm d.y. 349
 Jändel, Ragnar 511
 Järte, Otto 303, 360ff, 365
 Kaastrup-Olsen, Jytte se Bonnier,
 Jytte
 Karlfeldt, Erik Axel 203, 205, 256,
 285ff, 392, 520
 Key, Ellen 44, 83, 163, 231, 233, 246,
 249, 251, 253, 255, 290, 296, 321, 328,
 354, 373f, 376, 401, 439, 442, 467,
 477, 487f, 495

PERSONREGISTER

- Kielland, Alexander 97
 Kierkegaard, Søren 95
 Kinberg, Hjalmar 540, 542, 552
 Kjellberg, G. 56
 Kjellberg, Isidor 74
 Kjellberg-Juel, Astrid 382
 Kjellén, Rudolf 363
 Kjellgren, Josef 523f
 Klein, Oskar 423
 Koch, Martin 503
 Koch, Robert 71
 Koppel, Henrik 173, 444ff, 476
 Kreuger, Nils 85, 198, 367, 379
 Kreuger, Torsten 418, 547
 Kronberg, Julius 105
 Kruhs, Karl F. 115
 Krusenstjerna, Agnes von 503, 536ff

 Lagercrantz, Olof 539
 Lagerkrans, Erik 540, 554
 Lagerkvist, Bengt 498ff
 Lagerkvist, Karen 501
 Lagerkvist, Pär 382, 470, 485-503, 498ff, 517
 Lagerlöf, Selma 173, 180, 197, 200, 205, 206, 229, 236, 258-272, 321, 324, 381, 436, 439, 444, 460, 469, 519
 Lamm, Carl Robert 388
 Lamm, Emma 296
 Lamm, Gustaf 401
 Lamm, Martin 394, 423, 427
 Lamm, Per 306
 Landahl, Martin 90
 Landquist, John 177, 339, 486, 499, 539, 573 not 81
 Langbehn, Julius 389, 404
 Larsson, Carl 85, 92, 107, 126, 128, 130f, 136, 153, 157, 161, 197f, 310, 322f, 367, 379, 380, 388, 391, 392
 Larsson, Hans 359
 Larsson, Karin 367
 Larsson, Yngve 303, 306, 328, 358, 360ff, 365f, 399, 433, 551ff
 Laurin, Carl G. 179, 181, 278, 374, 440
 Lawrence, D.H. 523
 Leche Löfgren, Mia 205, 234, 243
 Leffler, Anne Charlotte 83, 86f, 89, 182

 Lehmann, Bonnier 17
 Lenngren, Anna Maria 25
 Levertin, Alfred 273, 387
 Levertin, Ebba 284
 Levertin, Oscar 89, 90, 92, 117, 120, 125, 186, 196, 201, 203, 205, 208, 213f, 222, 241, 251, 254f, 258f, 273-284, 288f, 307, 310, 378, 380, 405, 418, 436, 439, 441, 444, 464ff, 477, 519
 Lichtenstein, Adolf 423
 Lidforss, Bengt 134, 278, 308, 390f, 394, 403ff, 477, 482, 484
 Lidforss, Edvard 134
 Lidman, Sven 310, 330, 350, 361, 365, 378, 391, 420, 439, 470, 472, 503f, 540f, 544
 Lie, Jonas 97, 136
 Liljefors, Bruno 85, 379, 392
 Liljencrantz, Johan 384
 Lilljekvist, Fredrik 85
 Lindberg, August 306, 399
 Lindberg, Greta 306, 307, 316, 321, 351, 399, 431f, 541
 Lindberg, Per 495
 Linde, Ulf 367f
 Lindegren, Erik 523, 529-534
 Linder, Gurli 86
 Lindgren, Astrid 272
 Lindgren, Hellen 255
 Lindman, Arvid 356, 389
 Lindner, Georg 345
 Lindner, Robert 309f, 345
 Lindorm, Erik 391, 392
 Linnqvist, Hilding 379, 529
 Lion, Carl 325
 Ljunglund, Leonard (Leon) 422, 458ff
 Ljungquist, Ivar 410
 Ljungquist, Walter 508
 Lo-Johansson, Ivar 340, 507f, 511, 517ff, 535f
 Looström, Claës 114, 117, 119, 141, 153, 207
 Lovisa Ulrika 384
 Lundegård, Axel 87, 89, 207, 208ff, 231, 233
 Lundin, Claës 22, 376

Lundkvist, Artur 522ff, 532
 Löfmarck, Ulla 541
 Löwenhjelm, Harriet 470

Malmberg, Bertil 484, 567
 Malmström, August 55, 59, 74, 119,
 367
 Malmström, Bernhard Elis 395
 Mann, Thomas 77, 267
 Martinson, Harry 512-517, 523, 565
 Martinson, Moa 425ff, 515f
 Melsted, Henning von 359
 Meyer, Ernst 69, 116
 Michanek, Germund 182, 251
 Mill, John Stuart 95
 Moberg, Vilhelm 382, 511f, 517, 528
 Molander, Harald 465ff
 Molin, Adrian 363
 Mörner, Birger 165, 247

Nansen, Fridtjof 53
 Nietzsche, Friedrich 202
 Nilsson, Axel 529
 Nordensvan, Georg 88, 92, 125, 147,
 196, 218, 222, 226, 240, 439
 Nordgren, Anna 380
 Nordström, Karl 85, 367, 377, 378,
 379, 380
 Nordström, Ludvig 323, 340, 365, 378,
 420, 468, 470, 503, 517, 535
 Nordström-Bonnier, Tora 353, 372,
 417f
 Norman, Carl 317
 Nyblom, Carl Rupert 262f, 269
 Nyblom, Helena 262f, 269
 Nyström, Alfred 105
 Nyström, Anton 83, 85f, 391
 Nyström, Jenny 198

Odd, Orvar 26, 30, 35, 53
 Öe, Kenzaburo 268
 Olsson, "Hagalund", Olle 529
 Onkel Adam (pseud. för C.A. Wetter-
 bergh) 35
 Oscar II 82, 98, 127, 132, 178, 182f,
 187, 193, 250
 Ossiannilsson, K.G. 422

Ossietzky, Carl von 416
 Oxenstierna, Johan Gabriel 547

Palm, August 83
 Palme, Hanna 86
 Palme, Henrik (d.ä.) 83, 86
 Palme, Henrik (d.y.) 289
 Palme, Sven 83, 86
 Paul, Adolf 248
 Pauli, Georg 198, 374, 376, 378f, 388,
 401, 402
 Pauli, Hanna 85, 374, 367, 376, 378,
 380, 401
 Pergament, Moses 423
 Personne, John 94, 154, 157ff, 163,
 178, 187f, 191, 193
 Philip, Esther 25ff
 Philipsen, Gustav 158
 Picasso, Pablo 528

Quisling, Vidkun 410

Rausing, Ruben 462
 Reenpää, Erkki 338
 Reenpää, Heikki 338, 549f
 Reinhold, August 454
 Retzius, Anna 130
 Retzius, Gustaf 20, 83, 130f, 186, 441
 Reuter, Fritz 72
 Rimbaud, Arthur 523
 Romander, Tony 399
 Roos, Anna Maria 449f
 Roos, Mathilda 89, 196
 Rubenson, Betty se Bonnier, Betty
 Rubenson, Semmy 387
 Runeberg, Walter 55
 Rydbeck, Oscar 422
 Rydberg, Viktor 44, 55, 64, 84, 90f, 94,
 136f, 193, 214, 222, 258, 269, 379, 503

Sachs, Josef 390
 Samson, Otto 110
 Sandels, Elaine 501
 Sandgren, Gustav 523
 Schauman, Eugen 328f
 Schie, Löbel 17
 Schildt, Holger 510

- Schildt, Runar 503
 Schiller, Friedrich 74
 Schmalensee, Kurt von 551
 Scholander, E.W. 55, 387f
 Schröder, Anna 339
 Schröder, Gustaf 339
 Schwab, Jean 322, 324
 Schwartz, Marie Sophie 46
 Schück, Henrik 25, 116, 186f, 382, 391,
 394, 405
 Scott, Walter 36
 Segerstedt, Torgny 358, 359, 391, 539
 Sehlstedt, Elias 44, 84
 Selander, Sten 498, 517, 526, 543
 Seligmann, Joseph 109, 114f, 117, 153,
 207
 Siegbahn, Manne 313
 Silfverstolpe, Gunnar Mascoll 503, 543
 Siwertz, Sigfrid 323, 365, 378, 382, 392,
 470, 528
 Sjöberg, Anna 279f, 288f
 Sjöberg, Birger 505ff
 Sjöberg, Greta 279, 288ff, 292f
 Sjöberg, Gösta 505ff
 Sjöman, Vilgot 573 not 81
 Sjöström, Victor 272
 Skånberg, Carl 85, 105
 Sköld, Otte 529
 Snoilsky, Carl 84, 182, 214, 222, 227,
 240, 269, 380
 Sohlman, Harald 83
 Sophia, drottning 178
 Sparre, Carl 385
 Sprengel, David 495, 536f
 Sprengtporten, J.W. 20
 Spångberg, Valfrid 83
 Staaff, Karl 83, 93, 113, 167, 230, 245f,
 255, 355f
 Staaff, Pehr 83, 113, 126ff, 143, 150,
 160
 Stanley, H.M. 47, 73, 91
 Steffen, Gustaf 358
 Steyern, Vult von 127
 Stiernhielm, Georg 25
 Stiernstedt, Marika 206, 221, 280, 331,
 340, 358, 364f, 378, 420, 444, 468f,
 470, 517
 Stiller, Mauritz 272
 Stolpe, Sven 523, 539
 Storm, Theodor 72
 Stridsberg, Gustaf 303, 359
 Strindberg, August 17, 50, 58, 83, 87,
 89, 97, 107, 108-177, 184, 187f, 196,
 201, 210ff, 219, 228ff, 240, 273, 278,
 285, 380, 390, 436, 453, 519, 535
 Strindberg, Axel 126, 142, 153, 158,
 160f
 Strindberg, Gotthard 163
 Ström, Fredrik 486
 Ström, Teodor 395
 Strömbom, Sixten 432
 Sue, Eugène 36f
 Sundin, Staffan 15, 551
 Suneson, Carl 42
 Svedbom, Per Erik 74
 Svensson, Georg 326, 510, 522, 525-
 531, 534
 Söderberg, Hjalmar 251, 277, 330f,
 382, 420, 439, 464ff, 469, 473, 535
 Södergran, Edith 470, 510, 524
 Talis Qualis (pseud. för C.V.A. Strand-
 berg) 35
 Tegnér, Esaias 24
 Thackeray, William 36
 Thaning, Mimi 328
 Thaulow, Fritz 163
 Thiel, Anna 144, 295
 Thiel, Arthur 106, 366
 Thiel, Ernest 106, 144, 241, 280, 298,
 388, 547
 Thiel, Signe 331
 Thomasson, Per 46
 Thulstrup, Åke 416
 Thunberg, Carl Petter 19
 Thunman, Olof 497
 Tingsten, Herbert 417
 Tolstoj, Leo 145, 442
 Topelius, Zacharias 41f, 64, 90f, 94,
 136ff, 148, 214, 258, 503
 Tournier, Michel 268
 Tägtström, David 382
 Törneman, Axel 378, 382

PERSONREGISTER

Uggla, Emilia 221

Uhl, Frida 165

Wahlström, P.K. 465, 521

Valentin, Hugo 423f, 426

Wall, Rudolf 24, 30, 46, 52f, 193

Wallenberg, A.O. 115

Wallenberg, Jacob 462, 554

Wallenberg, K.A. 359

Wallenberg, Marcus 555

Warburg, Karl 116, 120, 147f, 154, 164,

191, 193, 215, 218, 220, 226, 248f,

258, 263, 394, 405, 466

Vedel, Herman 336, 382

Vennberg, Karl 530, 534

Wennerberg, Gunnar 222, 269

Wetterlind, Ulla 399

Whitlock, Anna 83, 113

Wickman, Johannes 414ff

Wicksell, Knut 83, 93, 113

Wijkman, Sven 457f

Wilhelm, prins 422, 460

Wilhelmson, Carl 378

Wirsén, Carl David af 118, 126, 147f,
164, 178, 182-188, 191, 193, 198, 214,
218, 222, 226, 227, 238, 240, 249, 263,
269f, 286ff, 274, 379, 437, 442

Wrangel, C.G. 91, 145

Wägner, Elin 382

Wästberg, Per 16

Zetterström, Hans (Hasse Z) 392

Zola, Émile 87

Zorn, Anders 85, 378, 392

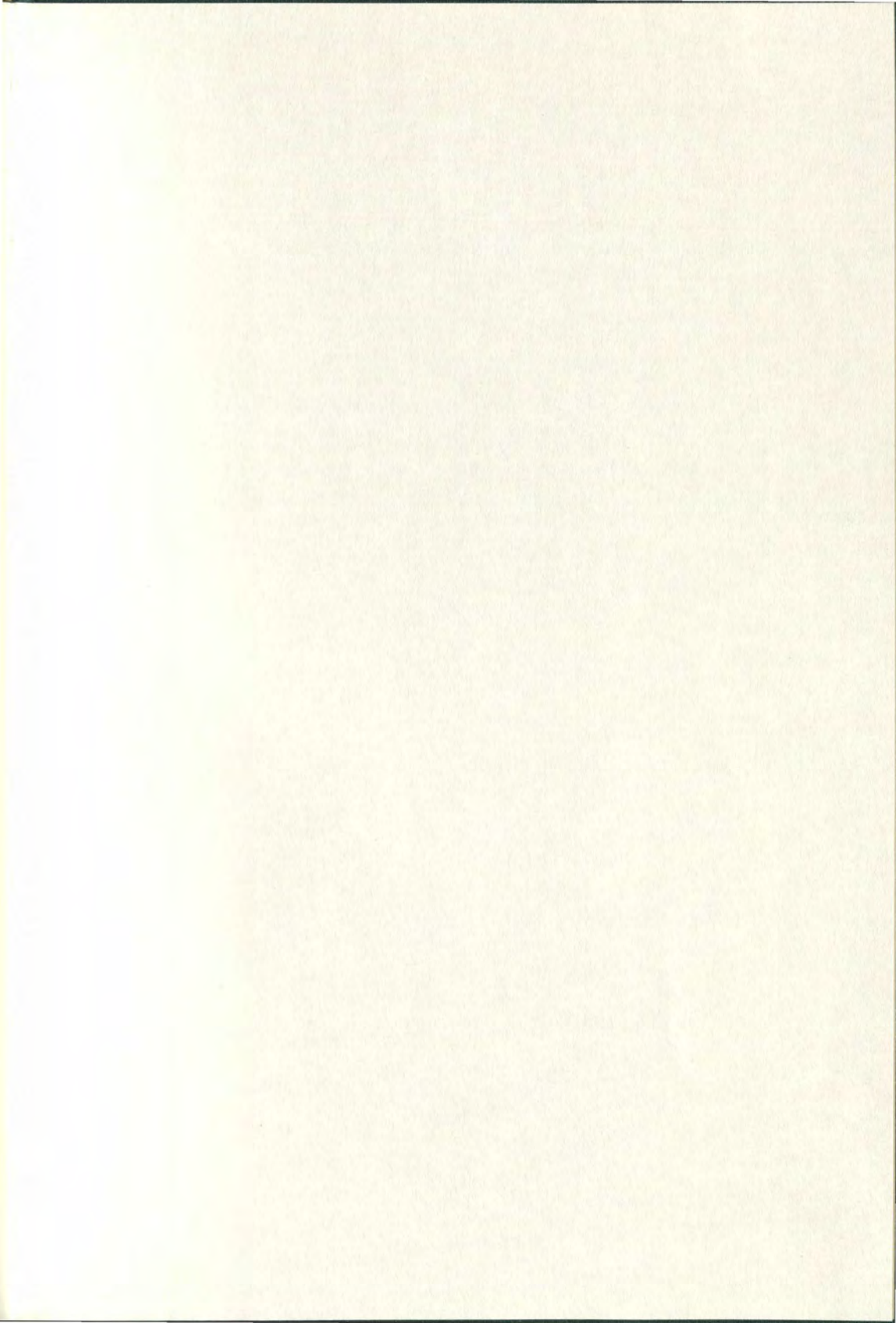
Zweigbergk, Otto von 455

Åkerlund, Erik 445f, 461f, 559

Östberg, Ragnar 320, 388, 547, 551

Österling, Anders 293, 468, 470, 478,
490, 503, 528, 539, 567

Österling, Hans 160

ALBERT BONNIER.

Boktryckare och Förlagsbokhandlare. Stockholm, Mästersamuelsgatan 19 B.

Dalac den 23 august 1903

Kära Tor!

Du får nu en vecka att hvilat ut efter dina militära strapasser, innan du på allvar skall begynna arbeta hos mig. Jag vill emellertid derförinnan tala med dig om en del saker, och jag förhåller att göra det skriftligen, så jag förhåller, att du ej skulle tillnärm- ligt uppmärksamhet åhöra mig och lägga det på minnet, om jag gjorde det muntligt.

Under din exercistid har du fått en god undervisning uti hvad det vill säga att lyda och hur nödvändigt det är att, om man vill följa en sak i grund och om man vill lära att en gång kunna beherska ett ämne och gifva befallningar, kunna utföra och förstå äfven de minsta detaljarbeten, och hur nödvändigt det därför är att lära sig dessa, äfven om de till en början före-

falla aldrig
sätter man
att utföra a
så afriinner
bästa man
Så önskar a
med allt o
arbete, som
hofsarbete - o
och annat
dock snart
som sig ha
Ty det är
framtid, som
med allvar
äga dig m
att hålla a
så kan jag
slaf i din
vår affär -
landet och

Ur brev till August Strindberg i juni 1887:

"Att vi öfverhufvudtaget efter ett brev som ditt sista vilja trycka något af dina arbeten kan du väl knappt på allvar föreställa dig.

Det band, som jag knöt med dig för 4 år sedan, på grund af min dåvarande naiva beundran för ditt författarskap, och som du nu finner 'för ömt' har orsakat oss än mera plågor, och det är därför utan saknad som vi slita det!

För att din hustru och dina barn må kunna komma till dig, icke som förskott på något arbete, sänder jag dig inneliggande 500 kronor (ur min privatkassa, då jag ännu ej vågat visa ditt brev för min far, som säkert skulle vredgas än mer deröfver).

Om det har till påföljd, att du ändtligen tar ditt förnuft till fånga och skrifver en i alla afseenden bra bok 'På Landet' i stället för att som hittills illfänas i tidningsartiklar och utslunga gemenheter i brev så - så mycket bättre för dig!

Men om icke, så var alldeles öfvertygad om, att det är för sista gången, som du erhållit moraliskt eller pekuniärt understöd af oss, ty nu äro vi ihjelpinade."

K.O. Bonnier

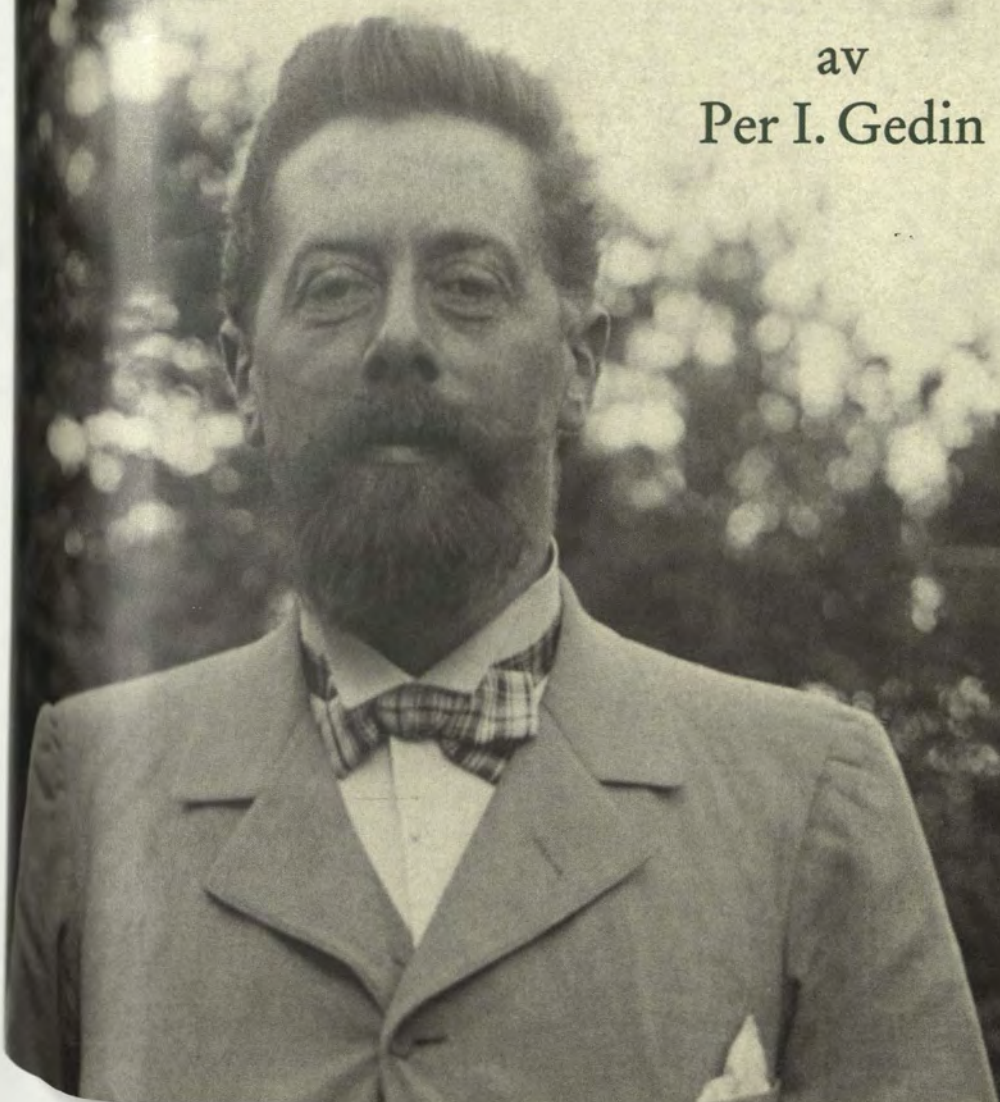
Karl Otto Bonnier fortsatte att ge ut Strindbergs manuskript fram till dennes död 1912.

GEDIN
—
ERA-
ENS
ARDS-
ARE
8

Litteraturens örtagårdsmästare

Karl Otto Bonnier
och hans tid

av
Per I. Gedin

Albert
Bonniers
Förlag

Karl Otto Bonnier (1856–1941) hade ända sedan ungdomen drömt om att få bli en "litteraturens örtagårdsmästare". Så blev det, och han kom att befinna sig i centrum för den svenska litteraturens guldålder som förläggare till storheter som Strindberg, Heidenstam, Fröding, Selma Lagerlöf och Hjalmar Söderberg. Det är en tid fylld av dramatik och strider.

Strindberg åtalas för hädelse och Fröding för omoral. Karl Otto Bonnier och hans far Albert Bonnier, förlagets grundare, blir smutskastade och förtalade av de reaktionära kretsarna – inte minst för att de tillhör en judisk familj. Vid sekelskiftet 1900, då Karl Otto Bonnier ensam blir ägare till förlaget, står han dock som segrare. Hans firma är en av Sveriges mest framgångsrika, grunden är lagd till det som hundra år senare är en av Nordens största mediekoncerner.

Under 1900-talet är Bonniers det ledande skönlitterära förlaget och Karl Otto Bonnier och hans söner Tor, Åke och Kaj blir förläggare och ofta vänner till de flesta av våra stora författare, från Hjalmar Bergman och Pär Lagerkvist till Harry Martinson, Vilhelm Moberg och Eyvind Johnson. Karl Otto har ett starkt personligt förhållande till alla, även om det kan gnistra till i hans kritik av deras böcker.

I *Litteraturens örtagårdsmästare* fångar Per I. Gedin skickligt tidsandan och ger en färgstark och nära skildring av en familj vars öden är tätt sammanvävda med deras företag. Per I. Gedin har haft en unik tillgång till familjen Bonniers privatarkiv med tusentals brev. Där avslöjas både sammanhållning i svåra stunder och strider mellan olika familjemedlemmar. Framgångar avlöses av kriser, lyckliga år varvas med inre oenighet och yttre förföljelser.

Litteraturens örtagårdsmästare

är en bred, spännande familjekrönika och tillika
en kunskapsrik svensk kulturhistoria.

